

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI

**ZA PROUČAVANJE ISTORIJE
SARAJEVA**

GODINA I. - KNJIGA I.

SARAJEVO - 1963.

Antoni Velić

MUZEJ SARAJEVA
SARAJEVO

Broj: ..... PPIS/11 .....

Datum: ..... 16/7 .....

P R I L O Ž I
Z A P R O U Č A V A N I E
I S T O R I J E S A R A J E V A

MUZEJ GRADA SARAJEVA

Redakcioni odbor:

*Dr Alojz Benac, Risto Besarović, Ahmet Grebo,
Ljubica Mladenović*

Glavni i odgovorni urednik:

Ahmet Grebo

Prevod na francuski:

Milenko Vidaković

MUZEJ GRADA SARAJEVA

PRILOZI
ZA PROUČAVANJE ISTORIJE
SARAJEVA

GODINA I. — KNJIGA I.

SARAJEVO — 1963.

S A D R Ž A I

	Strana
<i>Ahmed Grebo</i> : Muzej grada Sarajeva od osnivanja do danas i njegovi perspektivni zadaci	7
<i>Dr Alojz Benac</i> : Gradac Ilinjača kod Kotorca	25
<i>Dr Esad Pašalić</i> : Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba	33
<i>Dimitrije Sergejevski</i> : Nalaz rimskog novca na Ilidži	47
<i>Andrej Andrejević</i> : Prilog proučavanju islamskih uticaja na umetnost XVI i XVII veka kod Srba u Sarajevu i Bosni	51
<i>Zorka Janjić</i> : Kozmetika u starom Sarajevu	73
<i>Derviš M. Korkut</i> : Orijentalni natpisi na predmetima etnografske zbirke Muzeja grada Sarajeva	85
<i>Dr Midhat Samić</i> : Sarajevo i život u njemu početkom XIX stoljeća prema zabilješkama nekih francuskih putnika	101
<i>Dr Hamdija Kapidžić</i> : Sarajevo u avgustu 1878. godine	117
<i>Ljubica Mladenović</i> : Staro Sarajevo videno kroz beletriku jednog slikara	133
<i>Todor Kruševac</i> : Osnivanje i prve godine »Bosanske vile«	147
<i>Ljubica Mladenović</i> : Počeci građanskog slikarstva u Bosni i Hercegovini	177
<i>Dr Ilija Kecmanović</i> : O jednoj neobičnoj književnoj karijeri u Sarajevu od 1878. do 1919. godine	183
<i>Dr Dragoslav Ljubibratić</i> : Sarajevski atentat i austrijska objava rata Srbiji	197
<i>Risto Besarović</i> : Marko Marković o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata	211
<i>Moni Finči</i> : Prve akcije ustanika 1941. godine u okolini Sarajeva	233
<i>Dipl. ing. arh. Alija Bejtić</i> : Spomenička problematika stare sarajevske čaršije	255

OCJENE I PRIKAZI:

<i>Milan Vasić</i> : Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u starom Sarajevu	295
<i>Todor Kruševac</i> : Nikola Tršić, Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka	
<i>Dr Milorad Ekmečić</i> : Todor Kruševac, Sarajevo pod austro-ugarskom upravom	

Ahmet Grebo

MUZEJ GRADA SARAJEVA OD OSNIVANJA DO DANAS I NJEGOVI PERSPEKTIVNI ZADACI

U Sarajevu su do oslobođenja postojala dva muzeja: Zemaljski i Muzej stare pravoslavne crkve. Prvih dana po oslobođenju, 1945. godine, osnovan je Muzej revolucije, a nakon četiri godine, odlukom Gradskog narodnog odbora u Sarajevu od 19. februara 1949, i Muzej grada Sarajeva, sa zadatkom da prikuplja, sređuje, proučava i muzeološkim sredstvima prikazuje kulturnu, društveno-političku i ekonomsku istoriju grada Sarajeva i njegove bliže okoline od najstarijih vremena do danas.

RAD NA PRIKUPLJANJU MATERIJALA

Još 1948. godine, prije nego što je Muzej zvanično oformljen, Povjereništvo za kulturu i umjetnost stavilo je u zadatak profesoru Vojislavu Bogičeviću, koji je bio i prvi upravnik Muzeja, da prikuplja materijal. Rad u tom pravcu pokazao je već prve rezultate tako da je Muzej, prilikom svog osnivanja, imao izvjestan muzeološki fond, najvećim dijelom etnografskog karaktera, malu fotozbirku i biblioteku. Materijal je uglavnom prikupljan otkupom, mada je Muzej dobio na poklon nešto predmeta od tadašnje Republičke i Gradske uprave narodnih odbora. Od dobijenih predmeta za potrebe Muzeja zadržan je manji dio, dok je veći dio predat Narodnom pozorištu.

Propagandom putem radija i dnevne štampe, predavanjima i kontaktom sa većim brojem sarajevskih porodica Muzeju je uspjelo da pojača priliv predmeta za zbirke i da na taj način obogati svoj fond.

Tako je Muzej krajem 1949. godine raspolagao velikim brojem muzejskih predmeta, fotografija i bibliotekom sa oko 600 stručnih knjiga. Sav prikupljeni materijal već tada je prepariran, konzerviran, smješten i sistematizovan u pet zbirki: arheološku, etnografsku, istorijsku, umjetničku i zbirku pomoćnih predmeta.

U narednim godinama rad na prikupljanju materijala još je više intenziviran. Naročito se bogati etnografska i istorijska zbirka. U prvo vrijeme pažnja je skoncentrisana na prikupljanje raznih zanata. Neki od njih potpuno su kompletirani, i to: kujundžijski sa kalemdžijskim, cizelirskim i graverskim, kazandžijski, kovački, mumdžijski, mutabdžijski, berberski sa hirurškim priborom i priborom za obrezivanje (sunečenje), zatim opančarski sa papudžijskim, terzijski i atarski.

Djelomično su prikupljeni: dunderski, puškarski, zildžijski, čebedžijski i zanat križača duhana. Nedostaju još neki drugi zanati: karuđžijski i samardžijski, dok su neki već davno izumrli pa ne postoje njihovi alati, kao: mudželitski, luledžijski, sagrdžijski i drugi.

Veliku vrijednost predstavlja kolekcija oružja (puške, dugi noževi, kubure i nadžaci) zatim konjska oprema, trgovački pribor, nakit, tekstil, čilimi i serdžade, posude, namještaj, razne knjige i trgovački tefteri, a osobito predmeti koji ilustruju život našeg seoskog stanovništva. 1950. otkupljen je od porodice Čatića posljednji sarajevski kazaski dućan sa alatom, namještajem i izrađenim predmetima. Potom je Muzeju predata stara jervrejska apoteka, čiji je vlasnik bio Santo Papo, a koja je za vrijeme okupacije bila prenesena iz Sarajeva u Zagreb. Tada je i Izvršno vijeće NRBiH poklonilo Muzeju dvije kompletne sobe namještaja izrađenog u duborezu, nešto porculanskog posuda kojim se služilo za vrijeme austrijske okupacije prilikom prijema i svečanosti. Otkupljen je, takođe, i kompletan namještaj za veliku sobu u Svrzinoj kući, zatim jedan starinski salon za izložbu austrijskog perioda. Od Štamparskog zavoda »Veselin Masleša« Muzeju je ustupljen stari štamparski stroj na kome se radilo od prvih dana austrijske okupacije pa sve do prije nekoliko godina.

Za zbirku sarajevskog atentata prikupljen je ogromni materijal od velike istorijske i dokumentarne vrijednosti. To su uglavnom lični predmeti atentatora i članova »Mlade Bosne«, časopisi, listovi, knjige i ostali dokumenti. Otkupljena je i cjelokupna zaostavština pok. Nikole Trišića, jednog od učesnika u atentatu, zatim materijal Sime Simića, a od porodice učitelja Lazarevića razni dokumenti iz života aradskih interniraca. Krajem 1962. godine otkupljena je i čitava zaostavština pok. Vl. Lebedeva, koja je, poslije njegove smrti, bila pohranjena na Kolumbia univerzitetu u Njujorku. To je arhivski materijal koji se odnosi na sarajevski atentat i nacionalne borbe u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat.

I umjetnička zbirka, u tom pogledu, učinila je veliki napredak. Iako su bila skromna materijalna sredstva, skupljeno je što u vidu poklona, što otkupom preko 450 slika umjetničkog i dokumentarnog karaktera. To su mahom pejzaži, portreti starih građana, autoportreti umjetnika, karikature i ikone.

Radom na iskopavanjima u Rajlovcu i Lužanima (Ilidža) upotpunjena je arheološka zbirka originalnim materijalom i ona se iz godine u godinu bogati novim i interesantnijim predmetima.

Sa prikupljanjem predmeta i dokumenata za radički pokret i NOB nije se počelo u pravi čas. U prvo vrijeme, s obzirom na postojanje Muzeja revolucije, smatralo se da taj period naše istorije ne spada u domen rada Muzeja grada Sarajeva, a i materijal koji se odnosi na tu temu već je uveliko bio prikupljen i smješten u zbirkama Muzeja revolucije. Vodeći računa o toj činjenici, Muzej grada Sarajeva se u početku uglavnom orijentisao na prikupljanje materijala iz dalje prošlosti grada. Tek docnije pojačano je nastojanje da se prikuplja materijal i za tu zbirku jer i drugi muzeji zavičajnog tipa obrađuju tu

tematiku. Tako je pored svih teškoća, zadocnjenja i ostalih subjektivnih i objektivnih razloga, Muzeju uspjelo da u relativno kratkom vremenu prikupi toliko materijala da, uz djelimičnu upotrebu kopija, postavi i stalnu izložbu radničkog pokreta i NOB grada Sarajeva. U toku tog rada Muzej je došao do nekih dragocjenih i originalnih predmeta i dokumenata čime je zbirka kvalitetno obogaćena.

Za zbirku književnosti, iz koje se razvio Muzej književnosti i u 1961. godini prerastao u samostalnu ustanovu, prikupljeno je mnogo materijala.

Pored radne sobe Silvija Strahimira Kranjčevića, koju je Muzej, prilikom svog osnivanja, dobio od Zemaljskog muzeja, otkupljena je i soba Petra Kočića, sa rukopisima, namještajem, bibliotekom i ličnim predmetima, zatim: rukopisi djela Hamze Hume, Zvonimira Šubića, Marka Markovića, Zije Dizdarevića i Dušana Đurovića. Otkupljen je i komplet »Srpskog književnog glasnika«, nabavljene mnoge knjige i časopisi, umjetnički portreti nekih mrtvih i živih književnika, a cijela arhiva časopisa »Brazda« Muzeju je na poklon data.

Fond orijentalne zbirke je najmanji, a razlog su oskudna finansijska sredstva za otkup i potrebe drugih zbirki. Ali, i ovdje se u posljednje vrijeme otkup pojačao, iako ne u tolikoj mjeri kao u drugim zbirkama.

Za zbirku pomoćnih predmeta izrađeno je nekoliko maketa, među kojima se svojom umjetničkom vrijednošću i istorijskom tačnošću osobito ističe maketa stare sarajevske čaršije iz 1879. godine, djelo Husaina Karišika, za koju je dao istorijske podatke Hamdija Kreševljaković, a nacrtje ing. Jura Najdhart.

Prema tome, u vremenu od 1950. do 1960. godine oformljene su još četiri zbirke, i to: sarajevskog atentata, NOB, orijentalna i zbirka književnosti.

U mjesecu maju 1961. godine, odlukom Narodnog odbora sreza Sarajevo, književna zbirka je pretvorena u samostalnu ustanovu i tako otpala od svoje matice — Muzeja grada Sarajeva. Tom prilikom sav materijal zbirke s inventarom predat je u vlasništvo Muzeju književnosti.

Donošenjem Zakona o muzejima i u vezi s tim izrade novih Pravila o organizaciji i radu Muzeja grada Sarajeva izvršena je reorganizacija zbirki i sav muzejski materijal sistematisan u sedam zbirki, i to: arheološku, istorijsku, NOB i socijalističke izgradnje, etnografsku, umjetničku, orijentalnu i zbirku pomoćnih predmeta.

U mjesecu aprilu 1960. godine Muzej je primio na čuvanje i upotrebu materijal sa izložbe »Sarajevo od 1945—1960«, koja je postavljena povodom proslave petnaestogodišnjice oslobođenja Sarajeva. Materijal je popisao i smješten u Muzeju, ali nije inventarisan jer Gradsko vijeće Sarajeva još nije donijelo definitivnu odluku kome će predati u vlasništvo te predmete. To su uglavnom fotografije stambenih objekata, škola i komunalnog uređenja, sa svim drugim pomoćnim predmetima, kao što su: panoi, željezne šipke, reflektori, sijalice, linoleum i dr.

Ugovorom zaključenim u decembru mjesecu 1961. godine Stjepan Meze je ustupio u vlasništvo Muzeju grada Sarajeva cjelokupnu svoju zbirku, uz izvjesnu novčanu naknadu.

Pomenuti fond predstavlja veliku muzeološku vrijednost. Osobito je značajna i interesantna kolekcija jelovnika koja sadrži preko 4.000 raznih primjeraka iz svih krajeva svijeta. Neki jelovnici datiraju iz 17. vijeka, dok ih većina potiče iz posljednje dvije decenije 19. vijeka. Rađeni su na raznim materijalima: papiru, koži, drvetu, svili, mermeru i željezu, a neki su vezani za pojedine istorijske događaje i ličnosti. Osim toga, u zbirci se nalazi i razno ugostiteljsko posuđe, pribor za jelo i drugi materijal. Tu ima i fotografija, umjetničkih slika, ikona rađenih na drvetu i platnu, zatim raznog namještaja koji se upotrebljavao u minulim vremenima, starog oružja i raznih pisanih dokumenata. Tu je i kolekcija prvih tramvajskih karata, šibica, izvjestan broj talismana i hamajlija, zbirka lula i pribora za pušenje i mnogo drugih stvari koje imaju svoju vrijednost, ali funkcionalno ne pripadaju ovim kolekcijama.

Rad na sistematizaciji i inventarisanju ovog materijala već je u toku i biće završen u narednoj godini.

Pored povećanja broja predmeta i dokumenata u zbirkama, i fond biblioteke je obogaćen. Dr Dušan Marinković, profesor u penziji iz Sarajeva, zavještao je Muzeju grada Sarajeva svoju biblioteku, koja sadrži preko 1500 knjiga pisanih na našem i stranim jezicima. Knjige obuhvataju više naučnih oblasti, a ima ih priličan broj i beletrističkog sadržaja.

Prema tome, stanje u zbirkama izgledalo bi ovako:

Red. broj	Sistematske zbirke	Broj predmeta i dokumenata
1	Arheološka	559
2	Istorijska	2081
3	NOB i socijal. izgradnje	1215
4	Umjetnička	458
5	Etnografska	3562
6	Orijentalna	81
7	Zbirka pomoćnih predmeta	214
Svega		8170

U ovaj tabelarni pregled nije unesen neinventarisani materijal koji sadrži na hiljade predmeta i dokumenata, i to:

1. materijal sa izložbe »Sarajevo od 1945. do 1960. godine«
2. arhivska zaostavština pok. Nikole Trišića, koja sadrži materijal iz sarajevskog atentata i »Mlade Bosne«.
3. zbirka Stjepana Meze,
4. arhivska zaostavština pok. Vl. Ivanovića Lebedeva, koja se odnosi na sarajevski atentat i revolucionarne pokrete u BiH pred prvi svjetski rat.

Veliki dio ovog materijala po temama i sadržaju pripada istorijskoj zbirci, a manji dio ostalim zbirkama.

Tačan uvid imaće se tek kada materijal bude inventarisan, a taj rad je u toku, jer je Muzej tek krajem 1962. godine dobio kustosa istoričara.

Fototeka ima 2.522 inventarska broja, sa 8.798 fotografija, od čega otpada na predmete umjetničke zbirke 867, arherološke 1.398, orijentalne 177 i 17 raznih albuma sa 1.356 klišeja.

Ostatak od 5.000 fotografija odnosi se na: sarajevski atentat, radnički pokret i NOB i kulturnu istoriju Sarajeva.

Biblioteka, bez zavještajnih knjiga dr Dušana Marinkovića, broji 1196 knjiga i 45 bibliografskih jedinica periodike.

PROSTOR

Obezbjeđenje prostora bio je najteži problem s kojim se Muzej u svom radu suočio, a koji još i danas nije riješen. U vrijeme osnivanja Muzeja njegove prostorije su se nalazile u zgradi bivše Vijećnice, a sastojale su se od jedne veće sobe koja je služila za kancelariju i jedne male sobe u kojoj je smješten prikupljeni materijal. Pošto je prikupljeni materijal uveliko prerasto prostorije kojima je do kraja 1949. godine Muzej raspolagao, iznajmljen je 1950. godine na Čaršiji jedan prostran i suh magazin u koji je stavljen materijal.

Mjeseca septembra 1950. godine Muzej je dobio nove prostorije, opet u Vijećnici, i to: osam soba, što je omogućilo normalniji rad ustanove. U te prostorije smještena je sistematska zbirka, fototeka, biblioteka, kancelarije, maketarnica i laboratorija. Tada je otpočeo i rad na velikoj maketi stare sarajevske čaršije.

Tako je privremeno riješen problem smještaja materijala, ali ono što je glavno, prostor za stalnu izložbu, Muzej još nije dobio.

Tek u mjesecu septembru 1952. godine ta zamisao je ostvarena, ali opet samo djelimično. Po iseljenju Pravnog fakulteta iz zgrade bivše Šerijatske sudačke škole. Muzej je dobio prostorije i za izložbu. Iako zgrada u potpunosti nije odgovarala muzejskoj svrsi, adaptacionim zahvatom osposobljena je da primi izložbu. Tom prilikom učinjena je velika greška što je u istu zgradu smješten i Arhiv grada Sarajeva, jer je, usljed skučenosti u prostoru, što u početku nije dolazilo do izražaja, otežan rad i razvoj i jedne i druge ustanove.

ATRIJUM MUZEJA GRADA SARAJEVA

KADAR

Uporedo sa radom na prikupljanju materijala i osposobljavanju zgrada za smještaj muzejskih izložbi trebalo je obezbijediti i kadar koji će rukovati zbirkama i obavljati druge stručne poslove.

U početku muzejsko osoblje sačinjavala su tri službenika: upravnik (istoričar), asistent (istoričar umjetnosti) i administrativni činovnik. Krajem 1949. godine Muzej je dobio još jednog asidenta.

U toku 1950. godine broj stručnog osoblja se smanjio: upravnik (profesor Vojislav Bogičević) odlazi na novu dužnost, jedan asistent (Hamid Dizdar) krajem iste godine postaje upravnik Arhiva grada Sarajeva. Od stručnog osoblja ostaje samo jedan asistent (Ljubica Mladenović) koji, pored vođenja svih zbirki rukovodi i ustanovom sve do mjeseca februara 1951. godine, kada dolazi za upravnika Muzeja profesor Ahmet Grebo. U isto vrijeme Muzej dobija i kvalifikovanog preparatora.

Kako se rad Muzeja naglo razvijao, osjetila se potreba za povećanjem kadra, i već 1953. godine Muzej je dobio arhitektu-konzervatora, koji je preuzeo sve poslove na spomenicima kulture, vršeći pri tom i nadzor nad adaptacijom centralne zgrade i drugih muzejskih objekata. Zatim su postavljena dva honorarna službenika, od kojih je jedan vodio orijentalnu zbirku, a drugi je bio tumač na izložbi u Muzeju «Mlada Bosna».

1954. godine postavljeni su kustosi etnografske i istorijske zbirke. Kustos istorijske zbirke je docnije oslobođen te dužnosti i preuzeo je pedagoški rad u izložbi.

Pošto je u to vrijeme otvorena i stalna muzejska izložba u centralnoj zgradi, postavljen je honorarni službenik tumač izložbe.

Iste godine postavljen je i bibliotekar.

U 1955. godini Muzej je dobio kustosa književne zbirke i jednog administrativnog službenika, a po odlasku honorarnog tumača iz Muzeja «Mlade Bosne». 1956. godine, i jednog profesora, koji je, pored dužnosti pedagoga, preuzeo i zbirku NOB i sarajevskog atentata.

1957. godine postavljeni su: šef računovodstva, sekretar ustanove i blagajnik za naplatu ulaznica i publikacija u izložbi.

U novembru 1959. godine Muzej je dobio i referenta za NOB i socijalističku izgradnju, a u martu 1961. i tumača u Svrzinoj kući.

Krajem 1962. god. postavljen je i kustos istorijske zbirke, čime je i ova zbirka konačno dobila za rukovoca stručno lice.

Kao pomoćno i tehničko osoblje u Muzeju rade: čuvar zgrade, koji je u stvari kvalifikovani vrtlarski radnik i brine se i o održavanju muzejskih vrtova, zatim visokokvalifikovani zidarski radnik, koji obavlja zidarske radove na muzejskim objektima, i četiri nekvalifikovane radnice koje održavaju čistoću u muzejskim objektima.

Prema tome današnje brojno stanje stručnog i administrativnog kadra Muzeja grada Sarajeva, utvrđeno novom sistematizacijom, iznosi 15, i to: direktor, viši kustos, viši konzervator, tri kustosa, dva

profesora, referent za NOB i socijalističku izgradnju, preparator, dva tumača izložbi, sekretar, šef računovodstva i režiser.

IZLOŽBE

Kako je Muzej vršio i tehničku zaštitu spomenika kulture i za tu svrhu imao raspoložive kredite, težište svoga rada bacio je na konzervaciju i restauraciju onih objekata koji su mu bili najpogodniji za smještaj izložbi i prikazivanje pojedinih tema iz kulturne i političke istorije Sarajeva. Tako je 1950. godine namješten jedan kazaski dućan u Čaršiji, a 1952. godine restaurirana je jedna od najljepših starih muslimanskih kuća, Svrzina kuća, gdje su uređeni feudalni enterijeri, i osposobljena za primanje posjetilaca.

Iste godine otpočeli su radovi i na uređenju jedne stare srpske trgovačke kuće, Despića kuće, koja je 6. IV 1953. godine otvorena za publiku.

1953. godine Narodni odbor grada Sarajeva obezbijedio je finansijska sredstva i formirao specijalni odbor, na čelu s Milošem Tolpom, za podizanje spomenika Gavrilu Principu i drugovima. Taj spomen-muzej trebalo je podignuti na onom mjestu gdje je 1914. godine izvršen atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Ferdinanda.

Budući da je ovaj memorijalni muzej trebalo da bude odjeljenje Muzeja grada Sarajeva, to je Muzej vodio sve poslove na adaptaciji zgrade, prikupljanju materijala i aranžiranju izložbe.

I ovaj je posao uspješno završen i na Vidovdan 28. juna 1953. godine, govorom Dane Olbine, predsjednika Narodnog odbora grada Sarajeva, svečano je otvoren Muzej »Mlade Bosne«. Tako su do polovine 1953. godine otvorene četiri tematske izložbe iz kulturne i političke istorije grada Sarajeva.

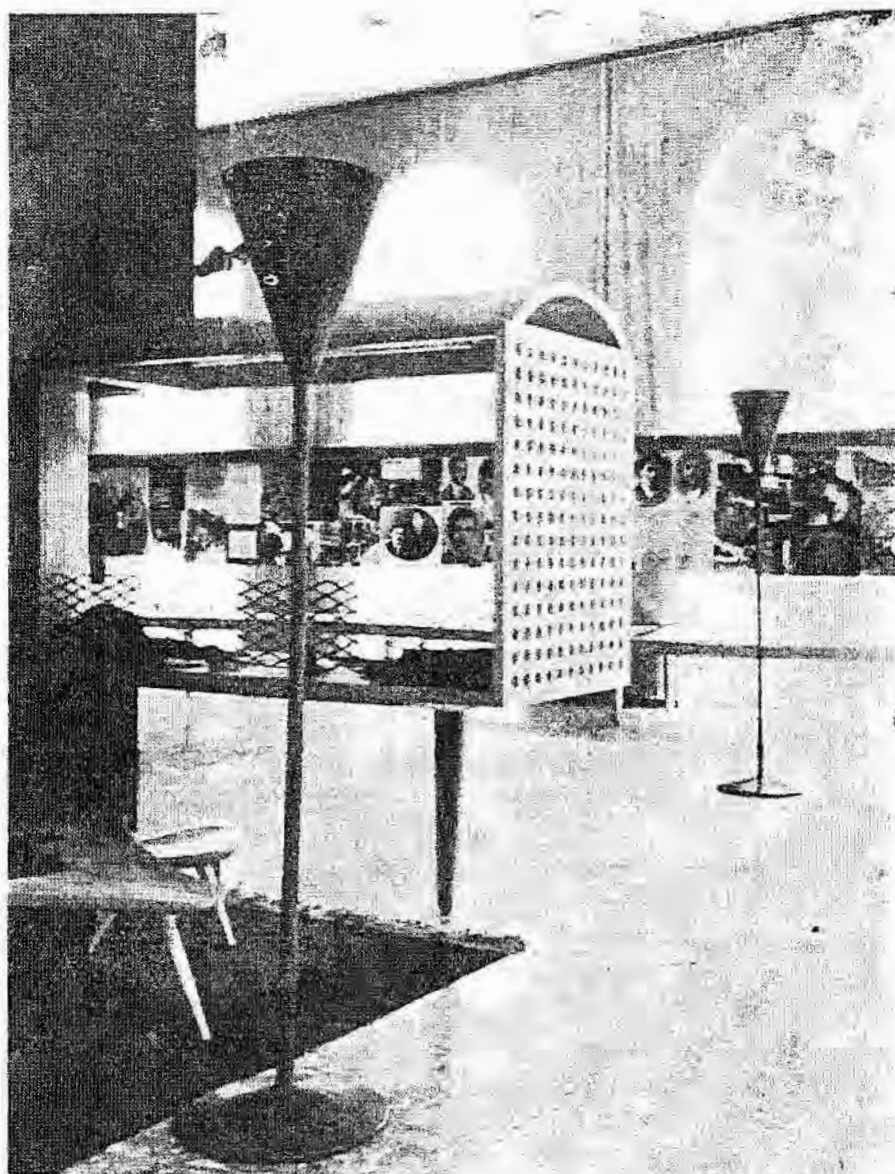
19. juna 1954. godine otvoren je prvi dio stalne muzejske izložbe, gdje je prikazana istorija grada od neolita do austrijske okupacije. I ovu izložbu otvorio je Dane Olbina.

31. jula 1956. godine otvoren je drugi dio stalne izložbe — radnički pokret i NOB. Izložbu je otvorila prigodnim govorom Olga Marasović.

Austrijski period i selo, čime bi bila završena izložba, nije se moglo prikazati, jer nije bilo potrebnog prostora, i moraće se čekati dok Arhiv grada Sarajeva iseli iz zgrade pa da se namjesti i završni dio izložbe.

Troškovi za izvedene radove na ovih pet objekata, računajući tu izradu projekata i predračuna, građevinske radove, opremu, predmete, makete, odlive, umjetničke radove, aranžiranje i sve drugo, iznosili su oko 28.000.000 dinara, od čega je otpalo na investicije 17.750.000, a ostalo na budžetska sredstva.

Pored stalnih izložbi, Muzej je u vremenu od 1958. godine do danas namjestio i četiri povremene tematske izložbe. Tako je povodom proslave pedesetogodišnjice smrti Silvija Strahimira Kranjčevića, 20

ENTERIJER MUZEJA «MLADA BOSNA»

otkobra 1958. godine, otvorena izložba o životu i djelu pjesnika. Izložbu je otvorio Salko Nazečić, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Da bi građane Sarajeva upoznao sa umjetničkim stvaralaštvom Srbije kroz vijekove, Muzej grada Sarajeva je preuzeo od Muzeja primijenjene umjetnosti iz Beogradu izložbu »Umjetnički vez u Srbiji od XIV do XIX vijeka«. Izložba je otvorena 23. aprila 1960. godine govorom profesora Ahmeta Grebe, direktora Muzeja grada Sarajeva.

Muzej je pripremio i spomen izložbu »Karikature Sime Draškovića«, koju je otvorio književnik Marko Marković. Izložba je otvorena 30. januara 1961. godine.

16. decembra 1961. godine otvorena je izložba »Akvareli staroga Sarajeva« govorom Rizaha Štetića, akademskog slikara.

Kroz stalne i povremene izložbe, u vremenu od 1952. godine prošlo je oko 400.000 posjetilaca, i to: 1952. g. — 5300; 1953. g. — 25.600; 1954. g. — 29.362; 1955. g. — 33.453; 1956. g. — 39.967; 1957. g. — 49.678; 1958. g. — 42.472; 1959. g. — 49.236; 1960. g. — 56.871; 1961. g. — 58.895; 1962. g. 47.355, što je dokaz velikog interesovanja i naših ljudi i stranaca za ovaj Muzej.

TEHNIČKA ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE

Od značaja je i rad Muzeja na zaštiti spomenika kulture.

1949. godine formiran je pri Povjereništvu za kulturu i umjetnost Gradskog narodnog odbora referat sa zadatkom proučavanja i tehničke zaštite spomenika kulture na teritoriji grada Sarajeva.

1950. godine Povjereništvo je rasformirano i svi poslovi na zaštiti kulturnih i istorijskih spomenika prešli su na Muzej grada Sarajeva, koji je o njima vodio brigu sve do druge polovine 1956. godine, kada su prešli u nadležnost Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu. Međutim, Muzej je i dalje zadržao neke spomenike u kojima su bile smještene njegove tematske izložbe.

Zahvaljujući Gradskom narodnom odboru, koji je Muzeju stavio na raspolaganje potrebna finansijska sredstva, u vremenu od 1950. do 1956. godine, na zaštiti i konzervaciji spomenika kulture mnogo je učinjeno. Tako je u toku 1951. godine Muzej izveo spasavalačke, konzervatorske i restauratorske radove na Sinanovoj tekiji, Svrzinoj i Derzelezovoj kući.

Rad na spomenicima kulture u 1952. godini još je postao življi. Tada je izvršena konzervacija Despića kuće na Obali, restaurirana je Daira u Halačima, na Morića hanu je popravljena krovna konstrukcija, pretresen cio krov i izmijenjeni podupirači, a na Kuršumliji medresi izmijenjen je dotrajali olovni krov i izvršena djelimična drenaža.

U 1953. godini, zbog pomanjkanja finansijskih sredstava, rad na tehničkoj zaštiti spomenika kulture u priličnoj mjeri je stagnirao. Za to vrijeme stručna lica Muzeja su participirala u radu komisije koja je imala zadatak da izradi regulacionu osnovu Čaršije, pa je tom prilikom izrađen i jedan prijedlog programa koji je docnije predat Zavodu za zaštitu spomenika sa svom ostalom dokumentacijom, kada je Zavod preuzeo ove poslove.

1954. godine opravljen je veliki zid Žute tabije koji se počeo obrušavati, a te radove je finansiralo Komunalno odjeljenje NO grada Sarajeva.

Slabo građevinsko stanje spomenika kulture i pomanjkanje materijalnih sredstava potrebnih za izvođenje radova na njima potaklo je upravu Muzeja da se obrati privredi. Tako je te godine sklopljen ugovor sa upravom Gradskih tržišta kojim joj je predat na upotrebu za deset godina Brusa bezistan, s tim da ga na svoj trošak, po nacrtu i pod nadzorom arhitekta Muzeja, opravi i iskoristi kao tržnica.

Isto tako, i prostorije Morića hana ustupljene su na korišćenje raznim preduzećima i slikarima pod uslovom da iz sopstvenih sredstava izvrše opravke i da ih iskoriste u svoje svrhe.

1955. godine potpuno je zamro rad na zaštiti spomenika kulture. Tada su se samo vodile diskusije o tom u čiju nadležnost spadaju spomenici kulture grada Sarajeva i ko treba da vodi nadzor i izvodi radove na njima — Muzej grada Sarajeva ili Zavod za zaštitu spomenika kulture. Pomišljalo se čak i na osnivanje jednog biroa koji bi trebalo da oformi Narodni odbor sreza Sarajevo, ali od toga ništa nije bilo, jer su za tu svrhu nedostojala finansijska sredstva i stručni kadar.

Od 1956. godine, kada je preuzeo ingerenciju na spomenicima kulture Zavod za zaštitu spomenika, Muzej je vodio brigu samo o onim objektima u kojima su bile smještene muzejske izložbe, a to su: Svrzina kuća, Despića kuća na Obali i Despića dr. Ace kuća u Sime Milutinovića ulici gdje je danas Muzej književnosti.

RAD NA ISKOPAVANJU ANTIČKE ILIDŽE

U svom djelovanju Muzej je osobitu pažnju obratio i radu na arheološkom istraživanju antičke Ilidže.

Prvi počeci iskopavanja antičke Ilidže počinju 1893. godine. Ta iskopavanja su vršena prilikom obimnih radova na izgradnji banjskih i ugostiteljskih objekata. Ozbiljnija arheološka iskopavanja nisu se tada obavljala, jer za taj rad nije bilo ni finansijskih sredstava niti je angažovano stručno osoblje. Tom prilikom ing. Kelner je slučajno otkrio, rešistrovao i opisao konstrukciju zidova i građevni materijal i to publikovao u Glasniku Zemaljskog muzeja 1894. godine.

Otada pa do 1949. godine na tom lokalitetu nije se radilo. 1949. godine dr Niko Andrijašević započeo je sistematsko iskopavanje na jednom objektu, istočno od sela Lužana. Tada je otkopan jedan dio tog objekta i otkriven veliki mozaik (cca 60 m²). U tom amaterskom radu potpomogao ga je ing Moravac, koji je otkopani dio objekta tehnički snimio.

1950. godine dr Abramić iz Splita vršio je ispitivanja na tom lokalitetu, ali o rezultatima njegova rada ništa nije poznato, jer o tom nije podnio nikakav izvještaj.

1952. godine raščišćen je prostor na kome je radio dr N. Andrijašević, prošireno otkopavanje, otkriven još jedan mozaik i izvršena konzervacija otkrivenih zidova i mozaika. Te radove su obavili kustos i preparator Muzeja grada Sarajeva.

Svi ovi radovi, vršeni u periodu od 1893, 1949—1950. i 1952. nisu imali naučni karakter.

Uviđajući naučni značaj iskopavanja antičke Ilidže, uprava Muzeja je odlučila da planski pristupi ovom radu.

Zahvaljujući obilnoj finansijskoj pomoći Narodnog odbora opštine Ilidža, nastavljeni su radovi u septembru 1955. godine, pod rukovodstvom dr Esada Pašalića, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a uz saradnju konzervatora ing Evangelosa Dimitrijevića i preparatora Ivana Tometinovića.

Otada, tj. od 1955. godine, pa do danas, otkopano je oko 4440 m² površine. Iskopavanja su vršena po svim principima moderne arheolo-

gije, pri čemu je vođen dnevnik rada, inventar nalaza i inventar foto-snimaka. Po završetku svake kampanje izrađen je i tehnički snimak i nacrtani planovi iskopanog objekta, što je služilo za nastavak radova u narednim kampanjama.

Svi nalazi poslije svake kampanje očišćeni su, konzervirani i smješteni u zbirku.

Nađeni mozaici su u toku radova takode očišćeni, konzervirani i pokriveni zemljom.

Definitivno otkrivanje tih mozaika uslijediće pri konačnom uređenju arheološkog parka, koji će se uključiti u cjeloparkovsko uređenje Ilidže.

Dosada otkriveni temelji dvaju objekata, oba nepotpuna, njihova veličina, nalazi, kao što su: razni fragmenti arhitekture novci, fragmenti keramike i zidnog maltera, bronzani privjesci olovne vodovodne cijevi, dijelovi hipokausta, mozaici i ostali materijal svjedoči o osobitoj važnosti tih ostataka rimske kulture, kao i o postojanju jednog većeg rimskog centra na tom području.

Ostaci iskopanih objekata svjedoče o njihovim raznim namjenama, a one će se tačno ustanoviti tek po završetku iskopavanja analogijom na rimske objekte na drugim mjestima. Ove antičke iskopine predstavljaju posebni element čitavog parkovskog rješenja Ilidža — Vrelo Bosne. Predradnje se već vrše eksproprijacijom zemljišta na tom potezu i zabranom nove izgradnje.

Sa cjelokupnim uređenjem tog prostora u tijesnoj je vezi i način uređenja rimskih iskopina, prezentiranje mozaika i ostalih karakteristika rimskog građevinarstva: hipokausti, kanalizacija, vrste podova i zidova, smještaj raznih predmeta nađenih prilikom iskopavanja, kao i nastavljavanje daljih radova na arheološkom istraživanju na tom lokalitetu.

IZDAVAČKA DJELATNOST I STRUČNO-NAUČNI RAD

U okviru finansijskih mogućnosti Muzei je u toku svog djelovanja posvetio pažnju i stručno-naučnom radu. Za proteklih četrnaest godina, tj. od osnivanja Muzeja do danas, objavljeni su ovi radovi:

1. Sarajevo kroz arheološke spomenike i Sarajevo u doba turskog feudalizma — prva knjiška (dr Alojz Benac i Ljubica Mladenović);
2. Sarajevo pod austro-ugarskom upravom — druga knjiga (Todor Kruševac);
3. Prospekt izložbi Muzeja i njegovih odjeljenja (na srpskohrv., francuskom, engleskom i njemačkom jeziku);
4. Katalog izložbe — Karikature Sime Draškovića (Ljubica Mladenović);
5. Katalog izložbe — Akvareli starog Sarajeva — (Ljubica Mladenović);

Za štampu je pripremljeno:

1. Prevod knjige »Kefilime defteri« — prvi dio od M. M. Mestvice, sa predgovorom (Derviš Korkut);

2. Prevod Firakijina »Zbornika«, sa predgovorom (Derviš Korkut).

Saradnici Muzeja objavili su u našoj dnevnoj i stručnoj štampi veliki broj radova iz kulturne istorije Bosne i Hercegovine, a naročito Sarajeva.

U radu na propagandi i popularizaciji Muzeja stručni saradnici održali su preko dvadeset predavanja sa temama iz prošlosti grada na Narodnom i Radio-univerzitetu a ponajviše u raznim školama, fabrikama, preduzećima i vojnim komandama.

DRUSTVENO UPRAVLJANJE

Privremeni savjet Muzeja, u sastavu: Hussein Brkić (predsjednik), dr Alojz Benac, dr Esad Pašalić, ing. Džemal Čelić, Ahmet Grebo, Ljubica Mladenović i ing. Evangelos Dimitrijević, postavljen je 1956. godine, sa zadatkom da izradi Prijedlog pravila o organizaciji i radu Muzeja grada Sarajeva.

Na osnovu člana 10 Odluke o društvenom upravljanju prosvjetno-naučnim ustanovama (Službeni glasnik NOSS br. 1/56) Narodni odbor sreza Sarajevo na sjednici Sreskog vijeća od 25. decembra 1956. godine potvrdio je Pravila o organizaciji i radu Muzeja grada Sarajeva, koja je sastavio Privremeni savjet, a pod brojem 207 od 21. februara 1957. godine imenovao članove prvog stalnog savjeta ustanove, i to:

Vasu Radića, narodnog poslanika, dr Alojza Benca, direktora Zemaljskom muzeja, dr Esada Pašalića, profesora Filozofskog fakulteta, Ristu Besarovića, načelnika Savjeta za kulturu NRBiH.

Kolektiv je tajnim glasanjem izabrao dva člana Savjeta: Ljubicu Mladenović, kustosa i ing. Evangelosa Dimitrijevića, konzervatora, a direktor Muzeja Ahmet Grebo postao je član Savjeta po svom položaju.

Donošenjem novog Zakona o muzejima 1961. godine, Savjet je proširen na devet članova, umjesto sedam. Za člana je imenovan književnik Dušan Đurović, a kolektiv je izabrao Nikolu Popovića, profesora.

U tom sastavu Savjet je ostao sve do danas. Predsjednik Savjeta je dr Alojz Benac, a zamjenik Risto Besarović.

Kao što se iz samog sastava Savjeta vidi, u njemu participiraju ljudi koji su po svom interesovanju i po svojoj profesiji bliski muzejskoj problematici, i kao takvi od velike su koristi ustanovi. Rad Savjeta odvijao se u sjednicama, a one su sazivane po potrebi. Savjet je pretežno radio u punom sastavu i rješavao ona pitanja koja su predviđena godišnjim i perspektivnim planom rada Muzeja grada Sarajeva. Ponekad su sjednicama Savjeta prisustvovali i drugi članovi kolektiva, ukoliko se raspravljalo o problemima gdje je njihovo prisustvo neophodno. Zaključci sjednica Savjeta saopštavani su članovima stručnog kolegijuma, a ukoliko su imali značaja za cijeli kolektiv, obavještavani su svi službenici ustanove na radnim sastancima.

Savjet je, pored organizacionih, administrativno-finansijskih i kadrovskih pitanja, ponajviše rješavao probleme kulturno-umjetničkog sadržaja.

Na sjednicama je osobita pažnja posvećivana pregledu tematskih struktura, postavci stalnih i povremenih izložbi, izdavanju muzejskih publikacija, godišnjim planovima rada, uzdizanju stručnog kadra, rada na propagandi i popularizaciji Muzeja, zatim je raspravljano o funkcionisanju i unapređenju pedagoške službe, o posjetama Muzeju, o otkupu materijala za zbirke, o perspektivnim zadacima Muzeja i svemu onom što se odnosi na ulogu i zadatke Muzeja u našoj socijalističkoj zajednici.

Svakako da je velika pažnja posvećena i organizacionim, administrativno-finansijskim i kadrovskim pitanjima. Savjet je redovno raspravljao o finansijskom planu ustanove, završnom računu organizovanju posla u zbirkama i izložbama, rješavao o postavljenjima novih službenika, položajnim platama, unapređenjima, sistematizaciji radnih mjesta, kao i o svim drugim pitanjima koja spadaju u djelokrug ustanove.

Sva ova pitanja su redovno pretresena na sjednicama stručnog kolegijuma, o kojima je potom i Savjet raspravljao i donosio svoje zaključke i odluke.

PERSPEKTIVNI ZADACI

Za četrnaest godina svog postojanja Muzej je riješio velik broj problema, savladao mnoge teškoće i u svom radu postigao povoljne rezultate, ali pitanje od bitne važnosti za dalji razvoj ustanove, obezbjeđenje radnog i izložbenog prostora, ostalo je do danas neriješeno.

Kako se Muzej nalazi u zgradi koju dijeli s Arhivom grada Sarajeva, u nemogućnosti je da zasada, u ovim uslovima, izvrši jedan od najvažnijih zadataka — smještaj i uređenje posljednjeg dijela svoje stalne izložbe: selo kao neophodnu antitezu životu feudalaca u gradu, i period austrougarske okupacije.

Sva dosadašnja nastojanja i sve preduzete mjere u tom pravcu nisu dali pozitivne rezultate.

Međutim, u posljednje vrijeme, na nadležnim mjestima, sve veća pažnja posvećuje se pitanju smještaja Arhiva, što daje nade da će se, ako ne u ovoj, a ono bar u narednoj godini, taj problem definitivno riješiti, čime će biti konačno omogućen normalan rad i jednoj i drugoj ustanovi.

Ukoliko se ova predviđanja zaista ispune, tj. ako Arhiv dobije drugu zgradu, Muzej će tada biti u mogućnosti da izvrši svoj primarni zadatak — da završi svoju stalnu izložbu i da je preuredi, za koju svrhu su već davno izvršene izvjesne predradnje: napisana tematska struktura za cijelu izložbu, muzejski materijal u dovoljnoj mjeri prikupljen, a projekat za adaptaciju zgrade izrađen.

S tim u vezi je i pitanje definitivnog smještaja i uređenja sistematskih zbirki, koje su potpuno skućene u prostoru, a djelimično i neobezbijedene od vlage, što može dovesti do upropaštavanja muzejskog materijala. Kao takve one su potpuno nepristupačne stručnjacima.

njihovo opremanje biće jedino moguće ako one dobiju svoj stalni prostor, što je opet uslovljeno iseljenjem Arhiva i obezbjeđenjem potrebnih kredita.

Drugi isto tako ozbiljan zadatak koji traži hitno rješenje je restauracija Svrzine i Despića kuće. Ovi objekti su u velikoj mjeri ružirani i dotrajali da je potrebno obezbijediti veća finansijska sredstva kojim bi se izvršila temeljita restauracija. Svi dosadašnji radovi izvođeni djelimično i s malim sredstvima nisu bili od velike koristi, s obzirom na slabo građevinsko stanje tih kuća.

U ovim kućama su smještena zasebna odjeljenja Muzeja grada Sarajeva. I jedna i druga su spomenici velike vrijednosti. Svrzina kuća predstavlja jedinstven primjerak stare stambene arhitekture, sa svim očuvanim odjeljenjima: muškim (selamlukom), ženskim (haremlukom), momačkom sobom, baštom i avlijom, u kojoj se u ranijim vremenima odvijao život bogatih muslimanskih porodica Gloda i Svrza.

Ne malu spomeničku vrijednost predstavlja i kuća porodice Despića.

I to je jedan vrlo interesantan objekat. Kuća je vlasništvo jedne od poznatih srpskih trgovačkih porodica koja je u nedavnoj prošlosti igrala značajnu ulogu u društveno-političkom, kulturnom i ekonomskom životu grada Sarajeva. U toj kući su davane i prve pozorišne predstave, istina samo za ograničen broj posjetilaca — za rodake i prijatelje.

Rješiti pitanje pravno-imovinskih odnosa, obezbijediti stanarima odgovarajuće stanove i izvršiti temeljite radove na restauraciji tih objekata, jedan je od ozbiljnih zadataka koje Muzej treba, uz pomoć Narodnog odbora sreza Sarajevo i drugih faktora, da izvrši kako bi se sačuvala ova dva spomenika kulture i građanima prezentirale dvije stalne tematske izložbe za koje i danas, iako još nepotpune, vlada velikí interes, a naročito kod stranaca, što bi uveliko doprinijelo i unapređenju turizma.

Osnivanje galerije, kao dependansa Muzeja grada Sarajeva, takođe je jedan od perspektivnih zadataka ustanove. Fond umjetničke zbirke raspolaze već i danas dovoljnim brojem umjetničkih radova da je u mogućnosti da namjesti jednu stalnu izložbu te vrste. To su mahom: pejzaži i vedute Sarajeva, portreti sarajevskih građana, autoportreti sarajevskih slikara, ikone i karikature.

Ukoliko se Despića kuća oslobodi još jednog stanara i ukoliko se obezbijede potrebna finansijska sredstva za adaptaciju zgrade, Sarajevo će dobiti, bez velikih izdataka još jednu solidnu umjetničku ustanovu.

Svakako da je i preuređenje izložbe Muzeja »Mlade Bosne« važan i hitan zadatak čijem rješenju treba najozbiljnije pristupiti. Taj problem je utoliko teži i složeniji što zahtijeva prethodno iseljenje i obezbjeđenje stanova za nekoliko porodica nastanjenih u toj kući. Po svojoj tematici ovaj Muzej predstavlja najinteresantniji objekat, koji je u isto vrijeme i najposjećeniji, jer kroza nj godišnje prođe oko 30.000 posjetilaca. Ovakav kakav je danas, stiješnjen u prizemlju zgrade, niti

djeluje estetski niti zadovoljava funkcionalno. Najsrećnije rješenje bi bilo da se cijela zgrada, po iseljenju stanara, adaptira za potrebe Muzeja i da se u njoj, pored izložbe koja bi se proširila i popunila novim eksponatima, oformi i dokumentacioni centar za proučavanje sarajevskog atentata, jer za to postoje povoljni uslovi, s obzirom da Muzej raspolaže ogromnim arhivskim fondom koji se odnosi na tu temu.

U 1962. godini otpočeli su radovi i na adaptaciji Jevrejskog hrama u ulici Maršala Tita, što predstavlja još jedan zadatak koji Muzej treba da izvrši u što bližoj perspektivi. Za izvršenje adaptacionih radova na spomeniku Narodni odbor sreza Sarajevo odobrio je sredstva u iznosu od 13.000.000 dinara.

Građevinski radovi na hramu biće završeni u toku 1963. godine, za koje vrijeme će se izvršiti i pripreme za postavljanje izložbe »O životu Jevreja u Sarajevu«. Izložbeni materijal obezbijediće Jevrejska opština u Sarajevu. Tako će Muzej grada Sarajeva dobiti još jedan depandans u kome će prikazati cjelovitu istoriju Jevreja od njihovog dolaska u Sarajevo pa do danas, sa naročitim osvrtom na njihovo stradanje i žrtve za vrijeme drugog svjetskog rata.

Preuzimanjem zbirke Stjepana Mezea Muzeju se pružila mogućnost da uredi i postavi još jednu izložbu, odnosno da otvori ugostiteljski muzej i da na taj način dobije još jednu stalnu izložbu. Ukoliko se uspije da se nađu pogodne prostorije, na čemu se već radi, i da se obezbijede sredstva, ovakav jedan muzej, po svojoj tematici, biće jedinstvena ustanova ove vrste i predstavljaće i za naš svijet, a pogotovu za strance prvorazrednu atrakciju.

Muzej će osobitu pažnju posvetiti i izdavačkoj djelatnosti, koja je zbog nedovoljnih finansijskih sredstava i izvršavanja drugih zadataka bila donekle zanemarena.

Pored ove publikacije, koja će izlaziti povremeno, prvenstveno će se nastaviti rad na izdavanju edicije — Sarajevo od najstarijih vremena do danas — od koje su dosada publikovane, kako je već naprijed rečeno, prve dvije knjige: Sarajevo kroz arheološke spomenike i Sarajevo u doba turskog feudalizma (I knjiga) i Sarajevo pod austrougarskom upravom (II knjiga).

Dalji rad prvenstveno bi obuhvatio izdavanje monografija i drugih priloga koji bi tretirali kulturnu, društveno-političku i ekonomsku istoriju Sarajeva od najstarijih vremena do danas.

R É S U M É

MUSÉE DE LA VILLE DE SARAJEVO DEPUIS SA FONDATION JUSQU' À NOS JOURS ET SES DEVOIRS FUTURS

Le Musée de la ville de Sarajevo est fondé en mars 1949, ayant pour but de collecter, arranger, étudier et représenter par ses propres moyens l'histoire culturelle, socio-politique et économique de la ville de Sarajevo et de ses environs depuis les plus anciennes époques jusqu'à nos jours.

Depuis sa fondation jusqu'à la fin de l'année 1962 le Musée a, en partie, résolu le problème de son local, assuré les cadres professionnels et réuni beaucoup de matériaux de sorte que pendant 14 ans de son existence il a pris une place importante dans la vie culturelle de notre République.

Grâce au précieux secours matériel des pouvoirs populaires, et une compréhension totale des facteurs sociaux compétents, le Musée a réussi à ouvrir, au cours de son activité, une exposition permanente dans son bâtiment central, trois expositions concernant des sujets particuliers: Musée de la «Jeune-Bosnie», les Maisons de Svrzo et de Despić; le Musée a également publié trois livres d'histoire culturelle de la ville, tout en effectuant des travaux de conservation et de restauration des plus importants monuments culturels de la ville et organisant des fouilles des monuments antiques à Ilidža.

Tenant compte des besoins culturels de la ville, le Musée a ouvert quatre expositions périodiques qui ont suscité un grand intérêt des citoyens et qui, par leur sujets et leur arrangement, ont eu un grand succès.

Au cours de 10 ans, c'est-à-dire depuis 1953 jusqu'à 1963, plus de 400.000 personnes ont visité les expositions permanentes ou périodiques, ce qui veut dire que notre public désire connaître l'histoire de sa ville et profiter des exemples positifs de notre passé pour respecter et assimiler tout ce qui est beau et progressif.

A condition que le Musée pourra assurer les moyens financiers dans la période jusqu'à 1970, il accomplira encore beaucoup de devoirs de son domaine culturel, selon le plan perspectif de l'institution.

Dr Alojz Benac

GRADAC ILINJAČA KOD KOTORCA

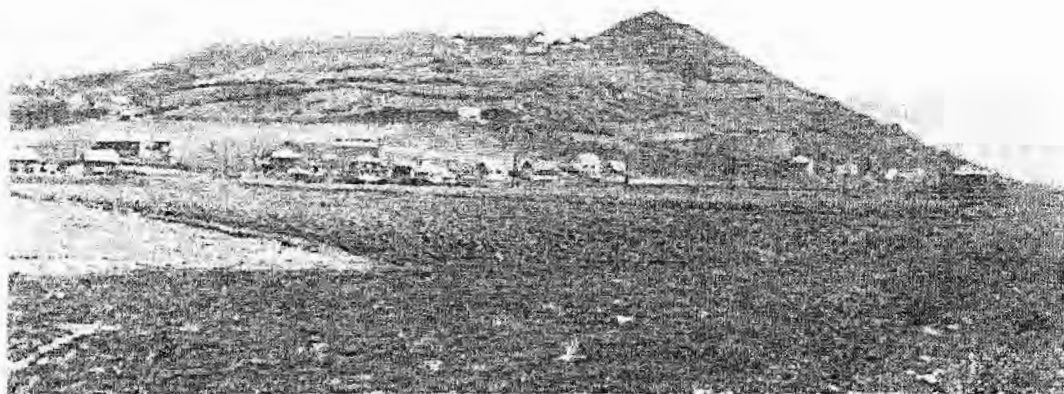
Među mnogim gradinama u bližoj okolini Sarajeva, Gradac Ilinjača kod Kotorca zauzima vrlo važan geografski položaj. To je istaknut brežuljak između rijeke Željeznice i Kasindolskog potoka, koji odlično zatvara prolaz iz Sarajevskog polja prema jugu. Zbog toga je sasvim prirodno što je ovaj brežuljak bio u praistorijskom i ranijim istorijskim periodima često zaposjednut, jer je služio kao odlična odbrambena tačka stanovnicima Sarajevskog polja.

Prve vijesti o ovom lokalitetu potiču iz 1912. godine, a u 1926. godini izvršio je ovdje obimnija sondažna iskopavanja Vladislav Skarić. On je tom prilikom sakupio priličan broj primjeraka praistorijskog i nešto drugog materijala. Podatke o iskopavanjima Skarić nije nikad objavio, tako da su njegova zapažanja ostala nepoznata arheološkoj nauci. Tek znatno kasnije pokušao je Josip Korošec, na osnovu inventarisanog materijala u Zemaljskom muzeju da pruži prikaz praistorijskih kultura na ovom lokalitetu i da barem donekle nadoknadi prazninu u tom pogledu¹. Ovaj autor je opisao praistorijski inventar, izvršio analizu i neke komparacije sa bližim lokalitetima, ali nije dao nikakav zaključak o hronologiji najvećeg broja praistorijskih nalaza. Zbog toga nam je opet ostalo neriješeno pitanje praistorijskih zbivanja na ovom važnom uporištu u okolini Sarajeva.

Na osnovu pregleda terena i ponovnog uvida u inventarisani materijal, pokušaću ovaj put da kažem nešto određenije o samom nalazištu i da na osnovu analiza pružim i bližu rekonstrukciju događaja koji su se tamo dešavali. No, prvo nekoliko riječi o izgledu samog lokaliteta.

Gledan odozdo, Gradac Ilinjača izgleda kao veoma zašiljen brijeg, na kojem nije moguće izgraditi bilo kakvo ozbiljnije utvrđenje (slika 1). Ovaj utisak stvara jedna kružna i zaravnjena kamena gromada na sjeveroistočnom dijelu ove gradine, označena u sl. 2 sa A. Ispod te gromade pruža se, međutim, na južnoj i jugozapadnoj strani brijega izduženi plato, koji je vanredno pogodan za izgradnju odbrambene arhitekture. Taj plato je opasan jednim odbrambenim nasipom čija se

1. J. Korošec, Bericht über die bisher unveröffentlichten vorgeschichtlichen Funde auf der Gradina »Gradac« bei Kotorac. Glasnik Zem. muzeja LII, 1940, str. 77—81.

SL. 1. — POGLED NA GRADAC ILINJACU.

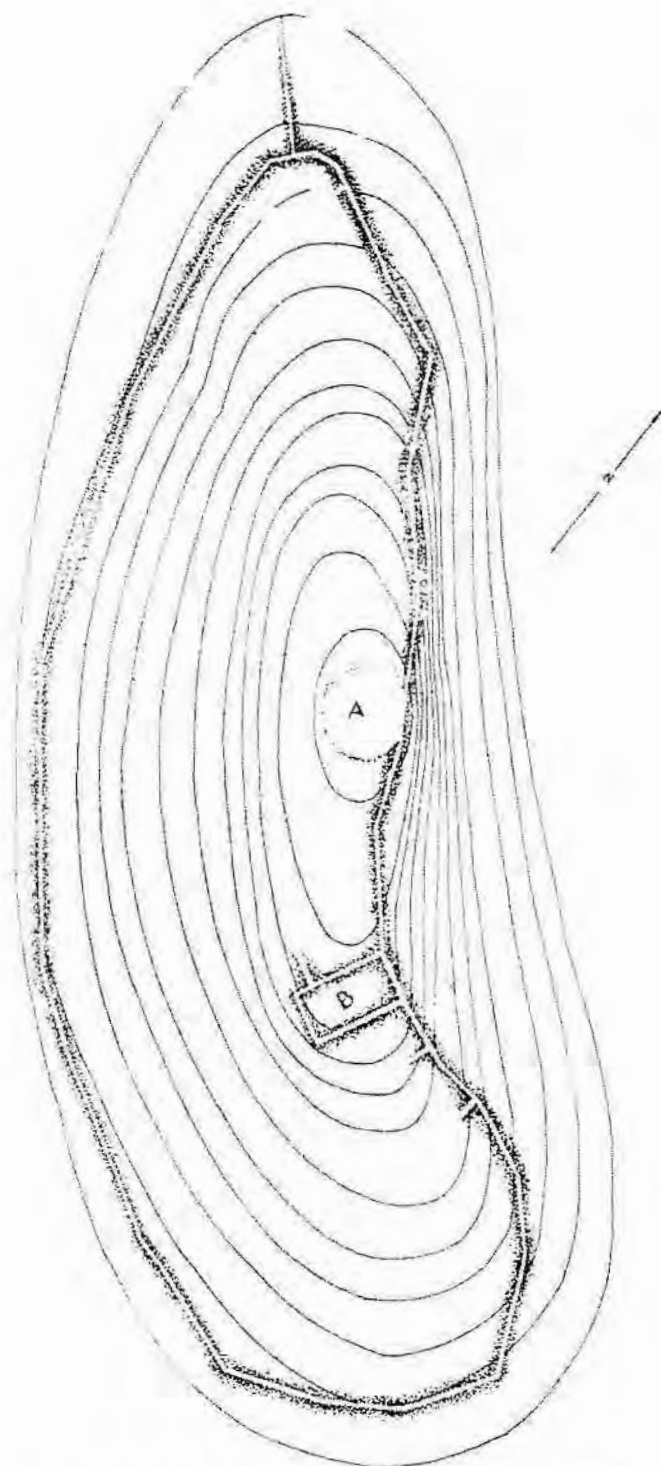
trasa može sasvim lagano i danas pratiti i koja je u cjelini unesena na sl. 2. Pretpostavljam da je ovaj nasip podignut još u praistorijskom dobu, jer upravo odgovara gradinskim nasipima u Bosni i Hercegovini. Kasnije je preko njega bila izgrađena odbrambena zidna konstrukcija, zbog čega su i nastali uglovi koji se zapažaju na sl. 2. Na nekoliko mjesta je zid otvoren (ostali dijelovi su zasuti zemljom!), pa se vidi da je za vezivanje kamena upotrijebljen malter sastavljen od vrlo sitnog pijeska i dosta krečne mase. Svojom sastavom i izgledom ovaj malter upućuje na raniji srednji vijek. Na to upućuje i nepravilno kamenje, manjih dimenzija, koje je ugrađeno u ovaj zid.

Jugozapadno od centralne gromade lijepo se vide ostaci neke zgrade, sastavljene od nekoliko prostorija (vidi sl. 2. B). Površinskim zapažanjima samo jedna prostorija je u cjelini identifikovana, dok su ostaci drugih prostorija samo djelimično vidljivi. Kompleks ove zgrade je zatrpan, među ostalim, i komadima rimske cigle, pa nema nikakve sumnje da se ovdje radi o građevini iz rimskog doba.

Prema iznesenim podacima, Gradac Ilinjača je bio zaposjednut u praistoriji, rimskom dobu i ranijem srednjem vijeku. U svakom od ovih perioda Gradac je služio u odbrambene svrhe, i to vjerovatno samo u određenim vremenskim razmacima. — Da vidimo prvenstveno kada je ovaj lokalitet prvi put zaposjednut i kakve nam podatke pružaju nalazi iz praistorije.

VI. Skarić je prije svega našao na Ilinjači jedan fragmenat keramike, koji po svojim osobinama sasvim sigurno spada u keramički inventar slavonske, odnosno vučedolske kulture². Uz ovo su nađeni i

2. VI. Skarić, *Altertümer von Gradac in der Lepenica*, *Glasnik Zem. muzeja* XLIV, 1932, str. 2.

SL. 2. — TOPOGRAFSKI SNIMAK GRACA ILINJAČE.

dijelovi suda sa širokom zvončikom nogom, loptastim srednjim dijelom i cilindričnim vratom sa izvraćenim obodom³. Ovaj sud je svojevremeno izazivao poteškoće, jer mu je bilo vrlo teško odrediti kulturnu

3. J. Korošec, l. c., str. 78, sl. 1 a. b.

pripadnost. Pred par godina I. Marović, kustos Arheološkog muzeja iz Splita, vršio je iskopavanje velike nekropole na vrelu Cetine. Tom prilikom otkrio je i izvjestan broj grobova u kojima su kao prilozi bili stavljeni keramički proizvodi sasvim istog stila kao ovaj sud na Ilinjači. Prema svim zapažanjima, keramika ovog tipa na Cetini pripada kraju eneolita i početku starijeg bronzanog doba⁴. Istom dobu će pripadati i pomenuti fragmenat vučedolske kulture. Prema tome, Gradac Ilinjača je prvi put bio zapocsjednut u vrijeme prelaza iz eneolita u starije bronzano doba, što bi u apsolutnim ciframa značilo vrijeme oko 1800. god. pr. n. e. Bilo je to nemirno doba, u kojem su kroz Bosnu prolazile i lutale različite društvene grupe, privremeno se zaustavljale u pojedinim mjestima i onda odlazile dalje. Nosioi vučedolske kulture su u ovaj kraj došli vjerovatno iz područja zapadne Bosne, dok su nosioci cetinskog stila ovamo stigli iz oblasti Jadrana. Kao što vidimo, već tada su se na ovom sektoru ukrštavala kulturna i etnička strujanja sa Jadrana i unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, što će i kasnije ostati važna karakteristika ovog kraja.

Najveći dio praistorijske keramike pripada tzv. gradinskoj kulturi prailirskog i ilirskog doba. Tu keramičku robu je dobro opisao J. Korošec. Ovdje je dovoljno reći da se uglavnom radi o posudama sive i crvenkasto-smeđe boje, koje su izradene od dobro prečišćene zemlje. Među formama dominiraju amfore sa dvije drške i neka vrsta pehara, na kojima nisu primijećeni nikakvi ukrasi. Za hronološka i druga razmatranja su naročito pogodne drške na ovim posudama. Tu mislim prvenstveno na ovalne drške sa prečkom (tzv. dvostruke drške), koje djelimično nadvisuju obod suda, i na drške sa jezičastim produžecima sa gornje strane (vidi sl. 3). Obe vrste drški dolaze daleko najčešće na keramici Ilinjače; one čine osnovni stilski izraz na tamošnjim keramičkim izradevinama ovog tipa.

Navedene drške nisu nikako usamljena pojava na ovom lokalitetu. Potpuno iste oblike drški možemo zapaziti na Debelom brdu u Sarajevu⁵, na nekim gradinama glasinačke kulture⁶ i na gradini Varvari kod izvora rijeke Rame⁷. Dalje prema unutrašnjosti su ovakve drške malo poznate. S druge strane veoma su brojni nalazi keramičkih posuda sa ovakvim drškama na Apeninskom poluostrvu, što je veoma

4. I. Marović nije još objavio rezultate iskopavanja na vrelu Cetine. Njegovom dobrotom, dao sam o ovom par podataka u svom radu »Studien zur Stein — und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan, 42. Bericht der Röm. — Germ. Kommission, 1962, Frankfurt a. M., S. 141, T. 32, 3.

5. F. Fiala, Ausgrabungen auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo im Jahre 1894, W. M. B. H. V, T. LI, 1.4—7; isti, Prähistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo, W. M. B. H., I, Fig. 4,5

6. G. Stratimirović, Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891, W. M. B. H., I, Fig. 9,13.

7. V. Curčić, Die Gradina an der Ramaquelle, W. M. B. H., VIII, Fig. 22 i dr.

SL. 3. — DRŠKE NA KERAMICI SA GRACA ILINJAČA.

zgodno za hronološko određivanje i kulturno vezivanje⁸. Najbolje podatke o ovakvim keramičkim nalazima u Italiji dao je u novije vrijeme H. Müller-Karpe, koji je donio čitave grobne cjeline i na taj način omogućio njihovo preciznije datiranje⁹. Prema vrlo dobro izvedenoj hronologiji H. Müller-Karpea, grobovi sa ovakvim nalazima u južnoj Italiji i južnoj Etruriji bi pripadali vremenu IX-VIII vijek pr. n. e. (Cumae — Prähellenisch I i Tarquinia I/II)¹⁰. Prema tome bi ovakve drške i na Ilinjači i ostalim bosanskim nalazištima mogle sasvim sigurno datirati u vrijeme prelaza IX/VIII vijek pr. n. e.

Na osnovu ove analize izlazi da je Gradac Ilinjača bio zaposjednut drugi put u vrijeme u kojem kod Ilira počinje da prodire upotreba željeza za izradu metalnog oruđa, oružja i nakita. To je vrijeme u kojem se sve jasnije ocrtavaju plemenske osobine pojedinih ilirskih plemena, predvođenih svojim plemenskim i rodovskim starješinama.

Postavlja se, naravno, pitanje odakle dolazi ovakva kulturna veza između Apeninskog poluostrva i Hercegovine, te južne i jugoistočne Bosne? Postoji pretpostavka da su baš oko tog vremena prodrli sa Balkanskog poluostrva Japudi u srednju Italiju i Japigi u Apuliju¹¹. U tom slučaju bi balkanski invazori donijeli u Italiju i navedene keramičke osobine. No, ovdje moramo spomenuti neke druge činjenice

8. Ugo Rellini. Monumenti antichi. XXXIV. Milano 1931. T. VII. 6, 9; Einar Gierstad. Early Rome II. The Tombs. Lund 1956. p. 26. Fig. 3. p. 173. Fig. 151/1; P. Laviosa Zambotti. Bulletino di Paletnologia Italiana. N. S. III. Roma 1939. p. 134. fig. 6; F. G. Lo Porto. Bulletino di Paletnologia Italiana. N. S. X. Roma 1956. p. 553. fig. 3. p. 159. fig. 7.

9. H. Müller-Karpe. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Röm. — Germ. Forschungen. Band 22. Berlin 1959. Text: Tarquinia (Abb. 1. Fig. 14). Cumae-Prähellenisch I (Abb. 44. Fig. 20). Tafeln: Cumae (Taf. 16. Gr. 3. Fig. 6. Taf. 17. Gr. 16. Fig. 6), Forum Romanum (Taf. 24. B. Fig. 9. 11) Tarquinia (Taf. 27. Gr. 16. Fig. 5. Taf. 28. Fig. 20) i sl.

10. Ibid., Text: Abb. 64. sinhronistička tabela.

11. Vidi o tome; Ebert. Reallexikon der Vorgeschichte. Band VI. S. 104 i 106.

koje bi govorile protiv ovakvog jednostavnog rješenja. Poznata je stvar da su slične drške sa ježičastim i drugim produžecima česte i na keramici tzv. »Polada« civilizacije u južnoj Francuskoj¹². Prema tome one su tamo znatno starije nego što je slučaj u našim primjerima i pripadaju bronzanom dobu (vjerovatno kasnijoj Bronzi). Slične pojave na Eolskim ostrvima datirao je Bernabo-Brea u vrijeme od XII-X vijeka pr. n. e. i uklopio u svoju fazu Ausonio A¹³. Smatra se uglavnom da je ovakva keramička roba porijeklom iz istočnog Mediterana, jer se pojavljuje već u minijeskom dobu Grčke, a poznata je i u samoj Troji¹⁴. Ovo nas upućuje na zaključak da su iznesene keramičke karakteristike mediteranskog porijekla i da su na Balkan stigle tek sa zakašnjenjem od nekoliko vijekova. Zbog toga se nameće i zaključak da su ove keramičke osobine u Bosni i Hercegovini posljedica uticaja sa Mediterana i da je teško pretpostaviti jedan obrnut put ovih elemenata sa Balkana u Italiju. U vrijeme IX i VIII vijeka pr. n. e. došlo je do velikog ekonomskog napretka među balkanskim Ilirima, do određenih društvenih raslojavanja unutar ilirskih plemena i do pojačanih ekonomskih veza sa susjednim oblastima. Na taj način možemo objasniti i ovakve kulturne uticaje sa Jadrana, odnosno sa Mediterana.

Mnoge osobine ilirske kulture u pomenutim krajevima Bosne i Hercegovine imaju domaći, unutrabalkanski karakter, koji stoji u vezi sa Podunavljem i Srednjem Evropom. Na keramici Ilinjače su npr., vrlo karakteristične polukružne drške sa uzdužnim rebrom, što pripada nesumnjivo ovom drugom kulturnom krugu¹⁵. Prema tome, na Ilinjači se radi o nekoj kulturnoj mješavini domaćih elemenata sa uticajima iz mediteranskog područja.

Gradac Ilinjača je zaposjednut u ovom periodu vjerovatno zbog društvenih previranja koja su se tada dešavala u ilirskom svijetu Balkana. Formiranje čvršćih plemenskih zajednica je značilo ograničavanje područja pojedinih plemena. Zbog odbrane svoje teritorije od susjednih plemena, zaposjedaju se istaknute tačke i tako se stvaraju određena gradinska naselja u ovom periodu. Gradac Ilinjača je vjerovatno u takvoj situaciji dobio istaknuto mjesto, jer se nalazi na isturenom području jednog bosanskog ilirskog plemena.

Teško je govoriti preciznije o karakteru rimske stanice na Ilinjači i o utvrdi iz ranog srednjeg vijeka. Za to nema ni izdaleka dovoljno arheoloških podataka. Možemo samo pretpostaviti da je ovdje u rimsko doba postojala jedna vojnička stražara radi kontrole nad nemirnim Ilirima u vrijeme rimske pacifikacije. U isto vrijeme nije isključeno

12. J. Arnal et J. Audibert, Enquête sur la répartition des vases de »la Polada« en France, Bulletin du Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, 3, 1956, fig. 9—13.

13. L. Bernabo-Brea, Civiltà preistoriche delle isole eolie, Archivio de preistoria levantina, 1962, p. 69 i dr.; vidi i L. Bernabo-Brea e M. Cavalier, Civiltà preistoriche delle isole eolie e del territorio di Millazo, Bulletino di Paletnologia Italiana, N. S. X, Vol. 65, 1956, sinhronistička tabela.

14. J. Arnal et J. Audibert, l. c. p. 274.

15. Vidi npr. H. Müller—Karpe, o. c., Text: S. 138, Abb. 22 522) i sl.

da je ova utvrda u ranom srednjem vijeku zaista bila grad Caterna, koji spominje Konstantin Porfirogenet. Za ovakvo rješenje pledira — među ostalim naučnicima — i Vladislav Skarić¹⁶.

Na osnovu svega izlazi da je Gradac Ilinjača bio zaposjednut redovno u nemirnim vremenima istorije ovog kraja. To se desilo prvi put na kraju eneolita i na početku starijeg bronzanog doba. Poslije izvjesne pauze Gradac je zaposjednut u IX i VIII vijeku pr. n. e., a kao utvrda je mogao služiti u doba rimske pacifikacije i nemirnog ranog srednjeg vijeka. Gradski muzej u Sarajevu bi vrlo dobro učinio kada bi pristupio temeljitim arheološkim istraživanjima ovog lokaliteta, jer bi se na taj način definitivno dobili podaci o odbrambenom sistemu u rimsko doba i srednjem vijeku, a to bi značilo višan doprinos rekonstrukciji istorijskih zbivanja u Sarajevskom polju u navedenim periodima.

RÉSUMÉ

GRADAC ILINJAČA PRÈS DE KOTORAC

L'auteur expose dans son étude quelques vues nouvelles sur les trouvailles de la forteresse Ilinjača près de Kotorac qui a une situation dominante dans les environs de Sarajevo. Cette forteresse, d'après les matériaux trouvés, a été quatre fois utilisée: a) environ 1800 année avant notre ère, au temps de passage d'énéolite à l'âge de bronze, b) au 9e siècle, c'est-à-dire au temps des migrations turbulentes des peuplades illyriques dans ces régions; c) à l'époque romaine, probablement pour les besoins militaires de la pacification; d) au début du moyen âge, probablement dans l'époque agitée des migrations.

A la culture préillyrique et illyrique appartient le plus de matériel. L'auteur constate que dans le matériel en céramique dominant les éléments qui se lient au bassin adriatique et à la Méditerranée. Par conséquent, dans la culture illyrique de Ilinjača, comme dans les cultures de la même époque en Herzégovine, dans la Bosnie du sud et du sud-est, auxquelles celle-ci est liée, les éléments culturels de la Méditerranée jouent un très grand rôle. Pour la solutions du problème illyrique ce n'est pas d'une petite importance.

La conclusion générale de l'auteur est que la forteresse Ilinjača n'a pas été perpétuellement habitée mais seulement de temps en temps et c'est surtout dans les périodes turbulentes de cette région.

¹⁶ Vl. Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Sarajevo, 1937, str. 32.

Dr Esad Pašalić

PODRUČJE DANAŠNJEG SARAJEVA U RIMSKO DOBA

I

Arheološka istraživanja su utvrdila da su na teritoriji Bosne i Hercegovine još od najstarijih praistorijskih perioda živjele ljudske grupe i zajednice. U naše dane izučavanju spomenika materijalne kulture posvećuje se sve veća pažnja, a rezultati postaju sve potpuniji i bolji. Kad je u pitanju region današnjeg Sarajeva, može se reći da su dosadašnja istraživanja pružila dosta podataka o životu njegovog najstarijeg stanovništva. Prve ljudske naseobine u ovom kraju potiču iz neolitskog perioda. Tom periodu pripada poznata neolitska stanica u Butmiru. Iz bronzanog perioda znamo za nekoliko naseobina, među kojima treba pomenuti Gradac kod Kotorca i Debelo brdo iznad Sarajeva. Krajem bronzanog doba ovdje se javljaju grupe Ilira, koji su se naselili po teritoriji Bosne i Hercegovine. Tokom starijeg željeznog doba ilirske grupe su u okolini Sarajeva zaposjele uzvisine i na njima podigle naseolja prikladna za odbranu (gradine). Iliri su bili stanovnici sarajevskog kraja i u mlađem željeznom dobu, sve do dolaska Rimljana, i za cijelo vrijeme njihove vladavine.¹

II

Poznato je da su Rimljani već u prvoj polovini III vij. st. e. započeli svoj prodor na istočne obale Jadrana i u unutrašnjost Balkanskog poluostrva. Njihova ekspanzija je išla u dva pravca: pomorskim putem, preko Dalmacije i Albanije, i kopnenim putem, preko sjeverne Italije i Istre. Borbe za osvajanje ovih krajeva nisu bile lake i trajale su više od 200 godina. Rim je za to vrijeme morao da šalje protiv Ilira brojne ekspedicije i da često kreće u nove akcije za pokoravanje kra-

1. O praistorijskim nalazima iz sarajevskog kraja v.: F. Fiala: WMBH I, 39-54, 326-328; IV, 38-72 (passim); V, 124-130 i VI, 129-138 (passim); W. Radimsky: WMBH II, 50-52; W. Radimsky — M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, I, 1895; F. Fiala — M. Hoernes: Die neolitische Station von Butmir, II, 1898; V. Čurčić: GZM XX, 1908, 363-365; M. Mandić: GZM XLV, 1933, 3-4 i LI, 1939, 2-6; B. Čović: GZM 1957, NS XII, 241-244. Upor. takođe: A. Benac, Sarajevo od najstarijih vremena do danas — Sarajevo kroz arheološke spomenike, izd. Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo, 1954, 7-21.

jeva koji su već bili osvojeni ili stavljeni pod nadzor. U osnovi rimske ekspanzije na Balkansko poluostrvo stoje važni motivi. Nova imperija je odmah po izlasku na pomorske mediteranske puteve (sredinom III vij. st. e.) došla u bliže odnose sa helenističkim državama i drugim susjednim zemljama. U sferu interesa Rima tada su ušle i oblasti Ilirika. Radilo se o prostranim krajevima između Italije, Dunava i Prednjeg istoka kroz koje su prolazile pogodne komunikacije. Rimljani su dobro ocijenili da će u prodoru prema Dunavu i Istoku strategijska uporišta na istočnom Jadranu i u njegovom zaleđu odigrati krupnu ulogu. Unutrašnjost Balkanskog poluostrva raspolagala je raznovrsnim prirodnim resursima, što je takođe bilo značajno u daljem širenju i jačanju Rimske Imperije. Teritorija današnje Bosne i Hercegovine predstavljala je za Rimljane privlačno područje zbog njenog rudnog bogatstva i važnog geopolitičkog položaja. Na prostoru između Jadrana i posavsko-podunavske doline ovi krajevi su fungirali kao pozadina prirodne granice na Dunavu, koju je Rim morao obezbijediti.

I baš u centralnim dijelovima Ilirika, u njegovoj unutrašnjosti između Save i srednjeg Jadrana, rimska ekspanzija je naišla na najogorčeniji otpor. Ni velika Oktavijanova vojna od 35. do 33. g. st. e., kao ni brojne ekspedicije za osvojenje Ilirika koje su vođene prije toga (tokom II i I vij. st. e.) nisu obezbijedile rimsku vladavinu u unutrašnjosti zemlje. Negdje je to bila samo nominalna kontrola Rimljana, negdje povremena i prolazna vlast, a negdje su Iliri sačuvali svoju samostalnost i poslije tih osvajačkih pohoda. Čini nam se da je već sasvim jasno da su neki dijelovi današnje Bosne bili stvarno pokoreni tek 9. g. n. e., po završetku dalmatsko-panonskog rata (*Bellum Batonianum*).²

III

Na području današnjeg Sarajeva i u njegovom širem regionu stanovali su Desitijati. Ovo brojno i moćno pleme zauzimalo je oblast između gornjeg toka Bosne i srednjeg toka Drine. Apijan (III, 17) ubraja Desitijate među ilirska plemena koja su Oktavijanu pružila jak otpor. Među ovim plemenima nisu spomenuti Mezeji, koji su zajedno sa Desitijatima odigrali krupnu ulogu za vrijeme docnijeg dalmatsko-panonskog rata (6. do 9. g. n. e.). Za nas je važna činjenica što izvori (Apijan, *Monum. Ancyr.*, Svetonije, Dion Kasije) uopšte ne spominju da je Oktavijan pokorio Desitijate, Mezeje i još neka ilirska plemena. Oktavijanovi ratovi (35 — 33. g. st. e.) nisu bili širokih razmjera i zahvatili su samo neke oblasti Ilirika. Oktavijanu je bilo mnogo stalo do toga da svoje uspjehe u ilirskom pohodu prikaže što većim, ali mu je isto tako bilo stalo i do toga da što prije završi vojevanje, jer je morao poći na druge ratne pohode i frontove. Bio je, dakle, zadovoljan djelimično obavljenim poslom i privremenim umirenjem Ilira. Za pobjede u Iliriku senat mu je dodijelio trijumf (Appianus, III, 28. Suet.,

2. Upor. E. Pašalić: *Quaestiones de bello Dalmatico—Pannonicoque* (a. 6—9. n. ae.), *Godišnjak Istor. društva BiH VIII*, Sarajevo, 1956, 268 idd. — sa tamn navedenim izvorima i literaturom.

Aug. 22; Dio Cass., Li 21; Liv., Epit., CXXXIII). Neki istraživači na osnovu tog podatka stvaraju zaključak da su rezultati ratovanja u Iliriku bili sjajni. U prilog ovoj tezi navode se i grandiozne pripreme za Oktavijanov ilirski pohod, u kome je učestvovalo više od 40 legija. Međutim, tako velike pripreme izvršene su ne samo radi operacija u Iliriku već i radi drugih vojnih planova, kao što su obezbjeđenje granice na Dunavu, obračun sa Antonijem i sl. Uostalom, prostranstvo Ilirika, široko ratno poporište i snaga Ilira nisu bili za potcjenjivanje, pa se ne treba čuditi ozbiljnim mjerama koje je Oktavijan preduzeo. Što se tiče trijumfa, ni on kao argumenat ne može značiti mnogo. Ratovi su vođeni, bilo je i uspjeha, neka ilirska plemena su umirena, postignuto je nešto i u pogledu obezbjeđenja granice na Dunavu — za sve to, naravno, trebalo je odati priznanje i zahvalnost vojskovođi. Pojednim vojskovođama koji su ratovali protiv Ilira i ranije su dodjeljivani trijumfi (npr.: *Ex Illyrieis* — 228. g. st. e., *triumph. Fasti CIL I, 458*; *De Dalmateis* — 155. g. st. e., *Fasti CIL I, 459*; *De Dalmateis* — 117. g. st. e., *Fasti CIL I, 460*; 42. g. st. e., *Fasti CIL I, 461 i 478*). Stoga, ni u kojem slučaju ne bismo smjeli odbaciti mišljenje nekih istraživača da su iza Oktavijanovog trijumfa stajali neznatni rezultati i, čak, da je njegovo ratovanje ličilo na običan *mens parturiens*.³

U dalmatsko-panonskom ratu od 6-9. g. n. e. Desitijati su imali vrlo važnu ulogu. Njihov prvak Baton je za cijelo vrijeme rata bio vođa svih Ilira koji su učestvovali u borbi protiv Rimljana. Po njemu je i završni dio rata nazvan *Bellum Batonianum*. Okolnosti pod kojima je vođen oružani pokret dalmatsko-panonskih Ilira i razvitak događaja koji su se za to vrijeme odigrali na području Panonije i Dalmacije pokazuju da je unutrašnjost Dalmacije bila znatno slabije uvedena u rimski poredak no što je to slučaj sa Panonijom. Panonija je tada za Rimljane predstavljala važniju oblast od Dalmacije — kako zbog blizine granice na Dunavu, tako i zbog svega što su Rimljani u njoj već bili podigli (komunikacije, utvrđeni gradovi Šiscia, Sirmium i sl; upor. *Vell. II, 110*: ... *cum universa Pannonia, insolens longe pacis bonis, adulta viribus, Dalmatia ... arma corripuit*). Dalmacija je bila mnogo slabije pristupačna Rimljanima, pa u ranije vrijeme nije mogla biti privedena jačim uticajima rimskog poretka. Pojedini njeni krajevi u unutrašnjosti, kao što je na primjer desitijatsko područje oko današnjeg Sarajeva, nalazili su se izvan domašaja rimske dominacije tokom ranijih osvajanja Ilirika. Otuda se u Dalmaciji oružani otpor protiv Rimljana tokom rata 6—9. g. n. e. snažnije razvio no u Panoniji. Na plemenskom području Desitijata, koji su, rekli bismo, predvodili ostala ilirska plemena protiv Rimljana, ovaj pokret je morao biti čvrst i jedinstven. — Oktavijan je odista ratovao u unutrašnjosti Ilirika, ali nije pokorio sva ilirska plemena. Do definitivnog pokorenja Ilira i etabliranja rimske vlasti u svim ilirskim krajevima, pa i na teritoriji Desitijata, došlo je docnije — po završetku dalmatsko-panonskog rata

3. O ulozi Desitijata u ratovima protiv Rimljana upor.: E. Pašalić, cit. rad u bilj. 2. str. 271—283 — sa navedenim izvorima i literaturom.

9. g. n. e. Potvrdu za ovakav zaključak nalazimo i u tako važnom izveru kakav je Svetonije: »*Externa bella duo omnino per se gessit, Delmaticum adulescens adhuc, et Antonio devicto Cantabricum... Reliqua per legatos administravit, ut tamen quibusdam Pannonicis atque Germanicis aut interveniret aut non longe abesset... Domuit autem partim ductu partim auspiciis suis Cantabriam, Aquitaniam, Pannoniam, Delmatiam cum Illyrico omni...*» (Aug. 20). Svetonije kaže da je August vodio dalmatski rat još kao mladić, ali je pokorenje Dalmacije i cijelog Ilirika spomenuto u vezi sa osvajanjima koja su uslijedila docnijih godina njegove vladavine. Tako su završene vijekovne borbe Rimljana za pokorenje Ilirika

Ovdje je potrebno da se osvrnemo na još neka pitanja koja se tiču Desitijata. (Rimski izvori spominju Desitijate kao veliko i moćno pleme. Plinije (N. h., III, 142) na onom mjestu gdje se nabrajaju plemena koja su pripadala naronskom konventu kaže: »*Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est. Nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XIII, Daursi XVII, Desititates CIII, Docleates XXXIII, Deretini VIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII, populatresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. Praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni... etc.*» Iz podataka koje pruža Velej Paterkul o dalmatsko-panonskom ratu saznajemo sljedeće:

»... quippe Perustae ac Desidates Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, cum praene eversi forent... (II, 115). Magna in bello Delmatico experimenta virtutis in multos ac difficiles locos praemissus Germanicus dedit; celebri etiam opera diligentique Vibius Postumus vir consularis, praecipuus Delmatiae ornamenta meruit triumphalia.» (II, 116.)

Plinijev podatak kaže da je u Varonovo doba naronskom konventu pripadalo 88 plemenskih civitates, ali iz njega ne saznajemo koja su to plemena bila. Plinije zatim poimence nabraja civitates koje su od pomenutih 88 u njegovo vrijeme pripadale ovom konventu. Kao što se vidi Desitijati su među pobrojanim plemenima imali najveći broj dekurija i po ovoj vijesti predstavljaju brojno najjače pleme. Velejeve informacije o *Bellum Delmaticum*, mada sumarne i neodređene, omogućuju nam da se barem donekle upoznamo sa ulogom koju su imala neka ilirska plemena u samom ratu. Pirusti i Desitijati su, kako kaže Velej, pravi ratnici, vrlo hrabri i izdržljivi u borbama na teškom i neprohodnom terenu. Rimljani su posljednje godine rata vodili teške borbe i morali su uložiti velike napore za slamanje otpora dalmatskih Ilira. Tako je, pored ostalog, Germanik, kao komandant rimskih odreda, 9. g. n. e. uspješno vodio gerilski način ratovanja protiv Desitijata, Pirusta i drugih Ilira na području Dalmacije koji su i sami bili vješti takvom ratovanju.

Poslije definitivnog pokorenja Desitijati su zajedno sa nekim drugim plemenima bili stavljeni pod nadzor vojnih i političkih organa rimske provincije Dalmacije. Međutim, Desitijati su još dugo zadržali

status plemenske civitas. Samo pojedini Desitijati su tokom I i II v. n. e. sticali pravo rimskog građanstva, dok je cjelina njihove zajednice zadržala svoju plemensku organizaciju sve do proglašenja Institutio Antoniniana (212.g.)⁴ Razumijevanju društveno-političkog uređenja desitijatske civitas znatno doprinosi poznati nadgrobni natpis otkriven u Brezi 1930. g.:

«VLPIAE T(iti) F(iliae) FROCVLAE AN(norum) XX T(itulum) F(ecit) VALENS VARRON(is) F(ilius) PRINCEPS DESITIATI(um) ET AELIA IVSTA SCENOBARBL»

Natpis jasno kaže da je Ulpija imala Civitas Romana po ocu koji je to pravo za sebe i svoju porodicu dobio od cara Ulpija Trajana. Eulija Justa je takođe Ilirka sa rimskim građanskim pravom po ocu, kome je to pravo darovao Hadrijan. Sam princeps, Varonov sin, kao dedikant nije imao civitas Romana, iako nosi rimski nadimak Valens.⁵ Rimljani su u osvojenom Iliriku prišli osnivanju gradova i uvođenju municipalnog uređenja u onom obimu i tempu kako je to odgovaralo njihovim političkim i strategijskim intencijama. Kad je riječ o unutrašnjosti provincije Dalmacije, treba napomenuti da novi gospodari nisu žurili sa uvođenjem municipalne uprave i da je njihovim planovima više odgovarala zatečena plemenska organizacija. Razumije se, plemenska uprava je morala da se modifikuje i prilagodi opštem sistemu provincijske uprave. Plemenske zajednice (civitates) na području Dalmacije, pa i desitijatska civitas, zadržale su nešto od svoje stare samouprave i svojih institucija iz vremena političke nezavisnosti. Novina se sastojala u tome što su nad njima vršili nadzor određeni provincijski funkcioneri (praefecti, praepositi) uz koje je kao poseban organ djelovao savjet plemenskih starješina — principes.

IV

Širi region Sarajeva spada u srednjobosansku a djelimično u istočnobosansku rudonosnu oblast. Antički rudnici su radili u distriktu Fojnica—Kreševo gdje se na nekim rijekama od davnina ispiralo zlato. Oko Fojnice i Kreševa nalaze se brojna troškovišta željeznih ruda, koja su preostala iza srednjevjekovnih i antičkih rudarsko-topioničarskih radova. U rudama ovog kraja ima i drugih metala, kao što su olovo, srebro, živa, koji su takođe mogli biti eksploatisani u antičko doba. Ostaci starih rudarskih radova sačuvani su i u vareškom bazenu. Međutim, o području Vareša u antičko doba znamo vrlo malo, i to samo po nalazima novca. Na osnovu toga moglo bi se zaključiti da ovdje nisu radili antički rudnici. Pa ipak, neki drugi momenti uvjeravaju nas u to da su željezna rudišta vareškog bazena eksploatisana u predrimsko i rimsko doba. Glasinački Iliri i ilirski stanovnici sarajevskog regiona vršili su još u halštatsko doba razne metalotehničke

4. D. Sergejevski, u »Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, 1955. 64.

5. G. Čremošnik — D. Sergejevski: Nevitates Musei Sarajevoensis br. 9, Sarajevo, 1930; Upor: D. Sergejevski: Spomenik SKA. XCIII, (72), Beograd, 1940. 142.

radinosti. Za to im je trebalo dosta željeza. Najprirodnije je da su ga dobavljali iz susjednih reona Vareša, Kreševa i Fojnice. Uvođenjem metala u upotrebu nastale su bitne društveno-ekonomske promjene koje su uticale na razvitak prometa raznim sirovinama i proizvodima. U takve odnose sa drugim krajevima stupale su i naše oblasti, o čemu govore nalazi uvezenih predmeta, ali je razmjena postojala i unutar pojedinih regiona. Od značaja je takode da su Rimljani u oblastima današnje Bosne brzo organizovali rudarske radove i proširili proizvodnju ove djelatnosti.⁶

Rimska vladavina u Iliriku označava period daljeg razvitka ne samo rudarstva nego i drugih privrednih grana. Novi gospodari traže više poljoprivrednih i zanatskih proizvoda kako za podmirenje svojih potreba, tako i za izvoz u samoj provinciji ili van nje. U unutrašnjosti provincije Dalmacije sitna zanatska radinost vidno je napredovala. Autohtono stanovništvo ovih oblasti usvojilo je za vrijeme rimske vladavine neke novine u tehnici proizvodnje i upoznalo se sa izvjesnim novim zanatima (npr., upotreba grnčarskog točka, uvođenje opeke u građevinarstvo, specijalizovane zidarske i metalurgijske radinosti, stolarski, modelarski i drugi zanati). Kao centri zanatstva i trgovine fungirali su gradovi (municipia), gradska nasejja, trgovišta na cestama i putne stanice (mansiones i mutationes).

U vezi sa ovim biće potrebno da se ukratko osvrnemo na glavne saobraćajnice i komunikacije koje su prolazile kroz krajeve u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Odmah se postavlja pitanje koliki je udio Rimljana u izgradnji komunikacijske mreže na ovom području. Dosadašnja istraživanja pokazuju da su rimska naselja najvećim dijelom izrasla na onim mjestima na kojima su postojale predrimske ilirske aglomeracije. Intenzivnije naseljena područja u predrimsko doba (Livanjsko polje, Duvanjsko polje, dolina gornjeg Vrbasa, dolina Lašve, Sarajevo sa okolinom, porječje Sane i Une, donji tok Neretve, kraj oko Ljubuškog) morala su imati svoju bolje uređenu mrežu puteva, koji su obezbjeđivali vezu među naseljima. S druge strane, jednom izgrađeni putevi dobivali su funkciju gravitacionih linija na kojima su izrastale nove aglomeracije i centri. Pri tome su razni faktori uticali na to hoće li jedna komunikacija biti više posljedica nego uzrok postojećih naselja, ili će nastati obratna pojava. U svakom slučaju hodološko istraživanje mora se zasnivati na principu uzajamnog odnosa put — naselje, jer se u njemu odražavaju kako osnovne pobude kojima se određena zajednica rukovodila pri trasiranju svojih komunikacija, tako i stvarna uloga koju su komunikacije imale u raznim epohama. Primjeri mnogih antičkih cesta u Bosni i Hercegovini uvjerljivo svjedoče o smišljenom sprovođenju načela da cesta i put moraju ne samo savladati prostor već i povezati aglomeracije. Svuda se nailazi na tragove predrimskih (epihorijskih) i rimskih naseobina koje su uslovile

6. O rudarstvu upor.: E. Pašalić; O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZM 1954, NS IX, 47—74 — sa tamo navedenim izvorima i literaturom; idem: Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije, Dalmacije, Godišnjak Istorijskog društva BiH X, Sarajevo, 1959, 321—325.

izgradnju puteva ili su izrasle uz izgrađene puteve. Rimske ceste — kako ih konvencionalno i bez izuzetka nazivamo — nastale su u našim krajevima dijelom kao novi građevinske objekti, masivni i tehnički dobro izvedeni, a dijelom kao popravljene i regulisane trase ilirskih puteva iz ranijeg vremena. U početku svoje vladavine Rimljani su prvenstveno vršili regulisanje zatečenih puteva sa posebnim ciljem i namjenom da što potpunije sprovedu pacifikaciju tek pokorenog stanovništva. Najveće rimske ceste predate su saobraćaju vrlo rano, tako reći odmah po osvojenju naših krajeva. To potvrđuju građevinski natpisi koji govore o gradnji cesta što su iz Salone vodile u unutrašnjost zemlje (CIL III, 3198a = 10156a i 3200; 3198b = 10156b i 3201 = 10159):

1. Via Gabiniana
2. ... ad fines provinciae Illyrici, duga 157 rim. milja.
3. ... ad imum montem Dicionum Ulcirum, duga 72 i po rim. milje.
4. ... ad Ba... flumen, duga 158 rimskih milja.
5. ... ad He... castellum Daesitiatum, duga 156 rim. milja.

Iz natpisa saznajemo da su prva i druga cesta sagrađene 16/17. g. n. e., a ostale 20/21. g. n. e. Najmanje tri od ovih pet cesta prolazile su kroz današnju Bosnu i Hercegovinu: ad fines provinciae Illyrici vodila je preko Livanjskog polja, Glamočkog polja i Banjaluke do Bosanske Gradiške na Savi; ad imum montem Dicionum Ulcirum išla je prema Drvaru i dolini Sane; ad He... castellum Daesitiatum može se u osnovnom smjeru identifikovati sa cestom Salona — Bistue vetus — Bistue nova i dalje (Tab. Peut.), tj. sa pravcem koji je preko Duvanjskog polja, Garnjeg Vakufa i Viteza ulazio u plemensko područje Desitijata. Kad se ima u vidu da su oblasti u unutrašnjosti Ilirika definitivno pokorene tek 9. g. n. e., postaje jasno kako je bio brz tempo izgradnje navedenih magistrala koje su neposredno ili posredno vezale Jadran sa Savom, odnosno Podunavljem. Da li bi u tako kratkom roku Rimljani bili u stanju da izgrade ove ceste po novim planovima i na novim trasama? Nema sumnje da im je to bilo moguće samo zato što su se dobrim dijelom poslužili linijama zatečenih ilirskih puteva.⁷

Nas posebno interesuje pitanje antičkih komunikacija koje su zahvatale desitijatsko plemensko područje ili prolazile kroz njega. Pored već pomenute ceste (ad He... castellum Daesitiatum), kroz područje Desitijata prolazila je još jedna magistrala ovim pravcem: Narona — dolinom Neretve — Boračko jezero — Ivan sedlo — Sarajevsko polje — preko Romanije na Drinu. Danas se može pouzdanije utvrditi da je saobraćajnica linijom Narona — dolina Neretve i dalje na sjeveroistok postojala i u predrimsko doba. O tome svjedoče neki značajni faktori koji karakterišu sistem predrimskih i rimskih puteva: trgovinske veze i promet u praistorijskim epohama; naseljenost pojedinih područja; brojne gradine kao poseban tip ilirskih anglomeracija koje su

7. Za bliža obavještenja i podatke koji se tiču pitanja predrimskih i rimskih cesta u našim krajevima upor. E. Pašalić: O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju). Godišnjak Istor. društva BiH IX, Sarajevo, 1957. 163—169.

od pojave Ilira do u rimsko doba kontinuirano služile za podizanje utvrda, za skloništa, stočarska selišta i sl. Velik broj gradina dominirao je prirodnim saobraćajnicama kojima su prolazili kako predrimski tako i rimski putevi. — Prema tome, teritorija na kojoj su stanovali Desitijati nije bila bez komunikacijskih veza sa ostalim dijelovima Ilirika. Vidjeli smo da su u njihovu oblast ulazile dvije rimske magistrale koje su na većoj ili manjoj trasi postojale još u vrijeme ilirske samostalnosti.

Pred nas iskrsava još jedno pitanje: da li se cesta koju natpis CIL III, 3201 = 10159 obilježava pravcem Salona... ad He... castellum Daesitiatum završavala baš kod tog desitijatskog utvrđenja ili je produžavala dalje. Na prvi pogled moglo bi izgledati da to za našu temu nije važno. Međutim, objašnjenje ima svoj značaj. Već smo iznijeli da se ova cesta može u osnovnom smjeru identifikovati sa magistralom Salona—Bistue vetus—Bistue nova—Stanecli—Argentaria (Tab. Peut.). U prvom slučaju riječ je o cesti izgrađenoj 20/21. g. n. e., a druga nam je poznata po rimskoj karti puteva s kraja III vij. n. e. Opravdano je pomišljati da je tokom docnijeg regulisanja cesta izgrađena ova duža trasa do Argentarije (na Drini). A kojim pravcem je izbijala na Drinu, to ne znamo. Možda je produžila od Breze pored Olova i Kladnja, ili možda kroz područje današnjeg Sarajeva. Po ovoj drugoj mogućnosti negdje kod Sarajeva spajale bi se dvije ceste — ona koja je dolazila iz pravca Narone dolinom Neretve i ona koja je vodila od Salone preko Duvanjskog polja i gornjeg Vrbasa — pa bi od Sarajeva produžavale kao jedna komunikacija. Sve do novih rezultata hodološkog istraživanja na terenu, nismo u stanju da pružimo nešto više osim pretpostavki. U svakom slučaju područje današnjeg Sarajeva je ležalo na jednoj od rimskih magistrala, pri čemu nije isključeno da su se ovdje spajale dvije takve ceste sa polazištem na Jadranu.

Cesta od Narone dolinom Neretve prolazila je kroz Sarajevsko polje i Sarajevo da bi odatle nastavila preko Romanije na Drinu. Njen tok kroz Sarajevo možemo dosta pouzdano obilježiti: išla je pravcem današnjih glavnih ulica, a zatim preko Pašina brda i Mokrog produžavala na Romaniju i dalje na Drinu. S obzirom na položaj Sarajeva i na to da cesta odmah po izlasku iz grada prema istoku ima uspon, opravdan je zaključak da se na prostoru današnjeg Sarajeva nalazila rimska putna stanica (mansio ili mutatio).⁸

U samom Sarajevu otkriveni su tragovi rimskog naselja koje je ležalo u zapadnom dijelu današnjeg grada. Supstrukcije rimskih zgrada otkrivene su u Vasiljevoj bašči, tj. u parku kod Filozofskog fakulteta na Marijin dvoru. Na tom prostoru i ispred vojnog logora otkopan je veći broj grobova u kojima su se uz kosti pokojnika nalazili i prilozii. U ovom dijelu grada, na lijevoj obali Miljacke, radila je ciglana koja je podmirivala potrebe kako naselja u Sarajevu tako i drugih naselja u bližoj okolini. Među mnogobrojnim odlomcima raznovrsne rimske opeke na prostoru ciglane sačuvala su se dva odlomka tegula sa žigo-

8. Upor. D. Sergejevski: GZM 1947, NS II, 13 idd.

vima: CONSTA... i CO... Iz ruševina rimskih zgrada koje su se nalazile u parku kod Filozofskog fakulteta takođe su izvađene tegule sa žigovima: CONST..., CON... i NIMIXAM (obratno: MAXIMIN). Oblik slova na tegulama i neki drugi nalazi u ruševinama zgrada odgovaraju III vij. n. e., što pokazuje da je ciglana radila u to vrijeme. U supstrukcijama se čuvao i fragment krovne opeke sa krstom (IV vij. n. e.) i jedan primjerak novca iz VI vij. n. e. (Iustinus). Pored Koševskog potoka, kod Alipašine džamije, otkiveni su ostaci rimske keramičke radionice, koja je imala svoje dovodne i odvodne kanale. Nedaleko od radionice prikupljeni su raznoliki arhitektonski fragmenti koji potiču od najmanje dvije rimske zgrade. Na nekoliko mjesta istočnog dijela grada pronađeni su fragmenti rimske arhitekture koji nisu bili in situ, već su preneseni iz Sarajevskog polja i upotrijebljeni kao spolija za izgradnju javnih objekata u XVI vijeku. Među ovim nalazima najznačajniji je odlomak stuba sa bazom i natpisom koji se odnosi na municipalni život jedne opštine i u kome se spominju ugledni građani Rima iz prve polovine III vij. n. e. (Caius Clementinus i Catia Clementina) kao vjerovatni patroni gradske opštine u Sarajevskom polju. Važan nalaz predstavlja odlomak nadgrobnog spomenika sa natpisom u kome se spominje VLPIA (upor. epitaf iz Osijeka kod Blažuja: CIL III, 12755 = 8377 takođe sa imenom VLPIA). Na Debelom brdu iznad Sarajeva nalazila se rimska utvrda. Ovdje su sačuvane rimske zidine među kojima su nađeni brojni predmeti svakodnevnog upotrebe (alati, nakit, noževi, ključevi, vaga, keramika i sl.) i nekoliko numizmatičkih primjeraka (drahma Dyrrhachium, Constantinus I i II i Iustinianus I). Sa raznih mjesta u gradu prikupljeno je dosta antičkih moneta koje idu u neprekidnom nizu od Tiberija do Justinijana.⁹

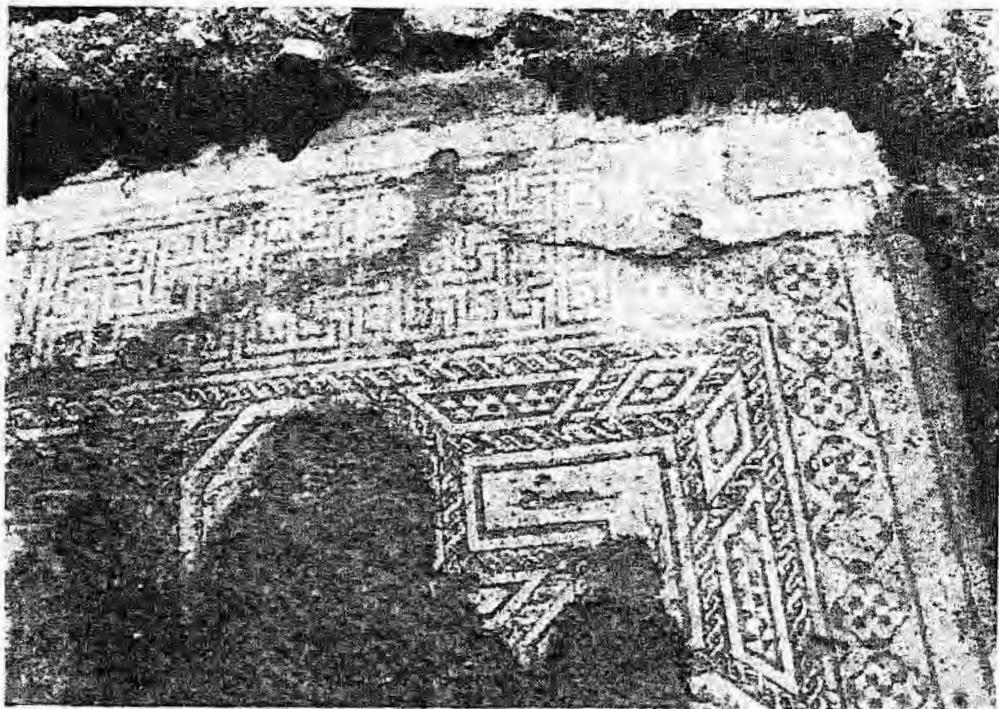
Najuglednije rimsko naselje sarajevskog regiona nalazilo se u današnjoj Ilidži. Još u toku prvih istraživanja (1892. i 1893. g.) otkriveni su ostaci većih rimskih građevina i drugi rimski spomenici na onom mjestu gdje su danas banjski objekti i samo termalno vrelo. Supstrukcije svih tada ustanovljenih zgrada, a naročito brojni mozaici koji su ih ukrašavali, svjedoče o zamašnim sredstvima utrošenim za podizanje ovog naselja.¹⁰ Antičkom naselju u Ilidži pripada ara sa natpisom: APOLLINI TADENO CHARMIDIS COL (oniae servus) D. D. Posvetnog sadržaja je i djelimično sačuvani natpis iz sela Lužana kod banje Ilidže: APOL(lini)... ce TERIS D(is)...¹¹ Posebno je značajna baza koju caru Dioklecijanu posvećuje R(es) P(ublica) AQ(uarum) S... Ovaj dragocjeni spomenik pronađen je 1936. g. u ruševinama starog turskog mosta preko rijeke Željeznice kod Ilidže.¹² Prema tome, iz dva natpisa saznajemo da je rimsko naselje u Ilidži bilo gradsko naselje

9. Nalazi u Sarajevu: F. Fiala: WMBH IV, 38—72 (passim); V, 130 i VI, 129—138; K. Patsch: WMBH VI, 212; W. Radimsky: WMBH VI, 527—529; D. Sergejevski: GZM XLIV, 1932, 23—24; LII, 1940, 15—19 i 1947, NS II, 13—50. Upor. Č. Truhelka: GZM XXIV, 1912, 153—154.

10. Prve nalaze u Ilidži objavio je J. Kellner, WMBH V, 131—162.

11. K. Patsch: WMBH IV, 249; D. Sergejevski: Spomen. SKA, XCIII, 1940, 140.

12. D. Sergejevski: Aquae S... bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis br. 13, 1936, 1—3.

DIO RIMSKOG MOZAIKA IZ UGLEDNE GRADSKE VILE U ILIDŽI

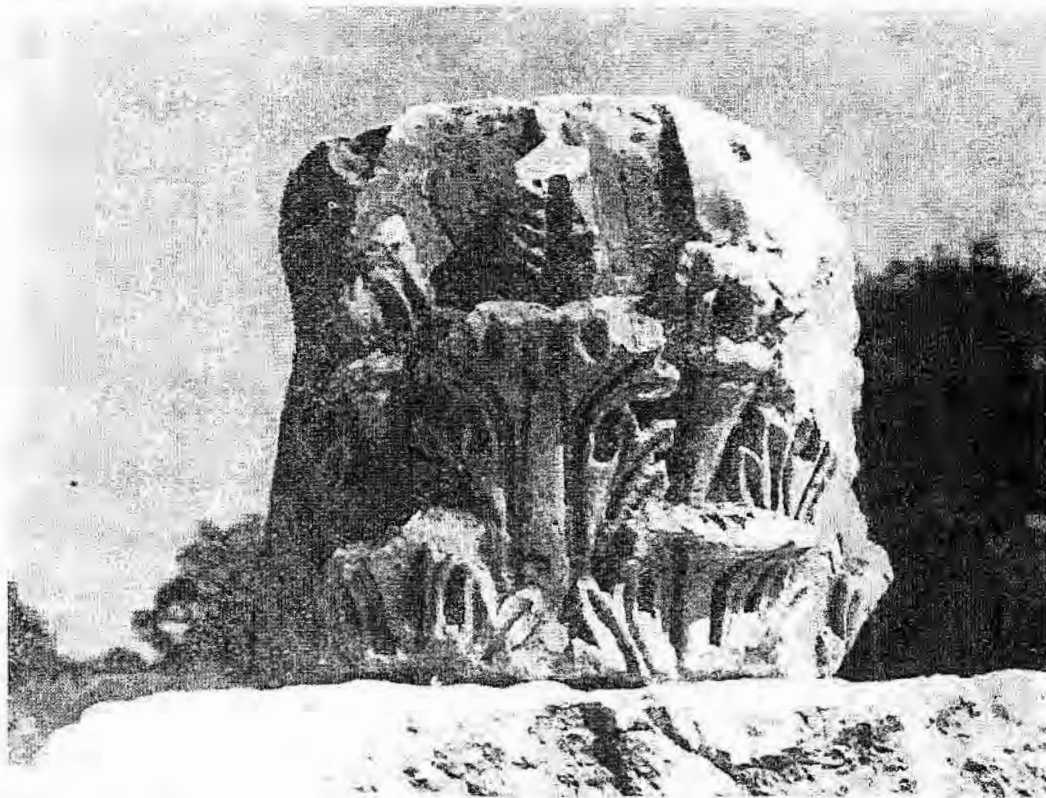
sa statusom colonia i respublica. Puno ime ovog grada nije nam poznato, jer drugi dio natpisa koji govori o respublica Aquae nije u cjelini sačuvan. Izvjesni arhitektonski elementi i osnove nekih građevina pokazuju da se rimsko naselje u Ilidži formiralo još u I vij. n. e. Numizmatički nalazi datiraju takođe iz I vij. n. e. (Claudius, Vespasianus), ali najveći broj primjeraka novca pripada II, III i IV vij. n. e. Dograđivanje starih zgrada i izgradnja novih vršeni su pretežno u III i IV vij. I najnovija istraživanja u Ilidži otkrivaju ostatke velikih i lijepo uredenih građevina iz rimskog vremena koje su prvenstveno služile za smještaj gostiju i posjetilaca ovog banjskog lječilišta. Samo ime Aquae S... pokazuje da je to bilo naselje koje je izraslo i formiralo se oko termalnog sumpornog vrela. Glas o ljekovitosti ovog sumpornog izvora prešao je okvire kraja u kojem se nalazio i dopro je barem do granica provincije.¹³ Posebni politički i strategijski razlozi uticali su na to da je Aquae S... kao gradska opština (respublica) postala i upravni centar jednog dijela desitijatskog području. To je inače bio izuzetan slučaj, jer su Aquae u rimskoj državi postajale ugledna mjesta, ali bez političke uloge.

Na Sarajevskom polju su konstatovani i ostaci nekih poljoprivrednih aglomeracija iz rimskog vremena. U Stupu su otkopane ruševine rimske zgrade i grobovi. Među nalazima u arealu ove građevine najznačajnija su zemljoradnička i zanatska oruđa i novci (Claudius, Carinus i Maximianus). Zemljoradnička oruđa potvrđuju da je objekat

13. Za rezultate najnovijih istraživanja u Ilidži upor. E. Pašalić: Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955.—1958). GZM 1959, NS XIV, 3—26 — sa priloženim planovima i tabelama ilustracija.

pripadao jednoj manjoj vili (*villa rustica*), a kovački alat i neprerađeno željezo indiciraju vlastitu proizvodnju poljoprivrednih i drugih oruđa na samoj ekonomiji. Ne može se tačno utvrditi kad je građevina podignuta, ali je ona svakako još postojala oko 300. g. n. e.¹⁴ U današnjoj žirsnici takođe su otkriveni građevinski ostaci koji potiču od nekog poljoprivrednog dobra.¹⁵

Supstrukcije rimske anglomeracije konstatovane su u susjednom Švrakinom Selu (danas naselje Pavla Goranina); osim toga, ovdje je, nađena ara IOM čiji je dedikant veteranus leg. VIII Aug. (CIL III,

KAPITEL STUBA NAĐEN NA PROSTORU RIMSKOG HOSPITALIUMA U ILIDŽI

8374 = 27666a upor. str. 1035 i 2256).¹⁶ Osijek kod Blažuja poznat je po nalazima iz rimskog doba (arhitektonski fragmenti i građevinski materijal). Iz Osijeka je nadgrobni natpis: CIL III 12755 = 8377 sa imenom VLPIA, a iz Blažuja odlomak zavjetne ploče sa reljefom Dijane i natpisom (CIL III, 8376, upor. str. 2127 i 2256).¹⁷ U Gornjoj Vogošći, naročito uz potok Jošanicu i oko sumpornog izvora, ustanovljeni su rimski građevinski ostaci.¹⁸

14. O nalazima u Stupu: G. Čremošnik: GZM XLII, 1930, 211—215.

15. F. Fiala: WMBH I, 326—328.

16. K. Patsch: WMBH IV, 248—249 i IX, 233—234.

17. J. Makaneć — Č. Truhelka: GZM II, 1890, 95—96; K. Patsch: WMBH IV, 250—251; I. Čremošnik: GZM 1953, NS VIII, 303—315.

18. K. Patsch: WMBH IX, 234—235.

Zaključak Sarajevsko polje i okolina današnjeg Sarajeva bili su dobro nastanjeni u raznim praistorijskim periodima. Ovdje su u predrimsko i rimsko doba stanovali Desitijati, snažno i veliko ilirsko pleme. Kroz predio Sarajeva prolazila je rimska komunikacija koja je od Narone vodila na Drinu. Na ovom osnovnom pravcu postojale su saobraćajnice i u predrimsko doba. Sarajevsko polje je predstavljalo sjecište vicinalnih puteva koji su ga vezali sa naseljima šireg regiona u dolini Bosne i Željeznice. Politički i upravni centar cijelog kraja bilo je gradsko naselje Aquae S... u današnjoj Ilidži, koje je imalo status samoupravne opštine (respublica) sa municipalnim uređenjem. Ovaj provincijski gradić razvio se kao lijepo uređeno banjsko lječilište koje je doživjelo svoj procvat od II do IV vij. n. e. Po Sarajevskom polju bile su rasute poljoprivredne ekonomije. Aglomeracija na području današnjeg Sarajeva razvijala se kao proizvođački centar i kao putna stanica na magistralnoj komunikaciji. Prema nalazima, može se konstatovati da je naselje u Sarajevu egzistiralo neprekidno od I do VI vij. n. e. Od značaja je, takode, da su se na Sarajevskom polju i oko njega naseljavali rimski veterani koji su svoje posjede pretvarali u mala poljoprivredna dobra i na njima otvarali zanatske radionice.

RÉSUMÉ

LE TERRITOIRE DE SARAJEVO AU TEMPS DES ROMAINS

Dans l'introduction, l'auteur constate que le territoire de Sarajevo avait été habité déjà au néolite et qu'à l'âge de bronze et de fer la population y était plus intense. Depuis la fin de l'âge de bronze le territoire de Sarajevo a été habité par des Illyres.

L'auteur cite les motifs principaux qui ont incité les Romains à l'occupation des côtes orientales de l'Adriatique et de l'intérieur de la péninsule Balkanique. Ces occupations ont commencé dans la deuxième moitié du IIIe siècle de l'ère ancienne et elles ont duré presque deux siècles et demi. Pour les Romains ces régions ont été importantes comme des bases stratégiques et comme des régions riches en ressources naturelles (minéraux, forêts, riches pâturages). Les Romains n'ont terminé qu'au IXe siècle de notre ère après la guerre dalmato-panonne (Bellum Batonianum). La pacification définitive et l'occupation de toutes les régions de la Bosnie-Herzégovine d'aujourd'hui.

Autour de Sarajevo habitait la tribu illyrique de Desitiates qui ont joué un grand rôle dans la guerre contre les Romains (6-9 ans de notre ère). Le chef de tous les Illyriens dans cette guerre, Baton, était Desitiate lui aussi. Les Romains ont été obligés de faire de grands efforts la dernière année de la guerre pour briser la résistance des Illyriens dalmates. Nous en avons les témoignages dans les sources romaines (Peterculus, Dio etc.).

Après avoir été subjugués, les Desitiates ont gardé le status de civitas de tribu jusqu'à la promulgation de l'Institutio Antoniniana (212 année de n. è.). Dans l'Illyrie conquise, les nouveaux maîtres se sont mis à fonder des villes et à l'organiser le système municipal dans le cadre qui répondait à leurs intentions politiques et stratégiques. A l'intérieur de la province romaine de Dalmatie les nouveaux maîtres n'étaient

pas pressés car à leurs plans convenait plus l'organisation par tribu. Il va sans dire que cette organisation devait se modifier et s'adapter au système général de l'administration de province.

Dans la région plus large de Sarajevo pendant les Romains on exploitait les minéraux (le district Fojnica—Kreševo, le territoire de Vareš). A côté de fer on extrayait quelques autres minéraux dans le district Fojnica—Kreševo. La domination romaine dans l'Illyrie représentait un plus grand développement de l'exploitation des mines et d'autres branches économiques (agriculture, artisanat).

L'activité des Romains se signale surtout dans le domaine de la construction et de la régularisation des routes à l'intérieur de la province de Dalmatie. Vu que les Illyriens construisaient des routes aux temps préromains, l'auteur constate que les Romains se sont mis tout de suite à la régularisation et à la réparation des routes qu'ils ont trouvées ainsi qu'à tracer des nouvelles. Les routes principales ont été construites jusqu'à l'année 21 de notre ère et elles ont relié à travers la Bosnie-Herzégovine d'aujourd'hui l'Adriatique avec la rivière Sava c'est-à-dire les régions autour du Danube.

A travers les territoires habités par les Desitiates conduisaient deux routes magistrales. L'une avait la direction Salone vers la Breza de nos jours (connue d'après l'inscription CIL III, 3201 = 10159 et par la donnée sur la Tab. Peut.: Salone — Bistue vetus — Bistue nova et de suite) et l'autre la direction Naronna — par la vallée de Neretva — le lac de Borak — la selle d'Ivan — la plaine de Sarajevo — Romanija — Drina. Il est certain que cette, deuxième, magistrale passait à travers Sarajevo d'aujourd'hui. Vu la situation de Sarajevo et que cette route commence à monter de la sortie de la ville, la conclusion en est justifiée que sur le territoire de Sarajevo d'aujourd'hui se trouvait une mansio ou mutatio romaine.

Dans la ville même de Sarajevo on a découvert des traces d'une agglomération romaine; la substruction des bâtiments romains près de Marijin Dvor, les tombeaux romains près de Marijin Dvor et près des casernes militaires, la tuilerie romaine sur la rive de Miliacka datant du IIIe et IVe siècle de notre ère, les restes d'un atelier céramique et les fragments architecturaux de deux bâtiments à côté du petit cours d'eau de Koševo près de la mosquée d'Ali-pacha. Sur quelques lieux de la ville on a trouvé des fragments de l'architecture romaine qui sont transportés de la plaine de Sarajevo et utilisés comme des spolia pour la construction des bâtiments publics au XVIe siècle. Quelques-uns de ces fragments portent des inscriptions qui datent du IIe et IIIe siècle de notre ère. Excepté cela sur le Debelo Brdo au-dessus de Sarajevo une forteresse romaine était construite. On a recueilli sur les divers emplacements de la ville assez de monnaies antiques qui se suivent sans interruption depuis Tiberius jusqu'à Justinianus.

Le plus remarquable habitat romain de la région de Sarajevo se trouvait dans la localité Ilidža de nos jours. Jusqu'à présent on a découvert des monuments remarquables, des inscriptions et des fondements des bâtiments avec de belles installations sur le territoire de cet habitat qui avait le rang d'une municipalité de ville et s'appelait Aquarum S... La petite ville de province Aquae S... commençait à être construite déjà au Ier siècle de notre ère comme une station balnéaire auprès d'une source chaude sulfurique. Des raisons politiques et stratégiques particuliers ont exercé une influence sur le fait qu'Aquae S... depuis comme une municipalité de ville est devenue un centre administratif d'une partie du territoire habité par les Desitiates.

On a constaté dans la plaine de Sarajevo les restes des agglomérations agraires du temps des Romains, particulièrement à Stup et à Hraonica. Les traces des habitats romains ont été trouvées aussi à Svraking Selo, à Osijek près de Blažuj et à Gornja Vogošća.

Conclusion: La plaine de Sarajevo et les environs de Sarajevo d'aujourd'hui ont été habités dans des périodes préhistoriques différentes. Avant les Romains et au temps des Romains, elle a été habitée par les Desitiates, une tribu illyrienne forte et nombreuse. A travers leur territoire passaient deux importantes voies de communication. Le centre politique et administratif au temps des Romains se trouvait à Ijidza où se trouvait une municipalité autonome de ville Aquae S... et autour d'elle une économie romaine agraire. L'agglomération romaine sur le territoire de Sarajevo de nos jours se développait comme un centre de production et comme une mansio ou mutatio.

Dimitrije Sergejevski

NALAZ RIMSKOG NOVCA NA ILIDŽI

Muzej grada Sarajeva vršio je 1949/50. iskopavanje jedne rimske vile u Ilidži. To je objekat »A« koji je opisao dr E. Pašalić u Glasniku Z. m.¹ Prilikom ovog iskopavanja bilo je nađeno 11 komada rimskog novca, od toga 6 komada sesteraca — naši brojevi od 1 do 6. Sesterci su bili nađeni svi na jednoj hrpi kod zapadnog zida prostorije br. 20

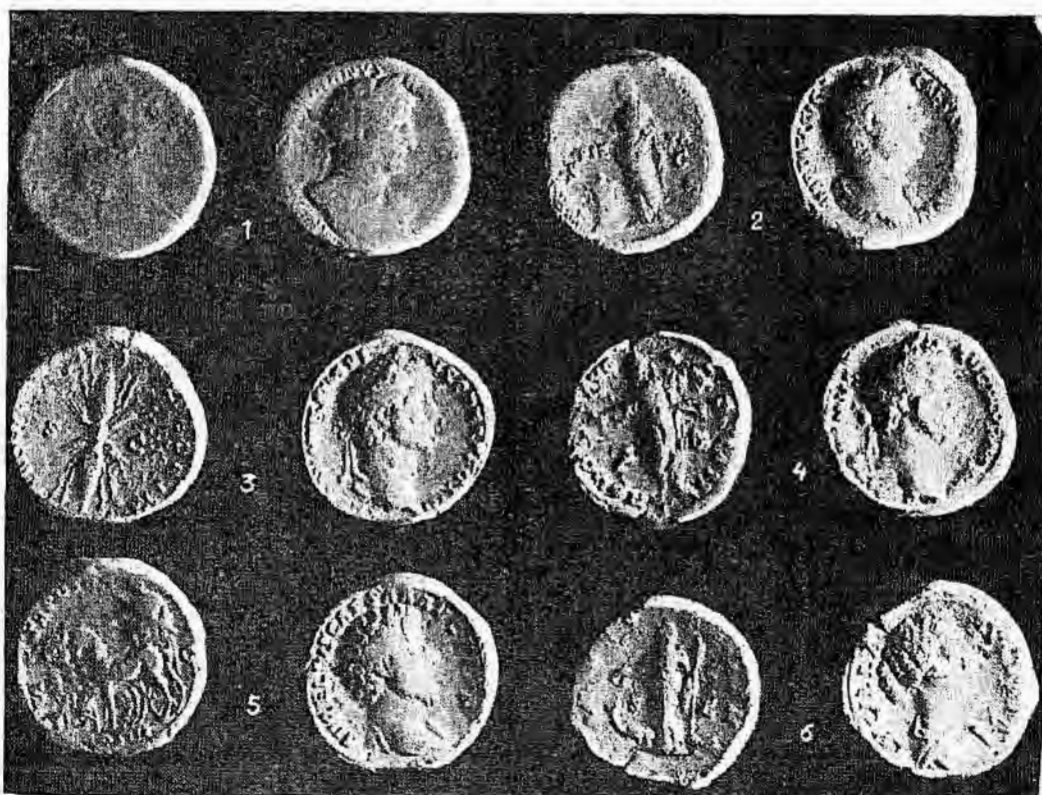

TABLA 1. RIMSKI NOVAC IZ ILIDŽE. (Brojevi na slici odgovaraju brojevima u tekstu.)

s vanjske strane, tik uz zid. Prema tome oni predstavljaju jednu cjelinu, jedan depo-nalaz, dok ostali nađeni novci nemaju većeg arheološkog značaja za ovu zgradu, jer je tlo koje je ležalo između gospodar-

1. Glasnik Zem. muzeja, N. S. XIV (1959), 121, plan na strani 122.

skih zgrada sela Lužana bilo od davnine obrađivano i prekopovano. Ovih 11 komada nisu ušli u opis rimskog novca koji je dao E. Pašalić u spomenutom članku. Novci su ovi:

Br. 1. Sesterc cara Hadrijana. Tabla I, br. 1. Težina: 23,62 gr, prom.: 32. mm **Av:** IM[*p*] caesar Tr]AIANUS HAD[rianius aug]. Glava u lov. vijencu nadesno. Izlizan. **Rv.:** Izlizan, jedva se razabira figura na sjedalu na 1. U odsjeku: SC. Vjerovatno je tip Coh.¹ 704.

Br. 2. Sesterc Antonina Pija. Tab. I, br. 2. Težina: 30,87 gr, prom.: 31 mm. **Av:** IMP T AELIVS CAESA[r antoni] NVS. Glava bez vijenca na d. **Rv:** [trib pot cos], u sredini: PIETA[s] SC. Pietas stoji pred žrtvenikom. Coh.¹ 711. Komad je nešto izlizan i pokriven patinom. Kovan je vjerovatno 138. godine.

Br. 3. Sesterc Antonina Pija. Tabla I, br. 3. Težina 27,9 gr, prom. 31 i 32 mm. **Av:** ANTONINVS AVG PIVS P P TR P COS III. Carska glava u vijencu na d. **Rv.:** PRO[videntiæ] DEORVM SC. Krilata munja. Con.¹ 755. Kovan između 140. i 143. godine; nešto zahrđao.

Br. 4. Sesterc Antonina Pija. Tabla I, br. 4. Težina: 20,92 gr, prom. 31 mm. **Av:** ANTONINVS AVG PIVS P P [tr p]. Glava cara na d. u vijencu. **Rv:** HONORI AVG COS IIII. Honos stoji sa granom i rogom obilja. Coh.¹ 613. Kovan 145. god.

Br. 5. Sesterc Marka Aurelija. Tabla I, br. 5. Težina: 26,7 gr, prom. 32 mm. **Av:** AVRELIVS CAESAR AVG PII F. Poprsje na d. **Rv:** TR P XV; u odsjeku: COS III; u polju: SC. Car u kvadrigrigi na 1. Coh.¹ 714. Kovan 145. god.

Br. 6. Sesterc Lucile, kćeri M. Aurelija. Tabla I, br. 6. Težina: 25,7 gr., prom. 31 mm. **Av:** LVCILLA [augusta]. Glava Lucile na d. **Rv.** [iuno regina] S C. Junona stoji sa skipetrom i paterom na 1. Kod nogu paun. Coh.¹ 65. Kovan 183. god. Izlizan.

Br. 7. Denar Aleksandra Severa. Tabla II, br. 8. Težina: 2,92 gr, prom. 17 mm. Jako oksidiran. **Av.:** [imp] SEV ALEXAND AVG. Glava u vijencu na d. **Rv:** PERPETVITATI AVG. Ženska figura stoji na 1. sa kuglom i skipetrom, lijevom rukom naslonila se na stup. Coh.¹ 79. Komad je potpuno pokriven crnom patinom. Ovaj novac relativno je rijedak.

Br. 8. Bilon cara Proba. Tabla II, br. 7. Težina: 2,7 gr, prom. 22 mm. Još je sačuvano srebro na površini. **Av.** IMP C M AVR PROBVS P F AVG. Polufigura Proba na 1. u sunčanoj kruni, oklopu, sa skipetrom. **Rv.:** SOLI INVICTO. Sol u kvadrigrigi en-face. u odsjeku CM XXI. Coh.¹ 526. Novac nađen 29. VI 1950.

Br. 9. Bronzani novac Maksencija. Tabla II, br. 9. Težina: 5,2 gr, prom. 22 mm. **Av.** IMP C MA [x] ENTIVS [p f] AVG. Glava u vijencu na d. **Rv.:** [aete] RNITAS AVG N. Dioskuri. U odsjeku: MOST. Voeter: n. 2, str. 201 (Ostia). Nađen 26. VI 1950.

Br. 10. Sitna bronza Licinija. Tabla II, br. 10. Težina: 3,23 g, prom. 20 — 21 mm. **Av.:** IMP LIC LICINIVS P F AVG. Glava sa vijencem na d. **Rv:** IOVI CONSERVATORI. U odsjeku SIS, u polju Δ Ju

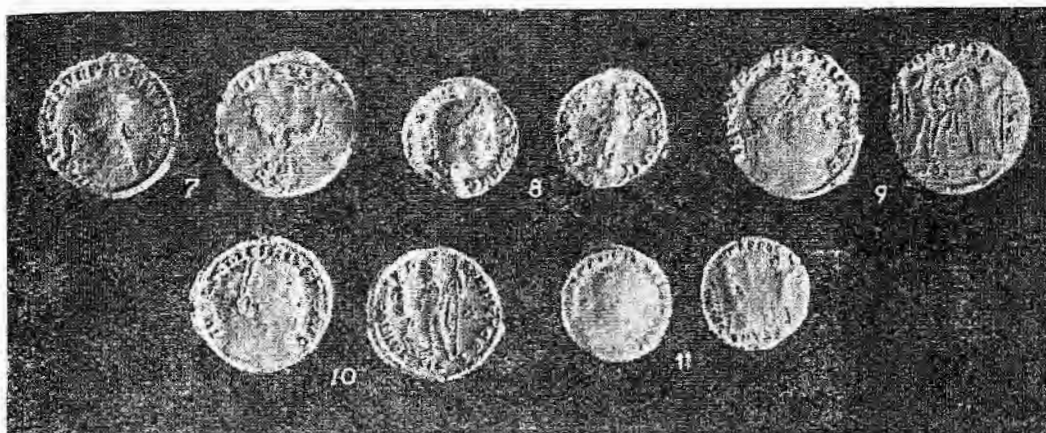

TABLA 2. RIMSKI NOVAC IZ ILIDŽE. (Brojevi na slici odgovaraju brojevima u tekstu.)

ter stoji, drži kip Viktorije. Orao. Voeter, str. 292, n. 17 (Siscia). Nađen 24. VI 1950.

Br. 11. Sitna bronza Konstantina Mladeg. Tabla II. br. 11. Težina: 1.58, prom. 17 mm. Av: CONSTANTINVS IVN NOB C: Glava sa vijencem na d, Rv: GLORIA EXERCITVS. Dvije zastave između dvaju vojnika. U odsjeku: SMTSB. Voeter: str. 342, n. 16 (Thessalonice). Nađen 29. VI 1950.

Nalaz sesteraca tik uz vanjski zid zgrade pokazuje da je ona bila sagrađena prije nego što je novac bio zakopan, tj. vjerovatno prije 183. godine, ali tačno datirati zgradu ne može. Prisustvo sitnog novca III i IV vijeka potvrđuje poznata činjenica da je naseobina postojala i u IV vijeku. To su skromni zaključci koje mi pravimo na osnovu ovih nalaza. Komad broj 9 kovan je u Ostiji, a novci ove kovnice rijetko se nađu u BiH. Ova kovnica je radila kratko vrijeme: samo od 306. do 313. godine. Depo-nalazi sesteraca u BiH su vrlo rijetki,² obični su samo skupni nalazi rimskih republikanskih denara i denara iz početka I vijeka naše ere i sitnoga novca III i IV vijeka. Svi ovi opisani novci dobro se uklapaju u seriju novaca nađenih prilikom iskopavanja 1955—58. godine³.

2. Rendić u Vjesniku za arh. i hist. dalm., LII, 240 ukazuje na nalaz sesteraca kod Stoca. Tome mogu da pridružim skupni nalaz iz Ustikoline na Drini, gdje je 1929. godine bilo nađeno 139 komada sesteraca, od kojih, koliko sam mogao saznati, najstariji je bio Domicijan, najmlađi Lucij Ver. Nalaz se zagubio.

3. E. Pašalić, o. c. 126.

Andrej Andrejević

PRIOLOG PROUČAVANJU ISLAMSKIH UTICAJA NA UMETNOST XVI I XVII VEKA KOD SRBA U SARAJEVU I BOSNI

U dosadašnjem izučavanju srpske monumentalne arhitekture poznog srednjeg veka izvanredno retko se pominjao islamski uticaj. Preko njega se gotovo uvek ćutke prelazilo¹ da bi uz spomenike turskog perioda tek ponegde, sasvim uzgred, bio dotaknut. Svojem pojavom i značajem on do sada nijednom prilikom nije pobudio dublji interes istoričara umetnosti da bi, u materijalu koji očuvani spomenici pružaju, nazreli problem vredan obrade u posebnoj studiji. Međutim, vremenski i geografski okviri islamskih uticaja na umetnost onih naših naroda čiji je istorijski razvoj bio vezan za viševjekovnu vladavinu Turaka, takvog su obima da na sebe skreću ozbiljnu pažnju. Ovaj mali prilog tom zamašnom pitanju neobične stilske simbioze predstavlja pokušaj da se na temelju nekih već uočenih pojedinosti, kao i samostalnih zapažanja na terenu, sagleda, makar u osnovnim crtama, hronološki kontinuitet, dubina i rasprostranjenost pojave islamskih elemenata u ortodoksnoj monumentalnoj arhitekturi i kamenoj plastici Bosne.

Posle pada Despotovine (1459) i potonje propasti Bosne, pa zatim i Hercegovine, u ovim našim krajevima su zavladaile izuzetno teške prilike. Dobro je poznato da su u početku Turci jedino silom uspevali da održe u pokornosti novoosvojena prostranstva. Veliki broj teških nameta gušio je i onako obespravljen i sasvim iscrpljen seoski živalj, dok su okrutno zavođenje danka u krvi i masovno prebacivanje porobljenog stanovništva u carigradska pristaništa sačinjavali samo deo stradavanja naših predaka pod Turcima. No, ovo nasilno odvođenje muškog potomstva do šesnaeste godine starosti u janjičare malo je za posledicu i jednu zanimljivu pojavu: sve što se nalazilo u carskoj službi, u Istanbulu XV i XVI veka, počelo se služiti i našim jezikom, koji tada postaje zvaničan jezik u diplomatskim kontaktima Osmanlijskog sultanata sa zemljama jugoistočne i središnje Evrope.² Težeći

1. Al. Deroko: Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjevjekovnoj Srbiji. Beograd, 1953. 26.
2. M. Vukičević: Znameniti Srbi muslimani. Beograd, 1906. 5.

vremenom da u našim krajevima stekne sigurnu pozadinu za dalja napredovanja prema severozapadu. Visoka porta je postepeno prilagodavala i svoju politiku. Godine 1557. veliki vezir Mehmed-paša Sokolović odobrio je pravoslavnom elementu obnavljanje pečke patrijaršije i time, donekle, uslovio novi polet umetnosti, dok je katoličkom življu izlazio u susret povećanom tolerancijom prema franjevačkom redu. Osim toga, nemoguće je prenebregnuti činjenicu da se od 1544. pa do 1579. godine na najvišim, vezirskim i drugim položajima, pored sultanovog, u državnoj upravi Turske Carevine ističu ljudi našeg porekla. Sve je to moglo povoljno delovati na izvesno ublažavanje istorijskog antagonizma između hrišćana, naročito ortodoksnih, i islamskog sveta.³ To je, bez sumnje, imalo odraza i u umetnosti, gde je na taj način donekle već bio prokrčćen put njenoj islamizaciji u našim krajevima, a, posebno, u Bosni i Hercegovini. Upada u oči činjenica da je kod nas uticaj turske kulture, običaja, načina stanovanja i odevanja još mnogo ranije potisnuo uticaj Vizantije i Dubrovnika i od početka pokazao veliku ekspanzivnu moć.⁴ Za konzervativnu Bosnu, omeđenu visokim planinskim masivima i skoro neprohodnim šumama, to je bilo od još većeg značaja utoliko pre što je ona, nasuprot perifernoj Dalmaciji, oduvek bila provincijalna oblast koja je, izuzev umetnosti lokalnih rukopisa i nadgrobnih spomenika, umetničke impulse inače primala spolja i indirektno. U stvari, tek nakon svog političkog sloma Bosna je dobila direktnu vezu sa jednim kulturnim epicentrom velikih razmera — Istanbulom. Vrlo je verovatno da se upravo u tome može naslutiti jedan od najbitnijih razloga znatne dubine i obima islamskih uticaja na njenu pozniju umetnost.

Sve veći broj novih studija koje obrađuju umetnost turskog perioda pokazuje da se, već danas, islamizacija kod nas može pratiti, izuzevši monumentalno slikarstvo skoro kroz sve vrste umetnosti i zanatske delatnosti. Obuhvatajući prema zapadu delove Dalmacije i Hrvatske, a na sjeveru Slavoniju i Frušku goru, ona se ispoljavala naročito od druge polovine XV pa do kraja XVII veka. No, i tokom celog XVIII veka može se još osetiti, u središnjem delu, njen zastao odjek.

Već je ranije zapaženo da su stari srpski iluminirani rukopisi XIV. i XV veka nastali u našim severnim krajevima, u svom ukrasu nosili islamske motive koji su aktivno zračili na susedne oblasti.⁵ Ornamentika, pak, islamskih rukopisa istovremno se počela pojavljivati i na objektima od metala, drveta, na tekstilu, tepisima i radovima u koži.⁶ Islamske su rukopisane knjige, uopšte, sadržajnom raznovršnošću

3. U Trebinjskom manastiru je 1509. godine pisan jedan zapis kojim nepoznati monah, očigledno ne shvatajući novu situaciju, vajakajući se, beleži da »... mnogi nemučeni ni od koga odstupiše od pravoslavlja i pristaše uz njihovu veru...« (Vl. Čorović, Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925, 65).

4. Z. Janc: Islamski rukopisi iz jugoslovenskih kolekcija, Beograd, 1956, 6.

5. Sv. Radojčić: Stare srpske minijature, Beograd, 1950, 14.

6. Z. Janc: Nav. delo, 20.

i bogatstvom, i pored primitivnije sredine, daleko prevazilazile srpske rukopisane i štampane knjige. Otuda je, naspram relativno uskog kruga u kome se kretao ćirilski, najčešće liturgijski rukopis, islamska knjiga vrlo često nalazila put i dospevala do ruku prosečnog dela islamskog društva — zanatlije i trgovca.⁷ Prvi je, impresioniran njenim ukrasima, znao da ih prenosi u svoju delatnost i nove materijale, a drugi, procenjujući lepotu i kvalitet izrade, da sve to spretno širi.

Dugogodišnja turska vlast i uticaji islamske kulture, naročito u Bosni i Hercegovini, kao i Makedoniji, ostavili su dubokog traga u leksičkom delu našeg jezika. U Bosni i Hercegovini se islamizacija na lingvističkom području izvanredno lepo još danas može pratiti pošto ni u jednoj drugoj našoj oblasti nema toliko turcizama niti su igde drugde još uvek u tolikoj upotrebi. Premda se zna da je i ranije bilo uticaja orijentalnih reči turskih naroda na slovenske balkanske jezike, tek pojavom Osmanlija njihova se ekspanzija naročito pojačala. Od tada se one počinju upotrebljavati sve više i više. Pišući o našim narodnim pesmama Fra Grga Marić je 1858. godine zabeležio kako »... vidimo ljubovne, koje u varoši gnjezdo imaju, piesme da su zacrnile turskim izgovorima; nu ipak ove su rieči kod naroda tako priviknute i omiljene, da jim bez njih ne bi piesma, kao jelo bez začine, prijazna bila...»⁸ Razlog tome možda treba tražiti u činjenici što se naš jezik u doba vladavine Turaka, slično narodnim običajima, razvijao slobodno. Izbor pisma je svakom ostavljan na volju, i čak je veći deo turske administracije, sve do austrougarske okupacije, primenjivao ćirilsko, takozvano begovsko pismo.¹⁰ Kao što je naš jezik, preko našeg odvedenog življa i ljudi specijalno školovanih u Turskoj, postepeno osvojio Carigrad, tako isto su, izgleda, i turcizmi po povratku ovih u rodni kraj neosetno počeli prožimati i našu sredinu.

Uz prodore islamske vere i odraze turcizama u govornom i pisanom jeziku, kod nas se mogao osetiti i izvanredno snažan uticaj orijentalnog muzičkog izraza. On se ispoljavao u narodnoj instrumentalnoj i, naročito, vokalnoj muzici. Uprkos tome što o ovom problemu u muzičkoj istoriografiji još nigde ništa nije detaljno pisano, danas je poznato da je Bosna, za razliku od Makedonije, koja je pretežno bila pod grčkom muzičkom predominacijom, stajala pod direktnim uticajem Turske. Orijentalni elementi su se u njenim pevanim pesmama, koje su docnije inspirisale i neke od naših velikih horskih kompozitora,¹¹ odražavali u melizmatičnim elegičnim melodijama koje u sebi sadrže interval prekomerne sekunde. Interesantno je da su se oni u narodnu vokalnu muziku infiltrirali najčešće baš preko nazalnog pojanja turskih

7. Isto, 9.

8. A. Skaljić: Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957, IX.

9. G. Martić: Uvod u narodne pjesme bosanske i hercegovačke, skupio I. F. Jukić i Lj. Hercegovac, sv. I, Osijek, 1858.

10. V. Čorović: Nav. delo, 63.

11. St. Mokranjac: XIV rukovet za mešoviti hor — »Iz Bosne«.

mujezina, jer je islam, kao i svaka religija, imao tendenciju da nametne i sopstveni muzički izraz.

Dolazak Turaka na Balkan, a posebno u naše krajeve, ne prekida ovde razvojnu nit tradicionalne umetničke obrade metala. Prve pridošlice i ratnici osvajači u početku su, svakako, manje uticali na umetnost osvojenih krajeva od naknadnih brojnih priliva zanatlija. Uopšte, u našim umetničkim zanatima izrazito turski elementi dolaze do jačeg izražaja tek tokom XVI veka, kada i sama carigradska umetnost dostiže svoja najveća ostvarenja. Kako su u to vreme kod nas i stare tradicije još bile prilično jake, a zlatari usled teških prilika u nemogućnosti da prate savremene umetničke struje, to su se romanski, gotski i vezantijski elementi ukrštali s islamskim, i time su njihovi radovi dobijali na svoj način specifično obeležje.¹² Tako, na primer, poznati majstor Dmištar iz Lipova, radeći 1550-1551. godine za crkvu, kao najvećeg poručioca umetničkih predmeta, jedan srebrni kivot, unosi u dekoraciju njegovih tornjeva, uz gotske fijale, i mavarske i turske elemente¹³. Nešto oko dvije decenije docnije, 1568. godine, nastao je po porudžbini spahije Radivoja za manastir Dečane i jedan pozlaćen putir, koji na svom šestostranom bazu, oblika cveta, ima isprepleten biljni ornament tačđe islamskog porekla.¹⁴ No, mimo zlatarskog zanata, koji je zbog nedostatka ovog plemenitog metala sve više prihvatao primenu srebra, pojavio se u ovo vreme i rad u drugim metalima i izrastali su potpuno novi zanati kao: kalajdžijski, kujundžijski, filigranski, sabljarski, puškarski, zilindžijski i kovački. Brojnošću su se naročito isticali predmeti kazandžijske i kalajdžijske izrade. U XVI i XVII veku su majstori ovih zanata prvo bili samo Turci, da bi se kasnije njima počelo baviti i ostalo stanovništvo.¹⁵ Njihovi su radovi bivali obično bez velikog ukrasa, izuzev graviranih ornamenta, koji su opet, gotovo redovno, bili islamskog porekla.¹⁶

Prvi prodori islamskih elemenata u umetničkim zanatima koji su se bavili obradom drveta mogu se naći upravo na opremi ikonostasa. Nadvratnici njihovih carskih, severnih i južnih dveri dobijali su oblike saracenskih dekorativnih arkada. Na stotine pravoslavnih ikona nastalih posle obnavljanja pečke patrijaršije u vidu portativnih triptiha nose na sebi u formi krila i centralnog udubljenog polja posuvraćeni islamski luk. Već u drugoj polovini XVI veka na carskim dverima stare srpske crkve u Sarajevu nalazi se dekorativno usečen ovaj saracenski elemenat.¹⁷ Docnije se taj uticaj mirno može slediti u arhitektonici i duboreznom oblikovanju dveri i ikona sa karakterističnim

12. I. Bach — B. Radojković: Istoriski razvoj umetničke obrade metala naroda Jugoslavije, Beograd, 1956, 14.

13. Isto, II knjiga, 27, br. 271; M. Kašanin — V. Petrović: Srpska umetnost u Vojvodini, Novi Sad, 1927, sl. 95.

14. I. Bach — B. Radojković: Nav. delo, II knj., 28.

15. Isto, I knj., 16.

16. B. Radojković: Umetnička obrada metala, Beograd, 1953, 27.

17. Vl. Skarić: Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u XVII i XVIII vijeku, Sarajevo, 1928, 6, tabla I.

SL. 1. — SARACENSKI ELEMENTI NA IKONI MITROFANA ZUGRAFA IZ 1635. G.

lukom, poluloptastim bradavicama, plitkim i malim rozetama: 1594. godine na delovima velikog raspeća manastira Dečana,¹⁸ godine 1616. na hilendarskim dverima Đorđa Mitrofanovića¹⁹ a 1635. na prestonim ikonama Mitrofana zugrafa u Blagoveštenju kablarskom (sl. 1).

Naporedno sa vremenom, ovaj tok snažno buja, a radovi se neverovatno umnožavaju. Sasvim sličan proces se odigrao i sa ostalim

18. Sv. Radojčić: Majstori starog srpskog slikarstva, Beograd, SAN 1955, sl. 48.

19. Isto, tabla L.

15. 10. 1959

crkvenim nameštajem često ukrašavanim drvenom intarzijom i koštanom marketerijom. Premda je krajem XV veka, prilivom španskih Jevreja na Balkan, već dolazilo do izvesnih prenošenja zanatskih iskustava i orijentalnog duha iz španskih intarzijskih radionica, tek pojavom Turaka, njihovih zanatlija i gradnjom islamskih bogomolja došlo je do naglog razvoja ovih tehnika i kod hrišćanskog sveta. Pokazalo se da je za razvoj koštane intarzije u Turskoj i njen odraz kod nas bila od neobične važnosti činjenica da su početkom XVI veka, stupanjem na vlast otomanske dinastije i turskim osvajanjem arapskog Egipta, tomašnji intarzijatori — slično tekstilnim majstorima — dovođeni u Istanbul, gde su nastavljali svoj zanat.²⁰ Pored pevnica, stolova, nalonja i kivota u ortodonskoj crkvi su docnije intarzijom i marketerijom ukrašavani i ramovi ikona, o čemu svedoče očuvani primerci iz zbirke Muzeja Stare srpske crkve u Sarajevu,²¹ manastira Studenice²² i riznice pečke patrijaršije.²³ Zanimljivo je da je iz džamije na našem terenu, pored interzijskog ornamentalnog ukrasa, pravoslavna crkva za svoje potrebe preuzimala direktno i tipove nameštaja.²⁴ Prema mestima gde su nađeni ovako intarzirani komadi nameštaja kod nas bi se mogla izdvojiti jedna oblast koja obuhvata Makedoniju, Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i delove Crne Gore, tj. krajeve sa pravoslavnim življem, koji su tokom dužeg perioda bili kao sastavni deo Turske Carevine.

Poran begi
Stadina

U okvirima pomenutih delova naše zemlje, koji su bili pod turskom vladavinom, a naročito neposredno po njenom zavođenju u Bosni i Hercegovini, snažni prodori islamskog duha i načina života najupadljivije su se ogledali u formiranju i urbanističkom rešavanju gradova. To se, pre svega, odražavalo u postavljanju naselja na značajnije saobraćajne arterije, daleko ili na sredokraći od dva naseljena centra gde je bilo potrebno odmorište i zanatsko-trgovačka stanica koja bi podjednako odgovarala vojnim zahtevima, kao i potrebama velikih trgovačkih karavana. Sve više se počinjao primenjivati i sistem podeljenosti same varoši na dva dela: čaršiju — poslovni centar, redovno smešten u središte naselja, i mahale — stambeni deo, koji se lepezasto raspoređivao prema periferiji.²⁵ Ovaj sistem se gotovo uvek

20. V. Han: Intarzija kod jugoslovenskih naroda pod Turcima od XVI do XVIII stoljeća, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, Fil. fak., 1959, 38 (do štampanja pristupačna u Univerzitetškoj biblioteci pod br. RD 507, Katalog za latinicu).

21. L. Mirković: Starine Stare srpske crkve u Sarajevu, Spomenik SKA LXXXIII, Beograd, 1936, 10, tabla XVII, sl. 2.

22. A. Vasilic: Riznica manastira Studenice, Beograd, 1957, 44—45, br. 8.

23. A. Vasilic — M. Teodorović-Šakota: Katalog riznice Pečke patrijaršije. Priština, 1957, 13, br. 22.

24. Tako je, na primer, oblik islamskog stočića preuzet za stalke za nafornicu (V. Han, Nav. delo, 38).

25. A. Bejtici: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. III—IV, Sarajevo, 1953, 236.

Ostarije - makeda - (collyria - vicko)

uklapao i u vrlo određen ambijent — plodnu kotlinu kroz koju je vodio važan trgovački put i proticala vodom bogata rečica ili potok. Sam raspored ulica i kuća po mahalama izvodio se tako da su se one arhitekturno rasprostirale po obroncima brda, vertikalno izmičući jedna drugoj i ostavljajući približno podjednak vidik svim stanovnicima mahale na čaršiju u kotlini. Dok su ugledne kuće dobijale za Evropu prve modernije i razgranatije vodovode,²⁶ manje kućice su se podizale ili uz izvorišta ili pored potoka čiji su se rukavci regulisali tako da su proticali kroz njihove vrtove i svojom svežinom pogodovali omiljenom negovanju zelenila.

***

Već posle letimičnog utvrđivanja egzistencije islamskih elemenata u cekeraciji naših rukopisa, pisanom i govornom jeziku, narodnoj muzici, velikom broju umetničkih zanata, urbanizmu, pa donekle i običajima, sasvim je bilo logično naslutiti pojavu islamskih uticaja i u monumentalnoj arhitekturi. Bosna, u kojoj je posle obnavljanja pečke patrijaršije došla do izražaja naročito arhitektonska delatnost, to najbolje i potvrđuje. Gotovo sve njene očuvane crkvene građevine pravoslavnih manastira nose na sebi, u arhitektonskoj plastici fragmente karakteristične za tursko graditeljstvo.

***

Premda se arhitektura crkve manastira Moštanice može sa pouzdanjem uzeti kao najilustrativniji primer islamizacije monumentalne i dekorativne arhitekture turskog perioda kod Srba u Bosni, sasvim je izvesno da ona vremenski ne predstavlja i njenu prvu pojavu. Pored mogućnosti prvobitne pojave islamskih elemenata na objektima izgrađenim od drveta — u šta ovom prilikom nećemo zalaziti — danas još nije ustanovljeno da li su oni postojali i na nekim spomenicima istočne, središnje i zapadne Bosne, koji su izvedeni u trajnijem materijalu a nisu se održali u svom prvobitnom izgledu.²⁷ S obzirom na to da se svi oni nalaze u okviru geografskog prostranstva koje zaklapaju očuvane crkvene građevine Papraće, Lomnice, Sarajeva, Ozrena i Moštanice, gde se mogu utvrditi uticaji islamske arhitektonske plastike, isto bi se moglo očekivati i kod njih. Danas se, na osnovu poznatih i nekih pretežno već proučenih spomenika u tom smislu može postaviti i izvestan vremenski redosled. Islamski elementi kod pravo-

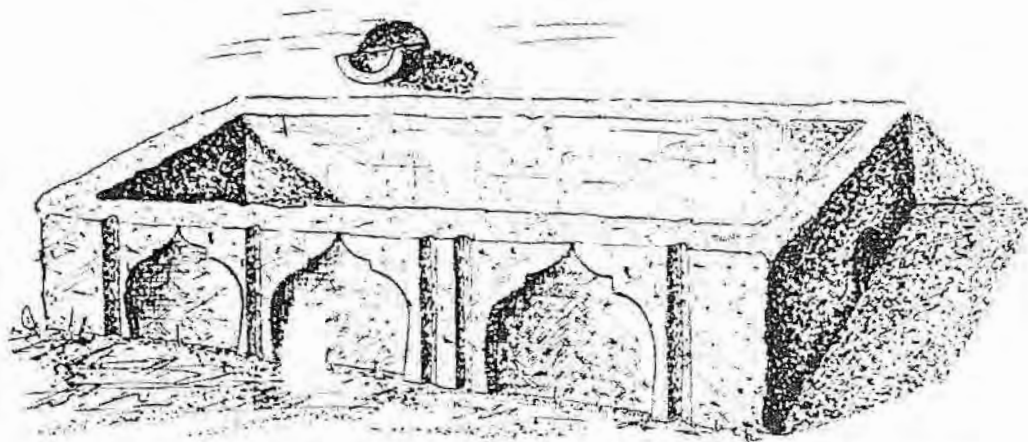
26. Svoj prvi vodovod Sarajevo je dobilo za vreme Isabega, skoro čitav vek i po pre Londona (H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo, 1939, 8).

27. Takav je slučaj sa manastirskim crkvama Tamne, Vozuće, Gostovića, Rm-nja i izvesnog broja još neubificiranih građevina.

slavnih spomenika u Bosni koji su izvedeni u postojanijem materijalu — kamenu i opeci — mogu se pratiti ne samo u danima neposredno po njencm padu u turske ruke, već i tokom celog XVI, pa i nekim decenijama XVII veka. Evo kako bi izgledala osnovna hronološka shema ortodoksnih objekata na kojima se vrlo markantno gledaju uticaji islamske arhitekture i njenih plastičnih elemenata:

II — STARI KAMENI SVEČNJACI Stare srpske crkve u Sarajevu, čiji se ostaci danas čuvaju u zbirci Muzeja ove crkve, izrađeni su u krečnjačkom laporu bledožučkaste boje. Njihov osnovni ukrasni motiv je tordirano uže, dok ih, prema njihovom drugom, gornjem delu plastične dekoracije koja pored cik-cak linije predstavlja specifično stilizovan ljiljan i pokazuje isključivo islamsku ornamentiku, Đ. Mazalić datira u drugu polovinu XV veka.²⁸ Prema ovim svećnjacima 1688. godine dvojica Humkovića su poručili i crkvi darivali nove, današnje kamene svećnjake.

III — STARA KAMENA KRSTIONICA Stare srpske crkve u Sarajevu sa svojim postamentom iz istog Muzeja, može se datirati u prvu polovinu XVI veka. Najbliže analogije njenom glavnom dekorativnom motivu — trouglastim površinama — Đ. Mazalić nalazi lepo istaknute na kapitelima stubova Ferhadije džamije u Sarajevu, na ne-

SL. 2. — ISLAMSKI LUCI U DEKORACIJI STAROG KAMENOG KORITA.

kim nišanima po sarajevskim muslimanskim grobljima i dovratnicima portala ozrenske crkve.²⁹ Pored njih ovaj motiv imaju i portali manastirskih crkava Moštanice i Sv. trojice na Ovčaru.

28. »A pošto se na tom istom kamenu još otimaju o prvenstvo, ili bolje rekuć za opstanak, stara srednjevekovna bosanska i nova islamska ornamentika, jasno je da je to bilo u prvo vreme ili da se bolje izrazimo u prvoj turskoj građevnoj epohi u Sarajevu (Gazi-Isabegovoj), koja pada u drugu polovinu XV stoljeća.« (Đ. Mazalić, Stara crkva u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1942, 246—247; sl. 5a i 5b).

29. Isto, 248, sl. 7.

SL. 3. — STALAKTITNI UKRAS NA KAPITELU MOSTANICKE PRIPRATE.

III. — KAMENO KORITO STARE ČESME Stare srpske crkve u Sarajevu još i danas se nalazi na svom prvobitnom mestu u gornjem delu dvorišta, a na sebi nosi elemente saracanske dekoracije. Njegova prednja podužna strana dimenzija 1,17/0,26 m je osim pravilnih vertikalnih zaseka ukrašena i sa tri plitko usečena islamska luka (sl. 2). Iste takve luke Đ. Mazalić nalazi na sarajevskoj Alipašinoj džamiji podignutoj sredinom XVI veka, a i na carskim dverima same Stare srpske crkve iz druge polovine XVI veka.³⁰

³⁰ Isto, 265.

IV. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA MOŠTANICE, iz četvrte decenije XVI veka, najrečitiji je primer snage islamskih uticaja. Ova, po veličini druga manastirska crkva u Bosni, izvedena je sva od lepo

SL. 4. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA GLAVNOG PORTALA MOŠTANICE

istesanih kvadara laporovitog krečnjaka. Njena prostrana priprata nastala istovremeno sa naosom, podeljena je sa sedam prelomljenih

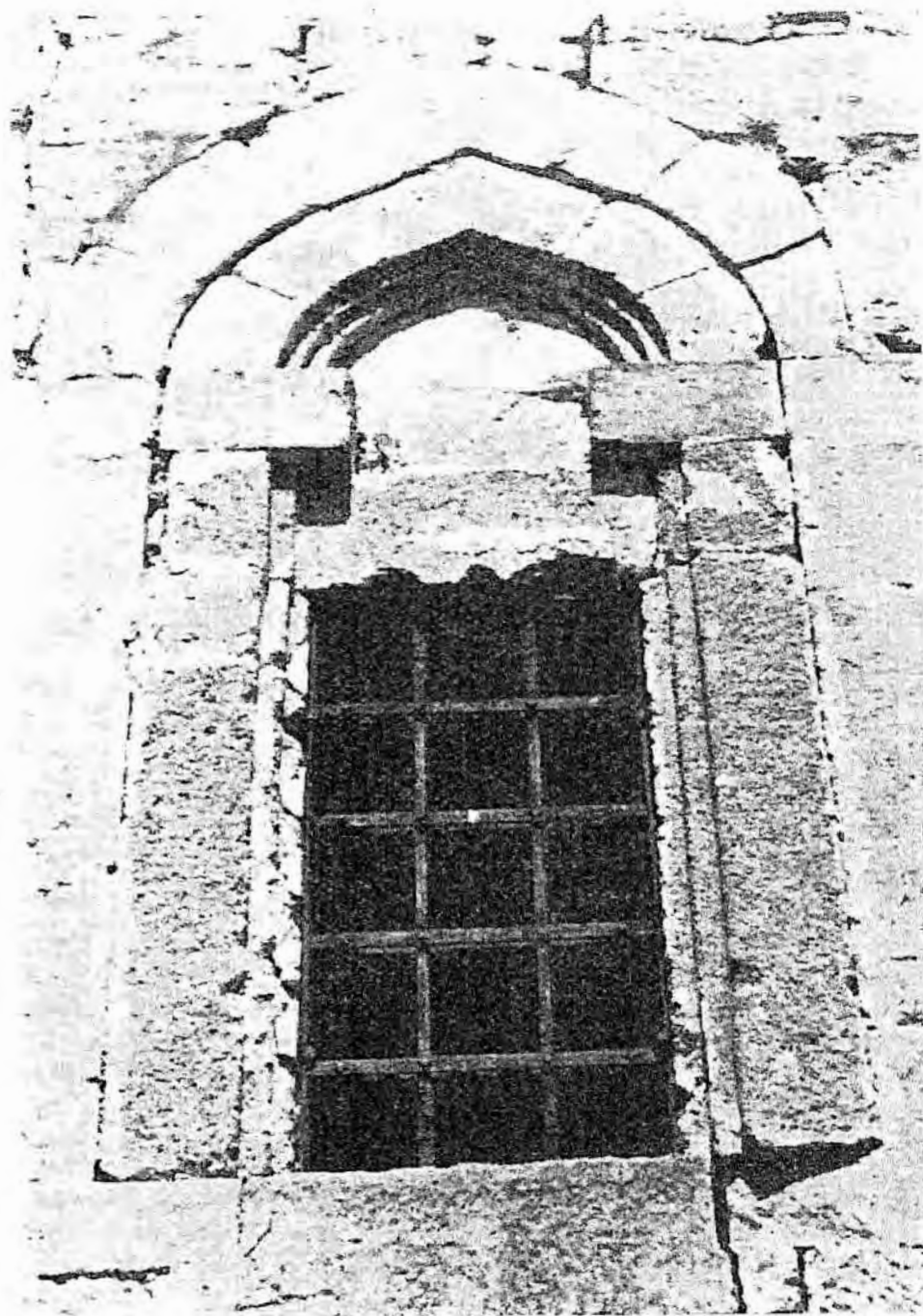
lukova na šest traveja i po svojoj plastičnoj dekoraciji gotovo odgovara izgledu kakvog zatvorenog trema onovremenih džamija.³¹

Dva osmostrana stupca, na koje se oslanjaju svodovi priprate i dva slepa kubeta, u formi svojih kapitela nose čiste odlike islamske arhitekture. Stupci počivaju na kubičnom bazisu čije su ivice u gornjim delovima sruhljene tako da gornja ravan čini pravilan osmogaonik. Sasvim slično tome izvedeni su i sami kapiteli samo što je njihova nešto manja kubična masa stepeničasto zarubljena u donje dve trećine. U tim delovima novonastale trougaone površine oživljene su, kao kod skoro svih džamija, kristalastim saćem (sl. 3).

Posebnu pažnju na celoj građevini privlači arhitektonska plastika moštaničkog glavnog portala. Izdignut na tri visoka stepenika portal je horizontalno podeljen na dva dela: gornji i donji. Donji deo je jednostavno rešen obradom masivnih dovratnika čija čela u prvoj, najnižoj trećini portala kosim usecanjem u zidnu masu prelaze u vertikalne ravni koje uokviruju dvokrilna vrata. U gornje dve trećine to je postignuto ravnomernim upuštanjem dva plitka stepena. Prelaz između prvog i drugog načina izveden je malim trouglastim površinama. Gornji deo portala (sl. 4) je bogato ukrašen plastičnim elementima saracanskog porekla. Iznad masivnog arhitravno postavljenog nadvratnika i plitke niše nadnosi se splet islamskih lukova izvedenih kao i na dovratnicima stepeničastim usecanjem jednog u drugog. Između dovratnika i ovih lukova postavljen je sa svake strane po jedan kameni blok oblika kvadra koji zamenjuje kapitele i čini prelaz između donjeg i gornjeg dela. Teme čeonu strane najvećeg luka dotiče lepo profilisan i pravougaono povijen mali venac, koji izjednačava nivo zidne mase najvišeg dela portala sa nižim, nešto upuštenim delom. U sredini polja nad ovim vencem stoji dekorativna plitka niša čiji gornji deo takođe krasi posuvraćeni saracenski luk. Sve to skupa uokvirava kardonski venac koji se pod pravim uglom lomi iznad portala.

Crkva manastira Moštanice na oltarskoj apsidi nikada nije imala nijedan prozor. Sveto mesto je kod nje rešeno skoro na isti način kao što se u džamijama postavlja mihrab — sa nišom islamskog tipa usečenom u zidnu masu iznutra polukružne a spolja petostrane apsidge. Oltarski prostor je, pored svetlosti koja se rasprostire od prozora na

31. O Moštanici, kao arhitektonskom objektu, daskora se vrlo različito i pretežno netačno zaključivalo. Upoređivana je sa crkvenim građevinama bivšeg manastira Liplja kod Teslića, kao i Krupom na Vrbasu (Sl. Vujašinović, Manastir Moštanica, Banja Luka, 1933. 25 i 41). Poređena je čak i sa Dečanima (M. Karanović, Manastir Moštanica, »Politika«, 1. mart 1935). Koliko su u tom smislu opisi Moštanice bili pogrešni i kako se, otuda, njen arhitektonski izgled malo poznavao može da pokaže i jedan zaključak M. Filipovića — Dj. Mazalića, iz 1951. godine, kojim tvrde da je »Papraca po svojoj trikonhnoj osnovi jedinstvena kao građevina XVI veka u Bosni« (Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN CI, Beograd, 1951, 130). U stvari, po svom izgledu i osnovnim karakteristikama, crkva manastira Moštanice pripada najčistijem tipu razvijenog trikonhosa sa jednim kubetom i pripratim.

SL. 5. — POSUVRACENI LUK NA PROZORU MOŠTANICE.

kubetu, osvetljen i po jednim prozorom na severnom i južnom zidu istočnog traveja. Svi otvori ove crkve su u gornjem delu ukrašeni islamskim lukom, pa je to slučaj i sa prozorima. Saracenski posuvraćeni luk je tu plasiran na plitko usečenim nišama koje se nalaze iznad samog pravougaonog otvora, i to kako na spoljnim fasadama tako i na unutrašnjim delovima prozora. (sl. 5.)

Pored svodova, nosećih lukova, portala i prozora uticaji turske arhitekture u vidu islamskih prelomljenih lukova u Moštanici se ispoljavaju i u oblicima niša i skrivnica. Sve su one, bilo iznutra kad su usečene u zidnu masu oltarskog prestora, naosa i priprate, bilo kad

su izvedene na spoljnim fasadama. — uvek oblikovane sa ovim karakterističnim elementom.

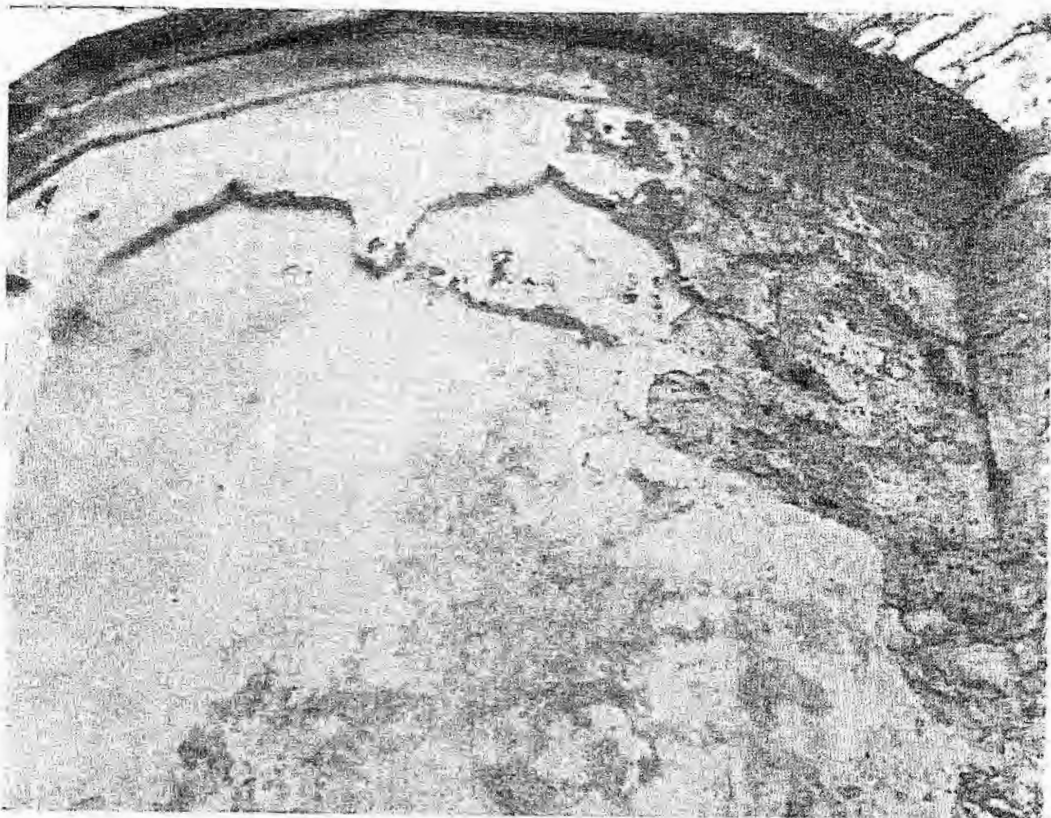
V. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA PAPRAĆE takode nosi odlike islamskog stila. Njeni u zidnu masu nešto upušteni okviri prozor-

SL. 6. — DEKORATIVNI SISTEM KOD NATPROZORNIKA I ARKADNOG FRIZA PAPRAĆE.

skih otvora zasvedeni su saracanskim lukom a krovni venci pevnčkih konhi ukrašeni plastičnom arkaturom istog tipa. (sl. 6). Za ovaj friz arkada pod krovom konhi Đ. Mazalić misli da je novijeg datuma (1869

32. M. Filipović — Dj. Mazalić: Manastir Papraća u Bosni, Spomenik SAN XCIX, Beograd, 1950, 109; Dj. Mazalić, Stara crkva u Sarajevu... 247—248.

SL. 7. — FRIZ ARKADA NA JUZNOJ KONHI PAPRAĆE

-1870) i izraden po ugledu na raniji, u malteru.³² Međutim, u istom radu M. Filipović, razlažući istorijat ove crkvene građevine, naglašava da je pre pomenute njene opravke, u prvoj polovini XVIII veka, sa nje bio pao samo krov. Nigde se ne pominje da su i zidovi bili zarušeni. Kako se ovaj lučni friz nalazi za čitavih 0,50 m ispod ivice kupastog krova nad konhama (koji i nije morao biti srušen — polukalote sa unutrašnje strane su ostale netaknute), a celih 1,50 m ispod ivice glavnog krovnog pokrivača podužnih zidova — to se prvobitni friz mogao očuvati. Pored toga, za poslednje tri-četiri godine se pokazalo, pošto su vlaga i druge atmosferilije oljuštile malter sa delova južne fasade i pevnice, da ovaj dekorativni elemenat nije izveden u malteru već u kamenim blokovima sige, kao i cela zidna masa (sl. 7). Tako se sa pouzdanjem može zaključiti da su plastične arkature islamskog tipa pod krovnim delovima konhi, kao i okviri prozorskih otvora, izvedeni u peščaru, prvobitni, te da datiraju iz četrdesetih godina XVI veka.

VI. — SLEPO KUBE CRKVE LOMNICE, izvedeno pre 1573. godine preko veoma plitkih i ojačanih pandantifa poduhvaćeno je arhivolta-
ma koje nose masivni pilastri prislonjeni uz podužne zidove. Bez uobičajenog kubičnog postolja ili kakvog drugog prelaza »tambur kubeta je toliko nizak i bez prozora — islamski tip — da je mogao lako da se sakrije pod krov...«³³

33. M. Filipović — Dj. Mazalić: Crkva Lomnica u Bosni... 141, sl. 6.

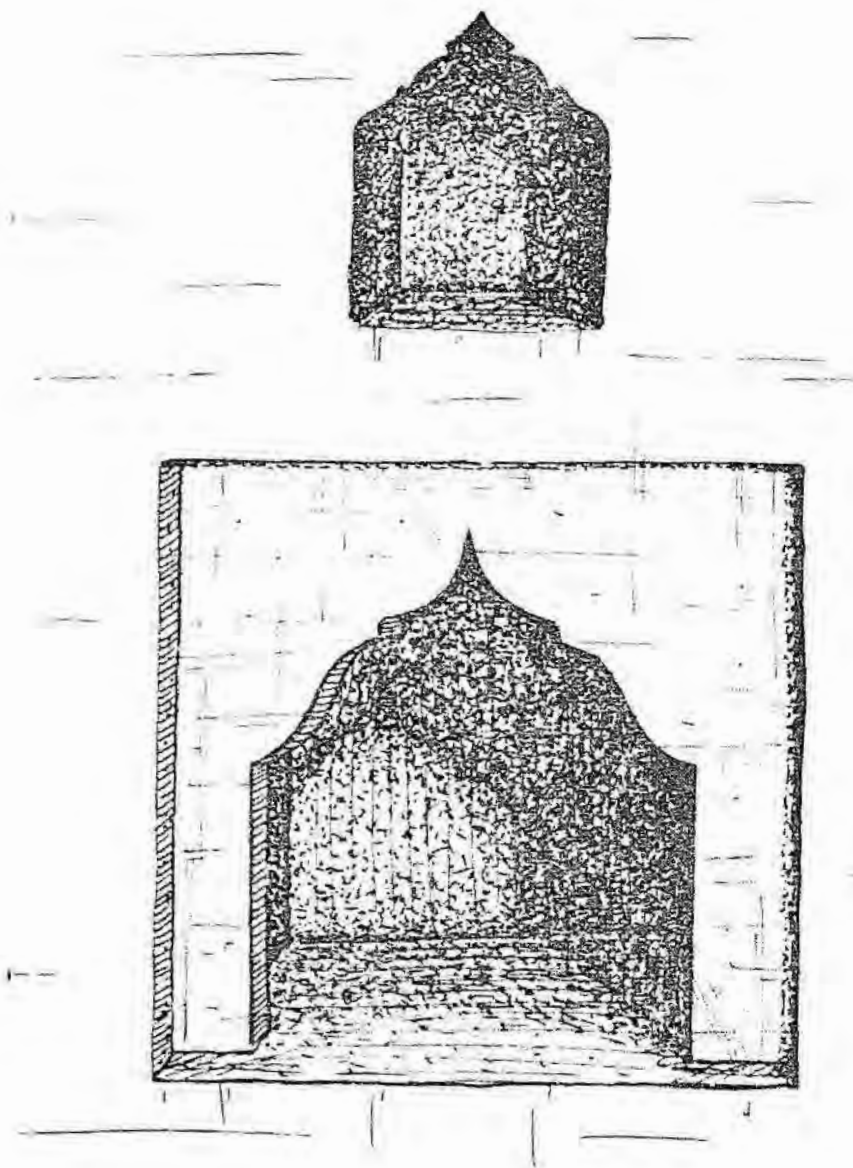
VII. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA OZRENSKOG NAOSA je nastala istovremeno sa njegovim podizanjem, oko 1587. godine. Portal, koji povezuje naknadno dozidanu pripratu sa naosom, na svojim dovratnicima ima iste one trouglaste dekorativne površine koje su već uočene na kapitelima sarajevske Ferhadije džamije, muslimanskim ni-

SL. 6. — JUZNI PROZOR OZRENSKOG NAOSA

šanima, staroj kamenoj krstionici Stare srpske crkve u Sarajevu i kod dovratnika portala manastirskih crkava Moštanice i Sv. trojice na Ovčaru.

Na južnom zidu zapadnog traveja naosa nalazi se jedan prozor — kao i na severnom zidu — čije je malo polje, koje se nalazi iznad arhitravnog nadprozornika, ukrašeno plitkim islamskim lukom (sl. 9).

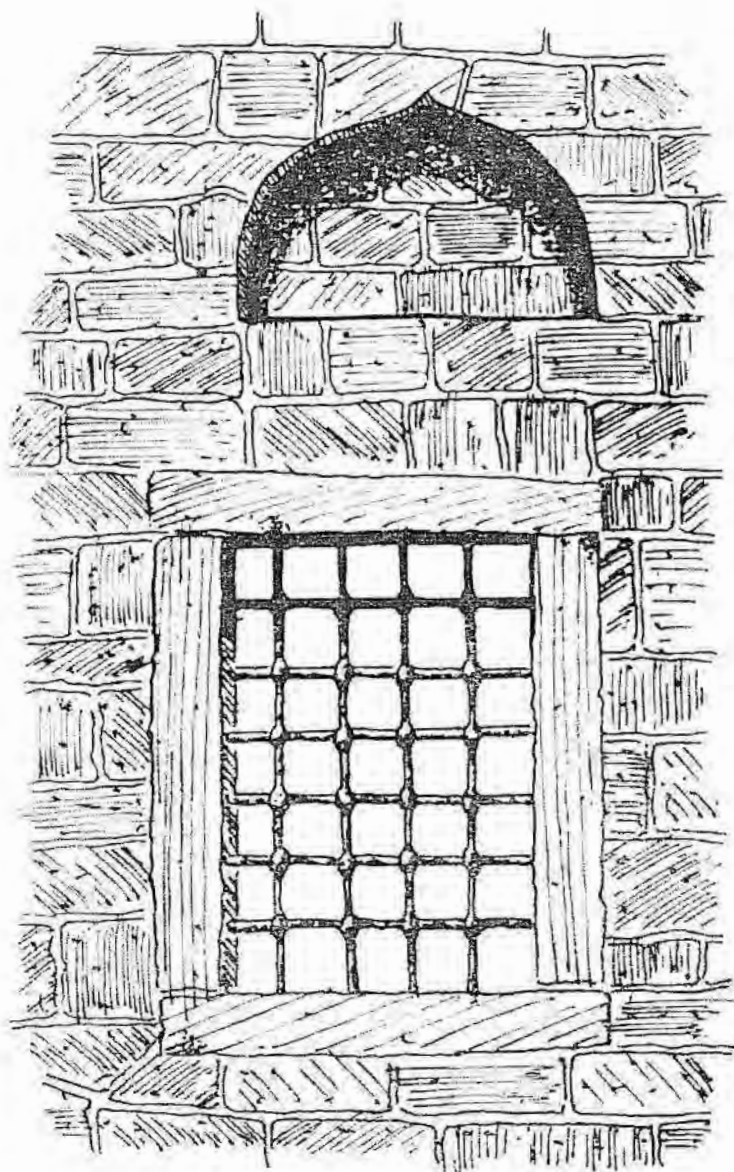

SL. 9. — IZGLED UDVOJENE NIŠE U PRIPRATI OZRENA.

U oltarskom delu ove crkve u zidovima postoji nekoliko niša raznih veličina i oblika koje su služile kao skrivnice, za ostavu ili kao umivaonik za pranje ruku. Najinteresantnija je ona koja se nalazi na južnom zidu dakonikona i služi kao umivaonik. Sve su te niše bile predviđene prilikom zidanja same crkve, pošto su istesane u kamenoj zidnoj masi i izvedene s kamenim ukrasnim okvirima u obliku sara-censkog luka.³⁴

34. Nešto slobodnije crteže ove najlepše niše u oltarskom delu crkve i prozo-ra na južnoj fasadi dali su M. Filipović — Dj. Mazalić, Manastir Ozren, Spomenik SAN CI, Beograd, 1951, sl. 11 i 5d.

VIII. — ARHITEKTONSKA PLASTIKA OZRENSKE PRIPRATE, koja je nesumnjivo dozidana 1608. godine, takode nosi odlike islamske plastike. Ulazni portal, kao i onaj između priprate i naosa, ima trougaone površine. Kordonski venac, koji obeležava gornju ivicu niskog sokla na kome počiva cela građevina, penje se uz dovratnike portala i iznad njega se lomi pod pravim uglom³⁵. To je tipičan slučaj kod islamskih bogomolja³⁶, a od pravoslavnih crkvenih građevina toga vremena do danas se održao i portal Moštanice na kome ovakav venac takode postoji.

SL. 10. — PROZORSKI OTVOR NA STAROJ CRKVI U SARAJEVU.

35. Isto, sl. 6.

36. Dj. Mazalić: Kratak izveštaj... Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1933, 98.

Na južnom zidu priprate očuvala se i jedna udvojena niša ukrašena saracenskim lukom koji je izveden u vidu tanke kamene zavese (sl. 9).

IX.—DEO ZAPADNE FASADE STARE SRPSKE CRKVE u Sarajevu zadržao je svoj stari izgled. Naime zapadni zid ima dva prizemna prozora koji su izbijeni posle podizanja poda za galeriju, 1653. godine, radi osvetljavanja zapadnog trema crkve. Iznad severnog od ta dva prozora usečena je u tkivo zida plitka niša u obliku islamskog prelomljenog luka (sl. 10). Zbog toga što se takva niša zadržala samo nad jednim od tih prozora, kao i prema činjenici da je ona nešto uža od današnjeg prozora, može se sa pouzdanjem zaključiti da je tu i ranije — pre podizanja galerijskog poda, 1653. godine — postajao neki manji otvor koji je sačinjavao plastičnu celinu sa ovom nišom saracenskog tipa³⁷.

Da bi se preciznije mogao sagledati opseg uticaja islamske arhitekture uopšte, i da bi se, eventualno, na nekim islamskim i ortodoksnim spomenicima Bosne mogle uočiti iste karakteristike izvesnih grupa neimara, nužno je prvo veoma pažljivo proučiti i sve preostale objekte arhitektonske zaostavštine Gazi-Isabegove i Gazi-Husrevbegove epohe. No, od podjednakog će značaja biti i komparacije sa očuvanim materijalom susednih oblasti: Hercegovine, Crne Gore, Makedonije, Srbije, Vojvodine, Vlaške i Bukovine. Za arhitekturu manastira Moštаницe i onih pravoslavnih građevina koje su nastale pre 1557. godine u tom smislu je od najvećeg značaja malobrojni fond očuvanih spomenika osmanlijske arhitekture koji su podignuti do sredine XVI veka.

Poznato je da su u živoj građevinskoj delatnosti u Bosni uzimale učešća sasvim raznorodne grupacije građevinskih majstora. Skoro istovremeno sa radom najistaknutijih turskih neimara, po većim i manjim mestima Bosne odvijala se i posebno cenila delatnost primorskih majstora. Ipak, bez sumnje je da su najveći broj građevinskih radova prihvatili i izvodili upravo domaći đunderi.

Turski neimari su u Bosnu dolazili da rade pretežno u XVI veku, kada su ovde i nastali najlepši islamski spomenici. Tako je najveći poznati turski graditelj Kodža Mimar Sinan izveo 1571-1577. godine Sokolovićevo ćupriju u Višegradu, o čemu svedoči i pisani podatak u »Popisu građevina«, koji je on sam ili neki od njegovih učenika sastavio. Iz istog izvora se vidi da je za istog velikog vezira on u Višegradu zidao imare i saraj dok mu se od spomenika u Sarajevu pripisivala Gazi-Husrevbegova džamija.³⁸ Stari most u Mostaru i tvrđavu u Makarskoj, 1566. i 1568. godine, gradio je njegov učenik, inače takode poznati turski neimar, Hajrudin. Znamenitu Aladžu džamiju u Foči, prema Evliji Čelebiji, izradio je 1550. godine neimar Ramadanaga.³⁹

37. Dj. Mazalić: Stara crkva u Sarajevu ... 253.

38. A. Bejtić: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. ... 240.

39. Evlija Čelebija: Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama, II knjiga, prevod i komentar Hazima Šabanovića. Sarajevo, 1957, 169—170.

Uprkos očiglednim orijentalnim uticajima, nastavljajući ovih renomiranih izvođača nisu ih u svojoj arhitekturi eklektički primenjivali. Domaći islamski živalj i njegovi graditelji, preuzimajući orijentalne oblike, uvek su uspevali da ih prilagode lokalnim tradicijama i mogućnostima svog ambijenta, pa su, na taj način, i stvorili jedan specifičan arhitektonski izraz.⁴⁰

Primorski graditelji su se u ta vremena takođe često javljali i radili u Bosni i Hercegovini. Naročito je poznat, u to vreme vrlo cenjen, rad dubrovačkih majstora. Među njima je oduvek bilo izvanrednih klesara i posebnih majstora koji su znali vrlo vešto dizati svodove, a upravo to se u Bosni tada najviše tražilo. Kada je Firuzbeg 1509. godine gradio svoju banju, Dubrovčani su po njegovom nalogu, poslali dva zidara i četiri »Magister cognere«.⁴¹ Tačno dvadeset godina docnije dubrovačko Vijeće umoljenih poslaće Gazi-Husrevbegu pet majstora kamenara i jednog tesara, koji su imali da nadgledaju rad i obavljaju linije klesarske radove na njegovoj džamiji.⁴² Isto tako su iz Dubrovnika traženi majstori 1542. ili 1543. godine za podizanje svodova u sarajevskom Tašlihanu i bezistanu.⁴³ Prisustvo njihovih ruku oseća se i u arhitektonskoj koncepciji Alipašine džamije u Sarajevu.

No, pored Sarajeva traženi primorski majstori su svakako dolazili i radili i po nekim manjim mestima. Tako je, između ostalog, poznato da su u Mostar, usred kamenite Hercegovine, povremeno »zapadni majstori — zvali su ih kapo i kaponja — dovozili mermer sa Brača, za pragove kuća i magaza«⁴⁴. Još 1466. godine dolazio je dubrovački graditelj Paskoje s drugim majstorima i radnicima da gradi most za Počitelj preko Neretve, a, 1645. godine je budimski vezir Musapaša tražio od Dubrovčana da mu pošalju majstore za građenje jednolučnog mosta na Drini kod Foče⁴⁵.

Od prve polovine XVI veka sve se više pominju i domaći graditelji: neimari — projektanti i dunderi — majstori izvođači. Ispočetka su ovi drugi bili obavezni da za Turke rade na popravkama tvrđava kao čerahori (majstori za zidanje i popravljanje gradova i mostova), duvardžije (zidari), lagumdžije i dunderi (zidarski majstori koji su obavljali sve vrste radova). Svi su oni bili domaći ljudi i to pretežno hrišćani. Jedna malo poznata narodna pesma, koja opeva podizanje bosanskog manastira Gomelje, sačuvala je ime jednog od nesumnjivo najpoznatijih domaćih neimara verovatno toga doba:

40. To se najbolje ogleda u stambenoj arhitekturi i arhitektonskoj koncepciji džamije u Bosni. Takvu su arhitekturu istina »nadahnuili ljudi izvana, ali su je gradili, klesali i doterivali naši ljudi«. (A. Bejtović, Spomenici osmanlijske arhitekture... 295.

41. H. Kreševljaković: Esnaf i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo, 1958, 178.

42. Č. Truhelka: Gazi Husrevbeg i njegovo doba, Sarajevo, 1912, 63.

43. H. Kreševljaković: Nav. delo, 178.

44. V. Čorović: Bosna i Hercegovina... 165.

45. A. Bejtović: Dubrovački graditelji u BiH, Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. I, Zagreb, 1959, 459.

Natovari sedam tovara blaga,
Izaberi stotinu majstora,
Najbolje u mojoj državi,
I pred njima neimara Janka.⁴⁶

Od domaćih majstora spominje se i neimar Nikola, koji je 1565. godine bio zaposlen pri građenju Careve džamije u Sarajevu.⁴⁷ Iako se ne zna odakle su pomenuti majstori bili rodom, izvesno je da su u to vreme brojna bosanska mesta davala vešte građevinske majstore. Iz raznih se izvora zna da su, na primer, u Bosni — Fojnica, Vlasenica, Foča, Sarajevo i Bihać — uvek davali najbolje lagumdžije i klesare,⁴⁸ a Prijedor, Zenica, Jajce i Skoplje kod Bugojna tesare i zidare. Zidarsko i klesarsko majstorstvo se na taj način u nekim selima, kao što je Bukovica kod Maglaja, kroz vekove prenosilo od oca na sina.⁴⁹ Čitavo jedno tesarsko naselje istovremeno su predstavljali i Osaćani kod Srebrnice čiji su meštani imali svoj poseban način rada i naročiti tajni »banalački« rečnik koji je obilovao romanskim i albanskim izrazima.⁵⁰

Danas se sasvim lako može pretpostaviti i saradivanje primorskih projekatana sa lokalnim izvođačima, kao i protomajstora iz kruga obnovljene pečke patrijaršije sa primorskim kamenarima i domaćim dunderima, u okvirima istih radnih grupa. Indicije o ovakvom udruživanju još u XVIII veku najbolje potkrepljuju podaci o jednoj stručnoj komisiji koja je 1730. godine u Sarajevu veštačila povodom popravke Stare srpske crkve,⁵¹ kao i o jednoj grupi klesara koja je 1798. godine gradila »Latinski most« u Sarajevu.⁵² Naravno, u takvim slučajevima nemoguće je precizno razlučiti dela pojedinih majstora, kao ni sigurno utvrditi konfesionalnu pripadnost ili kraj iz koga potiču oni majstori koji su radili na podizanju manastirskih crkava u Bosni.⁵³ No, to i nije od kakve veće važnosti. Osnovna i bitna činjenica u svemu tome je, u stvari, ona koja kazuje da su neuobičajene islamske elemente u arhitekturu pravoslavnih crkvenih građevina XVI i XVII veka uneli oni isti majstori koji su bili naviknuti na te specifične forme zahvaljujući istovremenom angažovanju i pri podizanju islamskih bogomolja na našem terenu.

46. Ovu pesmu je 1894. godine zabeležio Kosta Kovačević (Prvi šematizam pravoslavne srpske mitropolije banjalučko-bihaćke za god. 1901, Banja Luka, 1903, 85).

47. H. Kreševljaković: Nav. delo, 179.

48. A. Bejtović: Spomenici osmanlijske arhitekture... 287.

49. Dj. Mazalić: Stara crkva u Sarajevu... 248.

50. Vl. Čorović: Nav. delo, 169.

51. H. Hadžibegović: Stara pravoslavna crkva po turskim dokumentima i njenom muzeju. Naše starine. Sarajevo, 1954, 149.

52. A. Bejtović: Nav. delo, 274.

53. Dj. Mazalić je, vezujući graditeljske sa slikarskim grupama, bio mišljenja da su manastiri severoistočne Bosne bili izgrađeni i islikani od istog (debarskog) preduzeća »koje je radilo i na manastirskim crkvama severozapadne Bosne« (Kratak izveštaj... 97 i 108—109)

RÉSUMÉ

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DES INFLUENCES ISLAMINIQUES SUR L'ART DU XVIe ET DU XVIIe SIÈCLE CHEZ LES SERBES A SARAJEVO ET EN BOSNIE

En étudiant l'architecture monumentale serbe du moyen âge avancé, on mentionnait très rarement l'influence islamique. Pareillement on passait outre, comme sur un phénomène peu important, dans l'étude d'autres aspects de l'activité artistique. Or, après avoir constaté l'existence des éléments islamiques dans la décoration de nos manuscrits et des livres imprimés dans la langue écrite et parlée, dans un grand nombre de métiers artistiques, de la musique populaire, dans l'urbanisme et dans une certaine mesure dans les coutumes, il est très logique d'aborder l'étude des influences islamiques dans l'architecture monumentale. La Bosnie, où, après l'activité architecturale de Gazi-Isabeg et de Gazi-Husrefbeg, on sent l'activité de la patriarchie orthodoxe restaurée de Peć, peut le prouver le mieux par ses matériaux. Presque toutes les constructions des monastères orthodoxes portent sur elles, surtout dans la plastique architectonique, des fragments caractéristiques pour la construction turque. Ainsi, à Sarajevo, entre des métiers et des arts, on trouve dans la vieille église serbe trois objets massifs de pierre — de vieux chandeliers (de la deuxième moitié du XVe siècle), un vieux baptistère et l'auge de la vieille fontaine (de la deuxième moitié du XVIe siècle) qui portent sur eux des éléments plastiques de la décoration sarrasine.

La plastique architectonique de l'église du monastère Moštanica de la quatrième décennie du XVIe siècle, est l'exemple le plus éloquent de la force des influences islamiques. Celles-ci s'y manifestent non seulement dans les formes du portail, des fenêtres, du chapiteau, de la niche et de la cachette, mais aussi dans les types des fausses coupes au-dessus de la priprata¹. De la même époque date la plastique décorative du monastère Papraće, qui lui aussi porte les caractéristiques du style islamique. Les cadres de ses fenêtres un peu abaissés dans la masse du mur sont voûtés en arc sarrasin et les guirlandes du toit des konhis du chœur se terminent par la même arcature plastique. Sur l'église du monastère Ozren de pareils détails datent d'environ 1578 dans le naos, de 1608 sur les murs du narthex ultérieurement achevé.

Le diapason des éléments islamiques qui apparaissent dans l'architecture du monastère Lomnica et dans la partie occidentale de la façade de la vieille église serbe à Sarajevo de 1658 est beaucoup plus modeste.

1. La partie de l'église destinée aux femmes.

Zorka Janjić

KOZMETIKA U STAROM SARAJEVU

UVOD

Kozmetika je umnogome vezana za održavanje lične higijene. U stvari, ona u takvoj vezi sa čistoćom jedino i ima opravdanje, mada to u istoriji nije uvijek slučaj.

Korjeni kozmetike sežu u veoma davnju prošlost čovjeka, i isto tako su joj bili podloženi primitivni, kao i civilizovani narodi. Arheološki materijal daje dovoljno dokaza za to. Da napomenemo, ilustracije radi, samo neke primjere iz Bosne i Hercegovine: koštane spatulice (lopatice) za pomadu sa lokaliteta Kaknja¹ i doline Bile, ili ilirske glasinacne pincete sa kraja preistorijskog perioda². Rimljani su još poznatiji po obilju kozmetičkih sredstava i pribora, od kojih neke posjeduje antička zbirka Zemaljskog muzeja u Sarajevu³. Tu se mogu vidjeti pored pinceta i staklene posudice za mirise »balsamarium« (Bosnaska Kostajnica), koštane »pikside« za pomadu, ručno bronzano ogledalo⁴ i »strigil« — metalni strugalica za muškarce kojom su skidali prašinu i znoj sa tijela, čvrsto ulijepljene u kožu zbog mazanja uljima.

Ali kada govorimo o kozmetici u Sarajevu, moramo naglasiti i izdvojiti uticaj Orijenta, čiju smo kozmetiku, tada čuvenu, posredstvom Turaka umnogome usvojili. Prirodno, prvo su se ta sredstva odomaćila kod muslimana koji su imali povoljniji i društveni i socijalni položaj, pa prema tome i više mogućnosti za luksuzne prohtjeve. Kako je ekonomski položaj nemuslimanskog elementa postepeno jačao i izjednačavo te razlike, a i zbog uticaja koji se javlja kao posljedica zajedničkog života, mnogo toga su primili i ovi posljednji. Oponašanje stranaca koji su došli u vrijeme austrougarske okupacije je nesumnjivo postojalo, te ulaze u trgovinu fabrički, evropski preparati⁵, mada su se i stari orijentalni i narodni tvrdokorno održali (neki čak do danas).

1. Dr. A. Benac: Osnovna obilježja neolitske kulture u Kaknju, GZM 1956, tabla III, 5. 6.

2. Dr. A. Benac i B. Čović: Glasinac II. Sarajevo 1957, str. 45, tabla XXX, XXXVII.

3. Podatke dugujem ljubaznosti Veljka Paškvalina, kustosa Zemaljskog muzeja.

4. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1895, III, str. 521, fig. 33.

5. Npr. reklame iz prvih brojeva »Nade«.

Vidjećemo daljim izlaganjem da je osnovna uloga kozmetike, uljepšavanje, ali i mnogi drugi razlozi, kao vjerski, madijski ili tradicija, ulaze u njene okvire, a njihov prvobitni karakter je zaboravljen i vremenom je dobio čisto estetsku vrijednost.

I. KOSA

Znamo da se kosa smatra najvećim ukrasom čovjeka i da se na njen izgled mnogo polagalo. Zbog toga se nije čovjek zadovoljavao samo njenom čistoćom, nego je dotjerivao i na druge načine: načinom češljanja, mazanjem, bojenjem. Naravno, žene su se mnogo više nego muškarci bavile kozmetikom uopšte, pa i dotjerivanjem kose. Općenito do XX vijeka ženska djeca i odrasle žene nisu rezali kosu, nego su je pletli u pletenicu. Djevojke sa bujnom kosom su pravile i po 5-6 pletenica ukrašenih uplitnjacima s nakitom za koje se vjerovalo da čuvaju takvu kosu od uroka. Muslimanke, bez obzira na godine, nosile su pletenice spuštane niz leđa, a udete Srпкиnje obavijale ih oko tepeluka (male, bogato ukrašene kape na tjemenu). Sa strane prema licu sjekle su kosu i pravile velike solufe, koje su kovrdžale »brenajzlama«. Da bi kosa dobila lijep sajjaj mazale su je. Sarajke su to obično radile smjesom petroleja, zejtina i karanfilića (*caryophyllus*) zatvorenom u bočici. Ali muslimanke nisu vjerovalе samo onoj narodnoj: »Izmij često, a opleti gusto — eto bilja od čega kosa raste« nego su upotrebljavale i druga sredstva. Blagotvoreno dejstvo se pripisivalo kni (pravilno hinna-lawsinia inermis), kojom su bojile kosu. Interesantno je da su muslimanke smatrale da je duzen (kozmetika) uopšte i »sevap«, jer je tako radila i hazreti Fatima (kći Muhamedova). Otuda je kod njih bio čest slučaj da kozmetička sredstva upotrebljavaju bez obzira na uzrast i godine, dok to kod nemuslimanki nije bio slučaj. Kna se mnogo upotrebljavala na cijelom islamskom Orijentu, a njena upotreba je slična. To i jeste istočnjačka biljka, čije se lišće suši, melje i u vidu zelenog praška prodaje⁶. Kod nas su je donosile i hadžiје. Njome se mogu dobiti sve nijanse, od svjetlo narančaste do crne, ako se pripremi na određen način. Najobičniji je ovaj: popari se vrelom vodom u kojoj je iskuhan toz od kafe, karanfil i tarčin, pa se tom kašom kosa obloži, poveže i drži 24 sata, a onda je valja dobro iščešljati i oprati. Zato se ovo radi obično na dan pred odlazak u hamam. Ko hoće da kosu oboji tamnije, dodaje kni vodu u kojoj je iskuhano orahovo lišće i istucane suhe šiške⁷. Pored ove, pravila se i domaća boja, »kara-boja«, ali ne tako postojana, i to od rujovače (voda od biljke ruj) i istucane suhe šiške. Bilo je u Sarajevu žena koje su živjele i kuću izdržavale prodavanjem ove boje po kućama. Vidjećemo da je hamamdžinica prodavala i pravila mnoga kozmetička sredstva, radi čega je u avliji hamama bila i mala zgradica, »hrmzhana«, u kojoj su žene mogle kupiti i orahovog lišća, ruja, kne i ostalog. Knivanje kose je bilo više u upotrebi kod starijih, sijedih

6. I. Dimić: Hana ili kna. »Bosanska vila« Sarajevo 1890, str. 123, 137
Vejsli Čurčić: Kna, Gajret. Sarajevo, 1936, sv. III, str. 74.

7. H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952, str. 47.

žena, ali su se i neke mlade sa slabom, rijetkom kosom knile da bi joj poboljšale kvalitet. Kosa se češljala domaćim drvenim ili od roga češljevima, a bilo je i skupocjenih istočnjačkih »filidiš« češljeva od slo-novače (fil-slom, dis-zub)⁸. I muška frizura je vremenom pretrpjela prom-jene. U turskom vremenu, pa uglavnom do austrougarske okupacije, svi od rasli muškarci nosili su i u Bosni perčin. Kod muslimana se kosa brijala, a samo sa tjemena se spuštao bič kose koji se nije vidio ispod kape (osim kod derviša koji su je nosili rasutu po ramenima), nego bi ga savili u turu pod kapu⁹. Srbi i Hrvati su se razlikovali po tome što glavu nisu brijali i nosili su poduže solufe, koje su imali i Jevreji, samo malo drukčije. To su pramenovi kose ispred uha koji su nisko padali, a mnogi su ih »zakofrcavali« vještački. Najrasprostranjenije objašnjenje za nošenje perčina u Bosni je ovo: poznato je da sablja teško siječe kosu, pa su ratnici tako štitili vrat, ili ako mu neprijatelj odrubi glavu da je ima za šta uhvatiti, a ne da se skrnavi hvatanjem za nos ili usta. Inače su i stari Sloveni nosili dugu kosu, a i narodi koje su ovdje zatekli, ali kod nas uobičajeni termin »perčin« pokazuje turski uticaj¹⁰. Kod bosanskih seljaka se mogao vidjeti još dugo poslije oku-pacije. U gradu je iščezao izgleda neosjetno, potisnut evropskom fri-zurom, bez onoga otpora koji je, npr., 1826. izazvala reforma nošnje. Kasnije, mlađi počinju nositi »avrapu« na evropski način, tj. podšišani su do uha i pozadi do vrata, dok su stariji radije brijali glavu.

2. ULJEPŠAVANJE LICA

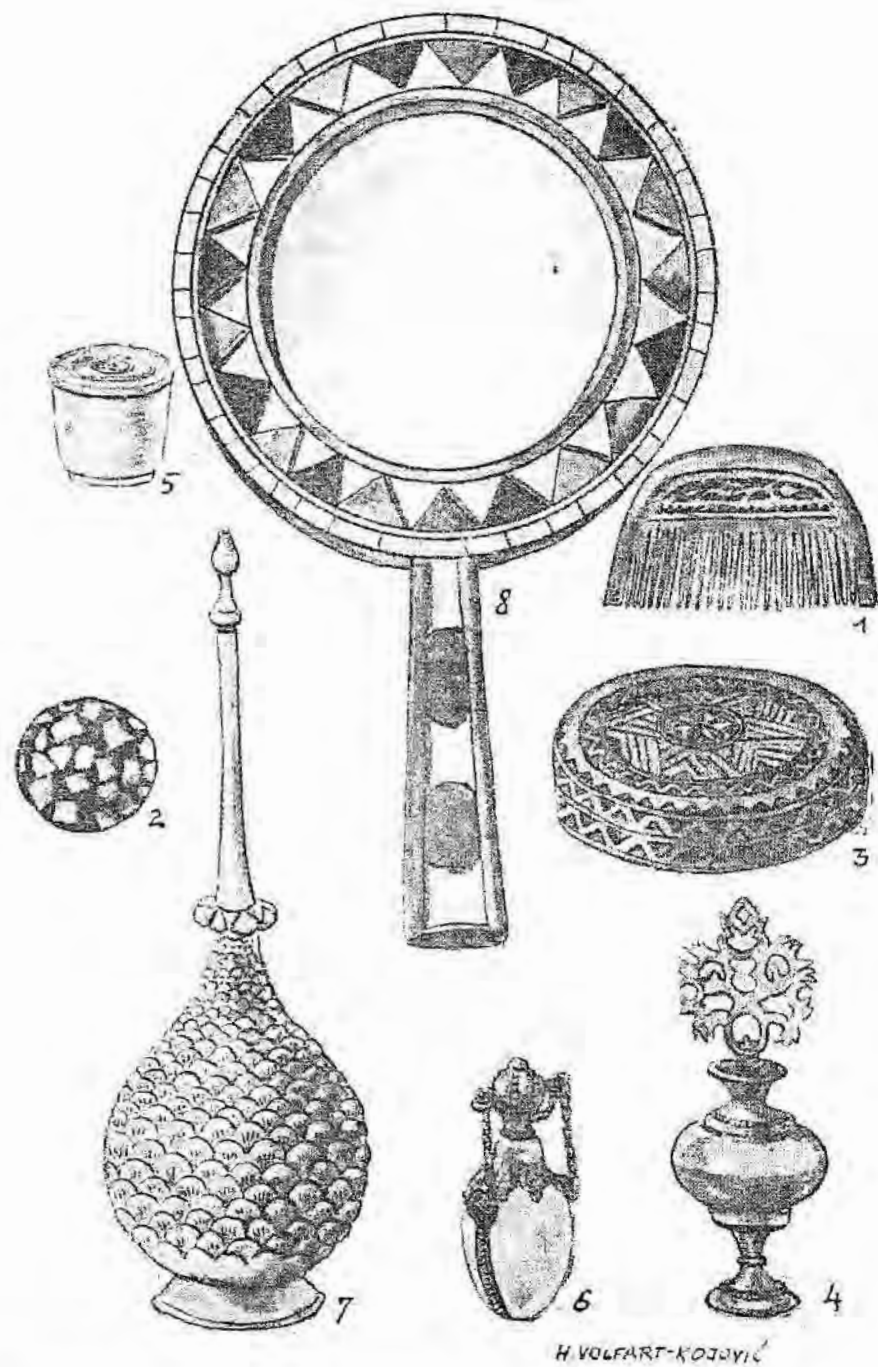
Kod muškara ce uljepšavanje lica svodilo jedino na njegovanje brade i brkova, za koje su muslimani smatrali da ih je i sevap nositi, pošto ih je imao Muhamed. Bilo je i takvih koji su imali »rođenu«, nikad neobrijanu bradu, kao Hadži Mujaga Merhemić iz Sarajeva, a obično oni koji su na Čabi rođeni¹¹. Inače su bradu puštali zreliji ljudi, jer je ona i znak dostojanstva, kao što je puštanje brkova kod momka bio znak muškosti i prvi uslov da može početi da ašikuje. Brada i brkovi nisu ipak pušteni da slobodno rastu, nego su se podbrijavali, a brada se podsjećala obično za dužinu šake. Češljala se manjim drve-nim ili rožanim češljevima (dva takva se nalaze na izložbi Muzeja grada Sarajeva, crtež br. 1). Na Istoku se brada veoma rado knila, ali kod nas nismo mogli naći potvrdu za to. Kod žena su se dlačice sa lica, naprotiv, brižljivo uklanjale. U tu svrhu su pravile agdu (gusto uku-hani šećer) kojom su mazale lice i kada se masa osušila, skidale je skupa sa dlačicama. »Brkate« žene su iskuhavale travu čibru i time mazale maljava mjesta i povijale dlake u nosu i ušima, vjerujući da ova tinktura ubija dlaku u korjenu, ali izgleda da ona nije imala to

8. Abdulah Škaljić: Turcizmi . . . . Sarajevo, 1957, str. 285.

9. T. Đorđević: Kosa u Južnih Slovena. Naš narodni život, knj. I, Beo-grad, 1930, str. 82, 85.

10. T. Đorđević: Kosa u Južnih Slovena. Naš narodni život, knj. I, Beo-grad 1930, str. 81.

11. Po kazivanju Derviša Korkuta, kustosa Muzeja grada Sarajeva.

H. VOLFART-KOJČIĆ

1. ČESALJ ZA BRADU; 2. KATRAN-SAPUN; 3. BJELIMLUK; 4. SURMEDARI; 5. POSUDA MISK; 6. POSUDA ZA JAG; 7. ĐULSEDANLUK; 8. RUČNO OGLEDALO.

djestvo¹². Da lice bude nježno i bijelo, upotrebljavana su mnoga sredstva. Neki specijalni sapuni su mnogo cijenjeni i spravljeni. U Muzeju grada Sarajeva nalazi se dva takva kozmetička sapuna u obliku lopte,

12. H. Kreševijaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952, str. 51.

jedan je od voska i kockica katrana (tabla, crtež br. 2), a drugi je žućkast, mastan i sa turskim natpizom: uspomena iz Drenopolja, što nam govori i o provenijenciji tih finih vrsta sapuna koji su trgovinom ili preko hadžija dopirali do nas. Zabilježila sam i jedan recept kojim su se nešto kasnije služile stare Sarajke: izriba se jedan kupovni sapun i dva mirišljava, nalije se vrućeg mlijeka i miješa na tihoj vatri, a poslije se doda četiri jajeta, kašika pudera, kolonjske vode i šećera. Potom se izruči na lanenu krpju, osuši i izreže¹³. Pomade su slabo bile poznate, pa se lice mazalo povlakom sa mlijeka, a ako je bilo izloženo suncu, žene su se mazale kiselim mlijekom da izbije. Isto tako su potapale sedefnu dugmad i limun dok se ne istopi i tom tekućinom se mazale. No, prirodna boja lica se potencirala i na drugi način »bakamom« i bjelilom. Pravile su ih i prodavale najviše hamamdžinice. Za »bakam« su kupovale od poslastičara (Arnauta) crvenu boju kojom su šarali bombone, pa je rastapale u mlakoj vodi u koju bi stavile komad tankog platna, osušile ga, izrezale na komadiće i prodavale za dvije krajcare ženama koje su dolazile u hamam. Pred izlazak iz hamama one su se i dotjerivale: ovlaže ovu crvenu krpju i narumene lice (usne se nisu bakamile), pa se onda nabijele. Bjelilo se pravilo od mješavine arsenika (sičanik), žive, finog pirinčanog brašna i malo sumpora tucanjem u dibeku (stupi) po 6-7 sati. To je bio veoma naporan i nezdrav posao, te se hamamdžinica povezivala preko usta jemenijom zbog otrovnosti ovog praha. Kada je bjelilo bilo dovoljno istucano, prelilo se vrelom vodom i miješalo dok se ne ohladi, a onda se taložilo. Ovo se ponavljalo tri puta mijenjajući vodu, a talog se na suncu sušio i pakovao u papir¹⁴. Interesantan je jedan detalj: bjelilo se zahvatalo iz posude kakvom starom srebrenom parom, a za koju znamo da je i u nakitu i u nošnji služila kao apotropejsko sredstvo. Ovo bjelilo je bilo vrlo štetno za lice i zube zbog žive u njemu, pa je njegova proizvodnja poslije okupacije zabranjena, ali se krišom i dalje pravilo, a uvozilo se i tzv. arnautsko bjelilo sa Kosmeta i do današnjih dana. Kod kuće se ono prerađivalo u posebne dekorativne kutijice od kosti ili drveta bjelimluk (tabla, crtež br. 3). Mlade žene i djevojke su pravile po licu i benove — mladeže na bradi, pored usta ili oka, a radi koketnijeg izgleda. Pravile su ih sokom od trave mlječike, pa na suncu sušile da pocrni, a u novije vrijeme od crnog flastera koji bi izrezale i zalijepele na lice. Preko starih portreta znamo da su evropske žene veoma rado pravile ovakve mladeže (la mouche), ali je njihova primjena možda samo modernizovana forma i rudiment jednog starog narodnog vjerovanja. Naime, kako odbrambeno sredstvo od zlih očiju služe i pojedine boje, naročito crvena i crna. Kod nas najčešće djecu garave čadom po čelu, nosu, obrazu, ali u ponekoj prilici to rade i stariji¹⁵.

13. Podaci od Darinke Despić, iz stare sarajevske trgovačke porodice.

14. Podaci od Salih Hamamdžića (koji se rodio i odrastao u Gazi-Husrevbegovom hamamu).

15. T. Đorđević: Zle oči u vjerovanju J. Slovena, S. E. Z. Beograd, 1938, str. 140, 141.

3. KOZMETIKA OČIJU

Što se toliko polagalo na ljepotu očiju i njihovo ulješavanje, uzrok je ne samo to što su one i najizrazitiji detalj lica nego je kod muslimanki to bilo vezano i sa nošnjom. Feredža joj je pokrivala svo tijelo i glavu, izuzev očiju, pa su ih crnile i isticale. One su tome dodavale i druge razloge: sevap (jer je surmu podvlačila i hazreti Fatima) i ljekovitost. Tako su surmu sa istom revnošću upotrebljavale i mlade i stare žene, naročito kada su pristupale molitvi (namaz) i o praznicima. To je crn sitan prah (mercurius sublimat) čiji je glavni sastojak antimon (surmetaš). Evo recepta iz jedne medžmue (bilježnice) s početka XIX vijeka kako se ona pravila u Mekki: »Uzme se 25 drama olova i 25 drama sumpora. Sumpor se istuca i stavi u zejtin, te tako stoji 4 dana. Poslije toga se u tavi rastvori olovo, a onda se na nj malo po malo sipa sumpora i kad to sagori, skine se s vatre, a kad se ohladi, stavi se u to pola drama dari-fulfula i, najzad, to se sve kroz tanku krpnu procijedi. Kad se to skruti, stuca se u havanu. Ovako se dobije izvrsna surma.«¹⁶ Glavno tržište surme je Damask, a ima je više vrsta od kojih je najcjenjenija isfihanska i jemenska. Ranije su je prodavali trgovci i donosile hadžije koje to i danas čine. Pakovana je u »jastučice« — kožne kesice iz kojih se za ličnu upotrebu preporučuje u surmedane (tabla, crtež br. 4). To su specijalne metalne posudice, 4—8 cm visoke sa obično posrebrenim dekorativnim čepom produženim u šipku koji doseže do dna. Surmom se »navlači« ili »podvlači« tako što se pljuvačkom ovlažena šipka stavlja u ovaj prah i lagano premaže između zatvorenih trepavica. Surmedana je bilo i uvezenih sa Istoka i domaće izrade. Domaći su ili od mesinga (rad kazandžija) ili od srebra (kujundžijski rad), bez ikakvih ukrasa, osim perforiranog, plosnatog čepa, dok su oni istočnjački raznovrsniji i po materiji, obliku i tehnici izrade. Opisaćemo samo dva takva. Jedan je uobičajenog oblika, ali od olova, bez ukrasa, sa velikim mesinganim čepom u obliku grane, na kome je u kružnom prostoru s obje strane turski napis. Na prednjoj strani je vjerovatno ime hadžije, poručioca surmedana: Hadži Fejzudin, a na naličju: Ferhaddin i kar-i Hamid (radio Hamid), tj. ime majstora¹⁷. Drugi primjerak je oblikom i izradom nepoznat u Bosni. Od mesinga je, veličine 7 cm, plosnata kruškolika oblika na četvrtastom postolju, a čep je u obliku polumjeseca i zvijezde. Surmedan je bogato ukrašen vegetabilnim reljefnim ornamentom, ispunjenim bijelom i crvenom pastom¹⁸. Ovakve posude su držane u bosanskim kućama po raficama među ostalim ukrasnim sitnicama. Pored ove crne surme upotrebljavala se još i tzv. bijela surma kojoj se pripisuje ljekovito svojstvo, a upotrebljavale su je i hrišćanke. Od nje ne ostaje nikakva traga na kopcima, ali od nje navodno jača vid i bistri se pogled. Koliko je ovo tačno, nismo mogli provjeriti, jer ne znamo njen hemijski sastav (nije nigdje zabilježen, a ne znaju ga ni

16. H. Kreševljaković: Banje u BiH Sarajevo, 1952, str. 51.

17. Pročitao i preveo Derviš Korkut.

18. Oba u posjedu porodice Svrzo.

stari apotekari). Obrve se nisu crnile surnom, nego uvoznom stambolskol ili sač-bojom, koju rastvore u mlakoj vodi, u nju zamoče kakav štapić sa vatom i premažu po obrvama. Žene su pravile i domaću pastu za bojenje obrva od poprženih šišaka i rastoka (bakrenoksid), ili još jednostavnije: zamakale su šibicu u zelenu orahovu ljusku, pa prevlačile preko obrva. I oblik obrva se malo dotjerivao čupanjem suvišnih dlaka metalnom pincetom — »čimbistrijom«. Na osobe sa sastavljenim obrvama se rđavo gledalo i vjerovalo se da su baksuzi, a takve djevojke su se teško udavale (da ne donesu nesreću u novu kuću)¹⁹. Zbog ovoga su se brižljivo čupale dlake iznad nosa.

4. KOZMETIKA UDOVA

Dok knivenje kose nije bilo u opštoj upotrebi, dotle je knivenje nokata kod muslimanki bilo vrlo rasprostranjeno, bez obzira na uzrast ili imovno stanje. To se radilo knom zakuhanom u vodi u kojoj se iskuhavalu kora od šipa ili lozovog lišća, pa se nalijepi po rukama i nogama, a onda zamota krpama ili kućinom i ostavi preko noći da se boja »primi«. Ipak, postoji razlika u načinu knivenja prema uzrastu. Djeci stave malo ove guste kaše na dlan, saviju im prste, pa povežu šake. Tako boja ostane ne samo na noktima nego i rebraste šare po prstima i dlanu. Djevojke i mlađe žene su knile samo nokte i jagodice, a na dlanu pravile šaru određenog oblika (najčešće cvijet ili granu) koju su izvodile preko mustrice napravljene od hartije ili mušeme. Stare žene su veoma držale do toga da su im ruke uvijek naknivenene, da ne bi umrle »bez biljega«. Kod njih nema na dlanu šara, nego su pravile okruglu mrlju — ben. Eoja na noktima je vrlo postojana i dugo traje, pa su se knile većinom od ramazana do ramazana. Sada se u gradu može vidjeti kod poneke stare žene, dok na selu mnogo češće²⁰. Nokti su se rjede knili, ali u svadbenom ritualu je bilo obavezno. Knivenje mlade je vezano za svečanost na dan pred vjenčanje, koja se u Sarajevu zove »krnađidže« (krna-kna i gidže-noć). Kniju je četiri knivalje — mlade žene ili djevojke — na dušecima, a dva muška djeteta više nje drže svijeće. Okniju joj i ruke i noge do članaka, na dlanu joj naprave otisak od dukata koji joj daruje djever. Sutradan iste žene skidaju ovoje i peru joj ruke i noge²¹. Ovaj običaj je u gradu već iščezao, a možemo ga objasniti kao kariku u nizu drugih mađijskih radnji u svadbenim običajima u cilju zaštite mlade od zlih sila. Osim knivenja, koje je ritual, žene su malo pažnje posvećivale njegovanju ruku. Jedino, kada im koža na rukama ispuca ili je nagrizo sapun ili lukšija kada peru rublje, istaru ih sokom od limuna i kakvom masnoćom (zejtin ili maslo). Neke su umjesto limuna upotrebljavale mokraču, koja se inače u narodnoj kozmetici rado primjenjivala. Pedikiranje u sklopu berberskog zanata je tek novijeg datuma, a ljudi su se sami snalazili. Kao jedno od sredstava za odstranjivanje

19. A. Hangić: Život i običaji muslimana u BiH. Sarajevo 1906, str. 173.

20. Po kazivanju Zekije Kapetanović, rod. Fadilpašić.

21. V. Čurčić: Kna, Gajret, Sarajevo, 1936, sv. III, str. 74

žuljeva na nogama pominje se kna, koja se privijala na prste.²² Zadebljalu kožu na petama su žene strugale komadom sedre (sige) ili kakvim hrapavim kamenom, jer se ranije mnogo nosila otvorena obuća: nanule i papuče.

5. DEPILIRANJE

Ovdje će biti riječi o jednom čisto muslimanskom vidu kozmetike (kako ženske tako i muške), koji se sastoji u uklanjanju dlaka sa skrivenih dijelova tijela (Mons Veneris, anus i ispod pazuha). U hamamima su postojale za to posebne prostorije — trašhane i posebne posude, kamene kurne, u kojima je stajao depilator. Kod nas je bila najviše u upotrebi »hrmza« kao domaći preparat. Pravila se od rude auripigment iz okoline Kreševa. Prvo se istuca i prosije, a onda miješa sa krečom i toplom vodom, što je bio posao ženske posluge u hamamu. Dlake se prije odrežu makazama, pa su se ta mjesta pokrivala slojem hrmze, a poslije četvrt sata se taj sloj sastrugao tupom stranom noža, tijelo se pralo toplom vodom i mazalo uljem da se smanji nadražaj kože. Bolja i skuplja vrsta hrmze je »altunbaš« (zlatna boja) uvožena iz Carigrada. Njome su se dlake mnogo lakše odstranjivale i upotrebljavao je bogatiji svijet. Poznat nam je i način kupanja kod Turaka, koji dlake na tijelu nerado gledaju i upotrebljavaju depilator »ruzmu«²³. Kod nas se ovo depiliranje nije vršilo isključivo u hamamima. Mnogi su je samo tu kupovali za 20 krajcara, pa se njome služili kod kuće. Kasnije se mogao kupiti u apoteci savremeniji depilator u prahu, tzv. brijol, a proizvodio ga neki maglajski apotekar. Neki su dlake i brijali, ili im je to radio berberin.²⁴

6. KOZMETIČKA SREDSTVA OPŠTE UPOTREBE

Važno mjesto u kozmetici i Orijenta i kod nas imali su razni mirisi i ulje za tijelo i odjeću. Đulsija (ružina voda) odgovara kolonjskoj vodi, a jagovi (ekstraktna mirišljava ulja) našem parfemu. Njima se mnogo trgovalo, naročito jagovima, koji su uvoženi iz Turske, Bugarske i Egipta. Muškarci su rado trošili tzv. misk (mošus), koji se spravlja iz žlijezda mužjaka gazele²⁵, a njime su mazali bradu ili odjeću. Muslimani su to naročito radili uz ramazan, bajram ili kad su išli petkom u džamiju, a kao nadopunu svojoj toaleti. To je crvenkasta mast oštra mirisa koja se držala u bijelim koštanim kutijicama u džepu (tabla, crtež br. 5) Ovu sklonost za mirise iskorištavao je jedan sarajevski »otmeni prosiak« tako što bi jagom mirisao odjeću prolaznika, našta su mu oni dijelili milostinju²⁶. Žene su naravno trošile mnogo više raznih mirisa. Za jagove su imale male posudice od stakla, ponekad i luksuzne od sedefa ukrašene zlatom (tabla, sl. br. 6). Zbog

22. I. Dimić: Hana ili kna, Bosanska vila, Sarajevo, 1890. str. 137

23. H. Kreševljaković: Banje u BiH, Sarajevo, 1952. str. 51, 128.

24. Edhem Ćatić: Kazaz iz Sarajeva.

25. A. Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru, Sarajevo, 1957. str. 530.

26. Po kazivanju Derviša Korkuta, kustosa.

jačine takvih mirisa, čep je produžen u šipčicu, kojom su se mirisale. Đulsija se držala u većim srebrnim posudama, đulsedanlukama. Kruško-likog su oblika i skoro uvijek izrađeni ornamentom u vidu ribljih krljušti (tabla, crtež br. 7) ili na kriške-dilume. Žene su se najviše mirisale o praznicima ili pri odlasku u posjete, a kod muslimana se redovno na mevludu (kućno slavljenje Muhamedovog rođenja) i nićahu (svadbi) prskalo po prisutnim đulsijom iz đulsedanluka. Pravili su se i domaći mirisi. Posljednji u Sarajevu se time bavio neki prodavac slatkiša Sarrija Avdaga, a pravio je od zambaka (ljiljana) i ružice. Ranije su se ruže mnogo gajile po avlijama i baščama sarajevskih kuća, pa je skoro svaka kuća «pekla» đulsiju za svoje potrebe. Za to su neki imali bakreni destilator — imbik, ali većina je to radila na ovaj način: preko bakrene posude se poveže tanko platno, pa se na njega stave latice ruže ili ljiljana. Preko toga se metne bijeli papir, pa pijesak i na kraju crepulja sa žarom. To ostane preko noći i do ujutru se rosa od ruže ocijedi u sud pod njima, a onda sipa u đulsedanluke ili flašice zatvorene voskom. Ako su htjele da dobiju tekućinu za bijeljenje lica, onda bi je sipale u ploske od olova u kojoj bi đulsa brzo pobijelila²⁷. Flašice sa egipatskim đuljagom ili suve ružine latice stavljale su žene između odjeće i rublja po seharama (sanducima) radi ugodnog mirisa.

Ne možemo govoriti o kozmetici, a da ne kažemo nešto i o ogledalu, jer je ono njen neophodan pratilac. Pa i onda, kada ljudi nisu poznavali izradu ogledala, tu svoju potrebu zadovoljavali su ogledanjem na mirnoj površini vode ili kakvoj sjajnoj plohi. Kod nas su ogledala došla dosta kasno, a bilo ih je ručnih i zidnih. Izgleda da su se ranije počela uvoziti sa Istoka, što vidimo i po nazivu za masivna, starinska ogledala za zid (duvar), tzv. dimiškije (po Damasku gdje se izrađuju), a kasnije iz Italije, s kojom je Bosna održavala trgovinu već od XVI vijeka. Zajedno sa luksuznom robom, finim staklom, dolaze i venecijanska ogledala, često veoma dekorativnih, bogatih okvira, kakva se još mogu vidjeti po starinskim, imućnim kućama. U pomenutoj Čardordžinoj berbernici bila su veoma lijepa četiri ručna ogledala, od kojih jedno prikazujemo na tabli, crtež br. 8. U Muzeju grada Sarajeva je izloženo jedno toaletno ogledalo, za koje je domaći majstor — kuindžija izradio lijep filigranski oklop od srebra²⁸. Pa ipak, nisu se svi ljudi rado ogledali, naročito u izvjesnim prilikama. Stariji muškarci bi u berbernici pruženo ogledalo upotrijebili samo da na njega spuste bakšiš, a da se i ne oglednu. Obično se to uzdržavanje od ogledanja objašnjava time što ono izaziva kod čovjeka sujetu, ali postoji i drugi razlog. Kako može drugi da urekne i da nanese pogledom zlo, tako se vjeruje da čovjek može i sam sebe ureći, pa Seligman smatra da je strah od autofascinacije kod mnogih naroda uzrok što ne vole da ogledaju svoj lik²⁹. I u Sarajevu je vladao običaj da se djetetu do godinu

27. Po kazivanju Darinke Despić, iz sarajevske porodice.

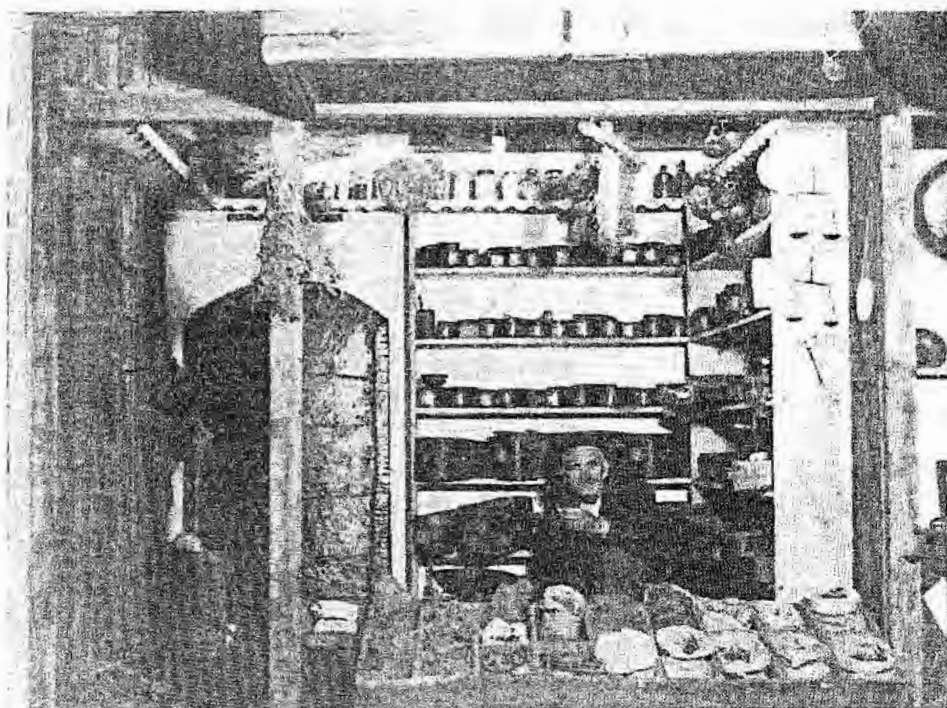
28. Ogledalo. Inv. br. 590/a.

29. T. Đorđević: Zle oči u vjerovanju J. Slovena. SEZ b. knjiga LIII, Beograd, 1938, str. 67.

dana ne prinosi ogledalo; da se lohusa (porodilja) do 40 dana «ne valja» da ogleda, a ni kućna čeljad gdje je neko umro.

7. TRGOVINA KOZMETICKIH SREDSTAVA

Ostaje još da kažemo o trgovini ovim sredstvima. Na žalost, ne mnogo, pošto nam nedostaju podaci — atarski tefteri. Attari — drogeristi nisu bili razvrstani u zanate, nego u trgovinu, koja je manje i parcijalno obrađena, pogotovu ona iz turskog perioda. Znamo toliko da su atarski dućani posojali već u XV i XVI vijeku u Sarajevu; da su imali svoj esnaf i da su putovali po robu u Dubrovnik i Veneciju. Tim poslom su se bavili Jevreji i muslimani, koji se pominja do početka XIX vijeka, a poslije ostaju samo dva jevrejska dućana, od kojih je apoteka Santa Pape, u skoro neizmijenjenom obliku postojala sve do II svjetskog rata (foto br. 1)³⁰. Atari su trgovali orijentalnim i domaćim

1. APOTEKA SANTA PAPE

biljem, lijekovima, drogama, ali su i neki bazardžani (trgovci carigradskom robom) donosili i atarske artikle, naročito mirise — jagove, kao i trgovci mehkom (manufakturnom) robom, npr. ogledala, lifove, misvaće. I uloga hadžija je bila znatna. Tako u sidžilu sarajevskog suda (br. 21, str. 108-109) nalazimo podatak da je pri povratku sa hadža umro neki Hadži-Abdulah iz Sarajeva i kod njega je nađeno između ostalog: sandal-jaga, agač-dulseza, surme, lifa, džunluka (tamjana), kne

30. Dr. Vjekoslav Kušan: Zdravstvene prilike starog Sarajeva, Bgd. 1934, str. 63, 64.

a prema sîdžilu broj 13. str. 45. u ostavštini Muhameda sina Mehmedova nađeno je: 120 drama uda, boca jaga, boca sandala, 20 misvakja³¹. Na žalost, nisu sačuvane stare knjige atara, po kojima bi znali odakle su i pošto uvozili i prodavali svoju robu, mada je vjerovatno da su je osim iz Mletaka, uvozili preko Soluna iz Carigrada³². Da su atari prodavali uveliko i kozmetička sredstva, vidimo i po popisu robe jedne od posljednjih jevrejskih apoteka u Sarajevu, u kojoj se, npr., nalazilo: Henn-kna — kozmetičko sredstvo za bojenje nokata na rukama i nogama i za kosu; Caryophyllus-karamfilići; Kupferoxid-rastik — kozmetičko sredstvo za žene za bojenje obrva; Masix — sredstvo za žvakanje da zubi postanu bijeli; Mercurius sublimat — surmen za oči; Mercurius vivus — živa za pripremanje bjelila za lice; Moschus-dschuves-miski; Einsen-vitriol — kara boja; Oleum Rosarum-dschul — jagi³³.

RÉZUMÉ

LA COSMETIQUE DANS LE VIEUX SARAJEVO

Après une brève revue de la cosmétique se basant sur les données archéologiques de la période illyrique et romaine en Bosnie, l'auteur de l'article donne le plus de place à la période turque. Leur longue présence en Bosnie (depuis la moitié du XVe jusqu'à la fin du XIXe siècle) a exercé une importante influence sur les habitudes hygiéniques ainsi que sur les habitudes cosmétiques et les coutumes des habitants de Sarajevo. Les femmes musulmanes se servaient de quelques moyens cosmétiques non seulement pour des raisons esthétiques mais aussi pour des raisons rituelles. C'est pourquoi la teinture des cheveux et des mains avec le kna (Lawesin'a inermis) ou le fait de tracer les ombres autour des yeux avec le surma (Mercurius sublimat) chez elles n'est lié ni à l'âge ni à la fortune mais provenait de l'habitude de la fille de Mahomet, hazreti (sainte) Fatima. En outre, il existait la très répandue coutume chez les musulmans de la dépilation des parties cachées à l'aide de l'altounbache (couleur d'or) obligatoire pour les deux sexes.

Chez les hommes la cosmétique était naturellement moins manifestée et elle consistait dans le soin de la barbe, des moustaches et de la natte. La natte est une queue des cheveux qu'on laissait croître à partir du sinciput tandis qu'on rasait la tête alentour. Jusqu'à l'occupation autrichienne à peu près, les chrétiens portaient aussi les nattes. Après l'occupation, on ne pouvait la voir que chez quelques paysans. C'est le même cas quant à l'ancienne cosmétique pour les femmes dont le rudiment est conservé dans les villages après avoir disparu dans la ville.

Après 1878, aux moyens cosmétiques populaires et orientaux, s'ajoutent les substances européennes, produits fabriqués, puisque les indigènes prenaient exemple sur les citoyens d'origine étrangère.

A la fin, l'auteur décrit les moyens de se procurer les substances cosmétiques. D, après les anciens documents et les livres des comptes

31. Osman Sokolović: Sanitet starog Sarajeva prema registrima sarajevskog Šerijatskog suda iz XVIII i XIX vijeka rukopis 1948. str. 18.

32. Isto djelo str. 22.

33. Dr. Moriz Levy: Die Sephardim in Bosnien, Sarajevo 1911. str. 77, 80.

des négociants, on voit qu'on pouvait les acheter chez les bazardjans (commerçants de manufacture), chez les attares (droguistes), dans les hammams (bains publics). Une grande partie provenait des hadjis (les musulmans riches qui faisaient le pèlerinage à la Mecque et à la Médine).

Conclusion: à côté du rôle prépondérant d'embellissement, dans la cosmétique se trouvaient d'autres éléments: hygiénique, magique, religieux, ensuite la tradition et la manière de se vêtir: La plus forte influence venait de l'Orient et c'est pourquoi elle était le plus fortement manifestée chez les musulmans et avec un retard chez les autres: Serbes, Croates et Juifs.

Derviš M. Korkut

ORIJENTALNI NATPISI NA PREDMETIMA ETNOGRAFSKE ZBIRKE MUZEJA GRADA SARAJEVA

Mnogo eksponata, a još više predmeta u sistematskoj zbirci ove ustanove, nosi natpise na turskom, arapskom i, rijetko, na perzijskom jeziku. To su, u prvom redu, oznake vlasnika i majstora koji je izradio taj predmet, a često je zabilježena i godina. Na oružju su ispisane još i invokacije i izreke, koje imaju apotropejsku namjenu. Ovakvi tekstovi su najčešći na velikim noževima (handžarima, jataganima) i na sabljama (čordama), a gotovo svi su rađeni u našim krajevima i ističu se svojim neobično solidnim kovom čelika i zlatarskim ukrasima istančanog ukusa, svrsishodnim oblikom i elegancijom linije. Ti handžari, naročito oni što su ih izrađivali sarajevski i fočanski majstori, gotovo su izreda prava umjetnička djela svoje struke. Na žalost, još nije napisana istorija naših metalnih zanata, a kad se bude pisala, odlično će poslužiti materijal iz ovoga muzeja, pored onog iz bogate zbirke Etnografskog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i drugih javnih i privatnih kolekcija. Pored natpisa valjaće obratiti posebnu pažnju izradevinama na kojima, osim uobičajenih natpisa, imaju utisnuti žigovi (dagme) s imenima majstora. Baš ovakvo oružje, od kojeg na pojedinim komadima ima i po dvije dagme, gdjekad s različitim, a ponekad jednakim imenima, ističe se od ostalog po svojoj ljepoti izrade, po čemu se može zaključiti da su ga izrađivali veoma vješti majstori. Takvi nisu pravili »pazariju« (serijsku robu), nego »smarlamu« (robu po narudžbi), kojom su se ponosili i označavali je svojom »dagmom« (turski dagm-žig). Neki su pored imena unosili naziv »usta« (majstor), a jedan je stavljao titulu »kalfa«, što mu nije smetalo da izrađuje jedinstveno lijepe handžare, iako još nije zvanično bio majstor (usta).

Natpisi na oružju izrađivani su redovno ili u tehnici tauširanja zlatom ili graviranjem, a mnogo rjeđe pseudo-tauširanjem.

Upada u oči da su predmeti od mesinga svi uvezeni, osim nekoliko novijih (iz početka ovog vijeka). Potonje je izrađivao jedan domaći majstor, koji je kao iseljenik izučio obradu mesinga u Istanbulu, pa se poslije vratio i radio u Sarajevu, a pravio je većinom lustere po orijentalnim uzorima (urnecima). Isti je slučaj i s predmetima od tuča (bronze), koji se, izuzevši zvona (bronze), nisu izrađivali u Sarajevu ni u drugim mjestima Bosne i Hercegovine.

U pogledu obrade bakra Sarajevo je prednjačilo drugim krajevima Jugoslavije, naročito u izradi savata na bakrenom sudu.

Natpisi na predmetima, koji su obrađeni u ovom pregledu, navedeni su onim redom kako su inventarisani i numerisani, i to samo oni na kojima ima kakav natpis (ili žig) na kojem orijentalnom jeziku, a ostali inventarski brojevi su ispušteni, jer na njima nema takvih oznaka.

INVENTAR I

ETNOGRAFSKE ZBIRKE MUZEJA GRADA SARAJEVA

4. Sahan (zdjela) s poklopcem, bakar. Zabilježeno samo ime vlasnika:
El-hadž Mehmed (Hadži Mehmed).
7. Sahan s poklopcem, bakar. Na oboma isti natpis:
Sahib Mustafa aga — sen 1225. (Vlasnik Mujaga 1225. h. g. = 1810.)
19. Bakrena časa, na kojoj je ispisano ime vlasnika:
Mehmed Emin-efendi Bosnevi — sene 1188. (1774. god.).
40. Demirlija od mesinga (žute mjedi), na kojoj je u sredini, pismom »neshi«, ugravirano 6 natpisa, svaki u odvojenom »dozu« (cartouche). Iako su slova krupna, natpisi su nečitljivi. Strani proizvod.
41. Demirlija od mesinga izrađena tehnikom savat. U sredini izvedeno »Mašaallah« (Ne bilo uroka), a oko toga u 2 reda sa po 8 kartuša ispisani kraći tekstovi koji nisu čitljivi.
43. Ibrik sa stilizovanim natpisima koji su nečitljivi.
50. Časica s natpisima unakolo, ali se ne mogu pročitati.
58. Vaza od mesinga. Arapska izrada. Unaokolo ugravirani natpisi u 5 kartuša, ali previše stilizovani, pa nečitljivi.
59. Vaza od mesinga. Arapska izrada. U gornjem dijelu 4, a u donjem 12 kartuša s arapskim tekstovima pisanim visokim pisma neshi. Previše stilizovano, pa nečitljivo.
60. Vaza od mesinga (arapske izrade). Isti slučaj kao sa brojem 58 i 59.
64. Kao i br. 60.
65. Velika bakrena vaza (tipa cache-pot) u koju se stavlja saksija sa cvijećem. Veoma pomna izrada, ukrasi arabeske, a među njima u 10 kartuša neshijom pisane izreke na turskom i arapskom jeziku ovim redom:
  1. En büyük neseb âdâbtir. (Najveće je plemstvo odgoj.)
  2. Vakt ile hüsn çabucak geçer. (Vrijeme i ljepota brzo prolaze.)
  3. El-mer'u adavvun li-mâ dzehile. (Čovjek je neprijatelj onom što ne zna.)

4. Asilzadenin kelāmi musarrahtir. (Koljenovičev govor je otvoren i jasan.)
  5. Güzel söz düşmani teskin eder. (Lijepa riječ umiruje neprijatelja.)
  6. Adem-ul ittifāki jūdžibu-l-fesāde. (Nesloga prouzrokuje smutnju.)
  7. En iyisi peşkeş güzel söz. (Najljepši poklon je lijepa riječ.)
  8. Gader ile kiliç padişaha cūnahtir. (Nasilje i sablja grehota su vladaru.)
  9. Tecrübe, akli keskin yapar. (Iskustvo izoštri pamet.)
  10. Ma'mûlât-i Bosna sene 1318. (Bosanski proizvod 1318. h. g. = 1900) — U salonu izložbe.
66. Časica od mesinga. Indijski rad s natpisom u nečitljivoj neshiji, ali se jasno vidi hadžr. god. 1120. (1708).
80. Leden od mesinga. Natpis u nečitljivoj neshiji.
84. Buhurdan (kadionica) od pozlaćena bakra s posrebrenom ornamentacijom. Izrada veoma vješta i ukusna, a primijenjene tri vrste tehnike: mušebak, graviranje i kakma. Na poklopcu upisano:
- Ja Wehhâb. (O ti što sve podaruješ!)
i Ed-dun-jâ zewâle. (Svijet je prolazan.)
- Na trupu kadionice piše:
- Es-sidku nedžâtun. (Vjernost je spas.)
Ja âlimen bi-hâli... kelâli. (O ti, što znaš moje stanje, ... moj jad.)
- Na stopi:
- Azze men kane 'aia-delle men tame'a. (Uzvišen (uzdignut) je ko je malim zadovoljan, a unižen ko je pohlepan (lakom, škrt).)
91. Hrišćansko kandilo iz Egipta, izradeno od mesinga. Skulptura zmije u propinjku. Natpis:
- Ve Rab-buhu-l-ganijju. (A njegov je gospodar bogat.)
- 105 i 106. Vaze od mesinga, izradene u dvije tehnike (kakma i graviranje). Arapski natpisi u 14 kartuša nečitljivi, pošto su previše stilizovani, te se slijevaju s ornamentacijom.
109. Mesingana vaza arapske izrade. Natpisi u 7 kartuša nečitljivi, jer se slijevaju s ornamentalnim ukrasima.
125. Kaveni ibrik s poklopcem i drškom, koji se preklapa na dvoje (kad se stavlja u prtljagu). Krupni natpisi u dva reda (pismo neshi), ali ipak nečitljivi.
126. Kaveni ibrik kao i broj 125.

152. Čirak od mesinga, na kojem je pokretni čiračić.

Pri vrhu ugravirano:

Sûphesiz hakkı bulur Islâmle... (Bez sumnje
će Islamom naći istinu...)

Gornji dio stope: ime vlasnika (Šerif Salaheddin). Ispod toga
u dva reda urezani stihovi:

1. Tez reftar olanın pâyına damen doladır.
Erişir menzil-i maksûda aheste revan.
(Ko brzo ide, skut mu se zaplete za nogu,
željenom konačistu stigne ko polako hodi.)
2. Kişi nokasanını bilmek kadar irfan olamaz.
Çeşm-i insaf gibi kâmil ne mizan olamaz.
(Ne može biti veće spoznaje od one kad čovjek
uvidi svoj nedostatak.
Ne može on za prosvijetljen duh mjerila
kao što je njegovo uvidavno oko.)

153. Čirak poput onog pod br. 152, a kojim čini par. Pri vrhu
natpis:

Bu müzlim gece elinde var sabahı.
(U ruci ove mrkle noći ima njezina luća (zora).

Na stopi urezano (pri vrhu) ime vlasnika: Šerif Salaheddin.
Niže toga u dva reda ugravirano:

1. Dünyaya geliş hüner değildir,
Yüksel ki . . . . . bir değildir.
(Nije teško doći na svijet, tj. nije se muka
roditi.
Uzdigni se . . . . . nije jednako.)
2. Sa'yeyle ki, bi- hüner kalırsın.
Yüksel ki büyük kadar kilirsın.
(Potrudi se da ne ostaneš bez vještine.
Uzdigni se, pa ćeš ostati kolik' velik!)

Ovaj par čiraka nabavljen je od člana porodice Fadilpašića
(Šerifovića) iz Sarajeva. Izložen u Svrzinoj kući.

169. Veliki luster od mesinga obješen o najvišu tačku kubeta na
izložbi. Tehnika: mušebak. Lijep, estetski uspio rad na ko-
jem ima i stilizovanih natpisa, ali se ovi nisu mogli pročitati,
jer je luster visoko obješen, pa nedostupan.

198. Surmedan s čepom, oboje od mesinga. Na čepu ime majstora
Nedžmeddin Eždî, po kojem se vidi da je Perzijanac. (Na
izložbi.)

199. Mesingani divit. Na vanjskoj strani dna tintarnice utisnuta
carska tura, u kojoj se jasno razabire ime sultana Sulejmana.
Po toj marki se vidi da je ovaj eksponat veoma star.
Na vanjskom rubu tintarnice utisnuta i dagma majstora
»Abdi«. Izložen u Svrzinoj kući (u velikom čardaku, »trpe-
zariji«).

216. Srebrni zarf s turom sultana Mustafe I.
 217. Srebrni zarf s turom sultana Mustafe I, sina Mehmeda III.
 218. Srebrni zarf s nečitljivim natpisom.
 243. Kutija za cigarete s natpisom »Saray« (Sarajevo).
 244. Kutija za cigarete od mesinga s natpisom »Bosna«.
 245, 246 i 247 Kutije za cigarete s nevješto ispisanom oznakom »Saray« (Sarajevo), u vrsti »neshî« arapskog pisma.
 248. Šibičnjak od mesinga s natpisom:
 »Yadigâr-i Saray Bosna« (Uspomena iz Sarajeva).
 265. Bakreni ibrik, na čijem je grliću okrugla dagma majstora: Amile Ibrahim (Izradio Ibrahim).
 270. Bakreni luster s nečitljivim natpisom u pismu neshî, koje prelazi u dekorativni ornament.
 296. Mesingana narukvica, na kojoj je ugravirano:
 Yadigâr-i Bosna Saray. (Uspomena iz Sarajeva.)
 279 i 298. Mesingane narukvice s nečitljivim natpisima.
 340. Srebrna kutijica, na kojoj je pričvršćen muhur (lični pečat) od karneola:

Gül-i bagı seadet ola, ya Rabbi, Subhî. 1238. (O
 Gospodaru, nek ruža vrta sreće bude Subhî.
 1238. h. g. = 1823.)

343. Srebrna hamajlija (amulet) s dječije kape.
 Natpis: »Mašaallah« (Ne ureklo se!) i hidžr. god. 1220. (1805).
 387. Sprava za kovanje novca. (Izložena u vitrini. »Trgovina«.) Po primitivnosti izrade, a naročito po veoma nevještoj izradi matricâ za lice (avers) i naličje (revers), vidi se očigledno da ovo nije bila sprava za legalno kovanje novca u državnoj kovnici (darbhane, »tarafana«, »tarapana«), nego za krivotvorenje, koje je vršio neki kalpozan (krivotvorilac, faux-monnayeur). Ni pisar teksta ni graver nisu bili bar osrednje pismeni ljudi, pa im je falsifikat ispao veoma bijedno. Na aversu se u carskoj turi može pročitati samo »Es-sultan es-s...«, a nema ni traga imenu vladara i njegova oca, dok je ispod toga, u oznaci kovnice i godine, ispuštena glavna riječ, »duribe« (kovano); u riječi »Istanbul« izostavljena dvotačka na slovu »t«, tačka na slovima »n« i »b«, pa čak i u oznaci godine vrlo slabo i rasplinuto izrađena tačka kao oznaka jedinice (nule).

Ni sa reversom nije mnogo bolje: već prva riječ, »sultan«, napisana je krivo »saltan«, druga je još gore unakažena: mjesto »hakan« stoji »hafan«, zatim dolazi kao posve krivo i savišno »bin i« (mjesto »ibni«).

Natpisi glase:

A v e r s: Es-sultan
 es-s....
 an nasrihi fi

Istanbul

1230.

(Sultan (sin) s... (sultana)

Božjom pomoću (kovano) u Istanbulu

1230. (hidžr. god., t. j. 1815.)

Prva dva reda su u carskoj turi (tugra).

Revers: Saltan

ve hakan bin i ibn

us-sultan ibn

us-sultan.

(Car i hakan (vladar vladara) sin sultana sina sultanova.)

404. Posrebrena bakrena tabla (poslužavnik) s natpisom:
»Yadigâr — i Bosna Saray« (Uspomena iz Sarajeva.)
454. Kubura s mesinganim okovom, ukrašenim sedefom i potpisom majstora: »Amile Sadri Ali« (Izradio Sadri Alija). Po tehnici rada i imenu Sadri, koje se u Bosni i Hercegovini ne nadljeva, jer podsjeća na našu riječ »sadrjeti«, može se zaključiti da je mastor bio Šiptar. To ime se često sreće kod Šiptara muslimana i katolika.
472. Nož s koricama, datiran 1289. h. g. (1872). Natpis glasi u prevodu:
Nema snage da podigne svoj vrat s tla predanosti (sc. Božijoj volji), ako na koga god sablja sudbine ukaže (upre prstom).
Veliki nož sa žigom (dagmom) »Muhammed«.
477. Veliki nož (handžar, jatagan), u koji su zlatom ukucane riječi:
»Amile Abdullah« (Izradio Abdullah) i »Sahib Mehmed baša 1240«. h. g. (Vlasnik Mehmed-baša 1240. h. g. = 1825.)
478. Veliki nož, u koji je ugravirano:
Amile Hasan-kalfa, sahib Mustafa-baša. (Izradio Hasan-kalfa, vlasnik Mustafa-baša.)
Na nožu ima i majstorova dagma (žig) i god. 1204. (1780).

VEZ

483. Abdesna marama, navezena arapskim pismom (jazijom). Motiv: carske ture (tura), ali stilizovane i izvedene samo u karakterističnim potezama, bez detalja i dijakritičnih znakova, zato su nečitljive.
Ovo je jedini vezeni predmet u Muzeju grada Sarajeva koji je ukrašen arapskim natpisima, izvezenim vješto i pažljivo, a rađen rukom.
Svi ostali radovi, vezeni (pored ostalih motiva) natpisima u arapskom pismu, izrađeni su mašinskim vezom, koji je prozvan »Šahinagin vez«. To je ime dobio po Šahin-agi Ali-

hodžiću, koji je prvi u Sarajevu nabavio mašinu za vez i počeo »en masse« proizvoditi robu vezenu tom brzom i jeftinom tehnikom. Vezao je ahmedije, fesove, čulahe, jastuke, makate, jambeze (jastučne peškire), jorgane, sedžade i levhe, a naročito mnogo sitnijih predmeta, koje su turisti kupovali kao uspomene iz Sarajeva. Na potonje predmete, kao što su ručne torbice (réticules, Handtaschen), zastirači za stoličice i peškune, stolnjaci, a naročito na t. zv. »miljeje« (milieux), primjenjivao je orijentalne motive, kao što su džamije, turske carske ture i natpisi u stilizovanom arapskom pismu, i to stereotipno »Yadigâr-i Bosna Saray« (Uspomena iz Sarajeva), ili samo »Yadigâr« odnosno »Bosna-Saray« (Sarajevo) i »Saray«.

544. do incl. 548 su »miljeji« (milieux) s motivom džamije i natpisom »Saray«.
551. do 558 su »miljeji« s motivom ture i pogdjekojim stilizovanim natpisom.
560. Stolnjak sa natpisom »Yadigâr«.
- 561 i 562. Stolnjaci s motivom ture i pogdjekojom stilizovanom riječi.
- 563—565. Sedžade vezene na mašini. Motiv ture i pokoja stilizovana riječ.
566. Levha izvezena u obliku ture, koja je stilizovana kao i neke druge riječi oko nje, ali sve nečitljivo.
567. Zastirač za škrabiju, ukrašen nečitljivim stilizovanim arapskim pismom.
- 568 i 569. Stolnjaci s turom u sredini, a po ivici stilizovani nečitljivi natpisi.
572. »Milje« s natpisom na rubu. Nečitljivo.
575. »Milje« s motivom ture.
- 577—580. »Miljeji« s motivom ture.
- 582 i 583. Motiv ture na »miljeji«.
- 586—588. »Miljeji« s motivom stilizovane ture.
- 590 i 591. »Miljeji« s motivom ture i natpisa na borduri, sve stilizovano, pa nečitljivo.
- 594—599. Sve »miljeji« s motivom stilizovane ture i natpisima u stilizovanom arapskom pismu.
- 601 i 602. Stolnjaci s motivom ture i natpisima, sve stilizovano, pa nečitljivo.

INVENTAR II

ETNOGRAFSKOG ODJELJENJA MUZEJA GRADA SARAJEVA

854. Savatli ibrik od kalajisanog bakra. Na spljoštenim bokovima ibrika, koji po izradi odudara od uobičajenih oblika ove vrste suđa, ugravirana su na suprotnim stranama (između nosača

i drški) krupnim slovima slijedeća dva natpisa:

1. Fi 7 z sene 1271

Sabih Spaho-zade Abdi-aga.

(Na 7 zil-každe 1271 (1805) godine, vlasnik Spaho Avdaga.)

2. Amile Mustafa, Eyalet-i Bosna Saray.

(Napravio Mustafa, ejalet Bosna, Sarajevo.)

(Na izložbi.)

864. Bakreni dugumak na kojem nije označena godina izrade, ali se može pročitati samo djelomično ime vlasnika:

Sahib..... Munib.....

(Vlasnik..... Munib.....)

Veoma je vjerovatno, da se radi o Ahmed Munib-efendiji Glodi, kolovodi »Glođine bune« u Sarajevu.

(Na izložbi.)

865. Isti natpis kao i na broj 864.

874. Tabla (poslužavnik) za kavu. Od bakra. Ugraviran natpis »Mašallah« (Ne bilo uroka!).

875. Veliki »takatuk« od bakra u obliku plitke plosnate mangalice. Ovaj sud je mogao služiti ne samo kao pepeljara za otresanje lula na čibucima nego i kao mala mangala za prenošenje tople kave iz »Kahveodžaka« u muški i ženski kraj kuće. Nosí natpis: Ahmed 1271. (1855).

(Na izložbi.)

911. Osam drvenih žlica (kašika). Sve žuto lakirane i ukrašene pri vrhu drške, s unutarnje strane, grančicama crvene i maslinasto-zelene boje u crno izvučenim rubovima (konturama). Kusalâ (dijelovi žlica koji se stavljaju u usta) ukrašena krupnim grančicama (cvjetovi s po 2 lista i peteljkom) u istoj tehnici kao i vrhovi držaka, a grančice uokvirene sa po 3 koncentrična kruga, izvučena crnom bojom kao i natpisi. Donje strane kusalâ ukrašene istim, ali umanjanim motivom kao i unutra. Do drški, s desne strane grančicâ, na svima piše »Numero 4« kao oznaka veličine i godina 23. (biće 1323. h. g. = 1905, možda i 1223 = 1808). Natpisi na dršcima s unutrašnje strane glase:

1. Hazellezi yoğurduna lakinnehü gel yigidim cevir eyleme, dünden gel (tursko-arapski miješano (bigarré).

(Ovo je ona za kiselinu (jogurt), ali dođi, moj junače, ne muči me, po noći dođi! Izvolite!)

2. Adem ile yedim tane, Nuh ile girdim tufane.

(S Ademom sam jeo zrna (pšenice), s Nojem sam ušao u potop. Izvolite!)

3. El-hattu bâqî ve-I-umru fâni

el-abdu 'âsî ve-r-Rabbu 'âfî.

(Arapski: Pismo (napisano) ostaje trajno, a vi-

iek je prolazan, rob (čovjek) je grešan, a Gospodar oprašta.)

1. Herkim fukara gonülüne dokuna
Dokuna sinesi Allah okuna! Buyurun!
(Ko god siromaha darne u sree (ucvil!))
Nek Božja strijela pogodi u njegovo srce! Izvolite!)
5. Su iki nesneden oldu Biga' nin harabı:
Rumların tütünü, Şarkoy ve Mereftelerin,
şarabı.
(Od ove dvije stvari je opustjela (propala) Biga:
od grčkog duhana i od vina iz Şarköya
i Merefte.)¹
6. İlim yeğdir kamu maldan,
mal tükenir, gider elden,
saklama ilmi ki
elden kesp u kâr olur.
(Znanje je bolje od svega blaga,
blago se iscrpi, ode iz ruke,
ne krij (čuvaj) znanje
da ne ostaneš bez prihoda i dobitka!)
7. .... ikidir insanda,
üçten artik olmadı hayvanda.
(..... dvoje je u čovjeka
ne može biti više od troje u životinje.)
8. Bu us'la adam olur durursa,
hibe ile at emanet eğer benim olursa.²
(S ovom pameću (odgojem) postaće čoviek (sre-
tan) ako uzastoji (ako se ovog bude držao):
baci poklon i emanet, makar bio i moj.)

912. Na izložbi. Drvena žlica slična onima pod br. 911. Natpis:

Hararetim def'edemez kar ile buz
meğer senden ihsan ola bir karpuz.

Buyurun, mirim!

(Žed mi ne mogu ugasiti snijeg i led,
osim ako mi ti podariš jednu lubenicu.

Izvolite, gospodine moj!³)

1. Biga je grad u vilajetu Brusi. Sarkoy je ime našem Pirotu, koji su prije i u Bosni zvali Šarćoj. Merefte (Myriophito) je sresko mjesto u Istočnoj Trakiji, 60 km udaljeno sjeveroistočno od Gelibolua (Gallipoli). Poznato po izvrsnom crnom vinu. Sarköy se zove i jedno sresko mjesto, udaljeno (prema sjeveroistoku) 40 km. od Gelibolua.

2. Drugi stih nije jasan, jer riječ »at« znači »konj« i »baci«, ali se po kontekstu ne može vidjeti šta se misli.

3. Ovo je primarno značenje toga distihona, koji se, bez natezanja, može prevesti i u prenesenom smislu:

Moju ljubavnu žar ne može ugasiti snijeg ni led, što mi ti ne ćeš dati svoju dojku.

Izvolite, gospodine moj!

970. Veliki nož s natpisom:
 Amile Salih. Sahib Muhammed
 Ya Muhammed, kil şefa'at, ümmetindir. 1227.
 (Napravio Salih. Vlasnik Muhamed.
 O Muhammede, zauzmi se za Muhammeda,
 koji je tvoj pristaša. 1227. (1812)
 Ime vlasnika okruženo je turom.
972. Veliki nož s velikim, zlatom tauširanim natpisom u obliku badema:
 Sahib ve malik (gospodar i vlasnik) Hüseyin.
 Godina se ne može sigurno pročitati, ali je vjerovatno 1219.
 h. g. (1804).
 U nož je utisnuta dagma (žir. Prägestempel) majstora:
 Amile (izradio) Osman.
973. Veliki nož s natpisom:
 Sahib (vlasnik) Murat.(?)
974. Dugi nož (handžar) iz god. 1220. (1805):
 Amile Süleyman. Sahib Mustafa (?).
 (Izradio Sulejman. Vlasnik Mustafa (?).)
975. Veliki nož, na kojem je zlatom tauširano:
 Amile Mehmed. Sahib Derviş 1289.
 (Izradio Mehmed. Vlasnik Derviş 1289. (1872).)
 Na nož je udarena dagma u obliku badema, ali se ime majstora ne podudara s ovim u natpisu (»Mehmed«), jer u dagmi piše »Amile Abduhu« (Abdi?). Može biti da se radi o dva majstora od kojih je jedan sabljar (»kulukčija« od turskog kılıççı, a drugi kujundžija.
976. Dugi nož s natpisom.
 1230. Amile Agan. Sahib Murat.
 (1230. = 1815). Izradio Agan. Vlasnik Murat.)
969. Dugi nož na kojem su zlatom tauširani natpisi u 4 kartuše:
 1. Amile Alî. Sahib malik Mustafa aga bin Mehmed.
 (Izradio Alija. Vlasnik gospodar Mujaga, sin Mehmeda);
 2. Lâ fetâ illâ Ali, Ia seyfe illâ Zu' 'l fiqâr.
 (Nema viteza nad Alijom, nema sablje nad Zulfikarom);
 3. Ey gönûl, bir kan icün her cana minnet eyleme.
 Isret — i dünnya icun sultana munnet eyleme.
 (O srce, za jednu krv nemoj biti obavezan svakoj sorti,
 Radi užitka ovog svijeta ne budi obavezan sultanu!)
4. U medaljonu: Sene 1278.
 (Godina 1278. = 1871).

971. Dugi nož s natpisom:
Sahib ve malik Alî 1289. (Gospodar i vlasnik Alija. 1289. (1872).)
979. Veliki nož s natpisom u tehničar lažnog tauširanja:
1221. amile Ibrahim (?). Sahib Hasan
Tevekkülî alâ Haliqî... Mehmed aga.
(1221. (1806) izradio Ibrahim (?). Vlasnik Hasan.
Moje je uzdanje u moga Stvoritelja... Mehmed-
aga.)
Ovo »vlasnik Hasan« zaokruženo turom (tuğra), a za onog Mehmed-agu nije jasno šta je.
916. Pribor za crnu kavu. Na ibriku i na zarfovima natpisi:
Yadigâr-Bosna« (Uspomena iz Bosne).
923. Kubura (mala puška) kremenjača sa zlatom tauširanom godinom izrade 1146. (1733). (Na izložbi.)
928. Dugi nož s oznakom vlasnika:
Sahib Mehmed-baša.
931. Divno tauširana (zlatom) kubura s natpisom:
Amile Es-seyyid Hamdan kalfa, sene 1158.
(Izradio gospodin Hamdan-kalfa, god. 1158.
(1745).
(Na izložbi.)
965. Dugi nož s natpisom:
Amile Hüseyin kalfa 1225. (Izradio Husejin kal-
fa 1225. (1810).)
- Zlatom tauširana tura u kojoj je natpis:
Sahib malik Mehmed basa. i Ya Muhammed
ki! sefa'at. ümmetindir Mehmed.
(Vlasnik i posjednik Mehmed-baša. — O Mu-
hammede, zauzmi se za Mehmeda, koji je tvoj
sljedbenik!)
966. Dugi nož na kojem je zlatom tauširan »muhri Sulejman«
(Solmonovo slovo)) i natpis:
Sahib... sene 1278« i »Amile Hüseyin«.
(Vlasnik... god. 1278. (1862). — Izradio Hu-
sejin.)
967. Dugi nož. Zlatom tauširan natpis:
Sahib Ali beşe, sene 1291. — Amile Ismail.
(Vlasnik Ali-baša god. 1291. (1874). — Izradio
Ismail.)
968. Dugi nož sa zlatom tauširanim natpisom:
Sahib Ali beşe, sene 1291. — Amile Ismail.
(Vlasnik Alija 1280. (1863). — Izradio Salih.)
977. Veliki nož s natpisom:
Sene 1225. Amile Mehmed. Sahib Mehmed-aga.
(Godine 1225. (1800). Izradio Mehmed. Vlasnik
Mehmed aga.)

978. Veliki nož s natpisom:
 1219. Amile Hasan. Sahib Mehmed. Biçak elde gerek dilde sübhan.
 (1219. (1799). Izradio Hasan. Vlasnik Mehmed. Nož treba da bude u ruci, a na jeziku spominjanje (zazivanje, slavljenje) Boga.)
980. Veliki nož, na kojem je natpis:
 Amile Osman. Sahib . . . . . 278.
 (Izradio Osman Vlasnik . . . . . 278 (1851).)
981. Veliki nož sa žigom (dagmom):
 Amile (izradio) Adem 11.
983. Veliki nož s natpisom u tehnici pseudo-tauširanja, izvedenim u obliku ture:
 Sahib Hasan 1235.
 (Vlasnik Hasan 1235. (1820).)
984. Dugi nož umjetničke izrade, ali veoma oštećen, ukrašen finim krupnim arabeskama izvedenim u tehnici tauširanja zlatom. Prvi dio natpisa nečitljiv, a u drugom se vide samo riječi:
 . . . la seyfe illâ Zu-'l-fiğar. (. . . nema sablje nad Zulfikar.)
 Datum se ne vidi, ali biće da je sablja vrlo stara.
986. Veliki nož, u koji je utisnuta dagma (žig) majstora:
 Muhamed Mulla-Ishak.
987. Veliki nož, na kojem je ugraviran natpis:
 Sene 1223. amile Mehmed, sahib Süleyman ağa, yâ Muhammed, kıl şafa'at, ümretindir Süleyman aga.
 (God. 1223. (1808), izradio Mehmed. Vlasnik Sulejman-aga.
 O Mehmede, zauzmi se za Sulejmanagu, koji je tvoj sljedbenik!).
 Ime vlasnika zaokruženo je turom.
990. Veliki nož s natpisom:
 1220. amile Mehmed bin Omer-Sahib Ibrahim. Tevekkulî alâ Hâliqî, abduhû Ibrâhîm. Bişak elde gerek, dilde sübhan. Mubarek bâd.
 (1220. (1805) izradio Mehmed sin Omerov. Vlasnik Ibrahim. Moje je pouzdanje u mega Stvoritelja. Blagoslovljeno bilo!)
 Ime vlasnika zaokruženo je turom.
993. Handžar sa člinom (kavzom) ukrašenim filigranom (srmatelom) i tauširan zlatom. Natpis:
 La fetâ illâ 'Ali, lâ seyfe illâ Zu-'l-figâr. Sine . . . . bu biçagi . . . . ya Muhammed. (Nema viteza nad Alijom, nema sablje nad Zulfikar. Prsa . . . . ovaj nož . . . . o Muhammede!)

Ostali tekst natpisa, razdijeljenog u 4 kartuše, ne može se pročitati kao ni oznaka vlasnika i majstora, koja je ispisana u medaljonu ispred nje, a to vrijedi i za godinu izrade. (Na izložbi).

994. Dugi nož (jatagan) s natpisom u tehničici pseudo-tauširanja.

Odlična izrada, pismo lijepo. Natpis:

Bu bıçağı yapan usta Kâmil
Anı zemmedem ne bilür cahil?
Bıçak elde gerek, dilde sübhan.
(Ovaj nož je izradio majstor-Ćamil
šta zna neznalica, koji ga kudi?
Nož treba da je u ruci, a na jeziku slavljenje
Boga.)

(Na izložbi).

995. Handžar bjelokorac tauširan zlatom. Natpis:

Amile Salih usta 1221. Sahib Abdullah.
(Izradio majstor Salih 1221. (1806). Vlasnik Abdullah.)

Ime vlasnika zaokruženo turom (tuğra), a lijevo od nje tauširina imena »Sedam spavača« (Ashab-i Kehf), zatim:

Yâ Muhammed, kil şafa'at, ümmetindir Abdullah.

(O Muhammede, zauzmi se za Abdullaha, koji je tvoj sljedbenik.)

(Na izložbi).

1000. Kur'an-tas od mesinga, spolja i iznutra ispisan ugraviranim poglavljima iz Kur'ana. (Jâsîn i dr.) i salavatima.

1001. Veliki nož na kojem je stručno istrugan natpis, samo se do člina razabire:

Tevekkülî 'alâ Hâliqî. (Uzdam se u svog Stvoritelja.)

1002. Veliki nož s natpisom u tehničici lažnog tauširanja:

1223. amile Ahmed. (1223. (1808) Izradio Ahmed). Sahib el-Hadž Ömer ağa Bodrumî-zade.
(Vlasnik Hadži Omer-aga Bodrumija.)

Zatim ispisana imena Sedam spavača (Ashab-i kehf).

1069. Čutura od crvene kože s natpisom u tehnici i »kullabdan« (srebrna žica na podlozi od kartona):

Sahib Derviş-aga (vlasnik Derviş-aga.)

(Na izložbi).

1074. Čaša na sklop od crvene kože s dvostrukim kaišem (za vješanje o sedlo, kao i kod prethodne čuture.)

---

4. Biće da se ovdje radi o duhovitoj igri riječi: »usta Kâmil« znači »majstor-Ćamil«, i »savršen majstor«, pa bi se distihom mogao prevesti i ovako: Majstor, koji je izradio ovaj nož, savršen je. — šta zna onaj koji ga kudi, neznalica jedna?

Na čaši pozlaćenom srebrnom žicom (u tehnici kullabdan) izvezen natpis:

Sahib Mustafa. (Vlasnik Mustafa.)

Provjeravanjem ustanovljeno da je ta čaša bila vlasništvo Musta-paše (Mustafa-paše Babića.)

U. K. 1102. Čaša s drškom i poklopcem, sve brušeno, nosi natpis u zlatu:

Maşa' allah 1189. (Ne bilo uroka! 1189. (1766).)

(Na izložbi).

1202. Divit od pozlaćenog mesinga. Izvanredno fina i ukusna izrada u tehnici graviranja. Na donjoj strani dna tintarnice u šest redova natpis na arapskom:

Amile Ahmed Bosnevi eş-şehîr bi-Rumî bi-kurb-i 's-Sallaneti 's-Senijjeti Kostantinijjeti. l-mahmijjeti, 'ufije 'an džemî i 'l-beli jeti fi qarijjetihî Ūsküdar. Sene 1111.

(Izradio Ahmed Bosnevi (Bošnjak), poznat kao Rumi, u blizini velegrada Konstantinopola, prijestonice Turske carevine. Bog ga sačuvao («o-prostio») od svake nesreće, u selu Ūsküdaru godine 1111. (1699).

Osim ovog, neobično detaljnog natpisa na ovaj divit su udarena i dva majstorova žiga, oba umjetničke izrade: na pernici (kalemđan) jedan pokrupan u medaljonu (oblik lista) »Kad 'amile Rûmî« (izradio Rumi), utisnut ispod baglame poklopca, a na tintarnici (kumkuma) je druga silna dagma »Rûmî«. Ovaj stari umjetnički rad našeg užeg zemljaka nalazi se u muzejskoj izložbi zajedno s još dva predmeta pišaćeg pribora, oba prvoklasne izrade. To su:

škare (makaze, rožice), u kojih su ušice od mesinga, izradene veoma vješto u obliku invokacije »Jâ Fettâb«, koja je na jednoj nožici (kraku) ispisana u normalnom obliku, a na drugoj kao da se prva vidi u ogledalu. Čelični dio (za rezanje papira) tauširan je zlatom s izvanje strane, a unutarinja je žljebasta, svedena u šiljak.

Drugi eksponat nosi broj.

1203. To je perorez (kalemiraš) od čelika, na kojem je zlatom tauširan natpis od kojeg se još vide ostaci:

...dû džihân ... jâ Rabb-el âlemin

(... dva svijeta ... o Gospodaru svjetova!)

1207. Sapun loptasta oblika s crnim natpisom u vrsti arapskog pisma zvanog talik:

Edirne yadigâri. (Uspomena na Drinopolje.)

Izložen na leđenu »trpezarije« u Svrzinoj kući.

1237. Lehva s tekstom »En-nedžâtu fi-'s-sidi«

(Spas je u iskrenosti.) pisanim »sulusom«.

Pisao Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak i poklonio ljekaru Čehu, dr. Bayeru.

Izložena u ženskom velikom halvatu Svrzine kuće.

1239. Velika polihromna levha, ispisana na papiru, pa prilijepljena na dasku. U sredini glavni tekst izveden krupnim zlatnim slovima i dat u obliku kadionice (buhurdan) stilizovanim pismom u dvije varijante: jedna strana (desna) pisana normalno, a druga (lijeva) kao da se vidi u ogledalu (Spiegelschrift). U »poklopcu« se mogu razabrati riječi »el-Kerîm« (Milostivi) i »gûlzâr« (ružičnjak), a u »trbuhu« (vatrištu) riječ »Ibrahim«

Iznad kadionice piše »Maša Allah«! (Ne bilo uroka!)

S desne strane ispisana okomito dva retka (crnim slovima), unutarnji sulusom:

Tutuştu dudağımıla buhurdan
sanasın anber ile reyhan.

(Mojim se usnicama raspiri kadionica da pomisliš da je ambra i bosiljak.)

Vanjski redak glasi:

Nâri gûlzâr eyliyên Rabb-ül-kerîm
eylemiş . . . . . Ibrahim.)

(Milostivi Gospodar, koji pretvori vatru u ružičnjak, učini . . . Ibrahim).

S lijeve strane opet dva retka, simetrično ispisana s onima nadesno, ali odozdo prema gore. U unutarnjem redu mogu se pročitati, jer je pismo izbljedjelo, samo ove riječi:

Dil-i uşşaq-i Abd-il-Bari.

(Srce zaljubljenih u robu St. oriteljeva.)

Desno od »noge« kadionice piše:

Harrerhu — 'I-faqir . . . Şehri (?)

(Napisao siromašak . . . Şehri), a lijevo:

Gafer' Allâhu veli - vâlideyhi. Senete 1191.

(Bog oprostio njemu i njegovim roditeljima.)

Godine 1191. (1777).

Levha je nabavljena iz sarajevske aginske porodice Kasumagića.

Izložena je u čardaku (»trpezariji«) Svrzine kuće.

1275. »Meterizi« (joltasi, »porcije«) sa četiri tasa (sahana). Na tjemenu poklopca utisnuta državna dagma (žig) »Nuhâs« (bakar), a na rubu u medaljonu (oblika srca) natpis:

Şerif Osman Paşa 1273. (Şerif Osman-paşa 1273
(1857.)

Isti takvi natpisi su i na svima tasovima.

RÉSUMÉ

LES INSCRIPTIONS ORIENTALES SUR LES OBJETS DE LA COLLECTIONS ETHNOGRAPHIQUE DU MUSÉE DE LA VILLE DE SARAJEVO

Le musée de la ville de Sarajevo possède une riche collection d'objets avec des inscriptions orientales sur les produits métalliques et textiles dont la majorité est fabriquée dans nos régions étant l'oeuvre des mains des maîtres artisans du pays. Ce matériel est utile à l'étude des influences culturelles de l'Orient et de l'Occident qui se sont rencontrées et croisées en Yougoslavie, ce qui a donné chez nous deux types d'artisanat artistique: celui de Bosnie-Herzégovine et celui de Kosovo-Métochie, tous les deux mêlés avec des éléments de la culture orientale, qui se sont harmonieusement fondus aux éléments du pays, slaves et albano-cincares. Ces deux styles sont différents quant aux ornementsations, ce qui facilite la répartition dans ces deux groupes. Dans les cas où c'est plus difficile de le faire d'après la fabrication de différents objets, de petites fautes sur les inscriptions turques nous aident, car souvent elles sont un sûr critérium sur l'appartenance ethnique de l'artisan, ces fautes étant très caractéristiques.

Les légendes sur les grands couteaux (yatagans) et épées, quoique en général de manière stéréotype, mais sont des fois très originales, dénoncent le caractère du propriétaire: on voit qu'il était un Bosniaque fanatique (serkeş Bosnak), qui ne fait pas grand cas ni du sultan. Une inscription gravée sur un très bel encrier fabriqué en 1700 par un Bosniaque Ahmed Bosnevi nommé Rûmî à Üsküdar (un quartier d'Istanbul): dans la capitale, il souligne son origine ce qu'on ne verrait pas d'après sa marque »Rûmî«.

Sur des nombreux yatagans, épées et quelques pistolets on a gravé le nom du propriétaire, l'année de la fabrication et le nom du maître artisan, sur quelques-uns on voit la dagma (marque) ce qui facilitera l'étude à ceux qui écriront sur nos forgerons, qui fabriquaient des épées et de fusils et ciseleurs d'or, ce qui sera une importante contribution à l'histoire de notre culture.

SARAJEVO I ŽIVOT U NJEMU POČETKOM XIX STOLJEĆA

(prema zabilješkama nekih francuskih putnika iz toga doba¹)

I. BORAVAK NEKIH RANIJIH FRANCUSKIH PUTNIKA U SARAJEVU

Mnogi francuski putnici koji su dolazili u Bosnu počevši od XVII vijeka naovamo nisu propuštali da posjete i njen glavni grad Sarajevo. Što je, uz to, za nas od naročite važnosti, mnogi od njih su o njemu zabilježili svoja zapažanja i utiske, više ili manje značajne. Neke od tih zabilježaka objavili su sami autori u obliku putopisa, neke su, po njihovoj smrti, izdali drugi, u obliku putopisa ili građe, dok je izvještaj dio zabilježaka, od kojih neke nisu ni danas bez interesa i značaja, ostao u rukopisu, kao arhivska građa koja čeka izdavača.

Tako, na primjer, u XVII stoljeću kroz naš grad su, pored ostalih, prošla i tri francuska putnika, dobra posmatrača, koji su nam ostavili o Sarajevu svoja zapažanja i utiske. To su: Kikle (Quiclet), Pule (Poullet) i Luj Žedoan (Louis Gédoyen). Zapažanja i utisci prve dvojice objavljeni su najprije u njihovim putopisima², zatim, na francuskom i srpskohrvatskom jeziku (uz sumarne podatke o djelima i njihovim autorima), u Glasniku Zemaljskog muzeja³. Budući da su te zabilješke dosta poznate i pristupačne svakome i danas, mi se ovdje nećemo na njima zadržavati⁴.

Nešto manje poznata su zapažanja i utisci trećega pomenutog putnika, Luja Žedoana⁵. Stoga ćemo reći nekoliko riječi o njegovom prolasku kroz Sarajevo i o njegovim zabilješkama o ovome gradu.

1 Za ovaj rad iskorišćeni su neki odlomci iz našeg djela: *Les Voyageurs français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle au début du XIXe et le pays tel qu'ils l'ont vu.* (Collection *Etudes de littérature étrangère et comparée*, no 30.) Paris, M. Didier, 1960. In-8, 285 p. et 2 cartes.

2 Upor. *Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople...*, Paris, P. Promé, 1664; Poullet, *Nouvelles relations du Levant...*, Paris, L. Billaine, 1667.

3 Upor. dr. Ćiro Truhelka, *Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658.* (GZM, XVII, 1905. str. 415—440); Vjekoslav Jelavić, *Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu, godine 1658.* (GZM, XX, 1908, str. 23—75.)

4 Vidjeti o tome: M. Šamić, *Les Voyageurs français en Bosnie...*, str. 42—48.

5 Koliko nam je poznato, njih je kod nas jedini objavio dr. Milenko Vesnić u *Bosanskoj vili* (1910, br. 3—6, str. 58—60), na osnovu izdanja Ogista Bopa (Auguste Bopp). — V. nap. 6.

Luj Žedoan, poznat u svoje vrijeme pod imenom »Žedoan Turčin«, obavljao je neke diplomatske funkcije, među kojima i funkciju francuskog konzula u Siriji. Idući u Alep da stupi na dužnost, 1623. godine, on je na svome putu — dugom i punom raznih doživljaja i nezgoda — prošao i kroz neke naše gradove: Zadar, Split, Beograd i dr. Tom prilikom je posjetio i Sarajevo, u kome je, početkom januara 1624, proveo sedam dana. O glavnom gradu Bosne, kao i o drugim našim gradovima kroz koje je proputovao, zabilježio je utiske u svom dnevniku i prepisci, koji su docnije objavljeni u Parizu⁶.

Glavni grad Bosne i Hercegovine, čiji je »položaj vrlo lijep«⁷, jeste, po njegovom nahodenju, »grad velik poput Venecije«, u kome ima »svih vrsta namirnica u izobilju i po jeftinoj cijeni; vina su u njemu izvrsna, voda bolja, a zrak zdraviji, što čini da većina stanovnika dostiže starost do sto i sto dvadeset godina«⁸; a »najslabiji žive obično osamdeset i sto godina«⁹. U pogledu odnosa sarajevskih Turaka prema hrišćanima, putnik primjećuje da se prema ovima »dosta dobro ophodi«¹⁰ (ili bar, kako ističe na drugom mjestu, njih mnogo ne tiranišu¹¹), i da se oni »lako oslobadaju od davanja djece kao danku, plaćajući 30 ili 40 talira dražbenim povjerenicima koje Turci šalju da ubiru danak«¹².

Od francuskih putnika koji su prošli kroz Sarajevo u XVIII vijeku poznat nam je, između ostalih, čuveni pustolov i poturčenjak Klod-Aleksandar de Bonval (Claude-Alexandre de Bonneval). Istaknuta ličnost svoga doba, on se dopisivao, pored ostalog, s Fenelonom (Fénelon), Monteskjeom (Montesquieu) i Volterom (Voltaire), i o njemu su pisali, pored ostalih, Sen-Simon (Saint-Simon) i Sent-Bev (Sainte-Beuve¹³). Njega je pustolovna sudbina doplavila i u Sarajevo, u kome je ostao više od godinu dana i u kome se i »poturčio«, dobivši novo ime Ahmet-paša (ili Osman-paša). Izuzev podataka o prelasku na islam, on nam je, u vezi sa svojim boravkom u Sarajevu, ostavio malo o sebi. Evo kako on, u jednom pismu upućenom Volteru, objašnjava razloge koji su ga natjerali da donese odluku o »poturčivanju«: »... istina je da sam uvijek bio mišljenja da je Bogu sasvim svejedno da li je neko musliman, ili hrišćanin, ili jevrej, ili gebr: u tom sam uvijek dijelio mišljenje vojvode od Orleana [...] i svih uglednih ljudi s kojima sam se družio [...]; najzad, trebalo je da izgubim glavu, ili da na nju nataknem turban.«¹⁴ Ali, malo dalje, otkriva on svoju zadnju misao i pravi razlog svoga prelaska na islam: »U duši sam osjetio neki pokret turske milosti, a on se sastojao u čvrstoj nadi da dadnem po njuški princu Eugenu, kad

6 *Journal et correspondance de Gêdoyn »le Ture«*..., Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1909. XXVIII-232 p.

7 Ibid., str. 41.

8 Ibid., 39.

9 Ibid., 41.

10 Ibid., 39.

11 Ibid., 41.

12 Ibid., 39.

13 C.—A. Sainte-Beuve, *Causeries du Lundi*, t. V. Paris, Garnier-Frères, 1852, str. 397—415.

14 Voltaire, *Oeuvres*, t. XLVIII. Paris, Lefèvre et F. Didot 1832, str. 339.

CLAUDE ALEXANDRE DE BONNEVAL (AHMET-PAŠA ILI OSMAN-PAŠA)

budem zapovijedao turskom vojskom.«¹⁵ Najzad, pošto je naveo hodžinu besjedu, on opisuje vjerski obred, koji je »obavljen u prisustvu dvojice muslimana, koji su odmah otišli da o tome obavijeste bosanskog pašu. Dok su oni predavali poruku, meni su obrijali glavu i imam mi je na nju stavio turban.«¹⁶

Prinuđen da živi u Sarajevu, od penzije koju su mu dali i aktivne prirode, Bonval je nastojao da zadovolji svoju urođenu potrebu za aktivnošću vršeći, s bosanskim radnicima, koje je u tu svrhu uzeo pod najam, »istraživanja tla u okolini grada«¹⁷, i »mislilo se da traži zlato«¹⁸.

Najzad, blagodareći promjenama u Carigradu, dozvoljeno mu je da ode iz Sarajeva. Prema zabilješkama jednog franjevačkog ljetopisca, sa sobom je odveo tri stotine mladih Bosanaca da ih uputi u topničku

15 Ibid., str. 341.

16 Ibid., 341.

17 Gorceix (Septime). *Bonneval pacha* ... Paris. Plon, 1953, str. 156.

18 Ibid., 156.

vještinu; ali su se uskoro vratili ovi »mladići brez zdravja, goli, i brez zanata«¹⁹.

To je, ukratko ispričana, čudna istorija ovoga francuskog putnika, koji je proveo u Sarajevu četrnaest mjeseci i koji je, mada porijeklom iz jedne stare porodice revnih katolika, primio u Bosni islam, čovjeka koji je »stekao evropski glas zahvaljujući svome vojnom talentu, neobuzdanoj neusrtrašivosti, političkoj pronicljivosti, neukrotivoj gordosti i naravi koju ništa nije moglo obuzdati«²⁰.

II. BORAVAK FRANCUSKIH PUTNIKA U SARAJEVU POČETKOM XIX STOLJEĆA

Ali je naročito znatna i značajna grupa francuskih putnika koji su dolazili u Bosnu, a neki od njih i u Sarajevo, početkom XIX vijeka, u Napoleonovo doba. Njihov dolazak u našu zemlju bio je vezan, gotovo uvijek, za Napoleonove političke planove na Istoku (»gomilati informacije u cilju njihovog praktičnog iskorišćavanja« — u tom je čitav Napoleon, kaže ruski historičar Tarle²¹), ili za izvođenje programa njegove ekonomske politike (borba Napoleonove kontinentalne blokade protiv engleske blokade, i zamjena morskog puta, koji su ugrozili Englezi, kopnenim putem, koji je udario preko naših zemalja). Ti putnici mogu se podijeliti na nekoliko grupa, prema svojoj profesiji i cilju svoga putovanja u Bosnu:

1. Diplomati: francuski konsul u Travniku Pjer David (Pierre David) i njegovi saradnici, među kojima treba naročito pomenuti Amédea Šmeta de Fossa (Amédée Chaumette Des Fossée); zatim nesudeni vicekonsul u Sarajevu Pjer-Onore Feliks (Pierre-Honoré Félix).

2. Neki vojni emisari, od kojih dva erudita — Šarl Pertizje (Charles Pertusier) i Feliks Božur (Félix Beaujour) — i nekoliko oficira za izviđanje: general Š. N. d'Antoar (Ch. N. d'Anthouard), kapetani Lekler (Leclerc), Ru-la-Mazlijer (Roux-la-Manzellière), Rioler (Riollay) i dr.

3. Neki Francuzi na prolazu kroz Bosnu, među kojima se nalaze Hug Pukvil (Hugues Pouqueville), Antoan-Fransoa Andreosi (Antoine-François Andréossi) i, naročito, Paskal-Toma Furkad (Pascal-Thomas Fourcade).

Da se ovdje kratko zadržimo samo na boravku u Sarajevu trojice najvažnijih: Pjera Davida, Feliksa i Furkada.

19 Ljetopis fra Nikole Lašvanina, GZM, XXVII, Sarajevo, 1915, str. 73 (13). — Evo čitavoga odlomka u kome ljetopisac govori o Bonvalu: »... ozgor rečeni djeneral Bonvalle ode u Sarajevo s pašom, i tu se poturči on, i njegova dva druga, i njemu dadiše ime Ahmet Beg, potom toga ode u Carigrad gde ga učiniše topčarom, i odvede iz Bosne za trista turske momčadi da ih uči zanatu topovim kako se biu gradovi, i kako se isti topovi salivaju, ali domalo vrijeme vratiše se rečeni mladići brez zdravja, goli, i brez zanata.«

20 Lavissee (Ernest) et Rambaud (Alfred), *Histoire générale...* t. VII, str. 125—126. — O Bonvalu je kod nas pisao Vjekoslav Jelavić: *Grof Bonneval u Bosni (Hrvatski dnevnik, II, Sarajevo, 1907, br. 15—19)*.

21 E. Tarle, *Napoléon* (trad. du russe), Paris, Payot, 1937, str. 132.

CLAUDE ALEXANDRE DE BONNEVAL (AHMET-PAŠA ILI OSMAN-PAŠA)

budem zapovijedao turskom vojskom.«¹⁵ Najzad, pošto je naveo hodžinu besjedu, on opisuje vjerski obred, koji je »obavljen u prisustvu dvojice muslimana, koji su odmah otišli da o tome obavijeste bosanskog pašu. Dok su oni predavali poruku, meni su obrijali glavu i imam mi je na nju stavio turban«.¹⁶

Prinuđen da živi u Sarajevu, od penzije koju su mu dali i aktivno prirode, Bonval je nastojao da zadovolji svoju urođenu potrebu za aktivnošću vršeći, s bosanskim radnicima, koje je u tu svrhu uzeo pod najam, »istraživanja tla u okolini grada«¹⁷, i »mislilo se da traži zlato«¹⁸.

Najzad, blagodareći promjenama u Carigradu, dozvoljeno mu je da ode iz Sarajeva. Prema zabilješkama jednog franjevačkog ljetopisca, sa sobom je odveo tri stotine mladih Bosanaca da ih uputi u topničku

15 Ibid., str. 341.

16 Ibid., 341.

17 Corceix (Septime), *Bonneval pacha* ..., Paris, Plon, 1953, str. 156.

18 Ibid., 156.

vještinu; ali su se uskoro vratili ovi »mladići brez zdravja, goli, i brez zanata«¹⁹.

To je, ukratko ispričana, čudna istorija ovoga francuskog putnika, koji je proveo u Sarajevu četrnaest mjeseci i koji je, mada porijeklom iz jedne stare porodice revnih katolika, primio u Bosni islam, čovjeka koji je »stekao evropski glas zahvaljujući svome vojnom talentu, neobuzdanoj neustrahovitosti, političkoj pronicljivosti, neukrotivoj gordosti i naravi koju ništa nije moglo obuzdati«²⁰.

II. BORAVAK FRANCUSKIH PUTNIKA U SARAJEVU POČETKOM XIX STOLJEĆA

Ali je naročito znatna i značajna grupa francuskih putnika koji su dolazili u Bosnu, a neki od njih i u Sarajevo, početkom XIX vijeka, u Napoleonovo doba. Njihov dolazak u našu zemlju bio je vezan, gotovo uvijek, za Napoleonove političke planove na Istoku (»gomilati informacije u cilju njihovog praktičnog iskorišćavanja« — u tom je čitav Napoleon, kaže ruski historičar Tarle²¹), ili za izvođenje programa njegove ekonomske politike (borba Napoleonove kontinentalne blokade protiv engleske blokade, i zamjena morskog puta, koji su ugrozili Englezi, kopnenim putem, koji je udarao preko naših zemalja). Ti putnici mogu se podijeliti na nekoliko grupa, prema svojoj profesiji i cilju svoga putovanja u Bosnu:

1. Diplomati: francuski konzul u Travniku Pjer David (Pierre David) i njegovi saradnici, među kojima treba naročito pomenuti Amédea Šmeta de Fossa (Amédée Chaumette Des Fossée); zatim nesuđeni vicekonzul u Sarajevu Pjer-Onore Feliks (Pierre-Honoré Félix).

2. Neki vojni emisari, od kojih dva erudita — Šarl Pertizje (Charles Pertusier) i Feliks Božur (Félix Beaujour) — i nekoliko oficira za izviđanje: general Š. N. d'Antoar (Ch. N. d'Anthouard), kapetani Lekler (Leclerc), Ru-la-Mazlijer (Roux-la-Manzellière), Rioler (Riollay) i dr.

3. Neki Francuzi na prolazu kroz Bosnu, među kojima se nalaze Hug Pukvil (Hugues Pouqueville), Antoan-Fransoa Andreosi (Antoine-François Andréossi) i, naročito, Paskal-Toma Furkad (Pascal-Thomas Fourcade).

Da se ovdje kratko zadržimo samo na boravku u Sarajevu trojice najvažnijih: Pjera Davida, Feliksa i Furkada.

19 Ljetopis fra Nikole Lašvanina, GZM, XXVII, Sarajevo, 1915, str. 73 (13). — Evo čitavoga odlomka u kome ljetopisac govori o Bonvalu: »... ozgor rečeni djeneral Bonavalle ode u Sarajevo s pašom, i tu se poturči on, i njegova dva druga, i njemu dadiše ime Ahmet Beg, potom toga ode u Carigrad gde ga učiniše topčarom, i odvede iz Bosne za trista turske momčadi da ih uči zanatu topovim kako se biu gradovi, i kako se isti topovi salivaju, ali domalo vrimena vratiše se rečeni mladići brez zdravja, goli, i brez zanata.«

20 Lavissee (Ernest) et Rambaud (Alfred), *Histoire générale...*, t. VII, str. 125—126. — O Bonvalu je kod nas pisao Vjekoslav Jelavić: *Grof Bonneval u Bosni (Hrvatski dnevnik, II, Sarajevo, 1907, br. 15—19)*.

21 E. Tarlé, *Napoléon* (trad. du russe), Paris, Payot, 1937, str. 132.

CLAUDE ALEXANDRE DE BONNEVAL (AHMET-PAŠA ILI OSMAN-PAŠA)

budem zapovijedao turskom vojskom.«¹⁵ Najzad, pošto je naveo hodžinu besjedu, on opisuje vjerski obred, koji je »obavljen u prisustvu dvojice muslimana, koji su odmah otišli da o tome obavijeste bosanskog pašu. Dok su oni predavali poruku, meni su obrijali glavu i imam mi je na nju stavio turban.«¹⁶

Prinuden da živi u Sarajevu, od penzije koju su mu dali i aktivne prirode, Bonval je nastojao da zadovolji svoju urođenu potrebu za aktivnošću vršeci, s bosanskim radnicima, koje je u tu svrhu uzeo pod najam, »istraživanja tla u okolini grada«¹⁷, i »mislilo se da traži zlato«¹⁸.

Najzad, blagodareći promjenama u Carigradu, dozvoljeno mu je da ode iz Sarajeva. Prema zabilješkama jednog franjevačkog ljetopisca, sa sobom je odveo tri stotine mladih Bosanaca da ih uputi u topničku

15 Ibid., str. 341.

16 Ibid., 341.

17 Garceix (Septime), *Bonneval pacha ...* Paris, Plon, 1953, str. 156.

18 Ibid., 156.

vještinu; ali su se uskoro vratili ovi »mladići brez zdravja, goli, i brez zanata«¹⁹.

To je, ukratko ispričana, čudna istorija ovoga francuskog putnika, koji je proveo u Sarajevu četrnaest mjeseci i koji je, mada porijeklom iz jedne stare porodice revnih katolika, primio u Bosni islam, čovjeka koji je »stekao evropski glas zahvaljujući svome vojnom talentu, neobuzdanoj neusrtrašivosti, političkoj pronicljivosti, neukrotivoj gordosti i naravi koju ništa nije moglo obuzdati«²⁰.

II. BORAVAK FRANCUSKIH PUTNIKA U SARAJEVU POČETKOM XIX STOLJEĆA

Ali je naročito znatna i značajna grupa francuskih putnika koji su dolazili u Bosnu, a neki od njih i u Sarajevo, početkom XIX vijeka, u Napoleonovo doba. Njihov dolazak u našu zemlju bio je vezan, gotovo uvijek, za Napoleonove političke planove na Istoku (»gomilati informacije u cilju njihovog praktičnog iskorišćavanja« — u tom je čitav Napoleon, kaže ruski historičar Tarle²¹), ili za izvođenje programa njegove ekonomske politike (borba Napoleonove kontinentalne blokade protiv engleske blokade, i zamjena morskog puta, koji su ugrozili Englezi, kopnenim putem, koji je udarao preko naših zemalja). Ti putnici mogu se podijeliti na nekoliko grupa, prema svojoj profesiji i cilju svoga putovanja u Bosnu:

1. Diplomati: francuski konsul u Travniku Pjer David (Pierre David) i njegovi saradnici, među kojima treba naročito pomenuti Amédea Šmeta de Fossa (Amédée Chaumette Des Fossée); zatim nesudeni vicekonsul u Sarajevu Pjer-Onore Feliks (Pierre-Honoré Félix).

2. Neki vojni emisari, od kojih dva erudita — Šarl Pertizje (Charles Pertusier) i Feliks Božur (Félix Beaujour) — i nekoliko oficira za izviđanje: general Š. N. d'Antoar (Ch. N. d'Anthouard), kapetani Lekler (Leclerc), Ru-la-Mazlijer (Roux-la-Manzellière), Rioler (Riollay) i dr.

3. Neki Francuzi na prolazu kroz Bosnu, među kojima se nalaze Hug Pukvil (Hugues Pouqueville), Antoan-Fransoa Andreosi (Antoine-François Andréossy) i, naročito, Paskal-Toma Furkad (Pascal-Thomas Fourcade).

Da se ovdje kratko zadržimo samo na boravku u Sarajevu trojice najvažnijih: Pjera Davida, Feliksa i Furkada.

---

19 Ljetopis fra Nikole Lašvanina, GZM, XXVII, Sarajevo, 1915, str. 73 (13). — Evo čitavoga odlomka u kome ljetopisac govori o Bonvalu: »... ozgor rečeni djeneral Bonvalle ode u Sarajevo s pašom, i tu se poturči on, i njegova dva druga, i njemu dadiše ime Ahmet Beg, potom toga ode u Carigrad gde ga učiniše topčarom, i odvede iz Bosne za trista turske momčadi da ih uči zanatu topovim kako se biu gradovi, i kako se isti topovi salivaju, ali domalo vrimenta vratiše se rečeni mladići brez zdravja, goli, i brez zanata.«

20 Lavissee (Ernest) et Rambaud (Alfred), *Histoire générale...* t. VII, str. 125—126. — O Bonvalu je kod nas pisao Vjekoslav Jelavić: *Grof Bonneval u Bosni (Hrvatski dnevnik, II. Sarajevo, 1907, br. 15—19)*.

21 E. Tarlé, *Napoléon* (trad. du russe), Paris, Payot, 1937, str. 132.

PIERRE DAVID, FRANCUSKI KONSUL U TRAVNIKU (PORTRET NASLIKAO PIERRE — NARCISSE GUÉRIN)

Pjer David (1772 — 1846) dolazio je u Sarajevo u julu 1813. godine da otkloni teškoće na koje je nailazila u Bosni francuska trgovina s Levantom, nazvana »levantskom trgovinom«. Pošavši s porodicom iz Travnika 12. jula, P. David se na putu zadržao nekoliko dana u Fojnici (naime, on je na putu za Sarajevo saznao da je u glavnom gradu Bosne eksplodirala jedna tvrđava, pa nije htio da stigne u njega neposredno poslije »javne nesreće«, a uz to su se u Sarajevu širile vijesti da on dolazi »sa šest hiljada Francuza«), tako da je u Sarajevo stigao tek 16. jula. Dočekan je srdačno. Na svoje veliko iznenađenje, prošao je gradom »usred mnogobrojnog naroda, bez direktnih ili indirektnih uvreda, a nijedno dijete nije uputilo neku uvredljivu riječ na adresu francuskog imena«²². Sarajevske age i efendije su mu učinile mnoge poklone: jagnjad za njega, slatko i kajmak za njegovu djecu, vreće ječma za konje. Razmjena posjeta i večera, s jedne i druge strane, nije izostala. P. David je iskoristio ovu priliku da »preporuči« francusku trgovinu, da »zatraži suzbijanje razbojništva«, da »pokaže koliko je ova trgovina

22 Arhiv Ministarstva spoljnih poslova u Parizu (u daljem tekstu: AE), Travnik 3, 16. jula 1813. — U Travniku P. David je bio naviknut da ga tako reći, na svakom koraku obasipaju pogrđama i uvredama.

korisna za Bosnu«²³. Na večeri koju je, »a la franga«, priredio sarajevskom muli, konsul je imao zadovoljstvo da vidi kako pije vino »jedan od poglavica islamskog zakona«²⁴ i jedan od starih neprijatelja Francuza.

Pošto je proveo u Sarajevu tri nedjelje, P. David je otputovao u Travnik 4. avgusta, ispraćen opet srdačno, ne samo od zvaničnih ličnosti već i od »jako mnogo naroda«, koji se našao ondje kuda je konsul prolazio i ponudio mu »više od šezdeset fildžana kafe, koji su prema tadašnjem običaju bili redani po zemlji«²⁵; a iz usta naroda, »koji nas je doskora obasipao uvredama, čule su se samo [...] blagonaklone želje«²⁶. Konsul je velikodušno i široke ruke plaćao ovu učtivost i blagonaklonost sipajući novac i milostinju »da bi onaj prvi utisak koji je francuski konsulat učinio u ovom gradu, koji se tako dugo protivio njegovom uspostavljanju, preobratio kod javnog mnijenja u svoju korist i ostavio dugu i prijatnu uspomenu«²⁷.

P. David je ponio iz Sarajeva utisak da je njegova posjeta glavnom gradu Bosne ne samo »korigovala sliku koju su rukovodioci ovoga glavnog grada imali o nama, i otklonila njihove predrasude i sumnje«²⁸ nego i da je ona »učvrstila naš ugled u ovoj pokrajini, uticaj konsullata«, i čak »uspostavljanje novoga trgovačkog puta, kao i trgovačke agencije u Sarajevu.«²⁹ Utoliko su dublja bila njegova osjećanja razočarenja i tuge kad je vidio malo docnije kraj ovoga velikog poduhvata, koji je on započeo i podržavao s toliko strastvene ljubavi i revnosti.

Nije bez interesa ni boravak nesuđenog francuskog vicekonsula Pjera Onorea Feliksa u Sarajevu. Evo pod kojim okolnostima se njegov dolazak desio:

Jedna od mjera koje su bile preduzete — blagodareći Pjeru Davidu, dobrim dijelom — da se olakša i zaštititi levantska trgovina, bilo je otvaranje vicekonsulata u Sarajevu. Vicekonsul u ovom gradu, kao i vicekonsuli u Jedrenama i Prištini, prema jednoj noti koju je Porti podnio francuski ambasador Andreosi, morali su da »nadziru kretanje karavana koje prenose kroz Bosnu bogate konvoje robe iz Evrope...«, kao i da ukazuju »potrebnu pomoć i zaštitu specijalnim kuririma i redovnoj pošti iz Francuske koji prolaze ovim putom«³⁰.

Na mjesto vicekonsula u Sarajevu bio je imenovan 1811. godine Pjer Onore Feliks, koji je do 1810. godine bio vicekonsul u Mesini. Po primitku dekreta (koji mu je bio poslan 12. januara 1812), Feliks se uputio, kao što sam kaže, »odmah na granice Bosne« da bi tu sačekao ferman³¹, a zatim odatle, po svoj prilici, budući da ferman nije stizao,

23 Ibid., 24. jula 1813.

24 Ibid., 10. avgusta 1813.

25 Ibid., 10. avg. 1813.

26 Ibid., 10. avg. 1813.

27 Ibid., 18. jula 1813.

28 Ibid., 10. avg. 1813.

29 Ibid., 10. avg. 1813.

30 AE, Turquie, 226, 23. sept. 1812.

31 AE, Dossier personnel de P.-H. Félix, 10. juna 1814.

— u Sarajevo³². Ali nije mogao da »nastupi dužnost« vicekonsula: ferman, uprkos intervencijama francuske vlade, nije mu nikad ni bio poslan, vjerovatno stoga što su »istaknuti ljudi u Sarajevu, koji su prijeka oka gledali na nastanjivanje nekog francuskog agenta među njima, spriječili u Carigradu njegovo slanje«³³. Slabog zdravlja (bio je »osjetljiv na plućima«³⁴, on se u Sarajevu razbolio od »neke nervne bolesti«, koja ga je natjerala da otputuje za Ljubljanu i Trst na liječenje. Uskoro je trgovina udarila svojim uobičajenim morskim putem i vicekonsulat u Sarajevu je postao »bespredmetan i beskoristan«.

Od francuskih putnika iz ove grupe od posebnog značaja je — s obzirom na zapažanja koja je prilikom svoga boravka u Sarajevu zabilježio — Paskal-Toma Furkad.

Furkad (1769 — 1813) je bio konsul u mnogim gradovima u Turskoj: Kaneja (La Canée), Sinop, Solun. Široke kulture, poznavalac antičkih jezika i verziran u mnoge nauke (u istoriju, geografiju, botaniku, mineralogiju), obdaren bujnom maštom, i pjesnik povrh svega, on je istražio mnoge oblasti u kojima je boravio: Sinop i Paflagoniju (Paphlagonie), Kostambol (Costambol). Blagodareći svojim radovima postao je dopisni član Francuskog instituta.³⁵

Imenovan 6. januara 1812. godine za konsula u Solunu³⁶, krenuo je na put tek krajem godine i stigao u Solun u aprilu 1813. Na putu za ovaj grad prošao je kroz Bosnu, u kojoj se zadržao oko tri mjeseca³⁷, najviše u Sarajevu. Boravak u našoj zemlji je iskoristio za proučavanje raznih problema zemlje; rezultate svojih zapažanja saopštio je u putnom dnevniku, kao i u nizu izvještaja i memoara upućenih Ministarstvu spoljnih poslova³⁸ i Ministarstvu industrije i trgovine³⁹. Njegova zapažanja o Bosni su utoliko dragocjenija što potiču od jednog čovjeka nadarenog i iskusnog, koji dobro poznaje Orijent, budući da je u njemu proveo osamnaest godina⁴⁰, koji je već istražio mnoge zemlje i napisao niz memoara. Usljed njihove vrijednosti, neka od njegovih zapažanja objavio je Stojan Novaković⁴¹.

Ova zapažanja su razne prirode. Većina ih se odnosi na trgovinu i sve što se tiče *n o v o g a p u t a*⁴². Neka od njih su od velike vrijed-

32 Ibid., 12. febr. 1824.

33 AE, Doss. pers. de Félix, 10. juna 1814.

34 AE, Traunik 2, 12. nov. 1812.

35 To jest Francuske akademije nauka.

36 AE, Doss. pers.

37 U Kostajnici ga nalazimo 22. dec. 1812. a u Prači 13. marta 1813. (AE, Salonique 17, str. 10—14 i 33—38.)

38 Ibid.

39 Nacionalni arhiv u Parizu (u daljem tekstu: AN), F¹³ 1850A, Consulat de Salonique.

40 Ibid., Bosna Seraglio, 28. febr. 1813.

41 St. Novaković, *Francuske službene beleške o zapadno-balkanskim zemljama* iz 1806—1813, *Spomenik SAN*, XXXI, 1898, str. 138—143.

42 *N o v i p u t*, kojim se odvijao saobraćaj naročito poslije osnivanja Ilirskih provincija, prolazio je u Bosni kroz gradove: Kostajnica — Novi — Banja Luka — Travnik — Sarajevo — Novi Pazar (zatim kroz Prištinu i Skoplje za Solun ili Carigrad).

nosti i značaja, čak i danas, za poznavanje i proučavanje ekonomskog života Bosne u to doba. To je slučaj naročito s memoarom koji nosi naslov »Aperçu du commerce général de la Bosnie«, koji je on napisao u Sarajevu 21. februara i 8. marta 1813. i koji je ostao neobjavljen do danas⁴³.

Ne manje zanimljivi su utisci koje sadrži Furkadov putni dnevnik: to su, po riječima samoga autora, »obavještenja sasvim nova i pouzdana« o zemlji, sakupljena »na konju koji je išao običnim korakom, sa satom i busulom u ruci, s termometrom, barometrom, itd.⁴⁴«; pisac se zaustavljao svaka tri sata da bi redigovao svoja zapažanja.

Ovaj dnevnik se dijeli na dva dijela. Prvi daje geografske podatke o Bosni »ukoliko se može o tome dati sud na osnovu gledanja i razgovora s nekim stanovnicima«⁴⁵. Iako ovaj dio sadrži samo opšte stvari, on je, po riječima autora, »od znatnog interesa za geografiju, za putnike, vojna lica, vladu koja hoće da bude obaviještena o duhu naroda i o sklonostima ljudi na licu mjesta«⁴⁶. Stojan Novaković je iz njega objavio odlomke koji se odnose na »opis naroda«, jer su mu se oni učinili »oštrim i zanimljivim«⁴⁷. Drugi dio dnevnika⁴⁸ posvećen je »posebnim pojedincima« o putovanju autora, o dočeku koji mu je bio priređen, o običajima kojima je bio svjedok, o političkom stanju hrišćana itd.⁴⁹

III. ZAPAŽANJA FRANCUSKIH PUTNIKA O SARAJEVU POČETKOM XIX STOLJEĆA

Svi ovi francuski putnici koji su dolazili u Sarajevo početkom XIX vijeka zabilježili su svoja zapažanja o glavnom gradu Bosne. I ta se zapažanja razlikuju, po svome karakteru, od zapažanja ranijih francuskih putnika, onih iz XVII vijeka, kao što se i oni među sobom razlikuju. Dok su putnici XVII vijeka bili mahom slučajni prolaznici, koji su posjećivali Sarajevo idući na istok, i dok su njihova zapažanja bila više slučajna i letimična, a njihove putne zabilješke nejednake vrijednosti, dotle francuski putnici s početka XIX vijeka dolaze u Bosnu i u Sarajevo, čak i onda kada idu na Istok, s određenim ciljem da ispituju prilike i način života.

Tri su, uglavnom, vida Sarajeva i njegova života o kojima su nam oni ostavili svoja zapažanja: 1) živopisni izgled grada; 2) političke prilike u njemu; 3) ekonomski, naročito trgovački život Sarajeva. Zadržimo se kratko na svakom od ova tri vida.

43 AE, Salonique 17, str. 10—14 i 33—38. — Ovaj memoar objavljen je u izdanju Naučnog društva Bosne i Hercegovine (grada — XI, 1961).

44 Ibid., 6. febr. 1813, str. 5.

45 Ibid.

46 Ibid.

47 Stojan Novaković, loc. cit., str. 138.

48 Mi smo pokušali da ga nađemo u Arhivu Ministarstva spoljnih poslova u Parizu; ali naši napori nisu urodili plodom.

49 AE, Salonique 17, Sarajevo, 6. febr. 1813, str. 5.

1. Živopisni izgled Sarajeva

Pogled na glavni grad Bosne izaziva kod mnogih putnika izraze divljenja: u njihovim očima Sarajevo pruža »veličanstven vidik«, »uzvišen položaj« itd. Navedimo neke od tih svjedočanstava:

»Sarajevo« (piše jedan anonimni putnik) ima krasan položaj, na obje obale Miljacke, na mjestu gdje rijeka izlazi iz stijena, da bi natopila plodnu ravnicu. Kuće ispunjavaju dolinu i pružaju se u polukrug na obroncima planina: kameni mostovi, džamije, hamami, hanovi, javne ustanove svih vrsta nalaze se u velikom broju. Kuće poredane u obliku amfiteatra i okrečeni zidovi njihovi odaju sjaj i svježinu [...]; njegove ulice, vrlo strme, pokrivena su sitnom kaldrmom, dosta dobro sačuvanom, ali vrlo lošom, i obično su jako široke⁵⁰.

U očim Šarla Pertizjea, glavni grad Bosne predstavlja »bogat amfiteatar gdje se sjenke sa tvornicama i minaretima slažu u živopisnu, vrlo srećnu kompoziciju«, dok se »široka ravnica, koja se širi poput prednjeg dijela pozornice, i u koju se stiču vode sa svih strana, kao i uzvisine koje uokviruju ovaj prostorni bazen i doprinose snažno njegovom šarolikom izgledu, upotpunjuju sliku koja graniči s veličanstvenim«⁵¹.

Šarl Pertizje bilježi svoja zapažanja i o nekim javnim ustanovama u Sarajevu: džamije su, u njegovim očima, »elegantne građevine«, a sarajevski bezistan i čaršija nadmašuju sve one koje je dotad vidio⁵². Kuće su ljepše od kuća drugih gradova: spolja okrečene, one pružaju »izgled čistoće i svježine kojima se odlikuje ovaj grad«⁵³, one daju ovome gradu »sjaj i svježinu koje ne nalazimo u drugim turskim gradovima«⁵⁴.

Pomalo čudna stvar: Ni Šomet De Fose, ma koliko bio lišen ukusa za živopisnost, ne propušta da istakne »vrlo živopisan pogled«⁵⁵ na Sarajevo. On naročito ukazuje na bašte, zasađene drvećem, koje se nižu jedna do druge, i ističu se među zgradama i ostavljaju prijatan utisak⁵⁶.

Navedimo, najzad, svjedočanstvo Feliksa Božura, koji osvjetljava raznolike vidove Sarajeva, grada koji je, po njegovom mišljenju, jedan od najljepših u Turskoj: »... tamnozeleno boja drveća miješa se ugodno s bjeličastim kupolama i minaretima džamija. Lijepa i vedra ravnica, koja se pruža poput ogromne čistine ispred grada i u koju dotiču sa svih strana vode, brežuljci koji okružuju ovaj bazen i uljepšavaju ga

50 Istorijski arhiv rata (u daljem tekstu: AG), *Mémoires et reconnaissances*, 1625, *Itinéraire de Sign à Constantinople par la Bosnie, la Haute Macédoine et la vallée de la Maritza*, note 21.

51 Ch. Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire ottoman*... Paris, Librairie de Charles Gosselin, 1822, str. 311.

52 O. c., str. 313.

53 Ibid.

54 AG, *Mém. et reconn.*, 1625, *Itinéraire*..., note 21.

55 Chaumette, o. c., 33.

56 Ibid.

raznolikošću vidova daju toj slici život i veličinu i čine Sarajevo jednim od najljepših gradova u Turskoj»⁵⁷.

Međutim, kad putnici stignu u sam grad, oni su u manjoj ili većoj mjeri razočarani prljavštinom i bijedom, čiji su svjedoci. Tako, H. Pukvil, koji je bio izdaleka, oduševljen »neobično divnim pogledom«, ne krije svoje razočarenje kada vidi grad izbliza: »... što se više približujemo, veli on, čar iščezava, i vrlo vedru sliku zamjenjuje slika nečistoće i bijede. Iako je još bilo hladno,⁵⁸ usljed jugovine koja je otpočimala bilo je još više blata, i vidio sam, na ulicama kojima smo prolazili, crknute volove i konje, iz čijih lješina je izbijao nepodnošljiv smrad, a da to, izgleda, nije nimalo smetalo Turcima»⁵⁹.

2. Sarajevo: oligarhijska republika

U čitavoj Bosni, u političkom pogledu, Sarajevo je zauzimalo poseban položaj. Njegova neovisnost od vezira i centralne vlasti bila je tolika da je ono smatrano, s pravom, nekom oligarhijskom republikom.

Mnogim putnicima ovoga doba padao je u oči poseban položaj glavnog grada Bosne, i ne jedan od njih ukazao je na to. P. David okarakterisao je Sarajevo kao »vrstu oligarhijske republike koja voli da pakosti veziru u svemu«⁶⁰, i koja »više ne priznaje autoritet paše«⁶¹. Furkad konstatuje da su »stanovnici Sarajeva neovisni, da su neposlušni paše i vrlo malo skloni da izvršavaju njegova naređenja«⁶². Rula-Mazlijer i Pukvil idu još dalje: prvi ističe da se Bosna »upravlja prema duhu i impulsu stanovnika Sarajeva, koji su gotovo uvijek u opoziciji prema veziru«⁶³; a po mišljenju drugoga, ovaj grad je »jedna od najbuntovnijih metropola [...] u evropskoj Turskoj. Njegovo stanovništvo [...] je na glasu po svojim nemirima«⁶⁴.

Usljed toga svoga posebnog položaja, Sarajevo, iako glavni grad, nije sjedište bosanskog vezira: on se u njemu zadržava, »kao musafir«, po tri dana, kad dođe u Bosnu i kad je napušta. »Već u ovom gradu«, piše Šomet, »on (vezir) počinje da uvida da neće biti gospodar. Kad mu se (Sarajevu) približi, sve istaknute ličnost pođu mu u sretanje, u pratnji gotovo svih Turaka koji mogu da nose oružje. Primaju ga sa svim znacima poštovanja; ali oružje ostave samo kod dvije stotine ljudi

57 F. Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire othoman...*, Paris, Firmin-Didot Frères, 1829, t. I, str. 403.

58 Pukvil je prošao kroz Sarajevo početkom marta 1807.

59 Fr. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce...*, Paris, Firmin-Didot, 1820, t. II, str. 466.

60 M. Gavrilović, *Ispisi iz pariskih arhiva*, Beograd, SAN, 1904, str. 268. — H. Kreševljaković pripisuje ovaj povelšćeni položaj Sarajeva njegovoj moćnoj organizaciji obrtnika. (Upor. H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1935, str. 81—82.)

61 Ibid., str. 336.

62 AE, Salonique 17, 6. febr. 1813.

63 Th. Roux-la-Mazelière, *Mémoire sur la Bosnie*, GZM, XVIII, 1906, str. 319.

64 Fr. Pouqueville, o. c., t. II, str. 466—467.

njegove pratnje: ostale njegove pratioce razoružaju. Vezir, kao i njegovi ljudi, stanuje i jede tri dana u Sarajevu, a zatim kreće na put za Travnik u pratnji sarajevskih janjičara i svojih ljudi, kojima je vraćeno oružje. Postupak je isti kad vezir napušta Bosnu⁶⁵. Ovoj mjeri, po mišljenju pisca »Futovanja u Bosnu...« »treba pripisati mali autoritet koji vezir uživa u Bosni«⁶⁶.

Zašto sjedište vezira nije Sarajevo nego Travnik? Naši putnici se u tome sasvim ne slažu, i daju ponekad čudna objašnjenja. Za Šometa, uzrok tome je bolest od koje je bolovao jedan vezir kada je živio u Sarajevu, bolest koju je izazvao »rdav kvalitet vode«, kao glavni razlog:

»Godine 1773«, piše on, »jedan vezir, čije je namjesništvo bilo produžen od prije više godina, boravio je obično bolestan u Sarajevu. Njegovu bolest su pripisivali rdavom kvalitetu vode. Čista voda Lašve, svježiji zrak, lijepe šetnje, povratili su paši zdravlje, a Travnik razglasili kao mjesto korisno po zdravlje. Vezir koji je došao poslije njega isto tako se tu nastanio; i otada je stanovnicima Sarajeva pošlo za rukom da pretvore u običaj, to će reći kod Turaka u zakon, da beglerbeg ne može više da živi u njihovom gradu«⁶⁷.

Pukvil misli, naprotiv, da je Sarajevo prestalo da bude vezirovo sjedište zato što je »jedan od ovih satrapa skinuo glavu jednom dijelu istaknutih ljudi ovoga grada, pa su stanovnici izdejstvovali da oni (veziri) ne žive među njima«⁶⁸. Najzad, po mišljenju Š. Pertizjea, nalazeći se u Sarajevu »u jednom kritičnom položaju, sličnom položaju paše u Egiptu kada su ga beji držali kao zatočenika u kairskoj tvrđavi«⁶⁹, i »preplašen zbog velikog broja janjičara koji sačinjavaju stanovništvo ovog grada i upravljaju javnim mnjenjem čitave pokrajine, bosanski paša je morao da ga napusti i da izabere Travnik kao svoje sjedište«⁷⁰.

Gdje je istina? Istorija nas uči da je Sarajevo prestalo da bude sjedište vezirovo još od 1582. i da je Banja Luka postala njegovo sjedište. Razlozi tome su bili prije strategijske prirode: približiti što više glavni grad, kao bazu operacija, granici neprijatelja⁷¹. Docnije, međutim, 1639. godine, kada su Turci počeli da se povlače, veziri su se nastanili u Travniku⁷², i to je potrajalo (ako se izuzme prekid od 1832. do 1838) sve do 1850. godine. (Po mišljenju nekih drugih istoričara, sjedište vezira preneseno je u Travnik tek 1697. godine⁷³.)

65 Chaumette, o. c., str. 87.

66 Ibid., 87.

67 Ibid., 38.

68 Pouqueville, o. c., t. II, str. 467, note 1.

69 Ch. Pertusier, o. c., str. 211.

70 Ibid., str. 211—212.

71 Upor. Vl. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, Beograd, Srpska književna zadruža, 1925, str. 68.

72 Ibid., str. 68.

73 Upor. Evlija Ćelebija, *Putopis*, odlomci o jugoslovenskim zemljama (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, Svjetlost, 1954, str. 142, nap. 11.

Vezir šalje u Sarajevo muteselimu koji u njemu upravlja u njegovu ime. Ovaj vezirov zastupnik ima u svojim rukama upravu i policiju, ali on »vrši svoju vlast samo nad rajom«⁷⁴, prema Šometu; nad muslimanima »njegova vlast je ravna nuli«⁷⁵. Po mišljenju Leklera, Sarajevo je »neka vrsta republike bez poglavara, bez stalne vlade, u kojoj niko ne naređuje, u kojoj niko ne sluša, ali u kojoj su svi složni u potcjenjivanju autoriteta paše, koji se čak ne usuduje da izda naređenje na teritoriji na kojoj je ono glavni grad«⁷⁶. Dešava se čak da pašinog predstavnika otjeraju iz Sarajeva »pod najmanjom izlikom«⁷⁷.

Odakle dolazi ovaj poseban položaj Sarajeva?

Ovaj grad je igrao u ovo doba važnu ulogu u vojnom i trgovačkom pogledu: on »broji u svojim zidovima blizu dvadeset hiljada janičara, jer su gotovo svi stanovnici (odrasli muslimani) janičari«⁷⁸; a on krije u sebi »ogromna bogatstva«; u njemu žive »najbogatije i najmoćnije age«⁷⁹. Ali Sarajevo uživa takođe »mnogobrojne privilegije« političke: »Stanovnici ovoga grada«, piše Šomet, »održavaju svoj uticaj na divanu slanjem u Carigrad, jedanput u godini, dvaju izaslanika odabranih u gradu. Ovi zastupnici, koje Porta priznaje kao zastupnike Sarajeva, imaju dužnost da odnesu sultaniji (validi) pašmakluk⁸⁰, koji ići grad duguje i koji dostiže iznos od 25.000 prijastera (37.500 zlatnih franaka) otprilike. Oni donose, osim toga, kao darove sultanu šest ličnih bosanskih konja i 8.000 turskih cekina (oko 88.000 zlatnih franaka). Donose takođe niz dragocjenosti, kao: zlatni i srebrni brokat, kadivu itd., koje tu dijele svim ljudima«⁸¹. Eto na koji način i kakvim sredstvima stanovnici Sarajeva mogu da »često dobiju ono što traže za svoj grad«⁸². Zahvaljujući naročito zauzimanju i uticaju sultanije (Valide), to jest sultanove majke, koja je, budući da uživa jedan dio prihoda Sarajeva, postala zaštitnica grada, — njihove molbe i zahtjevi su uslišani⁸³.

Vezirima koji su htjeli da ga potčine Sarajevo je znalo da pruži ogorčen, čak oružan otpor. Takav je bio slučaj u novembru 1814. godine sa Siliktar Ali-pašom, »odvažnim ratnikom«, koji je, pošto je ugušio srpski ustanak, htio da »urazumi« buntovnike Sarajeva.⁸⁴ On je od sultana dobio — sa »handžarom, ukrašenim dijamantima [...], srećnim znakom svakog dobrog uspeha«⁸⁵ — »punomoć da raspolaže svom

74 Chaumette, o. c., str. 36.

75 Ibid., 36.

76 Leclerc (Jean de Montpye), *Memoire sur la Bosnie*, GZM. XVIII. 1906, str. 336.

77 Chaumette, o. c., str. 36.

78 Leclerc, o. c., str. 336.

79 Roux-la-Mazelière, o. c., str. 319.

80 Po Šometovim riječima, to je neka vrsta priloga »koji neki gradovi Otomanskog carstva šalju glavnim ženama harema«.

81 Chaumette, o. c., str. 36—37.

82 Ibid., 37.

83 Ibid., 35—36.

84 AE, Travnik 3, 20. nov. 1814.

85 Ibid., 29. dec. 1814.

vojskom za koju bude smatrao da će mu biti potrebna u službi»⁸⁶. Sakupio je mnoštvo vojske. »toliko veliko, ali tako malo u srazmjeri sa slučajem Sarajeva, da je francuski konzul pomislio kako vezir ima u stvari drugi cilj«, a da su sarajevski buntovnici bili tek izlika (prema izvještaju D'Avne [D'Avenat], radilo se o »četrdeset hiljada vojnika iz Bosne, pored onih iz Raše«⁸⁷). Čak, po naređenju vezira, uprkos tome što su bile slabo raspoložene da krenu protiv svoga vlastitog glavnog grada, trupe iz ostalih dijelova Bosne su stizale u vezirov logor, koji je bio smješten u Vitezu, na jednu milju od Travnika»⁸⁸. Tu su bile trupe iz Zvornika, Gradiške, Bugojna, Hercegovine itd. (dok su se trupe iz Banje Luke, nezadovoljne, pobunile protiv svoga paše, tako da se ovaj morao povući sa svojih tri stotine Arnauta). Međutim, neke od ovih trupa su prešle na stranu sarajevskih pobunjenika, koji su, pojačani na taj način, uspjeli da potuku vezirovu vojsku tako jako da je vezir doživio poraz (čak je morao da napusti Travnik); morao je, najzad, da pregovara sa pobunjenicima i da im žrtvuje »neke ljude radi sklapanja mira« (između ostalog vezir je morao da »otпусти [...] svoga čehaju, koga je mnogo volio, i da raspusti albanske vojnike koje je zatekao u službi kao plaćenike«⁸⁹). Ovaj »rat« i kuga koja je vladala u to doba »toliko su pogodili stanovništvo Travnika i njegove okoline (prema D'Avninom izvještaju) da zemlja ostaje neobrađena i da se ne mogu zadovoljiti ni najosnovnije potrebe života«⁹⁰.

3. Ekonomski procvat Sarajeva

O ekonomskom i trgovačkom životu Sarajeva u ovo doba mi smo nedavno, i opširno, govorili na drugom mjestu, u jednom drugom našem članku, koji upućujemo zainteresovanog čitaoca⁹¹. Ovdje ćemo dati samo kratak rezime njegov.

Blagodareći svom povoljnom geografskom položaju, Bosna je igrala u to doba značajnu ulogu u trgovini između Zapada i Istoka; utoliko značajniju što su pomorski putovi koji su vezivali Zapad i Istok bili tada ugroženi ili zatvoreni. Kroz nju je prolazio, s jedne strane, put od Soluna do Ilirskih provincija a, s druge strane, put koji je vodio od Soluna u Beč.

Prvi put je mnogo važniji. On je prolazio kroz gradove: Kostajnicu — Novi — Banju Luku — Travnik — Sarajevo — Novi Pazar — Prištinu — Vranje. U ovom posljednjem mjestu put se račvao, i jedan krak je vodio u Carigrad, dok je drugi išao u Solun, pro-

86 Ibid., 20. nov. 1814.

87 Ibid., 29. nov. 1814.

88 Ibid., 29. dec. 1814.

89 Ibid., 3. mart 1815.

90 Ibid., 3. mart 1815.

91 Upor. M. Šamić, *Ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom XIX vijeka*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*; Sarajevo, 1961, str. 111—134.

Iazeći kroz Skoplje i Štip. Dobićemo neki pojam o širini trgovine i količini robe (u prvom redu pamuka) prenesene ovim putem (na konjskim karavanima, od kojih je svaki brojao od sto do sto pedeset konja) ako navedemo da je u periodu od 17. decembra 1811. do 26. decembra 1812. kroz Travnik prošlo više od 21.000 tovara pamuka. Međutim, ova tranzitna »levantska trgovina« završila se iz više razloga, na kraju Sarajeva, potpunim fijaskom.

Blagodareći svom pogodnom položaju i svojoj trgovini, Bosna je doživjela u to doba relativno velik prosperitet, koji je pogodio, pored ostaloga, brzom razvoju nekih gradova. Naročito jedan grad je doživio pravi ekonomski procvat: Sarajevo. Ono taj svoj procvat duguje u prvom redu pogodnom položaju, koji je od njega stvorio, prema riječima tadašnjih putnika, »Stjecište znatne trgovine«, vlasnika »dosta velikih kapitala«, »centar vrlo velikih poslova«.

Sarajevo je služilo kao posrednik za sav bosanski izvoz i uvoz: u ovom gradu su skupljani artikli namijenjeni za izvoz i artikli koji su se uvozili u Bosnu iz inostranstva: iz Francuske, Njemačke, Austrije, Švicarske, Italije, Engleske, kao i iz raznih zemalja Otomanskog Carstva.

Ekonomski procvat Sarajeva i mamac »ogromnih zarada« koje su se u njemu nudile privlačili su strane i bosansko-hercegovačke trgovce, koji su u njemu otvarali svoje trgovačke kuće. U Sarajevu su, pored ostalih, postojale: jedna francuska trgovačka kuća (Fraissinet et Cie), jedna austrijska trgovačka kuća (L. Rosenfeld), veći broj grčkih komisionara (Basileo Simeon, Alessio Constantin i George Nicolo Riso) i više bosanskih trgovačkih kuća, od kojih je najvažnija bila kuća Leona Levija (njen kapital se penjao, prema mišljenju Furkada, na 150.000 cekina, ili gotovo 2.000.000 zlatnih franaka, a imala je komanditna društva u Beču, Veneciji i Solunu).⁹² Od drugih velikih bosanskih trgovačkih kuća pomenimo kuće: Vita Danon, Calme Schinazzi (Kalmi Eskenazi?), Budimlić (kapital: 1.000.000 zlatnih franaka), Dimitrović (kapital: 800.000 zlatnih franaka), Gavro Demirović i braća (kapital: 650.000 zlatnih franaka), Lazar Lazić, Jovo i Đuro Mičić.⁹³

Furkad daje isto tako neke podatke o novcu koji je bio u optjecaju u Sarajevu, o mjenjačkom kursu i bazi plaćanja.⁹⁴

92 AE. Salonique 17. str. 34.

93 AE. Salonique 17. str. 10—14 i 23—38.

94 Ibid., str. 37—38.

RÉSUMÉ

LA VIE À SARAJEVO AU DÉBUT DU XIXe SIÈCLE D'APRÈS LES NOTES DE QUELQUES VOYAGEURS FRANÇAIS DE L'ÉPOQUE

Plusieurs Français, se rendant en Orient, passèrent par Sarajevo dès le XVIIIe siècle. Mentionnons, entre autres, les noms de Louis Gédoyn, Quiclet et Poulet, au XVIIe siècle, et celui du comte de Bonneval, au XVIIIe. Ce dernier passa, en 1730—1731, plus d'un an à Sarajevo et, bien qu'issu d'une ancienne famille de fervents catholiques, il y embrassa l'islam.

Mais, par suite de l'intérêt que Napoléon portait aux pays slaves du sud, et à l'Orient en général, nous rencontrons de nombreux voyageurs français en Bosnie et à Sarajevo surtout au début du XIXe siècle. Ils peuvent être répartis assez succinctement en plusieurs groupes, d'après leur profession et le but de leur voyage en Bosnie: diplomates (Pierre David, consul général de France à Travnik, Chaumette Des Fossés), envoyés militaires (Charles Pertusier, Félix Beaujour), officiers de reconnaissance (le général Ch. —N. d'Anthouard, les capitaines Leclerc, Roux-la-Mazelière, Riollay), quelques Français de passage (Hugues Pouqueville, Pascal-Thomas Fourcade), etc.

Tous ces voyageurs, officiels ou non, avaient l'heureuse habitude, imposée à certains d'entre eux, de décrire leur itinéraire, de composer des récits de voyage, de noter leurs impressions sur le pays et sur ses habitants.

Le présent article, pour lequel M. Šamić a utilisé quelques fragments de son ouvrage **Les Voyageurs français en Bosnie...** (Paris, Didier, 1960, 285 pp.), est consacré au séjour des voyageurs français à Sarajevo et aux trois aspects que présentent, d'après leurs impressions et leurs notes, la vie de la capitale bosniaque: l'aspect pittoresque (Sarajevo offre «un magnifique coup d'oeil»), l'aspect politique (Sarajevo: république oligarchique), l'aspect économique (Sarajevo: ville florissante).

Dr Hamdija Kapidžić

SARAJEVO U AVGUSTU 1878. GODINE

O burnim danima avgusta 1878. godine u Sarajevu dosada se uglavnom znalo na osnovu podataka koje su ostavili dr. J. Kečet¹ i fra Grgo Martić.² To je bio neobično dinamičan period u istoriji Sarajeva, kada se pripremao i pružao vrlo snažan otpor austrougarskoj vojnoj okupaciji. Ustanička Narodna vlada formirana je 28. jula 1878. godine. Ona je donijela odluku da likvidira osmanlijsku upravu sa valijom Mashar-pašom na čelu. To je učinjeno istoga dana. Tim aktom je prestala da egzistira viševjekovna osmanlijska uprava u Bosni i Hercegovini. Narodna vlada je povjerila građansku upravu Hafiz-paši, ranijem vojnom komandantu, a za komandante narodne vojske postavljeni su Smail-beg Selmanović-Taslidžak i Muhamed efendija Hadžijamaković. Formiran je i izvršni odbor Narodne vlade, obično nazivan Narodni odbor, u kome su pored istaknutih muslimana vidnu ulogu igrali srpski trgovci iz Srajeva.⁴ Narodna vlada je rukovodila otporom do 18. avgusta 1878. godine kada su austrougarske trupe pod komandom generala Josipa Filipovića nadirale prema Sarajevu i na juriš zauzele ovaj grad, 19. avgusta 1878. g.⁵

Austrougarskom generalnom konzulu Konradu Vasiću je naređeno od strane Narodne vlade, 31. jula 1878. g., da sa osobljem konzulata i drugim austrougarskim državljanima istoga dana napusti grad. Vasić je, zaista, 31. jula napustio Sarajevo sa pratnjom od 96 lica smještenih na dvanaestero kola. Do granice, kod Metkovića, austrougarsku koloniju pratio je odred zaptija sa Hadži-Dervišom Bilalom na čelu.⁶

1. Dr Josef Koetschet: Aus Bosniens letzter Zeit Veröffentlicht von Dr Georg Grassl. Wien und Leipzig 1905.

2. Fra Grgo Martić: Zapamćenja (1829—1878), Zagreb 1906.

3. Hamdija Kreševljaković: Sarajevo u doba okupacije Bosne, Sarajevo 1937, str. 29.

4. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 29; Vl. Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo 1937, str. 264; u Narodnom odboru, Skarić ga zove »izvršni«, od uglednih srpskih trgovaca u Sarajevu bili su: Jovo Vasiljević Bakrač, Risto J. Besarović, Risto Čuković, Đorđo Hadžidamjanović, Dimitrije i Gliša Jeftanović, Petraki ef. Petrović, Jovo Savić i Nikola Savić Boškov. Skarić: Sarajevo, str. 278—279.

5. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 36.

6. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 36.

Vasićevi izvještaji koje je podnosio ministru inostranih djela grofu Andriasiju predstavljaju najvažniji izvor za prikazivanje revolucionarnog zbivanja u Sarajevu neposredno poslije odluke Berlinskog kongresa kojim je Austro-Ugarskoj dat mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu. Postoji praznina u prikazivanjima zbivanja u Sarajevu od 31. jula do 18. avgusta 1878. g. Tu prazninu možemo sada rekonstruisati na osnovu nepoznatih izvora koji se nalaze u bečkom Ratnom arhivu. Radi se o dva savremena izvještaja iz Sarajeva. Prvi je izvještaj jednog anonimnog policijskog činovnika (turskog) iz Sarajeva koji predstavlja prikazivanje događaja u Sarajevu od odlaska gen. konzula Vasića iz Sarajeva do ulaska austrougarskih trupa u Sarajevo, dakle period od 31. jula do 18. avgusta 1878. godine.⁷ Iako se pouzdano ne može tvrditi o kom se policijskom činovniku radi, sa izvjesnom vjerovatnošću se može pretpostaviti da bi autor ovog izvještaja mogao biti dr J. Kečet, koji je kao ljekar i pouzdana ličnost turskih valija bio poznat u Sarajevu. Njegove objavljene bilješke se u izvjesnoj mjeri slažu s ovim izvještajem.⁸ Drugi, isto tako važan izvor za ovaj period je zvanični izvještaj engleskog konzula u Sarajevu upućen njegovoj vladi 3. avgusta 1878. godine.⁹ Ovaj izvještaj pruža prvorazredne podatke za period od 3. do 22. avgusta 1878. g. Oba pomenuta izvora pružaju izvanredno važne i interesantne podatke o prilikama u Sarajvu u avgustu 1878. godine i bacaju novo svjetlo na ljude i zbivanja u vrijeme neposrednog djelovanja Narodne vlade na organizovanju otpora austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Ove važne dokumente donijećemo u prevodu i dopunjavati ih podacima koje su o ovom periodu prikupili i objavili Skarić i Kreševljaković.¹⁰

BILJEŠKE JEDNOG POLICIJSKOG ČINOVNIKA U SARAJEVU

(Događaji koji su se odigrali od odlaska generalnog konzula g. Vasića do ulaska austrijske vojske u Sarajevo).

31. jula 1878. g. — Danas je g. Vasić otputovao oko 2 sata poslije podne sa svojom suprugom, zatim Tomom Herkalovićem¹¹, Piječkom¹² i više austrijskih podanika. Za njegovu bezbjednost određeno je, po naređenju valije, odjeljenje od 6 zaplija pod komandom Hadži-Derliša Bilala, koje je služilo kao pratnja do mosta na Krupi u Gabeli¹³.

1. avgusta 1878. g. — Po odlasku generalnog konzula Vasića formirana je komisija koja je imala da prikuplja dobrovoljno obećane novčane priloge

7. Ratni arhiv u Beču, Feldakten III (Fasz. 531, 1878-8-250) 73 — *Aufzeichnungen eines Polizeibeamten zu Sarajevo*. Ereignisse, welche sich seit dem Abgangstage des Generalkonsuls Herrn von Wassich bis zum Einmarsche der k. k. Oesterreichischen Armee in Sarajevo zugetragen haben.

8. Dr J. Koetschet: c. d.

9. Ratni arhiv u Beču, Feldakten III (Fasz. 531, 1878-8-250) 72 — Bericht des königlichen englischen Consuls an seine Regierung.

10. Skarić: Sarajevo, Kreševljaković: Sarajevo u doba okupacije.

11. T. Herkalović je bio dragoman austrijskog generalnog konzulata u Sarajevu. Napisao je rad: *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Hercegovina*, Zagreb 1906.

12. Piječko je Pietschka, vicekonzul (T. Herkalović: *Vorgeschichte*, str. 150) »Dem Herrn Viceconsul Pietschka wies er einen Wagen an«.

13. F. Kreševljaković: *Sarajevo*, str. 36, bilješka 24.

za izdržavanje ustaničkih trupa koje su bile upućene u borbu protiv austro-ugarske vojske. Svaki građanin je morao da dade svoj prilog prema ocjeni komisije, bez razlike na vjeru¹⁴.

Salih-efendiji Mulahuskanoviću je bilo povjereno da vrši nadzor nad telegrafskim uredom zbog održavanja tajnosti prispjelih vijesti.

Pod prijetnjom smrtno kazne niko u gradu nije smio nositi drugo nego bosansko narodno odijelo. Stranci, naročito Austrijanci, bili su protjerani iz zemlje.¹⁵

2. avgusta 1878. g. — Komisija je održala sjednicu pod predsjedništvom Hadži Loje¹⁶, Hadžijamakovića¹⁷, hafiza Zune, Ahmed efendije Nake¹⁸, Petra Petrovića¹⁹, Riste Cukovića²⁰ i Đerđa Hadži-Damjanovića²¹.

Jevreji, kojima vjera ne dopušta da učestvuju u ratu, bili su oporezovani sa jednim milionom groša, od koje je sume jedan dio već uplaćen.²²

Na ovoj sjednici komisije bio je izabran za gradonačelnika Muharem-beg a za gradske vijećnike bili su izabrani Abdurrahman i bratom, Guso Jeranović, Nikola Savić, Jovan Milentić, a od Jevreja David Eškenazi, Javer efendija, Ilija Baruh i Salomon Saloma.²³ Oni su imali zadatak da paze da se sva naređenja koja je izdavala komisija na vrijeme i tačno sprovode u djelo, da se određen broj i rod trupa regrutuje, upućuje u borbu i da se utvrđeni novčani iznosi ubiru od pojedinaca.

3. avgusta 1878. g. — Pjevaljski muftija Mehmed Nurudinefendija²⁴ je stigao u Sarajevo sa 50 muslimanskih i 18 hrišćanskih trgovaca, odsjeo u venkom konaku, prisustvovao sjednici Narodnog odbora i prenoćio kod Ahmed efendije Svrze.²⁵

Nezir efendija Skaljo²⁶, sadašnji vidija šerijata (?) i Risto Hadži-Damjanović poslani su u predjele Glasinca i Rogatice da pobune tamošnje muslimane i hrišćane.

14. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 38

15. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 31 — »Kršćani koji su dotada nosili evropsko odijelo, zamijenise ga narodnim, da ne pobuduje negodovanje novih vlastodržaca. Po nalogu nove vlade celat je vikao po carskom da svaki nosi narodno odijelo.»

16. H. Kreševljaković: Sarajevo, Hadži Lojo, str. 104—113.

17. H. Kreševljaković: Sarajevo, Muhamed ef. Hadžijamaković, str. 77—83.

18. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 30, bilješka 6.

19. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 30, bilješka 10; Skarić: Sarajevo, str. 255.

20. Član izvršnog odbora Narodne vlade. Skarić: Sarajevo, 278.

21. Skarić: Sarajevo, 279.

22. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 33 — »Narodni odbor nastavio je vrlo živo sakupljati novac i druge potrebe za vojsku. Ovim su naročito bili pogodeni bogati Jevreji, jer se od njih nije tražilo da se upisuju u narodnu vojsku.»

23. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 70, bilješka 15. Po službenom kalendaru »Salnamu« za 1295. god., posljednje graasko zastupstvo koje je zatekla okupacija bilo je sastavljeno ovako: načelnik: Ragib ef. Čurčić; vijećnici: Nezir ef. Zildžić, Petraki ef. Petrović, Mulaga Merhemić, Ahmed ef. Svrzo, Vejsilaga Svrzo, Hadži Ahmedaga Kajmak, Muhamedaga Kumašin, Mustafa Duranija, Mehmedaga Hidžikapetanović i Jovo aga Tasovac. Nije isključeno da je ovo gradsko predstavništvo postojalo prije izbijanja ustanka u Sarajevu i formiranja Narodne vlade. Gradsko predstavništvo koje je formirano za vrijeme nemira nije priznavano. General Filipović je imenovao novo predstavništvo neposredno po zauzimanju Sarajeva.

24. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 18, bilješka 17.

25. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 25, bilješka 25: Svrzo je bio bimbasha narodne vojske, gradski vijećnik i član raznih korporacija.

26. Nezir ef. Skaljo je bio vrhovni šerijatski sudija i gradonačelnik Sarajeva od 1899. do 1905. g. T. Kruševac: Sarajevo pod austro-ugarskom upravom, Sarajevo, 1960, str. 64.

Ragib efendija Čurčić bio je poslan kao kadija u Fojnicu.²⁷

4. avgusta 1878. g. — Narodni odbor (der grosse Rath) naredio je Blagoju Samoukoviću da sa jednim naoružanim muslimanom pobuni narod u okolini Sarajeva bez razlike vjere.

Kosti Rosikoviću(?) je bilo naredeno da ide sa pljevaljskim muftijom u Donju Tuzlu, a mjesto njega je otišao Unčo Đikadija od koga je dobio 80 austrijskih dukata i dobro osedlanog konja na poklon.²⁸

Hadžijamaković je otišao u Vranduk da preuzme komandu nad trupama.

5. avgusta 1878. g. — Danas je bila objavljena proklamacija zamjenika kadije, Sulejmana Sirije.²⁹

Komandant Smail-beg Taslidžak otišao je danas sa 40 konjanika i sa Avakumom Avaku moiri (Avakumović?), Ristom Vukovićem (Kolagjio) i Jovom Skarićem u Klokote. Kad je stigao na Kobilju Glavu, komandant je saznao da su turske trupe potpuno potučene kod Varcar Vakufa (Mrkonjić-Grad), te je naredio povlačenje u Klokote. Ovu naredbu nisu poslušale redovne trupe, nego su hitno otišle putem koji vodi u Foču. Smail-beg sa ostalima vratio se u Klokote.

6. avgusta 1878. g. — Jovan Vlačić i Spasoje Polić bili su poslani sa dva naoružana muslimana u opštine u okolini Sarajeva da narod pripremaju na ustanak kojim je trebalo da rukovode, zatim da rekviriraju konje i volove za razne transporte.

Narodni odbor je telegrafisao visokoj Porti da su austrijske trupe već prešle bosansku granicu, da Bosna ne može pružiti otpor sa neznatnim raspoloživim snagama i moli za pomoć, jer je austrijska vojska brojna i snabdjevena dobrim topovima.³⁰

27. Ragib ef. Čurčić je bio gradonačelnik Sarajeva neposredno pred okupaciju, Kreševljaković: Sarajevo, str. 32, bilješka 18.

28. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 40, bilješka 38. Unčo Naumović je bio zamjenik (bedel) Koste Rosikovića. Očevidno je krivo uneseno ime srpskog bogatog trgovca koji mjesto sebe šalje zamjenika u pratnju muftije Šemsikadića.

29. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 43. Druga proklamacija je obnarodovana 8. avgusta, po kojoj je trebalo u gradu zavesti red i sigurnost. Nije isključeno da je to proklamacija Sulejman Sirije.

30. Državni arhiv u Beču, Politisches Archiv, Türkei, Liasse VI, Fasz. XII/229, **Streng geheim**. Graf Ziči Andrašiju, Carigrad, 9. avgusta 1878. Prelazak austrijskih trupa preko Save i njihovo dalje prodiranje u Bosnu izazvalo je u Bosni, kao i u Carigradu vrlo mučan utisak. I pored činjenice da je Turska vlada pristala na odluku Berlinskog kongresa uz koncesiju da je okupacija privremnog karaktera i da je sultan suveren Bosne i Hercegovine, sultan i većina članova njegove vlade su se kolebali i pokušavali da traže intervenciju evropskih sila da se okupacija odgodi dok se u detaljima o sprovođenju okupacije ne dogovore Turska i Austro-Ugarska. U Carigradu se očekivao otpor muslimana i Srba okupaciji. Iz ovog izvještaja uzimam sljedeći pasus: »Der Sultan machte Safvet Pascha eine schreckenderegende Schilderung über die Qualen und Katastrophen, die im Falle eines Einmarsches fernder Truppen den beiden in Frage stehenden Provinzen in Aussicht stünden. Er sprach ihm von der bis an den Fanatismus grenzenden Liebe, Hingebung und Anhänglichkeit an Allerhöchst siene Person, der in den besagten Provinzen wohnhaften muselmännischen Bevölkerung, die es vorziehen werde, sich bis auf den letzten Mann lieber tödten zu lassen, als ihr Haupt unter das Joch eines fremden und das noch dazu christlichen Herrschers zu beugen; dass die Anhänger der orthodoxen Religion die österreichische Regierung hassen und verabscheuen und schon aus diesem Grunde bereit seien, in der Vertheidigung ihres Landes der muselmännischen Bevölkerung sich anzuschließen.

7. avgusta 1878. g. — U Sarajevu je objavljeno da je zakon šerijata stupio na snagu danom objavljivanja, a građanski zakon je time stavljen van snage.³¹

Da se narod uvjeri, bile su odmah protjerane iz Sarajeva sve prostitutke, jedan hrišćanin i jedan musliman bili su kažnjeni tjelesnom kaznom (dobili su batine po stražnjici). Između ostaloga, objavljeno je da će onaj koji baci i najmanji komadić papira na ulicu, biti najstrožije kažnjen.³²

8. avgusta 1878. g. — Anton Eftanović (Jeftanović) bio je postavljen od Narodnog odbora za zamjenika Hadžijamakoviću i naredeno mu je da u tom svojstvu ode u Klokote. Jeftanović zbog bolesti nije mogao da udovolji ovom naredenju te je poslao kao zamjenika svoga sina Kostu.³³

Danas je dobio Narodni odbor telegram od sultana, u kome je stanovništvu Bosne savjetovano da izbjegava svako prolijevanje krvi i da dozvoli da austrijska vojska uđe mirno, pošto se u Carigradu radilo na tome da se u Beču nastoji da se odustane od okupacije. U istom telegramu je savjetovano muslimanima da pošalju deputaciju austrijskom vojnom komandantu da ga zamoli da obustavi napredovanje dok se Porta s Bečom ne sporazumije.³⁴

9. avgusta 1878. g. — Narodni odbor, u punom sastavu, odlučio je da sutra pošalje vojnom komandantu Filipoviću deputaciju koja se sastoji od sljedećih ličnosti: Hafiz-paša, Fehim efendija Alikadić, Ali-aga Hadžikape-tanović, Hadži Avdija Halač, Demetrije Jeftanović, Risto i Jovo Besara, Pero Sadžija i Salemon Saloma. Deputacija je trebalo da generalu Filipoviću uruči sultanov telegram i da ga moli da obustavi napredovanje trupa i dalje ne kreće dok se dvije vlade ne sporazumiju u pogledu okupacije.³⁵

Pošto je Hafiz-paša otišao s deputacijom u Zenicu, odredio je da ga zastupa za vrijeme njegova odsustvovanja Fadil-paša.³⁶

10. avgusta 1878. g. — Deputacija je otišla u Zenicu.³⁷

31. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 34 — »30. srpnja u 6 sati ujutro posjetio je Hadži Lojo generalnog konzula Vasića... Tom prilikom je rekao Hadži Lojo da oni (narod) hoće da u buduće ne bude drugog poreza osim desetine i glavarine za kršćane i jevreje, da se stalna vojska ukine i da oni neće priznavati drugog zakona osim Kurana...« »Ja sam danas gospodar u Bosni, begovi i edličnici nisu ništa.«

32. Aufzeichnungen..., »In der Stadt Sarajevo wurde publiziert, dass das Gesetz des Serijats mit dem Tage der Publication in Wirksamkeit tritt, dagegen das Kanon ausser Kraft gesetzt wird.«

Um das Volk zu überweisen, wurden sogleich sämtliche liderliche Dirnen aus Sarajevo verjagt, ein Christ und ein Mohamedaner mit einer Leibesstrafe belegt (sie erhielten nämlich Stockstreich auf die Fusssohlen). Unter anderen wurde auch publiziert, dass derjenige, welcher das kleinste Papierstückchen auf der Gasse fallen lässt, strenge bestraft werden wird.«

33. Antonije Jeftanović, zvaní Antonaći, porijeklom je Grk, imao je u Sarajevu han koji se po njemu zvao Antonijin han. H. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji, Sarajevo 1957, str. 84.

34. RAB, Careva vojna kancelarija, No 69—1/30—57. Telegram gen. Filipoviću od šefa Careve vojne kancelarije, generala Beka, Beč, 13. VIII 1878. »Laut heutigen Telegramms des Botschafters Gf. Zichy hat Safvet Pascha demselben mitgetheilt, dass das in Sarajevo von der Bevölkerung eingesetzte Regierungscomitée, den von ihm ernannten Gouverneur Hafiz Pascha beauftragt habe, dem österreichischen Kommandanten entgegen zu eilen und diesen um Milde und Nachsicht für die Bevölkerung zu bitten.«

35. H. Kreševljaković: Sarajevo, 43—44. Po podacima koje donosi anonimni policijski činovnik, sastav deputacije generalu Filipoviću je veći od onog koji donosi Kreševljaković.

36. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 38, bilješka 36. Fadil-paša je trebalo da uplati ratnog poreza 150.000 groša.

37. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 44.

11. avgusta 1878. g. — Muslimani lutaju sokacima Sarajeva vičući i pitajući zašto Hadži Lojo ne razvije prorokovu zastavu, zašto njegova čvrsta hrabrost ne dolazi do izražaja i zašto ne ide protiv austrijskih čupa. Na to se Hadži Lojo našao prisiljenim da ide u borbu. Sa svojih 12 krvožednih razbojnika (od kojih je jedan ubio tamo dolazećeg mirnog putnika po imenu Sokuića) došao je na Ilidžu i htio (Hadži Lojo) zapaliti Fadil-pašinu kuću. Odatle je krenula četa do Kiseljaka, gdje je Hadži Lojo počinio više pakosnih djela i zatim se opet vratio u Sarajevo.³⁸

12. avgusta 1878. g. — Zamjenik valije Fadil-paša predložio je Narodnom odboru da se napusti planirani otpor i da se Austrijanci puste da mirno uđu, čime bi u zemlji uspostavili tako potreban mir i red. Fadil-paša je bio potpomognut od nekih članova Narodnog odbora, ali ipak nije mogao s predlogom prodrijeti, pošto je u Sarajevu brojno prikupljena svjetina bila raspoložena za pljačku i prema tome je bila protiv svakog uvođenja zakona.³⁹

13. avgusta 1878. g. — Danas se nije ništa značajno dogodilo. Sve se nalazilo u napregnutosti i strahu očekujući sa nestrpljenjem rezultat deputacije. Građanstvom je zavladao veliki strah, pošto su naoružane skitnice počele da uzimaju prijetee držanje.⁴⁰

14. avgusta 1878. g. — Na današnju sjednicu Narodnog odbora bili su pozvani svi muhtari i knezovi da se savjetuje i odluče da li treba da se predaju ili da se dade tvrdokoran otpor. Fadil-pašina namjera je bila osujećena. Zatim je održana tajna sjednica.⁴¹

15. avgusta 1878. g. — Predmet današnjeg savjetovanja bili su zločini koji su Hadži-Loji upisivani u grijeh. Na predlog Fadil-paše bio je Hadži Lojo jednoglasno osuđen na smrt. Hadži Lojo je bio pozvan u konak od strane Hadži-Avdije, i pošto je uvidio da je ovdje otpor nemoguć, pokorio se i pošao naoružan. Penjući se uz stepenice ranio se na neobjašnjiv način. Ovim se poslužio da bi izbjegao kaznu, što mu je i pošlo za rukom, jer je sjednica zaključena i prisutni narod se razišao.⁴²

16. avgusta 1878. g. — Deputacija se vratila iz Zenice, odlučno odbijena od glavnog zapovjednika, i saopštila je stanovništvu da austrijski vojni komandant nije htio da uzme do znanja njegovu molbu u pogledu obustavljanja napredovanja i odustajanja od okupacije i da je, naprotiv, izjavio da će naredjenja dobijena od svoje vlade tačno i strgo sprovoditi i niko se ne može usuditi da se tome suprotstavi.

Na ovu vijest Fadil-paša je ponovo predložio da se Austrijancima ne suprotstavljaju, ali ni ovaj put nije postigao nikakav rezultat.

Višegradski kordonski bataljon je otputovao danas cestom koja vodi u Visoko.

38. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 46.

39. U Narodnom odboru postojala je jedna struja raspoložena da ne pruži otpor austrijskoj vojsci. U tome se isticao Fadil-paša Šerifović.

40. Građanstvo se bojalo pljačkanja siromašnijih slojeva gradskog stanovništva koje je predvodio Hadži Lojo.

41. Prvi put se u izvorima spominju muhtari i knezovi koji je trebalo da se savjetuju sa Narodnim odborom o otporu koji se imao pružiti Austrijancima. Fadil-pašin pokušaj nije uspio.

42. Kreševljaković spominje da je kadija izdao osudu da se Hadži Lojo ubije (Sarajevo, 46). Uticaj Fadil-paše Šerifovića na odluku da se likvidira Hadži Lojo je očevidan. U dokumentu je jasno utvrđeno da je Narodni odbor osudio Hadži-Loju na smrt. To se vidi i iz drugih dokumenata koji govore o Hadži-Loji.

43. RAB, Nr. 204/1 1878. Extrablatt Wien. »Philipovic erklärte, sich keinerlei Verhandlungen einzulassen, Sarajevo besetzen, rindet er Widerstand werden noch Generationen Jahren denken.« RAB, No 69 — 1/30 — 69 — Careva vojna kancelarija. Filipović Beku, 15. VIII 1878. — Ich erwiderte: Die Okkupation Bosniens und der Hercegovine erfolgt über einstimmigen Beschluss der Grossmächte welchem die Pforte beigestimmt und könne ich es nicht

17. avgusta 1878. g. — Sinoć se pronijela vijest u Klokotima i drugim ustaničkim logorima da austrijska vojska napreduje poput divlje bujice i da nikakva snaga nije u stanju da je zadrži. Na to su ustanici napustili položaj kod Klokota i Kiseljaka i bježali prema Sarajevu.

18. avgusta 1878. g. — Danas vlada užasna uzbudenost među građanstvom. Pronijela se vijest da se namjerava dozvoliti miran ulazak Austrijancima.

Narodni odbor drži sjednicu. Hafiz-paša je sa svojim adutantima otišao u austrijski logor kod Visokog. Topovi su bili razmješteni na raznim tačkama.⁴⁴

Oko četiri sata poslije podne naredio je komandant artiljerije Nako Ahmed efendija, u saglasnosti sa Hadžijamakovićem i Avdom Jabučicom, da 3 do 4 topa pucaju u pravcu Sarajevskog polja. Hafiz-paša je, još usput, naredio preko svog adutanta da se odmah kanonada obustavi.⁴⁵

U 7 sati naveče proleter i stranci su došli do uvjerenja da nisu u stanju pružiti otpor, prikupili su se i zaključili da zapale Sarajevo, da ga

als wahrscheinlich annehmen dass ihnen dies, wenn auch nicht offiziell, so doch in anderen Weise auch zur Kenntniss gelangt sei. Die Anrufung der Intervention Englands sei gegendstandslos, weil ja England in erster Reihe die Okkupation befürwortet habe. Als Soldat an Befolgung erhaltener Befehle gewöhnt, werde ich fortmarschieren und Sarajevo binnen wenigen Tagen besetzen. Ich forderte sie auch die von hier mitzunehmende Proklamation zur allgemeiner Kenntniss zu bringen und im Sinne derselben die Bevölkerung zur Ruhe und Ordnung zurückzuführen.

Ich wünschte der weiterer Gefährdung von Menschenleben meinen erhaltenen Befehl und mienen Zweck zu vollziehen, werde aber, falls diese meine friedliche Absicht nicht erkannt werde, jeden Widerstand zu brechen wissen. Ein Brechen das nur mit Bedrohung des Lebens vieler eher möglicherweise auch klarschiediger verbunden eher sein könne. Ein Widerstand wo immer meine überwältigende Kraft entgegen gesetzt wäre daher Wahnsinn, ein Verbrechen. Hafiz Pascha dem ich diese Ansprache in francösischer Sprache wiedergab, nur von mir im verbindlichster Weise gefragt würde was er weiters vorhabe, ob er nach Constantinopel oder in Sarajevo zurückzukehren vorhabe, erwiderte, er müsse nach Sarajevo zurückkehren, weil er hiefür seinen Schwager als Geisel in den Händen der Revolutionäre zurückgelassen habe«. — Telegram upućen iz Zenice, 13. avgusta 1878.

44. RAB. Careva vojna kancelarija. Telegram Filipovića, No. 262/8 1878. Filipovićevo mišljenje o ulozi Hafiz-paše:

»Hafiz-Pascha hat sich schon am 18. Abends im Bivak zu Blažuj gestellt.

Die Rolle die dieser General, zweifels ohne im Auftrage seiner Regierung, gespielt, liegt nun offen zu Tage. Demselben muss entschieden die Hauptschuld die Bewegung hervorgerufen und die Insurgenten mit Waffen und Munition versehen zu haben zur Last gelegt werden.

Die Vertreibung des Vali ist indirekt sein Werk, worauf er sich durch den berüchtigten Hadži Loya willig zum Gouverneur ernennen liess. Dies wurde mir übereinstimmend von glaubenwürdigen Seite versichert.

Auch gegenwärtig will er sich noch nicht mit dem Gedanken vertraut machen, dass seine Rolle ausgespielt ist, versucht er leitenden Einfluss zu gewinnen.

Diesen Mann aus der Hauptstadt der insurgierten Provinz zu entfernen ist absolut nothwendig, daher ich denselben am 22. unter Begleitung eines Offiziers und einer von Etappe zur Etappe abzulösenden Kavallerie Escorte ans Festungs-Commando Brod mit dem Auftrage sende, denselben bis zum Einlangen hoher Weisungen zu internieren. Bitte diesem Festungscommando die auf die Aufnahme und Weiterbeförderung Hafiz-Paschas bezugnehmenden Weisungen-insbesonders hinsichtlich dessen Allimentation — bekannt geben zu wollen«. — Sarajevo, 20. VIII 1878.

45. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 88-91 o A. Jabučici.

opljačkaju i da zatim odstupe prema Foči. Sprovođenje ovog plana osujetilo je naoružano građanstvo u Sarajevu.⁴⁶

Od 2. avgusta 1878. g. do razbijanja ustanika kod Klokota svakodnevno su slana odjeljenja ustanika u raznim pravcima protiv Austrijanaca.

19. avgusta 1878. g. — Austrijske trupe su nadirale i Sarajevo je bilo zauzeto na već poznati način.⁴⁷

II

IZVJEŠTAJ KRALJEVSKOG ENGLESKOG KONZULA NJEGOVOJ VLADI^{47a}

3. avgusta 1878. g. — Kada se približio utvrđeni termin za početak operacija protiv Austrijanaca, bilo je u početku malo oduševljenja. Azijske trupe su stavljene u prvu liniju, a pošto su bile lišene svojih komandanata, pokazivale su veliko nezadovoljstvo. One nisu imale oficira iznad ranga juzbaše (kapetana), prtijaga, šatora, ničega što je na maršu neophodno.

U srijedu ujutro jahao je kroz grad neki Rizvan-beg⁴⁸, jedan od onih koji su podstrekavali na revoluciju, grdeći narod zbog malakslosti; najednput je u nastupu bjesnila isukao sablju i ubio tri covjeka: jednog zaptiju, jednog pravoslavnog sveštenika i njegova necaka. Piva dvojica, kako se pričalo, podlegli su ranama.

Otada su učinjeni veliki naponi da se poveću vrenje u narodu, i telegram koji je stigao iz Banje Luke, a koji je prikazao okupaciju ovog grada na taj način da se namjera aneksije nije krivo shvatala bio je objavljen da posluži kao podsticanje za otpor.

Juče i danas napustile su grad znatne »bande« nacružanih ljudi da krenu u Travnik, Visoko i Vranouk. Do ovog časa otišao je iz sarajevskog kadiluka (distrikta) otpornike 5000 ljudi. Kakav će otpor pružiti, teško je unaprijed reći.

Nema nikakve organizacije koja je stalna, nikakvih mjera za redovno i stalno snabdijevanje trupa, nema operacionog plana i, uostalom, nikoga kome je povjerena vrhovna komanda. Jos uvijek svaka mala grupa radi potpuno na vlastitu odgovornost.

Oprkos svemu tome pretpostavlja se da će Austrijanci djelovanjem ovih neregularnih snaga biti jako zacrzvani, mada one ne predstavljaju nikakvu veću opasnost, i što Austrijanci budu uzete oklijevali, tim će biti stvoren veći otpor.

Teško se može posumnjati da bi Austrijanci da su snažno upali prije 14 dana ili tri sedmice i isto tako napredovali naišli samo na beznačajan otpor.

46. RAB, Careva vojna kancelarija, No. 266, 8, 1878, telegram Filipovića, Sarajevo, 21. avgusta 1878:

»Uebereinsummende Kundschaftsnachrichten besagen, dass die Führer der bei Sarajevo geschlagenen und versprengten Insurgentenhauen theils ins Sprezzathal, theils ins Sandschnakal Novi-bazar sich begaben zu dem Zwecke, um die gegen Fmit Szapary rechnenden Kranie, aber auch anderseits aus Novi-bazar frische Zuzüge regularen Militars zu wiedereroberung Sarajevos.«

47. H. Kreševljaković, Sarajevo, str. 47 — »Narodna vlada je postojala dvadeset i dva dana. Za to vrijeme nije niko nikog ni prstom takao, a isto tako nije se dirao ni u čiji privatni imetak. Odlučniji ljudi su noću stražarili po gradu i okonci i nijesu ovu službu povjeravali sumnjivim elementima. Osobito se pazilo i čuvalo one mahale i čaršija gdje su kršćani i jevreji stanovali i svoje radnje imali, da im ne bi ko šta na žao učinio.«

47a) Otpравниk poslova engleskog konzulata u Sarajevu bio je Eduard Freeman (VI. Skarić: Sarajevo, str. 277).

48. H. Kreševljaković, str. 12, bilješka II: »On je nedaleko stare Careve ćuprije izranio sabljom svoga pašanca Nuragu Kramarevića jer se nije htio priključiti pokretu.«

Hrišćani, katolici kao i pravoslavni, pa čak i Jevreji, bili su naoružani, i više malih četa (bandi) već je otišlo s muslimanima (die Türken). Ovi su se pokorili naredbama samo iz straha od vjerovatnih posljedica, ali je sigurno da se neće boriti.

Izgleda čudnovato da su se muslimani dali tako lako obmanuti.

Zasada se teško može govoriti o bilo kakvom autoritetu ili vladi. Hafiz-paša je samo po imenu valija, a Narodni odbor koji se sastoji od građana vodi poslove, ali je i on bez moći.

U cjelini vlada čudna tišina u gradu, što se bez sumnje ima pripisati činjenici da je veliki dio muškog stanovništva odsutan. Isto tako u gradu nema vojske, izuzev policije, koja je od strane Hafiz-paše, odmah na izbijanju nemira, dodijeljena raznim konzulatima, naravno sa pristankom stanovništva.

Tumaram slobodno po gradu bez pratnje, pa čak i bez moga kavaza, i ne doživljavam ni sa jedne strane bilo kakvog napastovanja ili dosadivanja. Svi Evropljani, izuzev konzula, napustili su grad ili su se zaključali u svojim kućama.

Nikome više nije bilo dopušteno da nosi evropsko odijelo. Činovnici, oficiri, uglavnom svak, izuzevši konzule, bogat ili siromašan, hrišćanin ili musliman, morao se služiti samo narodnom odjećom.⁴⁹

Muslimanskim ženama je bilo zabranjeno da nose »carigradske feredže«. Isto je to važno za suncobran i evropsku obuću. Žene se moraju pokrivati i odijevati prema običaju koji vlada u zemlji. Danas je obnarodovana »obiava« po kojoj će se ubuduće vladati prema šerijatu ili vjerskom pravu. Tamnica je ukinuta. Jedan ubica je odmah ubijen, a jedan kradljivac je kažnjen odsijecanjem ruke.⁵⁰

U stvari se pokušava da se preko fanatične i konzervativne partije zemlja dovede u položaj u kome je bila prije 30 godina, još prije nego što je njeno pokorenje sprovedeno od strane serdar Ekrem Omer-paše, prije zavodnje tanzimata, kada je savez (alijsa) ove zemlje s Portom postojao samo po imenu i kada su domaći begovi posjedovali isključivu vlast; feudalni sistem je bio u najljepšem cvatu.⁵¹

Ja sam stalno u čvrstom uvjerenju da je turska vlada dala prvi impuls otporu protiv okupacije od strane Austrije, pošto se na drugi način teško može objasniti nečuvan priliv oružja i municije. Čak sam bio svjedok da je više stotina sanduka municije bilo doneseno u grad i Vicomte du Halgouët, vojni

40. RAB. Bericht des königl. englischen Consuls: »Es ist Niemanden mehr gestattet europäische Kleider zu tragen. Beamte, Offiziere, überhaupt Jedermann, die Konsulen ausgenommen, reich oder arm, Christ oder Türke, muss sich der nationalen Kleidung bedienen.

Den türkischen Weibern ist verboten den »Constantinopler Ferredschat« zu tragen. Gleiches gilt bezüglich des Sonnenschirms und der europäischen Fussbekleidung, sie müssen sich verschleiern und entsprechend dem Gebrauche des Landes kleidern. Auch wurde eine »Kundmachung« heute veröffentlicht des Inhaltes, dass in Hinkunft das Land nur dem Scheriat oder dem religiösen Rechte nach regiert werden wird.«

50. Ibidem. — »Gefängniss wird abgeschafft, ein Mörder wird sogleich hingerichtet, ein Dieb büsst mit dem Verluste einer Hand etc.« Na dan pre-laska austrougarskih trupa u Bosnu, 29. jula 1878. došlo je do raspuštanja hapšenika. »Taj dan pušteni su iz zatvora svi kažnjenici. I sam je Hadži Lofo s njih skidao okove, a oni su mu ljubili ruke, noge, bradu i čelo i klicali živio!« (Kreševliaković, Sarajevo, str. 33).

51. Ibidem. — »In der That wird durch die fanatische und konservative Partei der Versuch gemacht das Land auf jene Stufe zurückzubringen, welche dasselbe vor etwa 30 Jahren inne hatte, ehe noch dessen Unterwerfung durch den Serdar Ekrem Omer Pascha durchgeführt war, vor Einführung des Tanzimaths, als die Alliance dieses Landes mit der Pforte bloss dem Namen nach bestand und die einheimischen Begs die alleinige Macht im Lande besaßen, das feudale System in schönster Blüthe war.«

ataše kod francuskog poslanstva u Carigradu, koji je ovdje stigao na dan pobune, uvjeravao je da je između Mitrovice i Sarajeva susreo 400 konja s municijom koja je upućena prema posljednjem gradu, dok se u Mitrovici očekivalo još 32 željeznička vagona puna municije da se pošalju u Bosnu. Jedan tamošnji željeznički činovnik ispričao je pomenutom gospodinu da za vrijeme cijelog srpskog rata željeznica nije toliko mnogo municije prevozila kao, upravo, proteklih sedmica. Telegrafski vod je 30. jula poboljšan dok je poštanski saobraćaj sa Evropom potpuno obustavljen.⁵²

12. avgusta 1878. g. — Za vrijeme prošle sedmice nije popustilo nastojanje kolovoda muslimanske (turske) pobune da narod podstrekavaju da pruži otpor napredovanju Austrijanaca.

Hadži Lojo, čiji su vlast i uticaj neograničeni, bio je neumoran u svojim nastojanjima i sigurno je da nije bilo njegova prisustva, ne bi se ni četvrti dio ovdašnjih ustanika digao na otpor.

Veliko i malo, bogato i siromašno, bilo je prisiljeno da se spremi i da ide protiv neprijatelja.⁵³

General Ismet-paša⁵⁴, đumrukčija ili šef carinskog odjeljenja, nadšumar-inspektor i mnogi drugi nosioci visokih položaja bili su prisiljeni da nose bosanska odijela i da služe u vojsci kao obični bašibozuci. U slučaju protivljenja moglo bi ih stati života.

To je bila stvarno strahovlada. Velike novčane kontribucije bile su nametnute stanovništvu. Jevrejskoj opštini je bilo nametnuto da plati 800.000 pijastera. Jedan hrišćanski trgovac koji je bio pozvan da saraduje, propustio je da doprinese dizanju hrišćanskog stanovništva, bio je osuđen da plati 15.000 pijastera. Jednom riječi, svak je morao, pod jednim ili drugim izgovorom, da položi novčanu sumu.

Izgleda da su Bosanci, kako ranije tako i sada, pružili Austrijancima slab otpor, ali polagano napredovanje Austrijanaca umanjuje njihov ugled u očima kako prijatelja, tako i neprijatelja.

Azijske trupe, kojima su bili povjereni najvažniji položaji, držale su se vrlo dobro kod Jajca i Maglaja i pretrpjele su velike gubitke, ali im ipak nije od ovdašnjih muslimana (von der Seite der hiesigen Türken) pružena podrška.

Pomenute trupe odbijaju da se dalje bore i za posljednja tri dana više hiljada je prošlo dijelom kroz grad a dijelom se povuklo preko planina u Sjenicu.

Posljedica turskog poraza kod Jajca bila je u tome što su Austrijanci, kako izgleda, imali da zauzmu Travnik 10. avgusta, pošto su stanovnici ovoga grada najodlučnije odbili da pruže pomoć Sarajevu.

52. Ibidem. — »Ich bin stets der festen Ueberzeugung, dass die türkische Regierung den ersten Impuls zum Widerstande gegen die Okkupation von seite Oesterreichs gab, da schwerlich auf andere Art der unaufhörliche Nachschub von Waffen und Munition seine Erklärung findet. Ich selbst war Zeuge, dass mehrere Hundert Kisten Patronen in der Stadt gebracht wurden und der Vicomte du Halgouët, Militär-Attaché bei der französischen Gesandtschaft in Constantinopel, welcher am Tage der Erhebung hier anlangte, versicherte zwischen Mitrovicza und Sarajevo 400 Pferdeladungen Munition, nach letzterem Orte instradirt, begegnet zu haben, während in Mitrovicza noch 32 Eisenbahn-Waggons voll Munition der Absendung nach Bosnien warteten. Ein dortiger Bahnbeamte erzählte genannten Herrn, dass während des ganzen serbischen Krieges, die Bahn niemals so viel Munition beförderte, als gerade die letzverflossenen Wochen.«

53. Ibidem. — »Hadschi Loya, dessen Macht und Einfluss unbegrenzt ist, war unermüdlich in seinen Bestrebungen, und es ist gewiss, wäre es nicht durch seine Gegenwart gewesen, nicht der vierte Theil der hierortigen Insurgenten hätte sich zum Widerstande erhoben.

Hoch und nieder, reich und arm war gezwungen sich zu rüsten und dem Feind entgegen zu geben.«

54. H. Kreševljaković: Sarajevo, str. 11, bilješka 8.

Stalno postaje jasnije da austrijskim trupama ne bi nigdje bio pružen otpor kad ne bi emisari iz Sarajeva podbadali stanovništvo zemlje. Primjetnju se sila i prijetnja da se narod digne na ustanak, a češće su ubijani turski oficiri i emisari.

Četvrtoga avgusta došao je telegram iz Carigrada sa zahtjevom narodu da se ne odupire okupaciji zemlje od strane Austrije. Hafiz-paša je naredio da se ovaj telegram objavi. Time je stavljena do znanja Portina naredba onima koji su u svoje ruke uzeli vođenje javnih poslova; ovi su se izjasnili da zbog časovite uzbuđenosti naroda ne mogu preduzeti bilo kakve korake.⁵⁵

Šestoga avgusta došao je drugi telegram od Porte koji je javljao da je sultan duboko dirnut zbog mnogog prolijevanja krvi u Bosni i da je molio englesku kraljicu za intervenciju. Hafiz-paši je naredeno da se odmah uputi u austrijski glavni stan, da o ovome obavijesti generala Filipovića i da ga učini odgovornim za dalje prolijevanje krvi.⁵⁶

Hafiz-paša, koji je u suštini bio pripravan da izvrši svoju misiju, bio je od naroda spriječen. Ipak je juče krenuo u pratnji jedne deputacije građana, koja se sastojala od dva muslimana, dva pravoslavna hrišćanina, jednog katolika i jednog Jevrejina, u Busovaču da pregovara sa Austrijancima.

S druge strane je Hadži Lojo, koji se poslije dvodnevnog boravka na Kiseljaku ovdje vratio, učinio nove napore da narod održi u borbi protiv carskih trupa koje nadiru. Ipak ne mislim da će njegovi napori dati rezultate.⁵⁷

Posljednjeg dana vraćali su se kući ustanici, jedni za drugim, ćutke, i više ne uzimaju dobrovoljno oružja.

Ovo je dalo povoda kolovodama da danas objave da će svi kao upisani ratnici koji se ne vrate do sutra u svoja odjeljenja biti strijeljani, osim toga stavili su van zakona svakog koji bude pokušao da izigra ovu naredbu.

17. avgusta 1878. g. — Hafiz-paša i pomenuta deputacija vratili su se 14. o. mjeseca iz austrijskog glavnog stana u Zenici. General Filipović je izjavio da ne može postaviti uslove, nego ima po carskom naređenju da okupira Bosnu i namjerava da ovo naređenje izvrši. Njegov pohod na Sarajevo ništa neće zadržati. General je dodao da je bio dobro informisan o događajima u Sarajevu i pričao je deputaciji o masakru jednog austrijskog konjičkog odjeljenja kod Maglaja.⁵⁸

55. RAB, Bericht des k. eng. Consuls... »Am 4. dieses Monates kam ein Telegramm aus Constantinopel mit der Aufforderung an das Volk sich der Okkupation des Landes von Seite Oesterreichs nicht zu widersetzen. Hafiz Pascha unterliess die Veröffentlichung dieses Telegrammes, er brachte es nur zur Kenntniss Jener, welche die Leitung der öffentlichen Angelegenheiten in ihre Hand genommen hatten, jedoch dieselben erklärten in Folge der augenblicklichen Erregtheit des Volkes keinerlei Schritte zu können.«

56. Ibidem. — »Am 6. dieses Monates kam ein zweites Telegramm von der Pforte, des Inhaltes, dass der Sultan tief betrübt über das viele Blutvergiessen in Bosnien, die Königin von England um deren Intervention bat. Hafiz Pascha war darin beordert worden sich sofort in das österreichische Hauptquartier zu begeben um hier von Feldzeugmeister Philipovic in Kenntniss zu setzen und für alles weitere Blutvergiessen verantwortlich zu machen.«

57. Ibidem. — »Dies veranlasste die Rädelsführer heute zu verkünden, dass Alle als Combattant Verzeichnete, welche nicht bis morgen zu ihren Abteilungen zurückkehren, erschossen werden, ausserdem erklärten dieselben Jeden für vogelfrei, der diesen Befehl zu umgehen suchen wird.«

58. Ibidem. — »Hafiz Pascha und die erwähnte Deputation kehrten am 14. dieses Monates aus dem österreichischen Hauptquartier in Zenica zurück. Feldzeugmeister Philipovic erklärte nicht in der Lage zu sein Bedingungen stellen zu können, sondern er habe den kaiserlichen Befehl Bosnien zu okkupieren und beabsichtige diesen Befehl auszuführen; Nichts werde seinen

General Filipović je završio govor prijetnjom: u slučaju da još jedan metak bude ispaljen na njegove trupe, odgovornost za sve što se do sada dogodilo u zemlji prenosi na Sarajevo, i tako će se osvetiti gradu da će se još vijekovima o tome govoriti.

Bez obzira na to, premda se deputacija osvjedočila o beskorisnosti daljeg otpora, što se ona javno ne usuduje da kaže, ipak su pobunjenici pokušali — otprilike oko 5000 ljudi — da spriječe prodiranje Austrijanaca kod Klokota, mjesta između Busovače i Kiseljaka. Ovu poziciju su juče rano s lakoćom zauzele carske trupe. Cijelu noć su pristizali ovdje bjegunci.

Sinoć je bilo dogovoreno da se u okolini Sarajeva pruži posljednji pokušaj otpora Austrijancima, ali izgleda da je ovaj plan trebalo jutros da bude napušten. Avangarda austrijske vojske nalazi se sada 12 milja udaljena, na početku sarajevske ravnice.

Velika panika zavladała je danas stanovništvom Sarajeva, pošto se ono bojalo, prvo, pljačkanja grada od strane razbijenih bašibozuka koji su bježali, drugo, juriša Austrijanaca koji su nadirali. Više stanovnika napustilo je grad, dok su drugi krenuli iz donjeg grada sa cjelokupnom pokretnom imovinom u više i nepristupačnije dijelove. Neki od ovih muslimana (Einige dieser Türken) dolazili su i pitali su me šta je bolje, na što sam pokušao da ove uvjerim da se ne bi imali čega bojati kad bi napustili svako neprijateljstvo i mirno ostali u svojim kućama, da će biti kažnjeni samo oni koji su uzročnici bune. Upozorio sam ih da je potrebno preduzeti mjere predostrožnosti protiv eventualne pljačke od strane njihovih zemljaka. Srećom bio je Hadži Lojo onemogućen da učini više zla.

Poslije podne, 13. avgusta, namjeravao je Hadži Lojo sa više svojih privrženika da zapali jedan han koji je od Sarajeva udaljen nekoliko milja, i tom prilikom je opljačkao nekoliko hrišćanskih seljaka i ubio jedno seljanče. Sljedećeg jutra došla je majka ubijenog u grad da se žali. Fazli-paša (Fadil-paša), koji je u odsutnosti Hafiz-paše vršio dužnost valije, izjavio je da se Hadži-Lojini prestupi neće više trpjeti. Niko se ipak nije usudio da protiv Hadži-Loje nastupi neprijateljski, dok se nije javio jedan juzbaša (kapetan) »kordonskog alaja« ili bosanskog linijskog puka, Albanac po rođenju, da je pripravan u slučaju da mu se izda odobrenje donijeti Hadži Loju mrtva ili živa u konak.⁵⁹

Po dobijenom ovlaštenju krstarilo je pomenuti juzbaša sa 20 ljudi gradom da ostvari svoju namjeru. Hadži Lojo je ovo saznao i pošao dobrovoljno u konak. Na ulasku u dvorište konaka napunio je pušku-martinku, koju je u posljednje vrijeme stalno uza se nosio. Neizvjesno je šta je bila njegova namjera, ali vjerovatno je htio da svoj ugled ponovo uspostavi zastrašivanjem ili silom. Kada se penjac uz stepenice konaka, opalila je na neki način njegova

---

Marsch nach Sarajevo aufhalten. Er fügte noch hinzu, er wäre über das Vorgänge in Sarajevo stets wohl informiert gewesen und erzählte der Deputation auch das Massacre eines österreichischen Cavallerie-Detachements in Maglaj.

Feldzeugmeister Philippovic schloss mit der Drohung: fallnoch ein Schuss auf seine Truppen abgegeben würde, er die Verantwortung für Alles, was bis jetzt im Lande geschehen sei, auf Sarajevo übertragen und eine solche Rache an der Stadt nehmen werde, dass man noch nach Jahrhunderten davon sprechen werde.«

59. Ibidem. — »Fazli Pascha, welcher in Abwesenheit Hafiz Paschas die Gouvernerswürde bekleidete, erklärte die Ausschreitungen Hadschi Loyas nicht länger auftreten zu wollen. Niemand jedoch wagte gegen Letzteten feindselig auftreten zu wollen, bis ein Yusbaschi des Cordon Alai oder bosnischen Linien-Regiments, ein Albnese von Geburt, sich anheischig machte, im Falle ihm die Erlaubniss gegeben würde, Hadschi Loja todt oder lebendig in den Konak zu bringen.«

puška metak je probio nogu u pregibu i razmrskao je. Na to je odnesen kući, gdje još leži.⁶⁰

Sumnja se u njegovo oporavljanje bez amputacije, na koju bi se operaciju teško sklonio.

22. avgusta 1878. g. — U nedjelju poslije podne stigle su austrijske trupe pred Sarajevo. Većina stanovništva bila je za momentanu predaju, i Hafiz-paša je opet krenuo u austrijski glavni stan da prenese ovu odluku generalu Filipoviću i da istoga zamoli da grad ne učini odgovornim za otpor koji su pružili neki fanatici uz pomoć ološa i gradskih skičnica. Hafiz-paša je ostao u glavnom stanu.⁶¹

U međuvremenu stigao je u Sarajevo kod Visokog potučeni Hadžijamaković sa znatnim brojem boraca i u društvu sa nekim Ahmet-efendijom Nakom založio je sav svoj uticaj da muslimane (die Türken) pokrene još jednom na ustanak. Na žalost, postigao je svoj cilj — kad su se u zoru 19. avgusta austrijske trupe približavale gradu, dočekane su otporom, koji niko nije držao mogućim noć ranije.⁶²

Oba izvora pružaju mogućnost da se rekonstruiše sa više sigurnosti neobično buran i po obrtima bogat period prošlosti grada Sarajeva za vrijeme kratkotrajne uprave Narodne vlade. I ono što je uradio Hamdija Kreševljaković, prikupljajući tradiciju koja je u njegovo vrijeme još bila živa, nije ipak bilo dovoljno da se u cjelni prikaže ovaj period. Zato su ovi dosad nepoznati istorijski izvori od neobične važnosti. Dublja analiza ovih izvora govori o klasnim suprotnostima koje su vladale u Sarajevu između bogatog građanstva i siromašnih gradskih slojeva. Izraz raspoloženja ovih nezadovoljnih masa bio je

60. Ibidem. — »Nach ertheilter, Vollmacht durchstreichte genannter Yusbaschi mit 20 Mann die Stadt sein Vorhaben zu bewerkstelligen. Hadschi Loja hatte dies in Erfahrung gebracht und begab sich nun freiwillig in den Konak; beim Betreten des Hofes lud er ein Martini-Gewehr, welches er in letzter Zeit steist bei sich trug. Was hiebei seine Absicht war ist ungewiss, doch wahrscheinlich wollte er durch Einschüchterung oder einen Gewaltakt seine Autorität wieder herstellen. Als er die Stufen des Konaks hinaufstieg entlud sich auf irgend eine Art sein Gewehr, das Geschoss drang durch seinen Rist (Fussbeuge) und zerschmetterte den Fuss. Hierauf brachte man ihn nach Hause wo er noch liegt.«

61. Ibidem. — »Sonntag Nachmittag den 18. dieses Monates langten die österreichischen Truppen vor Sarajevo an. Die Mehrheit der Bevölkerung war für augenblickliche Uebergabe und Hafiz Pascha begab sich abermals ins österreichische Hauptquartier, diese Entscheidung Feldzeugmeister Philippovic zu überbringen und denselben zu bitten die Stadt nicht für den Widerstand, den einige Fanatiker mit Hülfe des Abschaumes der Vagabunden der Stadt geleistet, verantwortlich zu machen. Hafiz Pascha verblieb im Hauptquartier.«

62. Ibidem. — »Unterdessen langte der bei Vysoka geschlagene Hadschi Yamakovic mit einer beträchtlichen Anzahl Streiter hier an und im Verein mit einem gewissen Ahmet Effendi Nako verwandte er seinen ganzen Einfluss, die Türken zum nochmaligen Aufstande zu bewegen. Leider erreichte er sein Ziel, als bei Tagesanbruch des 19. dieses Monates die österreichischen Truppen gegen die Stadt vorrückten, begegneten dieselben einem Widerstande, den Niemand des Abends vorher für möglich gehalten hätte.«

Hadži Lojo. Za ocjenu Hadži-Lojine uloge ovi će izvori takođe dobro poslužiti.

Oba izvora, i onaj anonimnog policijskoj činovnika, kao i engleskog konzula, daju materijale za austrijsku tezu da je okupacija Bosne i Hercegovine i njeno vojno izvođenje došla u pitanje radom turske vlade, koja je sve učinila da organizuje otpor i da pomogne siromašne i nezadovoljne gradske mase Sarajeva i drugih gradova Bosne i Hercegovine. Pošto je izgubila diplomatsku bitku na Berlinskom kongresu, Turska je zaista nešto i radila da se okupacija Bosne i Hercegovine odgodi. Onim koncesijama koje je Andrašić pružio Karateodori-paši u Carigradu nisu bili zadovoljni, pa se pokušalo sa traženjem intervencije engleske kraljice, da se započeta okupacija obustavi dok se Austrija i Turska ne srorazumiju o sprovođenju okupacije. Zato su i date instrukcije Hafiz-paši da ode u glavni stan generala Filipovića i da pokuša da se prodor austrijskih trupa prema Sarajevu zaustavi. Rezultat ove intervencije bio je negativan. I ono što donosi engleski konzul, kao i izvještaji koje je podnosio general Filipović Carevoj vojnoj kancelariji daju dovoljno podataka da se ocijeni uloga Hafiz-paše kao valije koji je na taj položaj došao voljom pobunjenog stanovništva. I to mišljenje je takođe imalo da potvrdi tezu o ulozi Porte u organizovanju otpora austrijskoj okupaciji.

Iako su oba izvora, uzeta u cjelini, neraspoložena prema pobunjenom stanovništvu, ipak se iz njih mogu crpiti važni podaci. O ulozi srpskog građanstva u organizovanju otpora daje šire i dosad nepoznate podatke anonimni policijski činovnik. Vidi se zajednička saradnja muslimanskog i srpskog građanstva na organizovanju otpora okupaciji. Engleski konzul je kritičniji i u ocjeni, izgleda, sigurniji kad tvrdi da je srpsko građanstvo pristupalo odbrani od austrijske okupacije sticajem okolnosti u Sarajevu, u strahu za svoje interese. Pomniji je proučavanje izvora govori o podijeljenosti srpskog građanstva u stavu prema okupaciji. Onaj dio srpskog građanstva koji je bio obuhvaćen nacionalnim organizacijama i aktivno još za vrijeme bosanskog ustanka radio za ujedinjenje Bosne i Srbije, bio je raspoložen protiv Austrije i u Sarajevu je radio na organizovanju otpora okupaciji. U takve istaknute pobornike otpora spadaju, pored nekih trgovaca, arhimandrit Sava Kosanović i Stevo Petranović. Većini srpskih trgovaca bilo je stalo da u gradu ne dođe do socijalnih nemira, pa je sa muslimanskim imućnijim građanstvom radilo na tome da se u gradu održi red, ali da se u kritičnim momentima ne zamjeri istaknutim vođama otpora.

Bogatiji muslimanski građani bili su za očuvanje reda, popuštali su pred pritiskom masa i učestvovali u davanju otpora, ali ne sa potrebnim oduševljenjem. Kad su izgledi za davanje otpora austrijskim trupama koje su nadirale prema Sarajevu bili minimalni, javilo se jako raspoloženje među istaknutijim muslimanskim fevdalcima i bogatim građanima da se likvidira Hadži Lojo, koga su smatrali za vođu masa. U tome su i uspjeli, ali stvarni predstavnici otpora, Hadžijamaković i Kaukčija, pružili su otpor u posljednjem času i tako onemogućili miran ulazak austrijskih trupa u grad.

Zapažanja engleskog konzula o karakteru i društvenom porijeklu struje koja je u muslimanskom građanstvu predstavljala otpor okupaciji, imaju nesumnjive tačnosti. Pokušalo se sa vraćanjem istorije na pozicije kakve su vladale u Bosni u prvoj polovini XIX vijeka. Ukidanje kanona, to jest građanskog zakonika, i zavođenje šerijata jasno govori o težnjama vodećih ljudi u događajima koji su se odigrali u Sarajevu neposredno pred okupaciju.

Priloženi izvori pružiće, nema sumnje, dragocjen istorijski material za prikazivanje i razumijevanje prilika u Sarajevu u avgustu 1878. godine.

RESUME

SARAJEVO EN AOÛT 1878

Pour connaître l'activité du gouvernement populaire à Sarajevo en août 1878 jusqu'à l'entrée de l'armée autrichienne dans cette ville, le 19 août, d'une importance primordiale pour la science sont les sources qui étaient inconnues et qu'on utilise dans cette étude. Les sources du pays et la tradition n'ont pu en tout répondre aux nombreuses questions qui sont étroitement liées à l'organisation de la résistance à l'occupation militaire de Sarajevo. Seulement après la connaissance des sources nouvelles, il devient possible de décrire avec plus de sûreté et plus définitivement le cours des événements et le caractère de la résistance contre l'occupation. Le rapport anonyme d'un employé de police, lequel on peut identifier en la personne du dr Kečef, présente les Evénements à Sarajevo depuis le départ du consul Vasić (le 31 juillet) jusqu'à l'entrée du général Filipović à Sarajevo (le 19 août). L'autre, non moins importante source, est le rapport du consul anglais à Sarajevo qu' il a soumis au gouvernement anglais à Londres et qui comprend le temps du 3 jusqu'au 22 août 1878. Les deux rapports ont une note commune qui consiste dans la tendance d'accuser la Grande Porte pour la résistance. On apprend de ces sources quelle était la structure de classe des habitants en révolte et qui étaient les couches qui dirigeaient les mouvements. Il est caractéristique que dans ces rapports il y a des données qui parlent de la participation des habitants serbes dans la résistance à l'occupation, comme sur l'attitude de grands féodaux islamiques qui étaient favorables à l'occupation. Le rôle des meneurs de la résistance, surtout de Hadži Lojo et Jamaković, dans ces rapports sont mis en relief. Cette étude, enfin, fournit des matériaux importants qui contribueront d'acquérir un tableau plus clair et plus expressif des événements avant l'entrée de l'armée austro-hongroise.

Ljubica Mladenović

STARO SARAJEVO VIDENO KROZ BELEŽNICU JEDNOG SLIKARA

Staro Sarajevo našlo je i svoga pesnika i svoga putopisca, ali sve do druge polovine XIX veka nije našlo svoga slikara, i njegov lik do toga vremena pre možemo da dočaramo, često ushićenim opisima, nego da ga vidimo ostvarenog kičicom, perom ili iglom. Ova činjenica da se objasniti tradicijom islamske umetnosti koja se više bavila ornamentom nego likovnim ostvarenjima i koja nije mogla dati slikara pejzaža u evropskom smislu reči, pogotovo kad se zna da se pejzaž kao samostalna slikarska tema i u evropskoj umetnosti kasno javlja. Nekoliko gravira nepoznatih majstora i akvareli koje je u dokolici radio engleski konzul Holms, jedino je što o Sarajevu znamo pre nego što je Bosna sticajem političkih prilika, u drugoj polovini XIX veka, došla u dodir sa umetnošću Zapada.

Kao novo područje ekspanzije Austro-Ugarske, Bosna je bila pravo otkrovenje za njene ljude, naročito za umetnike, koji su tu našli pejzaž, ljude i način života potpuno različit od onoga na koji su dotle navikli, nove, bizarne i egzotične motive, tako da su često sa detinjastom radoznalošću beležili sve što su videli. Blagodareći baš ovoj osobini, oni su nam i nehotice ostavili dragocene podatke o izgledu, životu i ljudima Bosne. Ne govorimo ovde o zvaničnim slikarima koji su dolazili sa određenim zadacima i kasnije u Beču, Pešti i Pragu prikazivali sa lažnim patosom, lažnim realizmom, lažnom romantikom novu »egzotičnu koloniju« moćne carevine, već o onim slikarima, možda amaterima, koji su ne misleći na publiku beležili svoje utiske i svoja naivna uzbuđenja.

Jedna takva intimna beležnica nalazi se u posedu Muzeja grada Sarajeva. To je jedan običan Stuttgarter Zeichenblock No 100, sa 13 listova veličine 16 × 24 cm. Listovi su obeleženi brojevima od 1—13, i na dvanaest od njih naslikani su pejzaži Sarajeva perom, olovkom i akvarelom, dok su na listu br. 6 dati olovkom lik jednog starog muslimana i figura jedne žene u feredži. Svaki list je signiran I. I. K. Crteži su objašnjeni tekstom, pisanim olovkom, goticom. Rukopis, kao što se iz jednog objašnjenja vidi, nije autorov. Tekst je, po autorovom diktatu, pisao jedan njegov mlađi prijatelj.

Autor ovih crteža je neki I. I. Kirchner. Da se tako zove vidi se, pre svega, iz teksta na listu 6, u kome podoficir Tomašek veli da je pisao »po zapovesti gospodina lajtnanta Kirchnera...« a zatim i po upoređenjima sa signaturama na nekim crtežima na kojima je ime ispisano celo, kao i sa signaturama na dva ulja, od kojih je jedno potpisano I. I. K. a jedno I. I. Kirchner, a čije stilske osobine i slikarski rukopis jasno odaju istog autora.

O ličnosti ovoga Kirchnera, i pored svih traganja, znamo samo onoliko koliko je on i nehotice sam o sebi rekao u tekstu ispod crteža i po delu koje je za sobom ostavio. Kirchner je bio rezervni oficir austrougarske vojske, lajtnant u štabu VI pešadijske divizije, sa kojom je 19. augusta 1878. ušao u Sarajevo. Iz ovog perioda datiraju i crteži u ovoj beležnici. Kasnije, menjajući garnizone, Kirchner je izradio veliki broj crteža iz čitave Bosne (Maglaj, Jajce, Brod, Travnik, Vranduk, Doboj) od kojih su neki još iste godine objavljeni u novosadskom »Javoru«, bečkom »Neue Illustrierte Zeitung«, Klaićevoj »Bosni«. 1879. godine objavio je dosta crteža u bečkoj »Srpskoj zori« (sv. 1, 4, 5), »Heimatu«, »Neue Illustrierte Zeitung«, a iste godine izdao je knjigu »Bosnien im Bild und Wort-Zwanzig Federzeichnungen von I. I. Kirchner, mit erklärende Texte von Armand Schweiges-Leichenfeld, Wien—Pest—Leipzig 1879«¹. Kasnije su njegovi crteži objavljivani u mnogim delima o Bosni (Asboth, Bosnien und die Hercegovina, Wien 1888, V-te Caix de Saint-Aymont, Les pays sud-slaves de l'Austro-Hongrie, Paris 1883, Peter v. Radisc, Das befreite Bosnien, Wien und Teschen 1879, 60-Jahre auf Habzburger Throne, II Band, Wien 1908).

Osim crteža Kirchner je radio i ulja, od kojih se tri nalaze u Muzeju grada Sarajeva. (Ajas-paša mahala, sig. I. I. K. 79 u. 192, Careva čuprija, sig. I. I. Kirchner u. 209 i Sarajevo gledano sa balkona u 251.)

Kirchner je svakako bio slikar, i to slikar sa izvesnim školskim obrazovanjem, bez obzira da li se slikarstvom bavio kao profesionalac ili amater.² On ume solidno da postavi sliku, da da tačnu perspektivu, čak da stvori i atmosferu. Crtež mu je suv i tačan, bez temperamenta. Svakako nije veliki talenat, zapažanja su mu ponekad naivna i sitničarska, ali je ova njegova pedanterija upravo dragocena, jer su mu slike na taj način dobile dokumentarnu vrednost i mi ih sa te strane i posmatramo. Dvanaest crteža u ovoj beležnici predstavljaju dvanaest aspekata starog Sarajeva, gledanog jednim mirnim temperamentom, koji je mašti retko puštao na volju³. Zabeleške ispod crteža sadrže izvesne

1. Tri Kirchnerova crteža iz ove knjige reprodukovana su u knjizi Vte de Caix de Saint Aymont, Les pays sud-slaves de l'Austrohongrie, Paris, 1883, na str. 95, 180 i 215, ali je autor ove crteže pripisao nekom M. Vinet i M. Mademoiselle A. X. od kojih ima nekoliko sasvim malih crteža u knjizi.

2. Da je bio amater moglo bi se zaključiti po tome što njegovo ime kao slikara ne beleži ni jedan leksikon, a nije zabeleženo ni u akademijama u Beču i Gracu, od kojih smo tražili podatke, pretpostavljajući da je tamo studirao, a ni izdavač njegove knjige nema nikakvih podataka o njemu.

3. Ova konstatacija vredi za najveći broj njegovih crteža, ali ne za svaki. Ponekad je i Kirchner davao mašti maha. Tako je u Heimatu 1879, izašao

zanimljive, nigde ne spomenute podatke i imaju svoj lokalno-istorijski značaj. Kao dokumenti o izgledu koji je za uvek nestao i događajima u jednom kratkom ali burnom periodu istorije jednoga grada, svakako zaslužuju da budu detaljnije komentarisani⁴.

I. PLOČE — KAPIJA. tuš, pero. Vel. 9 x 12 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

Autorov tekst: »Stara kapija uzeta na juriš 19. augusta, posle bombardovanja od strane brdske artiljerije detašmana pukovnika Polca.«

Bombardovanje ove kapije teškom rezervnom artiljerijom spominje se u knjižici Karla Ullisbergera⁵ u kojoj on veli da je »divna Polcova artiljerija« rušila i palila prilaze gornjem gradu. Pukovnik Polc pominje se u zvaničnom delu Austro-Ugarske okupacije Bosne i Hercegovine⁶ kao komandant četiri poljske i jedne brdske baterije.

Na levoj strani skice vidi se stari mlin, a do njega muški kraj kuće porodice Škaljo.

Jedan njegov crtež Ali-pašine džamije sa pozadinom na kojoj je iskonstruisan u predelu Kovačića nekakav srednjevekovni zamak, kakav se nikad nije mogao videti u Sarajevu. Možda se radi o crtežu, komponovanom od raznih skica, po sećanju.

4. Za mnoge podatke o situaciji u starom Sarajevu, kao i za prevod nemačkog teksta zahvaljujem pok. Kostu Mandiću, penz., od koga je ova beležnica i otkupljena.

5. Carl Ullisberger, Unser Zug nach Sarajevo Brunn 1880.

6. Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K. u. K. Truppen im Jahre 1878, Wien 1879—80.

2. POGLED NA ALIFAKOVAC. Lavirani crtež. Vel. 9,5 x 16,5 cm, Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

Autorov tekst: »Džamija — depo municije brigade pukovnika Lemajića. Uz džamiju su pokopana dva briganta, i to: Mehmedaga i Ibrahimaga Pašo, a to su bila dva brata Morića. Na malom groblju ima više lepog nadgrobnog kamenja s kaligrafskim arapskim natpisima. Lep most.«

Radi se o Vekilharčovoj ili Hadžijskoj džamiji, u kojoj je kao i u svima džamijama u centru i bližoj periferiji bilo skladište municije, odeće i hrane okupacionih trupa, a ponekad je u njima bila smeštena i vojska, pa čak i konji. I Kreševljaković među rekviriranim zgradama navodi i ovu džamiju⁷. Pukovnik Lemajić, komandant četiri bataljona i jedne brdske baterije, spominje se i u navedenom službenom izdanju i ostalim publikacijama.

Na levom kraju crteža, na steni iznad Miljacke, vidi se tzv. Osman-pašin čardak, na kojem je Topal Osman paša, valija bosanski 1861—69, akšamlučio sa prijateljima. Čardak je postojao sve do 1938. god. u dobrom stanju, za vreme rata počeo je da se ruši, a danas mu više nema ni traga.

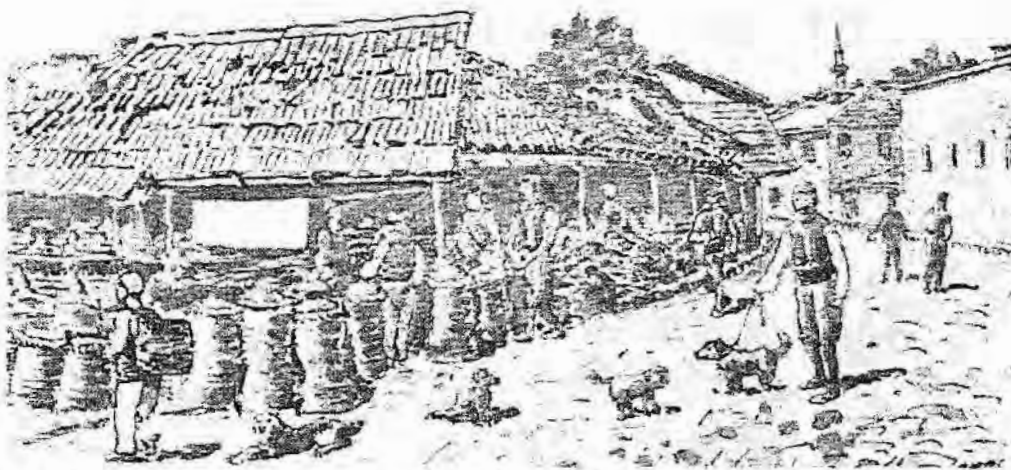
Na sredini crteža, gore, vidi se turbe Jusuf-paše Čuprilića, koji je umro oko 1750. g., a turbe mu je podigao sarajevski kadija Ahmed ef. Jahjaefendić⁸.

Šehercéhajina čuprija⁹ u vreme kad je ovaj crtež raden nije još imala put za pešake, a bila je ograđena korkalukom koji je skinut 1904. g. kad je most »proširen i ograđen gvozdenom ogradom.

7. H. Kreševljaković. Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878, Sarajevo 1937.

8. Š. S. Kemura, Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe Gl. Z. M. XXII. 1916.

9. Nazvana tako po sarajevskom čehaji Hadži Huseinu, koji ju je podigao 1620. godine.

7. BAŠČARŠIJA. Lavirani crtež. Vel. 9 x 17 cm. Sig. I. I. K. u donjem desnom uglu.

Autorov tekst: »Na glavnom trgu sluga moga stanod- vca, Mujo, vodi mog psa na uzici. U kamenoj zgradi oficirska kuniņa štaba brigade general-majora Kajfela.«

Ovaj deo Baščaršije nestao je za vreme regulacije oko 1900. godine. Kamena zgrada na desnom kraju crteža (sa četiri prozora) poznata je od 1920. g. kao hotel »Drina«. U doba turske uprave ovu zgradu spominje više putnika¹⁰.

Desno u pozadini je munara džamije na uglu Logavine i Čemerline ulice.

Na slici su i četiri psa. Kirhner je, kao i gotovo svi inostrani i naši putnici, primetio veliki broj pasa na sarajevskoj čaršiji i po mahalama¹¹.

8. CAREVA CUPRIJA. Lavirani crtež. Vel. 9 x 16,5 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

10. Arthur Evans, *Trough Bosnia and Herzegovina on foot*, London 1876. James Creagh, *Over the borders of Christendom am Eslamiah*, London 1876.

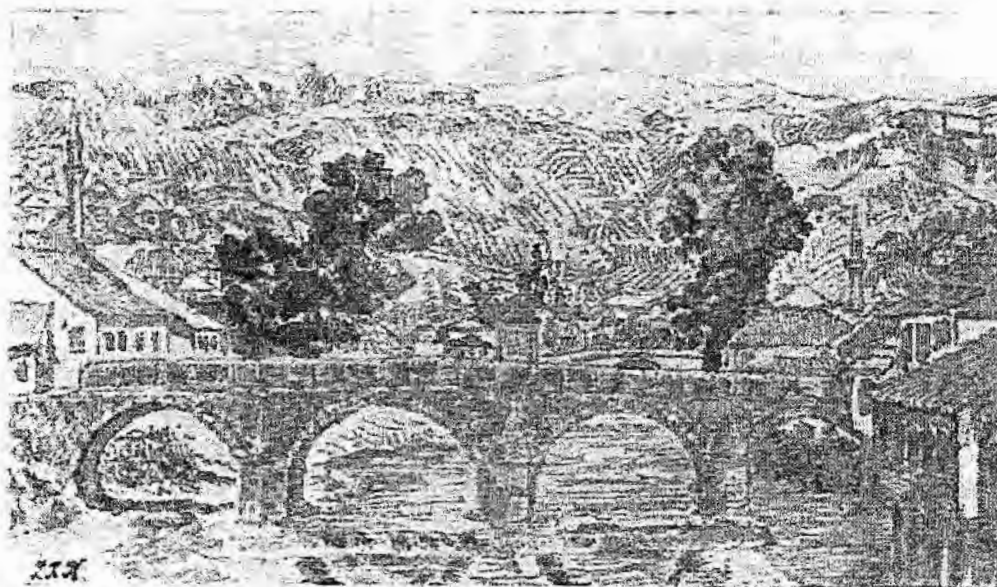
11. Johann von Roskiewics, *K. K. Major im Generalstabe. Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig und Wien 1868; Franz Maurer, *Eine*

Autorov tekst: »Carev most, iza njega Latinski most, levo munara Careve džamije.«

Nekadanja Careva čuprija stajala je sve do 1896. g. malo niže od današnjeg betonskog mosta, u osovini ulaza u Carevu džamiju i ulice Bazrdžani. Prvobitnu drvenu čupriju podigao je Isabeg Isaković verovatno kad i Carevu džamiju, a kasnije je Husrevbeg načinio na istom mestu kamenu most sa četiri otvora. Velika bujica 1791. g. teško je oštetila ovaj most, pa ga je 1792. poznati sarajevski trgovac Hadži Mustafa Bešlija obnovio.¹² U njegovu čast sastavljen je tarih i ispisan na kamenoj ploči, koja je na ovom mostu, iz nepoznatih razloga, povučena malo ustranu, a nije na sredini kao što se obično radi. Na ovoj skici to se ne zapaža jasno, ali se jasno vidi na starim fotografijama.

Desno od munare Careve džamije vidi se munara džamije »za Beglukom«, tj. džamije Hadži-Sulejmana Čokadžije.

Uz samu desnu ivicu skice vidi se deo Hadži-Osmanovog mesdžida, pod gnutog 1591. g. (do današnje kuće dr Rizvanbegovića) na utoku Mošćanice u Miljacku. Prilikom regulacije Miljacke srušen je čitav niz kuća koje se vide na levoj obali.

5. CAREVA ČUPRIJA. Lavirani crtež. Vel. 10 x 16 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

Autorov tekst: »Carev most s pogledom na kasarnu na kastelu i na provizorni put na Žutu tabiju, načinjen od strane pionirskih trupa. Levo mlinska džamija, desno džamija sa depoom municije. Žuta tabija uzeta na juriš od 27. bataljona lovaca.«

Pogled na staru Carevu Čupriju uz Miljacku. Na levoj je strani munara džamije na Mlinima, a na desnoj »Hadžijske« džamije pod Ali-

Reise durch Bosnien. Berlin 1870; pa Ivens i Kreg često i dugo govore o ovoj sarajevskoj »atrakciji«.

12. H. Kreševljaković, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, Sarajevo 1935.

fakovcem. Nad »mlinskom« džamijom nazire se na bregu Žuta tabija¹³, a na sredini iznad krošnje drveta stara turska kasarna (Jajce kasarna) koju je Austro-Ugarska obnovila i proširila. Na desnom kraju skice nazire se Bijela tabija.

Na skici je označen put sa Bendbaše na Jekovac, koji su provizorno načinile okupacione pionirske trupe, a definitivno je izgrađen 1884. g., kad je dovršen i drugi od Bendbaše na Darivu i dalje na Kozju cupriju i Vasir han.

Na desnoj strani napred vide se sojenice u kojima su bili dućani, između njih i jedna aščinica, kafana i berbernica.

Za oba drveta koja se na skici vide vezane su zanimljive priče. Drvo na levoj strani stajalo je sve do kraja prošloga veka kraj mesdžida i služilo kao stecište bezbrojnih čavki koje su stvarale zaglušnu buku. Penzioner, kapetan fon Rat, koji je stanovao na drugoj strani Miljacke, na uglu Alajbegovića ulice, nervozan, a često i pijan, satima je iz puške gađao ove čavke, što je opet izazivalo ne malu dreku pasa koji su se otimali oko palih ptica. Ovaj prizor privlačio je masu dece i besposličara, pa je naposljetku policija intervenisala da se kapetanu da stan na drugom mestu.

Drvo na desnoj strani posečeno je u doba regulacije Miljacke i tom prilikom palo tako nesrećno da je krošnjom udarilo na dućan nekog bakalina i ranilo bakalina i nekoliko kupaca pred bakalnicom.

6. ADEMAGA I HANUMA MEMNUNA. Olovka. Vel. 10,5 x 8,5 cm. i 10,5 x 6,5 cm.
Sig. I. L. K. u donjem desnom uglu.

Autorov tekst: »Moj gazda Ademaga. Njegova žena Memnuna hanuma (!), Ademaginica. Okreni! Na zapovest go-

13. Da je Žutu tabiju osvojio 27. lovački bataljon pominje citirano zvanično izdanje i Carl Braum, Sarajevo 1878, Leipzig 1907.

spodina lajtnanta Kirhnera i po njegovom diktiranju opisao je slike podoficir kaplar Tomašek (?) iz štaba VII peša-
dijske divizije na dan 3. XII 1878. Sarajevo 3. XII 1878. Jo-
zef Tomašek.»

Pošto Kirhner nije rekao gde stanuje, ne znamo o kojim se lič-
nostima radi, ali je nesumnjivo da one slikaru nisu pozirale i da su
likovi uzeti kradom.

7. PROSTOR PRED KONAKOM. Tuš, pero. Vel. 10,3 x 19 cm. Sig. I. I. K. u donjem
desnom uglu.

Autorov tekst: »Slobodno mesto pred »konakom« s pe-
karom. U kući desno, u imam hodže useljen je major Holc-
man iz rezervnog 47. pešadijskog puka. Desno u dnu su
štale 7. husarskog puka. Na mestu označenom + pao je
lajtnant fon Holcinger (sasvim nečitko p. p.) iz 17. peša-
dijskog puka (feld-maršal — lajtnanta frajhera fon Kuna).
Na njega je pucala s balkona u uličicu 15-godišnja Zulejka,
kći Mahmut-age. Mir pepelu njegovom. Ostavio je iza sebe
ženu i dete. Gotovo na istom mestu, oko pola sata do-
nije, klonu od iscrpljenosti lajtnant Artur markiz Gocani de Sent
Žorž, moj prijatelj iz Badena kraj Beča. Iako ranjen u borbi
kod Ala (!) pašine džamije, pohitao je sa raportom koman-
dantu 17. puka. On se posle oporavio.

Jednu uljanu sliku po ovoj skici naručio je kapetan
general štaba frajher fon Šternek i ja sam obećao.»

Prazan prostor ispod Bistrika pred konakom, koji je u doba stare
Jugoslavije oivičavao s donje strane Rankovića trg. U sredini je pekara
nekog Pašića, koja je prilikom regulacije ovog prostora, oko 1920. g.
premeštena preko puta hotel »Pošte«. Levo je munara Nesuhbegove
džamije, koja je do požara 1879. stajala između Aščiluka, Kundurdži-
luka i današnje ulice JNA, u bivšoj terzijskoj čaršiji. Ovo je, po Ke-

14. Podaci I. Koste Mandića,

muri, bila jedna od najstarijih sarajevskih džamija, a saziđao je Nesuhbeg, drugi bosanski sandžak, godine 1452.

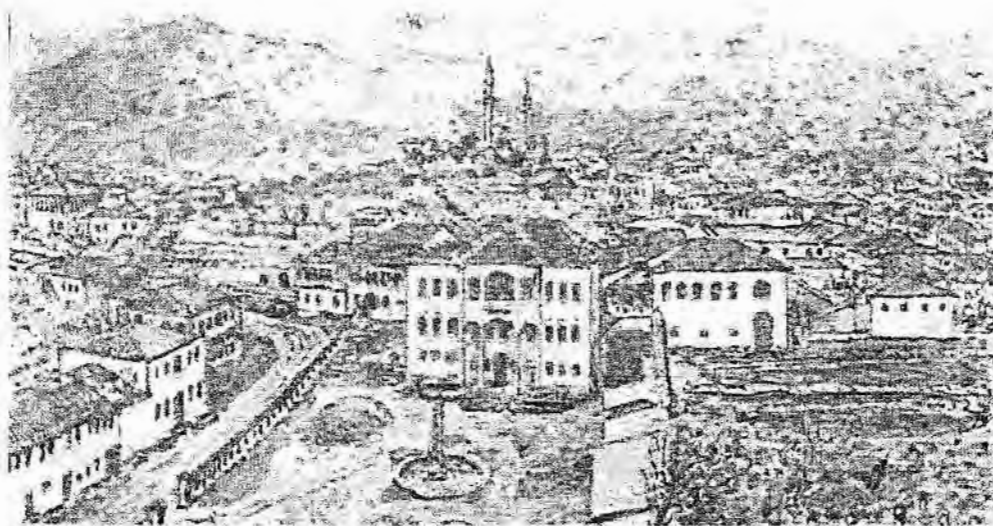
U uličici, u sredini skice, vidi se kuća u kojoj je do godine 1897—98. bila troćazredna trgovačka škola, osnovana 1883. g., a koja je prilikom regulacije premeštena u zgradu na uglu današnje Čukovića i Vase Miskina ulice.

Munara koja se vidi na desnoj strani jeste munara Bašćaršijske džamije.

Sasvim desno, na kraju uličice, vidi se stari han koji je tu stajao otprilike do 1890. godine, a u kome su, kako kaže Kirhner, okupacione trupe držale konje.

O tome da je Zulejka, kći Mahmut-agina, pucala sa balkona nema podataka u literaturi, kao ni o tome da je na tome mestu ranjen Artur markiz Gocani, ali se pomije da je ovaj markiz bio krilni adutant cara Franje Josifa i da je ranjen kod baterija na Gorici¹⁵.

Generalštabni kapetan frajher fon Šternek, koji je naručio sliku u ulju po ovoj skici, autor je dela: Henrick Danblewsky von Sterneck, Geographische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, der Herzegowina und Montenegro, Wien 1877.

8. KONAK. Lavirani ertež. Vel. 8 x 16 cm. Sig. I. I. K. na donjoj levoj strani.

Autorov tekst: »Konak gledan sa munare Careve džamije, levo dve zgrade harema, desno vojna kancelarija vezirova. Novinar Franc Maurer interesantno je opisao jednu svečanost u ovoj zgradi godine 1868. Predveče 19. augusta ušao je glavni komandant u konak. Ovde, u jednoj sporednoj dvorani, navodno je stanovao jedan turski oficir koji je dosadu razbijao slikanjem. Pokazali su mi tri portreta koje je navodno on naslikao. Dva njegova akvarela vidio sam u našem konzulatu. Uredniku fon Vukoviću dao sam za jedan srpski mesečnik 10 skica.«

15. Carl Braum, op. cit. str. 57.

Konak koji se na skici vidi sazidan je u doba Topal Osman-paše (1861—69). Levo, prema ulazu u dvorište konaka, je stara meščema, a malo više nje, uvučena, stara telegrafhana.

U pozadini se vidi munara džamije Hadži-Sinana Kečedžije, na uglu Bakarevića i Hulusine ulice, sazidane godine 1544, izgorele 1697, obnovljene 1763. godine.¹⁶ Desno od nje je munara džamije Gazi-Mehmedbega, na uglu ulice Bistrik-medrese i Bistrik džamije, sazidane oko 1502. godine.

Novinar i publicista Franc Maurer, koji je u Sarajevu bio godine 1868—69. opisao je¹⁷ dve svečanosti u konaku kojima su prisustvovali svi konzuli, osim engleskog, i mnogi viđeni građani.

Interesantna je Kirhnerova beleška o turskom oficiru slikaru. Danas znamo da se radi o nekom juzbaši Mustafi¹⁸, od koga je jedan portret Topal Osman-paše, na žalost upropašćen nestručnim restauriranjem, bio ponuđen i Muzeju grada Sarajeva.

Kirhner kaže da je fon Vukoviću dao 10 skica za jedan srpski časopis. U Beču je od godine 1876. izlazio ilustrovani mesečnik »Srpska Zora«, čiji je vlasnik i urednik bio Todor Stefanović-Vilovski¹⁹. U njemu je zaista reprodukovano 6 Kirhnerovih crteža iz Bosne, od kojih je jedan iz Sarajeva²⁰. Ove reprodukcije su sve jednake po veličini (10 × 17 cm.) a nijedna nije signirana²¹.

9. LEVA OBALA MILJACKE. Sepija. Vel. 10 × 16 cm. Sig. I. I. u donjem levom uglu.

16. Kemura, Gl. Z. M. XXII, 1910.

17. F. Maurer, op. cit.

18. K. Mandić, »Oslobodenje« 24, V 1953.

19. St. Stanojević, Enciklopedija I, 365.

20. Uljana slika po ovoj slici nalazi se u posedu Muzeja grada Sarajeva, inv. br. U. 192.

21. Da su Kirhnerove videli se po uporedenjima sa crtežima u navedenoj Kirhnerovoj knjizi, gde se nalazi svih ovih 6 crteža plus 14 drugih.

Autorov tekst: »Obala Miljacke. Desno turska kafana, sad oficirska menza 53. pešadijskog puka.«

Na skici se vidi deo leve obale Miljacke od Latinske do stare Careve ćuprije. Prilikom regulacije Miljacke nestao je čitav ovaj niz kuća.

U kući sa divanhanom na kraju desne strane bila je turska kafana, a od 1879. god. »Fridrihov« restoran, koji se kasnije preselio u kuću u današnjoj Vase Miskina ulici ili Ferhadiji. Ovaj restoran je mnogo spominjan u bečkoj i peštanskoj štampi zbog incidenata nastalih na jednoj večeri koju je Fridrih priredio svojim stalnim gostima, a koja se završila dvobojima između nekoliko oficira, mađarskih plemića²².

Iznad ove kuće vidi se zgrada Isabegovog hamama, podignutog oko 1462, a restauriranog i uredenog na evropski način 1891. godine.

Nad čitavim nizom kuća dominira kupola i munara džamije.

16. PRED TASHIHANOM. Olovka. Vel. 10,5 x 10,5 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

Autorov tekst: »Srpska stambena četvrt. U kući s balkonom stanuje »lepa Marija«. U kući levo, kod srpske porodice Savića, prijateljske od ranije, ukvartiran je kapetan generalštaba Milinković (M. je bio vice-konzul u Sarajevu). Rekoše mi da su u kući levo, na prvom uglu, oko godine 1865. stanovali major Raškjević, kapetan fon Šternek i G. Temel.«

Srpski kraj starog Sarajeva. Na levoj strani vidi se zid oko nove pravoslavne crkve, koji je srušen oko 1898. god. i zamenjen ogradom od kamena i gvožđa. Od ovoga zida do ugla današnje Štrosmajerove ulice bio je do pred okupaciju tzv. »Boškoy han«, pa je preuređen u kuću za stanovanje sa dućanima u prizemlju, kao što se na skici vidi. Kuća je pripadala staroj sarajevskoj porodici Savića. Danas je na ovom

22. Podatak pok. K. Mandića.

mestu zgrada mitropolije. Dalje, na uglu, je kuća nasljednika Vaso Kraljevića, pa kuća stare sarajevske porodice Čabakovića, a do nje kuća Srpske pravoslavne crkvene opštine. U dnu se vidi, jedva označena kapija Tašlihana.

Na desnoj strani, uz samu ivicu, je kuća porodice Odovića, sa čijeg je balkona, kako kaže Toma Herkalović, Valija Asim Mehmed-paša posmatrao litiju oko nove pravoslavne crkve na dan njenog osvećenja 1872. godine, a do njega je sedela, u većem društvu, »lepa Mara«, kći vlasnika kuće.²³

Iza Odovića kuće vidi se munara Ajas-pašine džamije, koja je izgorela u požaru 1879. g., pa je na njenom mestu i na mestu stare tekije koja se nalazila na uglu podignut 1890. godine hotel »Central«.

Do tekije na uglu bila je stara kuća Petrakije ef. Petrovića. Ova kuća je izgorela u velikom požaru, pa je na njenom mestu Petrakija sazdao dvokatnicu, u kojoj je sve do preseljenja u današnju Glavnu poštu na Obali bila telegrafhana²⁴.

Kirhner je zabeležio da su u kući na »prvom levom čošku« stanovali austrougarski oficiri, major Roškjević i kapetani fon Šternek i G. Temel. Ovi generalštabni oficiri došli su u Bosnu aprila 1862. god., na molbu Porte bečkoj vladi da im pošalju oficire koji bi kartografski snimili Bosnu i Hercegovinu i ostali sve do jeseni 1865. godine. Sva trojica su napitali po jednu knjigu o svojim zapažanjima i utiscima iz Bosne²⁵.

11. AJAS-PAŠINA MAHALA. Tuš, pero. Vel. 9.5 x 16 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

23. Thomas Herkalovic, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegowina*, Zagreb 1906.

24. Podaci pok. K. Mandića.

25. Johan von Roskiewics, op. cit. Henrick Danblewski von Sterneck, op. cit. Gustav von Thomel, *Geschichtliche, politische und topographische Beschreibung des Wilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Herzegowina und Rascien*, Wien 1867.

Autorov tekst: »Srpska crkva sa lepim unutrašnjim uredjenjem. Desno turski han. Levo slikovita česma sa vodom koja snaži potenciju. Dobio sam dve narudžbe.«

Slika prikazuje deo stare Ajas-pašine i Hovadže Kemaludina mahale (danas je to deo Trga oslobođenja gledan sa ugla Vase Miškina ulice).

Han na desnoj strani, sa kulicama na ulazu, u ovim krajevima neuobičajenog arhitektonskog oblika, pripadao je Salih ef. Vatrenjaku i u doba okupacije služio je kao han, ali je ranije, u doba Topal Osman-paše, u njemu bio zatvor. Jedan njemački putnik²⁶ spominje ovaj han i kaže da je ranije bio tamnica »za teške zločince« i da je u njemu tamnova fra Franjo Jukić i Vasa Pelagić.

Čitav niz kuća, od pekare na uglu, koju ovaj putnik takođe pominje, pa do ugla današnje Štrosmajerove ulice, bio je vlasništvo Mehmed ef. Hašimefendića.

Česma na levoj strani nije pomenuta u Kreševljakovićevoj knjizi²⁷, a nije poznato ni kome je pripadalo imanje na kome se česma nalazi, ali je kasnije kuća do česme bila vlasništvo erara, pa se može pretpostaviti da ju je iza sebe ostavio neko ko se iselio po dolasku okupacionih trupa²⁸.

12. LEVA OBALA MILJACKE. Sepija. Vel. 9 x 18 cm. Sig. I. I. K. u donjem desnom uglu.

Autorov tekst: »Obala Miljacke sa srpskim stambenim kućama. U kući iza drveta (u sredini) stanuje pukovnik fon

26. J. Wickede, Eine Reise durch Bosnien. Heereszeitung 1877.

27. Kreševljaković H., op. cit.

28. Sliku u ulju po ovoj skici poseduje Muzej grada Sarajeva (inv. br. U. 192). Ona se u nekim detaljima razlikuje od skice: na njoj se pri kraju s desne strane vidi munara Ajas-pašine džamije, koje na skici nema; front pekare okrenut je u sporednu ulicu a ne prema Trgu; krov na česmi je nešto viši nego na skici. Raspored figura je takođe nešto drukčiji.

Albori, šef deneralštaba XIII armijskog korpusa. Pogled iza tzv. Čumurske čuprije niz reku. Na groblju kraj džamije ima nadgrobni kamen Mustafage »Zlatnog«, pokazali su mi ga. Puk. Albori pozvao me na kafu, tamo sam se upoznao sa lajtantom Lotarom riterom Berksom iz 11. dragonskog puka, s kojim sam pošao u njegov stan u srpskom sirotištu, gde sam video lepu sliku Sarajeva, koju je naslikao engleski konzul.«

Leva obala Miljacke od Čumurije do Drvenije. Na levoj strani, uz rub skice, vidi se avlija sa drvećem stare aginske porodice Tulića. Ovu kuću je kasnije kupio reis-ul-ulema Šarac, a njegov sin je ovu kuću srušio i sazidao modernu zgradu. Kuće do nje takođe više nema.

Do ove kuće vide se ahari, a do njih je bivša i sad opet kuća Arnautovića. Stari Arnautović se posle okupacije odselio u Tursku, a kuću je kupio za 600 dukata poznati sarajevski kujundžija i zlatar Jovo Mitričević²⁹, koji joj je izmenio krov i skinuo mušebke. 1925. godine Mitričević je ovu kuću prodao Aliji Arnautoviću, sinovcu starog Arnautovića, i kuća je tako ponovo došla u posed porodice koja ju je i sazidala.

Iza ove kuće vidi se kuća koju je od nekog odseljenog muslimana kupio Žeron Svijenthovski, u tursko doba službenik francuskog konzulata, Poljak poreklom, koji je po okupaciji primio austrijsko državljanstvo i sve do 1920. god. živeo u Sarajevu. U ovoj kući stanovao je pukovnik Albori, koji je kasnije, po smrti generala Apela, postao komandujući general u Sarajevu i šef B. H. zemaljske vlade. Poznato je da je Albori bio veliki ljubitelj slika i zaštitnik mnogih slikara, između ostalih i Špire Bocarića, od koga je kupio nekoliko slika.

Lotar riter fon Berks, koga Kirchner spominje, po demobilizaciji stupio je u civilnu službu, pa je jedno vreme bio i vladin poverenik za grad Sarajevo i okružni načelnik u Bihaću. Restaurirao je grad u Ostošću, pa se tamo kao penzioner i nastanio. Nigde gde je služio nije ostavio lepu uspomenu jer je bio silovit i na narod Bosne gledao sa uobražene junkerske visine.

Na mestu poslednje prizemne kuće na skici danas se nalazi zgrada osnovne škole »Petar Kočić« (bivša Ženska gimnazija, koju je oko 1890. g. sagradio nadbiskup Štadler i dao je pod zakup komandi XV armijskog korpusa, koji je docnije zgradu kupio, dozidao još jedan sprat i u njoj ostao do 1918. godine).

U pozadini se vidi munara džamije Hadži-Ibrahima u Mjedenici, u čijem je groblju pokopan Mustafaga Zlatarević, prijatelj i drug Hussein-kapetana Gradašćevića.

Duž cele obale vidi se zaštitna drvena ograda, koja se dosad sačuvala samo na po nekom mestu.

Srpsko sirotište, koje Kirchner spominje jeste zavod poznate Engleskinje Mis Adeline — Pauline Irbi³⁰.

29. Podaci sudije Vlade Mitričevića, sina Jove Mitričevića.

30. Marković Petar, Mis Adeline — Pavlija Irbi, srpska dobrotvorka, Sarajevo 1921.

Sliku koju je Kirhner video radio je engleski konzul Holms, koji je u Sarajevu služio u doba Topal Osman-paše i u dokolici se bavio slikarstvom. Ova se slika često reprodukovala pa jednu reprodukciju ima i Muzej grada Sarajeva.

13. POGLED NA SARAJEVO. Akvarel. Vel. 10 x 16,5 cm. Sig. I. I. K. u donjem levom uglu.

Autorov tekst: »Pogled s pionirskog puta. Dole desno turska škola. U pozadini glavna džamija i grčko-istočna crkva. Spređa levo čardak pašin. Dalje careva džamija i kasarne. Spređa turski manastir. Narudžba u ulju za majora Ota ritera Elisona fon nidlefa.«

Pogled s okuke puta Bendbaša — Jekovac. U sredini se vide tri mosta: Šcherčehajina, Careva i, sasvim u perspektivi, Latinska ćuprija³¹. Levo je Topal Osman-pašin čardak, koji je Kirhner iz nepoznatih razloga jače naglasio. Na desnoj strani je stara tekija i musafirhana koju je Isabeg sagradio oko 1462. god.³², a iznad nje zgrada ruždije, prve svetovne škole podignute u doba Topal Osman-paše. U ovoj zgradi je kasnije bila i prva osnovna škola.

U pozadini se na levoj strani vidi munara Careve džamije, a na desnoj munara Ajas-pašine džamije, toranj nove pravoslavne crkve i, malo bliže, munare Ferhadije, Beğove i Bašćaršijske džamije.

31. Kirhner, austrijski oficir, nije ni slutio kakvu će ulogu u istoriji njegove carevine igrati dva od ovih mostova: kraj stare Careve ćuprije, dočasnijeg Zerajićevog mosta, pucao je Zerajić 1910. g. na generala Varešanina, a kraj Latinske ćuprije, današnjeg Principovog mosta, ubio je Princip austro-ugarskog prestolonasljednika 1914. godine.

32. H. Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini 1462—1916, Sarajevo 1952.

Na slici nema ni jedne moderne zgrade, jer je prva zgrada evropskog izgleda bila zgrada današnje komande garnizona u Dobrovoljačkoj ulici, a odmah zatim, 1882. god., zgrada hotela »Evrope«, i to onog dela iz ulice JNA.

Tek kasnije centar Sarajeva počeo je da se izgrađuje na evropski način i da naglo gubi svoj dotadnji starinski lik.

RESUME

LE VIEUX SARAJEVO VU A TRAVERS LE CAHIER DE NOTES D'UN PEINTRE

L'auteur publie le cahier de notes du peintre I. I. Kirchner, un officier autrichien, qui est entré à Sarajevo en 1878 avec les troupes d'occupation. On trouve dans le cahier douze aspects de Sarajevo peints à la plume, au crayon et en aquarelle et deux figures des citoyens de Sarajevo. Chaque dessin est expliqué par le texte écrit par l'auteur. Les dessins sont intéressants pour l'histoire de la ville, parce qu'ils représentent les plus anciennes représentations de Sarajevo, faits par la main d'un peintre moderne.

Todor Kruševac

OSNIVANJE I PRVE GODINE »BOSANSKE VILE«

Pokrenuta u Sarajevu samo nekoliko godina po austrougarskoj okupaciji, »Bosanska vila« se kao književni list održala i bez prekida izlazila blizu tri decenije (1885-1914). Njen uspeh iznenađuje i čini se utoliko neobičniji što je u to vreme vek književnih listova i u našim razvijenim sredinama bio bi po pravilu znatno kraći. Izgleda po svemu da su upravo izuzetne izdavačke prilike dale ovom bosanskom listu neka specifična obeležja po kojima je postao prodoran, a tim i popularan u javnosti. Jedna od ovih osobenosti, važnija od svih drugih, pokazuje jasno da »Bosanska vila« zahvaljuje svoj dugi vek pre svega prisnoj povezanosti koju je od prvih dana, izlazeći pod nepovoljnim političkim prilikama, znala da uspostavi sa širokim krugom čitačke publike.

Usmerena na osnovni programski zadatak, »Bosanska vila« je od početka nastojala da skromnim književnim pokušajima i, naročito, objavljivanjem narodnih umotvorina i svakovrsne pouke zadovolji ukus svojih čitalaca i da ih, proširujući im krug, zainteresuje za knjigu i književnost. Ali svoj uspeh ona je ujemčila još više time što se glasno čula i u prvo vreme, kada je javna reč bila pridušena, progovarala narodnim jezikom i u isto vreme preporučivala sve ono što čuva otporni duh u narodu, a kako je uz to propovedala i misao narodnog jedinstva i sloge, opirala se u svakoj prilici zvanično forsiranoj ideji o nacionalnom bosanstvu. Ovim i sličnim putevima ona je dugo vršila pionirski posao na književnom i kulturnom polju.

Uporedo sa svojim čitocima »Bosanska vila« se i sama razvijala i od lista sa skromnim književnim pokušajima postala na kraju jedan od najuglednijih jugoslovenskih književnih listova. A povezanost sa širim čitalačkim krugom omogućila joj je da se ukoreni u narodu i da postane traženi list, pa prema tome i list sposoban da izdrži sve prepreke i progone upravljača.

Značaj »Bosanske vile« uočavali su i njeni savremenici i u više prilika ukazivali na krupnu ulogu koju ona ima u kulturnom životu bosanskih Srba pod austrougarskom vladavinom, a takode je i na dve javne proslave, povodom desetogodišnjice i dvadesetpetogodišnjice lista,

odana hvala i zaslužno priznanje njenim osnivačima i urednicima.¹ Nema sumnje, za Sarajevo i cjelu Bosnu i Hercegovinu osobito je značajna »Bosanska vila«, jer predstavlja, za ceo jedan vremenski period, vidan spomenik o našim kulturnim težnjama i nastojanjima u kojima i sama aktivno učestvuje i o njima ostavlja dragocene tragove na svojim stranicama. Posebno, ona je bila i stožer — neko vreme čak i jedini — oko koga je nastajao i razvijao se moderni književni rad, tako da za proučavanje tog razvojnog puta sadrži izvorni materijal prvog reda. Sve ovo pokazuje da će se u celosti održati opšti sud koji su o »Bosanskoj vili« dali još njihovi savremenici.

Ali, pored pohvalnog opšteg suda, izrečene su tada o »Bosanskoj vili« i neke ocene koje pomnija istraživanja neće u svemu potvrditi. Tako je, na primer, potcenjena njena uloga u pogledu unošenja novih književnih shvatanja i struja, iako se zna da je upravo »Vila« još uoči balkanskih ratova okupljala među svojim saradnicima, pored srpskih, sve više i mlade hrvatske pisce predstavnike našeg modernizma, što je V. Gligorić u svom skorašnjem eseju »Putevi u bespuća« potpunije izneo i objasnio (»U vihoru«, Beograd 1962.). Ne može se održati ni prošireno mišljenje da je »Vila« isprva bila etnografsko-folklorni list, kad se jasno vidi da je i tada negovala umetničku pripovetku i pesmu.

Iz ovog razloga »Bosanska vila« kao važno kulturno nasleđe zaslužuje da se поближе осветли put kojim je išla i tim olakša pravilnije sagledanje književnog razvoja u ovim krajevima. Ovim prilogom, vremenski ograničenim na kratak početni period, čini se prvi pokušaj u tom pravcu.

PRILIKE U VREME OSNIVANJA LISTA

Iznenaduje, zaista smelost sa kojom je grupa mladih prosvetnih radnika prišla osamdesetih godina prošlog veka pokretanju i izdavanju »Bosanske vile« u Sarajevu i pored toga što je sam list, svojim kontinuiranim izlaženjem u relativno dugom periodu, postigao redak uspeh i za razvitak književnog rada u Bosni i Hercegovini stekao neocenjivih zasluga. Taj uspeh, svakako neočekivan, kao da je poticao i na mahove izbijao iz silnih nevolja s kojima se list od početka nosio. Jer za ovu ili sličnu kulturnu aktivnost vreme je, očigledno, bilo malo pogodno, kako zbog opšte zaostalosti u kojoj se narod nalazio, tako i zbog teškog političkog stanja koje je stvarao i nametao okupacioni režim. A okolnost da u celoj zemlji nije postajao nijedan književni ili bar zabavno-poučni list, što osnivači navode kao gotovo jedini podsticaj za akciju, odražavala je pre slabost i nemoć bosanske sredine u tom momentu nego što je pružala istinsko ohrabrenje za osnivanje lista.

1. S. Kaluderčić: U slavu »Bosanske vile« (»Bos. vila«, XI, 2, 1896); J. Skerlić: »Bosanska vila« u 1908. (»Srpski književni glasnik«, XXII, 3, 1909); D. Mitrinović: Za naš književni rad (»Bos. vila«, XXV, 1—2, 1910); Dr V. Glušac: Značaj »Bosanske vile« za Bosnu i Hercegovinu (»Bos. vila«, XXV, 23—24, 1910); V. Corović: O dvadesetpetogodišnjici »Bosanske vile« (»Bos. vila«, XXVII, 1, 1912) itd.

Da se u Bosni u to rano vreme jedva mogla osećati potreba za književnim listom, pokazuje već letimičan pogled na stanje opšte prosvetćenosti i kulture. Pismenost je mala i neznatna, tek u početnom razvoju, a nedovoljan broj škola govori sam po sebi da će proces opismenjavanja teći sporo i biti ograničen na uske krugove. Široka oblast kulture je posve zanemarena, nerazvijena, i ukoliko se u pojedinim delatnostima naziru prvi skromni pokušaji, oni se sa zvanične strane više ometaju nego što podstiču. Ne postoje nikakva društva ili ustanove koje bi pomogle list ili mu svojom organizacijom bile ma u kom vidu od koristi. Štampa je ograničena na par beznačajnih prorožimskih listova, dok se o naučnom i umetničkom radu ne može ništa određenije reći. Nema ni prave književnosti, na koju će se čekati još nekoliko godina, do pojave prvih domaćih pisaca sa neospornim, potvrđenim književnim glasom. Pisanjem se bave retki pojedinci, koji šalju kraće priloge u dečije listove ili objavljuju narodne umotvorine i daju skromne opise ponekih starina i narodnih običaja. Oni se uskoro okupljaju oko »Bosanske vile« i postaju njeni prvi saradnici iz ovih krajeva, iako će redigovanje njihovih tekstova zadavati urednicima dosta brige i truda.

I razumljivo, osnivači će biti suočeni sa nepovoljnostima zaostale sredine već na prvom koraku, čim pokušaju da za list obezbede ne samo saradnju već i neophodna materijalna sredstva.

Još manje je političko stanje u zemlji bilo pogodno za pokretanje i izdavanje »Bosnske vile«. Znali su to osnivači i već unapred naslućivali da sa srpskim listom, makar i beletrističkim, neće ugoditi režimu, u čemu ih ni relativno lako dobijanje koncesije nije obmanjivalo. Ta susretljivost, primljena svakako sa olakšanjem, nije bila u stanju da stvori iluziju kod osnivača, kad im je u živom sećanju morala biti žalosna sudbina koju je prije nekoliko godina doživeo profesor Pavle Jovanović pokrećući »Trebević«, prvi zabavno-poučni list u Sarajevu. Sa svojom akcijom on je, istina, zapao u vrtlog oružanog narodnog ustanka i stradao pod udarom jednog izuzetnog zbičavanja, što nije verovatno da će se dogoditi i osnivačima novog lista. Ali političke prilike u zemlji, ma koliko u međuvremenu izmenjene, nisu nikog ostavljale u sumnji kakva je javna reč moguća i dopuštena.

Okupacioni režim se pod Kalajevim vodstvom postepeno učvršćivao i, zahvaljujući brižljivo građenom apsolutističkom upravnom sistemu, osećao već bezbednim od ma kakvog iznenađenja, sposoban da u korenu uguši svaku pojavu otpora. Primivši posle hercegovačkog ustanka haotično stanje u nasleđe, on je od prvog dana nastojao da pomoću odlučnih mera strogom primenom zakona normalizuje prilike u zemlji, ne izbegavajući pri tom da u raznim prilikama odobrovolji narod sitnim ustupcima, koji će otupljivati, pa i slamati njegovu zlovolju prema stranoj vladavini. Uspeh nije izostao, prestali su bojni poklici u narodu, zemlja je još jednom pacificirana.

Stabilan i sa gotovo potpunom kontrolom javnog života, Kalajev režim se uskoro našao u položaju da, taktiziranjem u odnosu na postojeće narodne grupe, počne pripremati teren za svoju čuvenu politiku

bosanske izolovanosti, po kojoj će i ostati najviše poznat u javnosti. Nastao je dugi period, završen tek Kalajevom smrću (1903), u kome je sa zvanične strane forsirana svim sredstvima misao o zasebnoj bosanskoj narodnosti i s tim u vezi proganjano sve što joj se opiralo ili stajalo na putu. Bilo je, međutim, jasno od početka, a to je na kraju i preovladalo, da za stvaranje bosanske nacije nisu, još od prvog austrijskog vremena, postojali neophodni politički uslovi: bosanski Srbi i Hrvati, okrenuti već rano prema svojim sunarodnicima u susednim zemljama i s njima neodvojivo povezani osećanjem jedinstva, opirali su se na razne nacine zvaničnoj ideji bošnjakluka.

Stojeći na narodnim pozicijama, »Bosnaska vila« se od prvog broja suprotstavljala, koliko je bilo moguće, političkoj misli bosanstva, za koju se angazovao Kalaj sa celim upravnim aparatom. Iako samo beletristički list, ona je raznim putevima, često zaobilaznim, izražavala pridušeni narodni otpor, zbog čega je navukla gnev vlastodržaca i bila dugo izložena raznim progonima. Ta borba, često za sam opstanak lista, trajala je gotovo dvije decenije, sve do Kalajeve smrti.

Nema sumnje, samo preduzimljivi mladi ljudi, poneti mlada-lučkom snagom i optimističkim shvatanjem, mogli su imati smelosti i odvažnosti da pod ovako nepovoljnim prilikama pristupe osnivanju »Bosanske vile«.

NEUSPELI POKUŠAJ POD IMENOM »VRELO BOSNE«

Dok se politički list u ovo rano vreme, a i mnogo kasnije, mogao pokrenuti samo ako se izdavač obavezao da će smer i pravac lista udešavati isključivo prema potrebama vlastodržaca,² samo osnivanje »Bosanske vile«, kao beletrističkog lista, nije naišlo kod vlasti na ozbiljnije prepreke: izdavačka koncesija je dobijena, uglavnom uz uobičajena ograničenja, čim su ispunjene neke formalnosti. Ovo blagonaklono postupanje nastalo je otuda što, po shvatanju upravljača, beletristički list bez političkih tendencija ne samo da je po prirodi stvari bezopasan već je i poželjan, jer svojim postojanjem može poslužiti kao vidan dokaz o konsolidovanju novog stanja. Ali je, bestraga iščezla ova susretljivost čim se režim uverio da i kroz beletristički list provejava duh suprotan njegovim koncepcijama.

Pa ipak, osnivanje »Bosanske vile«, iako neometano od vlasti, nije u svemu teklo prema planu koji su u prethodnim razgovorima

2. Zajedničko ministarstvo javlja 19. avgusta 1884. Zemaljskoj vladi da u pogledu odobrenja koncesije sarajevskom građaninu Risti D. Besaroviću za izdavanje jednog političko-ekonomskog lista, štampanog ćirilskim slovima, nema ništa protiv toga da se list nazove »Javnost«, kao ni da se redakcija prenese na Popovića Vackog, a zatim dodaje: »Den Letztgenannten wolle die E. E. nach der Antritt den Redaktion über die Gattung welche das Blatt in rechtlichen Beziehung einzunehmen haben wird, die notwendigen Andeutungen machen. (Drž. arhiv Sarajevo, pov. zaj. min. br. 722 Pr. BH/1884). I pored priprema, list nije pokrenut, našto su verovatno imali uticaja i pomenuti »potrebni nagoveštaji«.

stvorili mladi učitelji srpske osnovne škole u Sarajevu. Od priprema izvršenih za prvi osnivački pokušaj poznate su dosad samo neke pojedivosti, uostalom vrlo značajne, koje je u jednom slikovitom zapisu povodom proslave desetogodišnjice lista ostavio urednik Nikola Kašiković («Bos. vila», XI, 2, 1896, 21-23). One su pisane po sećanju, pripovedački živo u narodnom tonu, i kao svedočanstvo jednog aktivnog učesnika u događajima dobijaju pravu vrednost kada se osvetle i potpuno podacima iz pisanih savremenih dokumenata.

U svoje kazivanje o prvom pokušaju osnivanja književnog lista Kašiković unosi toplinu i vedrog raspoloženja kakvo nas obično obuzima kad iz daljine, zadovoljno, sagledamo neki uspešno pređeni put. On navodi, po sećanju, kako su se na sarajevskoj srpskoj školi našla odjednom četvorica učitelja iz raznih krajeva, pored njega rođenog Sarajlije, još Vrščanin Božidar Nikašinović, Somborac Stevo Kaluderić i Zagrepčanin Nikola Šumonja. Vrlo mladi i ambiciozni, manjeviše drugovi iz skorašnjeg dakovanja, oni su se sada, posle okupljanja na istoj školi, osobito pazili i među sobom slagali, dogovarajući se redovno o svemu važnijem. »Školu smo započeli« — priseća se Kašiković — »odmah prvih dana meseca septembra, jer onda ne bijaše da učitelj ne smije u školu dok ne dobije potvrdu« (c. n. str. 21). U školi su agilno radili i svojim trudom postigli zavidan uspeh, a osim toga su, kao oduševljeni narodni prosvetitelji, ponešto već pisali i svoje priloge objavljivali u vojvođanskim listovima. »Svaki nas je znao zametnuti perom i po što god našavrcati, pa nam bijaše krivo da moramo te radove slati u daleki svijet, a još krivlje, jer Srpstvo u ovijem krajevima nema svoga stožera, svoje trnke, oko koje bi se okupljale vrijedne pčelice« (str. 22).

Lako se može shvatiti da je iz ovih i sličnih težnja ponikla uskoro misao o izdavanju jednog srpskog lista u Sarajevu i što dalje sve jače zagrevala preduzimljive mlade učitelje. Ona je dobila konkretniji oblik u živim razgovorima koje su među sobom povelili, pretresavši mnoga pitanja, uspeli brzo da se sporazumiju o svemu što im je izgledalo važno za izdavanje lista. Radilo se prije svega o vrsti lista, zatim o njegovom imenu, programu, uredniku i, naročito, izdavačkoj koncesiji, dok su u ovim prethodnim razgovorima pitanja saradnje i materijalnih sredstava za list, kako izgleda, potisnuta u drugi plan, dok se ne sazna kakav će stav prema celoj akciji zauzeti Zemaljska vlada.

Kašiković pripoveda kako su osnivači pretresali pojedina pitanja i o njima potom donosili zaključak. Da ne bi »bacali granu na put« Čika Jovinom »Nevenu«, »Golubu« i »Srpčetu«, oni su napustili misao o izdavanju ječnog dečjeg lista, što im je u početku izgledalo kao najprikladnije, i rešili da pokrenu list za narod, bez obzira na uzrast. U pogledu imena odbačeno je sa obrazloženjem više kombinacija, kao »Gusle«, »Balkan«, »Srbin«, pa je najzad usvojen naziv »Vrelo Bosne«, kako bi se već iz imena lista videlo da izlazi u ovim krajevima. Posle dužeg nagovaranja primio se za urednika N. T. Kašiković, jedini Bosanac a i najstariji od svih, a zatim su sporazumno odredili da kao vlasnika

prijave učiteljski zbor srpske škole u Sarajevu. Sastavivši još ukratko program, ostalo im je na kraju da se pismeno obrate Zemaljskoj vladi i od nje zatraže odobrenje za izdavanje srpskog književnog lista u Sarajevu.

Nije neobično ako se pri sećanju ne navode tačni datumi, jer se oni teško pamte i lako zaboravljaju, a ponekad se njihovoj tačnosti i ne pridaje neki značaj. Nešto slično dogodilo se ovde i Kašikoviću, koji posle deset godina ne zna više tačno kada je Zemaljskoj vladi podneta prva molba za osnivanje lista, iako svoje kazivanje počinje rečima koje treba da otklone svaku sumnju: »Sjećam se kao da je juče bilo«. Dok je to po njegovom pričanju bilo negde u septembru 1885, iz arhivskog materijala,³ međutim, vidi se posigurno da je prva molba datirana i predana vlastima još 13. juna 1885, dakle nekoliko meseci ranije. Do zabune je verovatno došlo iz razloga što je u septembru iste godine odista predana nova, druga molba, dopunjena prema zahtevima koje je ranije postavila Zemaljska vlada, na osnovu koje je u stvari i dobijena koncesija za list.⁴

Posle ove ispravke, ne izgleda verovatno da je u prvom pokušaju osnivanja lista sudjelovao i N. Šumonja, koji je, završivši 1885. učiteljsku školu u Karlovcu, potkraj leta iste godine došao za učitelja u Sarajevo i zatim, u septembarskim dogovorima, bio zaista jedan od glavnih učesnika u osnivanju lista.

S druge strane, ne može ni najmanje sumnje biti u Kašikovićevo kazivanje o nameri osnivača da pokrenu list pod imenom »Vrelo Bosne«, jer je to podatak koji se pamti i ostaje dugo u sećanju, iako Zemalj-

---

3. Drž. arhiv Sarajevo. pov. prep. zaj. min. br. 700 Pr. BH/1885. — Nisam uspeo pronaći original prve molbe, koja se verovatno nalazi u još nesredenom arhivu vladina komesara za glavni grad Sarajevo, preko koga je išla prepiska između Zemaljske vlade i osnivača, ali su njeni važniji stavovi rekapitulirani u dopisu Zemaljske vlade br. 25480/I od 9. oktobra 1885, kojim je, povodom druge molbe, zatražila od Zajedničkog ministarstva ovlašćenje za izdavanje koncesije. Ni ostale pominjane molbe ne nalaze se u ovom arhivskom materijalu.

4. U pozdravnom govoru »U slavu Bosanske vile« na proslavi deseto-godišnjice, Stevo Kaluderčić, takođe jedan od osnivača, opisuje jesenji dogovor i, ne spominjući raniji pokušaj, tvrdi da se tek tada rodila misao o pokretanju »Bosanske vile«: »Sjećam se dobro: bila je jesen već u veliko. Kiša je padala. Gusta tama pokrila bijaše Sarajevo. Oblaci nasjeli na Trebević, valjda da sebi olakšaju teret — a može biti zlobni, htjedoše: da nam uskrate — ma i trenutno — poglede na njegov ponosni i dostojanstveni izgled (...). Baš u tom mutnom vremenu, u malenoj izbici sjedila su četiri učitelja sarajevska: (...) Trenutak je to bio: pun ozbiljnosti, pun značaja, pun srpskoga dostojanstva. I valjda, samo duh posestrime vile, koji je Srbinu i u dobru i u zlu na pomoći se nalazio, — samo taj duh, je valjda, i u ovom času zadahnio ova četiri srpska učitelja. te svi jednom mišlju opojeni, izrekoše: da bi trebalo pokrenuti u Sarajevu srpski zabavno-poučni list« (»Bos. vila«, XI, 2, 1896, 23—24).

Očigledno je da Kaluderčić misli samo na odgovor u jesen 1885, koji je urodio plodom i da, zanemarujući raniji pokušaj, poentira slikovito događaj tvrdnjem da je tek tada izrečena misao o pokretanju lista.

ska vlada u svom dopisu Zajedničkom ministarstvu govori samo o »Bosanskoj vili«, zanemarujući pri ponovljenoj molbi prvi naziv kao neaktuelan.

NIKAŠINOVIĆ DOBIJA KONCESIJU

Zemaljska vlada nije se u principu protivila pokretanju jednog beletrističkog lista, ali je odbila da po prvoj molbi izda koncesiju smatrajući da učiteljski zbor srpske škole, kao javne ustanove, nije kvalifikovan da preuzme na se funkciju, pa prema tome ni odgovornost izdavača, odnosno vlasnika, jednog lista, koja je po prirodi stvari uvek vezana za ličnost. Iz ovog formalnog razloga ona je odbila molbu i podnosiocu uputila da za te funkcije naznače određena lica, kako bi bila u stanju da donese odluku o traženoj koncesiji.⁵

Saopštavajući svoj stav o prvoj molbi, Zemaljska vlada je, izgleda, zatražila od osnivača da naznače jedno isto lice za vlasnika (izdavača) i urednika, iako to izričito ne kaže u pomenutom obrazloženju Zajedničkom ministarstvu.⁶ Odgovor je stigao petnaestak dana po predaji molbe, dakle, još negde krajem juna, i kod pokretača naišao na živo reagovanje. Vladin zahtev o jednom odgovornom licu uplašio je toliko Kašikovića da, pored svih nagovaranja, nije hteo da sam preuzme odgovornost za list. »Ko god hoće neka bude«, — navodi u pomenutom napisu doslovno svoje reči — »ali ja pošlje ove molbe ne primam na se« (c. n. str. 23).

Zbog hronološke zbrkanosti ne može se više znati kako je stvar zapravo dalje tekla, ali je sigurno da se »kriza« u uredništvu oteгла preko školskih ferija, sve do septembra, kada je najposle okončana pristankom temperamentnog B. Nikašinovića da bude urednik. Tako se to teško breme — završava Kašiković svoje kazivanje — »svali na pleća Božina, koji poslije dugog ustezanja i našeg moljakanja, primi na se i

5. Drž. arhiv Sarajevo, c. spis. Iz dopisa Zemaljske vlade br. 25480/I od 9. X. 1885. Zajedničkom ministarstvu: Obgleich gegen die beabsichtigte Gründung der besprochenen belletristischen Zeitschrift im Allgemeinen keinen Bedenken vorlagen, so war die Landesregierung doch genöthigt, dieses Gesuch abzuweisen, da der Lehrkörper einer öffentlichen Schule als solche nicht qualificirt ist, die streng persönlichen Funktionen und ebensolche Verantwortung des Herausgebers oder Redacteurs einer Zeitung zu übernehmen. Es wurde damals den Bittsteller bedeutet, dass für die letzterwähnten Funktionen bestimmte Personen namhaft gemacht werden müssen, bevor die Landesregierung in der Lage wäre, die Conzession zur Herausgabe der geplanten Zeitschrift zu ertheilen.»

6. Zasada, dok se ne pronadu sva akta prve molbe, nije moguće razmrsiti ovu nesaglasnost. Mada vladino objašnjenje Zajedničkom ministarstvu ne uskudeva u logičnosti, bez obzira koliko je opravdano, Kašikovićevo tezi o jednom licu mora se pokloniti tim pre pažnja što su sva tri urednika, koji su se za prvih petnaest meseci izredali u »Bosanskoj vili«, bili u isto vreme i vlasnici lista. Pored toga, njegovo kazivanje potvrđuje unekoliko i to što bi se u protivnom slučaju odgovornost za list mogla proširiti na dva različita lica, vlasnika (izdavača) i urednika. Nije jasno zašto je vlada tražila da bude samo jedno odgovorno lice.

vlasništvo i uredništvo i krsti novo duhovno čedo po svom ukusu i našem pristanku davši mu ime »Bosanska Vila« (str. 23).

Pošto su osnivači postigli sporazum o ovom pitanju, obratio se Božidar Nikašinić 23. septembra 1885. molbom Zemaljskoj vladi i u svojstvu vlasnika i urednika zatražio odobrenje da u Sarajevu izdaje beletristički list »Bosansku vilu« u istom obimu i sa istim sadržajem kako je navedeno u molbi od 13. juna.

Primljenu molbu Zemaljska vlada je dostavila 9. oktobra Zajedničkom ministarstvu sa svojim predlogom na rešenje. U već pominjanom propratnom pismu ona naglašava Ministarstvu da nema nikakvih prigovora protiv osnivanja ovog lista, samo bi bilo potrebno da se davanje koncesije uslovi obavezom izdavača na preventivnu cenzuru, kao i tim da list bude štampan u Sarajevu. Takode bi trebalo, po mišljenju Zemaljske vlade, pridržati pravo da se koncesija može oduzeti ako izdavač prekorači postavljene uslove. Na kraju je Zemaljska vlada zatražila od Visokog ministarstva ovlašćenje da za davanje četrnaestodnevnog beletrističkog i ilustrovanog časopisa »Bosanske vile« može uz pomenute uslove podeliti koncesiju učitelju Božidaru Nikašiniću kao izdavaču i odgovornom uredniku lista (C. spis).

Zajedničko ministarstvo je uskoro rešilo molbu i, pooštravajući unekoliko postavljene uslove, javilo 19. oktobra Zemaljskoj vladi da odobrava koncesiju za izdavanje beletrističkog lista »Bosanska vila« uz opšte uslove koji su za periodičke publikacije formulisani u naredenju broj 703 Pr. BiH od 9. decembra 1883⁷. List se obavezno podvrgava preventivnoj cenzuri, a koncesija se može u svako doba ukinuti bez navođenja ikakvog razloga. U ovom slučaju list ne može obrađivati politička ni konfesionalna pitanja, a osim toga »treba takode paziti da u sastavima zabavnog i poučnog sadržaja ne bude suviše naglašen srpski nacionalni elemenat«.⁸

PRIPREME ZA IZDAVANJE LISTA

Dobivši koncesiju za list, urednik Nikašinić je uz pomoć svojih drugova nastojao da ubrza ostale osnivačke pripreme koliko je najnužnije za početak izdavanja lista.

Na površinu su sada iskrsla dva osnovna pitanja lista, pokriće troškova i prikupljanje saradnje, pa je njima, razumljivo, posvećena najveća pažnja. List je pokrenut bez unapred obezbeđenih sredstava i sva nada za njegovo izdavanje i održanje polagana je na pretplatu. Pošto je nadena štamparija i ugovoreni troškovi štampe i hartije, utvrđena je pretplatna cena lista na 4 forinta godišnje za Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Austro-Ugarsku, a za sve ostale zemlje na 5 for. (za dake u pola cene).

7. Prilikom zdavanja koncesije Mileni Mrazović za pokretanje političko-informativnog nemačkog lista »Bosnische Post«.

8. Drž. arhiv Sarajevo, c. spis: »... sondern dass auch darauf zu achten sein wird, dass in den Aufsätzen des unterhaltenden und belehrenden Inhalts das spezifisch serbisch-nationale Element nicht zu sehr betont wurde«.

Da bi se unapred obezbedio jedan broj pretplatnika, štampan je zatim »Poziv na pretplatu«, sa ukratko izloženim programom, i razaslan svima za koje se mislilo da bi mogli i hteli biti pretplatnici. O pokretanju lista obavještena je i šira javnost kratkim noticama koje je urednik Nikaišinović pod svojim potpisom objavio u štampi, pored ostalog i uzvaničnom listu,⁹ uz sličan poziv na pretplatu. Tim je bilo podstaknuto interesovanje publike i osnivači su uspjeli da pre pokretanja lista prikupe jedan broj pretplatnika.

Prilikom razgraničenja poslova među osnivačima, brigu o administraciji pružio je na se Stevo Kaluderčić, koji je još u pripremama uložio mnogo truda za njeno uredno funkcionisanje. On je tri godine besplatno radio sve poslove administracije i svojim tačnim evidencijama znatno doprineo materjalnom održanju i učvršćenju »Vile« u prvo vreme.

Uporedo sa staranjem o pretplati, osnivači nastoje da za list prikupe najnužniju saradnju. U tom cilju urednik Nikaišinović se obratio na poznatije srpske pisce i već za prvi broj uspeo da dobije priloge od Save Kosanovića iz Jerusalima i Manojla Đorđevića Prizrenca iz Zagreba, a uz to i obećanje za kasniju saradnju od nekolicine (Zmai Jovan Jovanović u Beču, Đorđe Nikolajević u Sarajevu, Mita Živković u Beogradu, Steva Milovanov u Novom Sadu, Jovan Bijelić u Petrinji i Đorđe Jovanović u Kuveždinu). Dok su se i ostali osnivači pobrinuli za deo priloga u prvim brojevima (N. Kašiković za narodnu književnost i N. Šumonja za podlistak i književne beleške), na saradnike iz Bosne i Hercegovine kao da se u ovim pripremama mnogo ne računa, iako će se oni pojedinačno javljati već od prvog broja. Saradnju za tehnički deo lista obećali su slikar Vladislav Titelbah iz Beograda i iz Sarajeva profesor Malešević i čuvar Zemaljskog muzeja N. Arsenović.

Program lista, kako je zamišljen od osnivača i prijavljen vlastima, može se sagledati jedino iz predstavke kojom je tražena izdavačka koncesija. Tu je rečeno da će list donositi sastave zabavnog i poučnog sadržaja, i to u prozi i vezanom stihu, pri čemu će se građa uzimati pre svega iz narodnog života okupirane zemlje. Navedeno je izričito da pitanja političke prirode neće biti ni u kom vidu raspravljana ni dodirivana. List će, prema mogućnostima, donositi povremeno i ilustracije, prema crtežima snimljenim u zemlji i zatim izrađenim u nekom ksilografskom zavodu u Beču, kako su podnosioci usmeno objasnili vlastima (C. spis). Kao što se vidi, program nije detaljnije razrađen, već je sastavljen samo u glavnim crtama, koliko je bilo potrebno upravljačima da donesu odluku o odobrenju lista.

Od dobijanja koncesije prošla su gotovo dva meseca u pripremama za početak izdavanja lista, na kojima su osnivači s mnogo volje i truda radili.

---

9. »Sarajevski list« br. 140 od 11 decembra (29. novembra) 1885.

POJAVA PRVOG BROJA

Posle dovršenih priprema pojavio se 16. decembra 1885. prvi broj »Bosanske vile« i već spoljnim izgledom ostavljao dobar utisak. Tehnički ukusno izrađen u sarajevskoj štampariji Spindlera i Lešnera, list je po obimu, 16 stranica velikog kvart formata, bio dvostruko veći od svog prethodnika »Trebevića«.

Naslovnu glavu nacrtao je Stevo Kaluderović, slikar amater, sa razvijenim smislom za dekorativno, i u njoj pokušao da figurativno predstavi ideju lista: nad delom Sarajeva pored Miljacke lebdi vila — devojka sa plamtećom zubljom u levoj ruci, dok desnom pridržava razastrtu traku na kojoj se leprša krupan natpis: Bosanska vila. Ovo simbolično zaglavlje, pod kojim je izišlo prvih dvanaest brojeva, zamenjuje, po svojoj prilici, oznaku o vrsti lista, koja nije stavljena; u prva dva broja samo je na kraju dodana pretplatna cena, a od trećeg dalje još i to da list izlazi dvaput u mesecu, 1. i 16. po st. kal., na dva tabaka velike četvrtine.

Predstavljajući se javnosti, osnivači su nastojali da prvi broj »Bosanske vile« bude odabranog sadržaja, u čemu su odista uspeli ako se uvaži da bi u tadašnjim prilikama bilo preterano od njih očekivati originalne priloge od književne vrednosti. Kod Srba u to vreme, ne samo u Bosni, bilo je malo pravih pisaca, i u književnoj poplavi nije nikako bila retkost da se nezvani razmetljivo nameću nezaslužno stečenim glasom. U ovom pogledu, uostalom, stvari ne stoje bolje ni kod listova iz centra s književnom tradicijom, štaviše, upoređenje s poznatim vojvodanskim listovima tog vremena, na primer »Javorom« i »Stražilovom«, ne bi ispalo na štetu »Bosanske vile« ni po unetim prilozima a ni po načinu uređivanja i tehničkoj opremi lista.

Prvi broj »Vile« ispunjen je prilozima šestorice saradnika, od kojih su trojica izvan kruga osnivača. Na uvodnoj stranici, celoj, doneta je slika Save Kosanovića, kome se pridaje osobita važnost zbog toga što je posle više sukoba s vlastima bio primoran pre nekoliko meseci da podnese ostavku na mitropolitski položaj. Slika, prema tome, tendenciozno predstavlja jednu aktuelnu misao koja se inače nije smela izraziti rečima. Potvrđuje to i urednik Nikašinović kada prikazuje Kosanovića, iznoseći njegov životopis ne samo kao mitropolita — njegovu »dobrovoljnu« ostavku uzgredno spominje — već i kao »srpskog književnika«, koji posle Sime Milutinovića Sarajlije zauzima u ovim zemljama prvo mesto u srpskoj književnosti. Sam Kosanović javlja se u ovom broju prevodom sa ruskog crtiće »Pravednikova smrt«, postajući tim jedan od prvih spoljnih saradnika lista.

No, urednik Nikašinović ne izneverava nade koje se u njega polažu i od prvog broja daje u listu prednost domaćoj književnosti, umetničkoj ili narodnoj. Prva je zastupljena sa dva priloga, pripovetkom »iz varoškog života«, »Izmirili se« od Manojla Đ. Prizrenca, koja se produžava u sedam prvih brojeva, i pesmom »Siva maglo«, sa potpisom Vrščanin (B. Nikašinović). Oba priloga su male književne vrednosti, pesma bleđa i bezizražajna, a pripovetka razvodnjena i sa neodrživom tezom o štetnom uticaju civilizacije na žene.

Bolje stoji stvar, kako se moglo i očekivati, sa srpskim narodnim umotvorinama, od kojih se ovde objavljuju pesma »Anđelić Vuk«, po beleženju Srpkinje Sarajke J. (Jovanke Kraljević), i narodna pripovetka »Djevojka postala muško« od N. T. Kašikovića.

Prvi broj donosi još duži članak poučnog sadržaja »Kako se može život produžiti«, koji je po L. Bihneru napisao Nikola Šumonja. Njegov je i interesantan listak pod naslovom »Iz slovenskog svijeta«, u kome kritički piše o knjigama za narod Matice srpske, o pokretanju Harambašićeva »Balkana« i o kulturnoj borbi Čeha s Nemcima. Od Šumonje su takođe i dve beleške, o Muzeju u Sarajevu i o turneji ruskog pevačkog društva pod upravom A. Slavjanskog. Na poslednjoj stranici prvog broja objavljen je još »Poziv na pretplatu«, i to krupnim slovima da bude zapažen.

Štampan u 1000 primeraka, prvi broj »Bosanske vile« razaslan je svima za koje se pretpostavljalo da će biti pretplatnici. Od poslanih primeraka malo je povraćeno upravi, i pored toga što je takva molba upućena onima koji ne žele držati list, a ostali upozoreni da će im naredni brojevi biti poslani samo ako se prethodno jave kao pretplatnici. U pomenutom »Pozivu« apeluje se još na Srbe u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima da pomognu list, a zatim kaže: »Mi smo učinili sve ono što se od nas zahtijevati moglo, a sad stoji do vas, da pokažete, koliko ste svjesni Srbi i koliko svoju knjigu ljubite; — padne li »Bosanska vila«, kao srpski jedini list u ovim zemljama, onda nemojte nikoga kriviti, — sami nosite grijeh na svojoj duši« (str. 16).

PRAVAC I NAČIN UREĐIVANJA LISTA

Zanimljivo je da prilikom izdavanja prvog broja nije nijednom rečju prikazan program lista, kako je to uobičajeno u ovakvim slučajevima, iako se on jasno vidi iz sadržaja i rasporeda unetog materijala. I više od toga, »Bosanska vila« je još od prvih brojeva dobila svoju fizionomiju, koju će uz neznatna odstupanja zadržati kroz celo vreme izlaženja. Može se misliti koliko su osnivači uneli reda i smišljenosti u redakcijski posao kad su na početku mogli samo ovim putem, bez naročite objave, prikazati program i pravac lista.

Pre svega »Bosanska vila« je srpski list i takav kurs, iako se nije smeo vidno isticati, obeležen je jasno u svakom broju. Sa srpskog gledišta ona je reagovala na pojave i događaje, branila samo ime i propagirala narodne ustanove (besede, čitaonice, društva i dr.), suprotstavljajući se tim, koliko je kad mogla, političkim težnjama stranog zavojevača. Po vrhu, ona je u svakoj prilici isticala misao o jedinstvu srpskog naroda i nastojala da svoje čitaoce obavesti o svemu što se na književnom i kulturnom polju događa u ostalim krajevima. Taj pravac kojim je »Vila« pošla od početka formulisan je i izričito na kraju prve godine: »Uredništvo se trudilo da joj dade — koliko je više moguće — tip srpsko-bosanski, ali nije uz to zaboravilo, da valja održavati zajednicu i jedinstvo s ostalim Srpstvom. Otudivanje je svagdje od štete, pa bi bilo i ovdje« (I, 24, 1886, 369). Nema sumnje, ovo je

program i bosanskih Srba u to vreme sa kojim ulaze u neravnu borbu sa tudinom.

Pored toga, »Bosanska vila« je bila dugo, sve do pred kraj svoga izlaženja, i popularni list, sa priložima podešenim prema mogućnostima sredine u kojoj je izlazila, zbog čega je izbegavala sve sastave u kojima su subjektivna osećanja previše naglašena. Uredništvo je to obrazložio u poruci nekom piscu, da bi njegovu pripovetku mogao objaviti kakav drugi srpski beletristički list, ali ne i »Vila«, čiju publiku ne mogu zanimati izloženi subjektivni osećaji (I, 9, 1886, 144). Iz istog razloga uredništvo ne donosi isprva ni ljubavne pesme, pošto ne bi želilo da se »Bosanska vila« »prometne u kakvog Post d' Amoura«, a izbegava i druge umetničke pesme koje po lepoti ne dostižu još narodnu poeziju (I, 12, 1886, 192).

Način uređivanja lista je ustaljen, a sam red unošenja priloga pokazuje u kojoj je meri »Bosanska vila« književni list. Na prvo mesto dolaze originalni književni prilozi, pre svega razni oblici pripovedačke proze, a uz to i po koja pesma, što treba da razvija književni ukus i ujedno podstiče interes za književni rad. Uz ove radove ide često i poneki prevod iz drugih književnosti, isprva više u prozi nego u stihu. Posle umetničkih književnih priloga dolazi po redosledu kakav poučan sastav, neophodan publici kojoj se list obraća, zatim prilozi iz narodne književnosti i, najposle, listak (podlistak) i književne beleške, sa prikazima knjiga i književnih događaja.

Bez obzira na mesto koje zauzima, narodna književnost je, naravno, u centru interesovanja, jer je to upravo vreme kada ona i u ovim krajevima cveta i kada se, pod uticajem Vukova rada, javljaju brojni skupljači narodnih umotvorina. »Bosanska vila« postaje u neku ruku centar narodne književnosti u koji se vremenom sliva najveći deo toga rada. Iz broja u broj ona objavljuje narodne umotvorine: pesme, pripovetke, poslovice, pitalice, zdravice i zagonetke, a uz to donosi razne etnografsko-folklorne članke, sa opisima starina, narodnog života, običaja, verovanja itd.

Najzad, uredništvo nastoji da svaki broj bude unekoliko celina, pa izbegava produženja i nastavke koji, prema opštem mišljenju, otuđuju publiku od lista. Posebna pažnja obraća se pismenosti pojedinih priloga, koja je na visini zahvaljujući intervenciji urednika, odnosno pokretača.

DESET BROJEVA BOŽIDARA NIKAŠINOVIĆA

Zaslžno priznanje treba odati prvom uredniku, Nikašinoviću, što je »Bosanska vila« stekla od početka glas ozbiljnog lista i bila u javnosti dobro primljena. Vidi se to ne samo po retkim žalbama na pretplatnike nego i po sve većem interesovanju za list: u petom broju apeluje se izričito na nove pretplatnike da budu strpljivi i iščekaju dok se ponovo odštampa prvi broj, koga je već nestalo, a od šestog broja počinju se objavljivati i imena pretplatnika u pojedinim mestima. A uzgredno vajkanje urednikovo u drugom broju, kad odgovara jednom pretplatniku, da se očekivao bolji odziv publike, izgleda pre opravdanje

za stavljenju zamerku što u list nije ušla još jedna slika, nego što bi odgovaralo pravom stanju. Jer da je list zaista naišao na slab prijem u javnosti, sigurno je da se ne bi prešampavali stari brojevi niti iskavala imena pretplatnika u raznim mestima. Zahvaljujući svome pravcu i načinu uređivanja, list je neosporno rano postao popularan.

Nikašinović je ostao u »Bosanskoj vili« samo pola godine i za to vreme uredio prvih deset brojeva. Proširio je krug saradnika, od kojih će neki godinama marljivo saradivati, ali nije uspeo da list obogati književnim prilogima poznatijih pisaca. Pripovetke i pesme potiču od skromnih književnih trudbenika, uglavnom takvih čija su imena zaboravljena ili ih književna istorija jedva pominje: Manojlo Đorđević Prizrenac, Sreten Dančić (Dušan Peleš), B. N. Vrščanin (Nikašinović), Mitropolit Dionisije (Ilijević), Đorđe Jovanović, S. S. Sarajlija (?) i Stevo Kaluđerčić napisali su po jednu od sedam objavljenih pripovedaka, a od četiri uvrštene pesme takode po jednu: B. Nikašinović, Savo Kosanović, Đorđe Jovanović i Senjo Đaković (David Popović). Za isto vreme objavljeno je više prevoda iz drugih književnosti¹⁰ (devet pripovedaka i jedna pesma), što je unekoliko naknadjivalo nedovoljne domaće priloge.

Narodna književnost je u ovim brojevima obilnije zastupljena: objavljene su 22 pesme, 8 pripovedaka i zbirka poslovice od Petra Mirkovića. Na ovom poslu radi najviše Nikola Kašiković, koji ne samo beleži narodne umotvorine već i organizuje njihovo prikupljanje putem spoljnih saradnika. Većina skupljača bavila se prolazno tim poslom (Jovanka Kraljević, Mara Odavić, N. Šumonja, N. B. Popadić, Sava Manojlović, S. Popić), ali se među njima javljaju već i pojedinci koji su u skupljanju narodnih umotvorina stekli lepih zasluga, pored N. T. Kašikovića, još Vaso M. Čuković, Mile Popadić, Đorđe Petrović, Vid Vuletić—Vukasović i Petar Đenić. Pojedini brojevi dopunjeni su i sa nekoliko zanimljivih, lepo redigovanih etnografsko-istorijskih članaka, koje pišu Stari Jovo Besarović, Stevan N. Davidović i Kosta Kovačević.

Pored više poučnih stvari, među kojima se ističu prilog Steva Kaluđerčića o značaju Svetosavskih beseda i prevedeni članak o vaspitanju od Bjelinskog, svaki broj sadrži još listak, zanimljiv i prilično bogat, kao i razne beleške, a pojedini brojevi i bibliografiju, iskaze o dobrovoljnim prilogima, zahvale, poruke uredništva itd. Brigu o listku i beleškama vodio je od početka N. Šumonja, pa je ovom poslu i za svoga urednikovanja obratio osobitu pažnju.

Sa desetim brojem Nikašinović je prestao biti izdavač i urednik »Bosanske vile«, obavešćujući o tom javnost svojom izjavom datiranom 15. jula. »Moji lični odnošaji i stvari privatnog značaja« — kaže on — »prinudiše me, da moram dva mjeseca biti izvan Sarajeva — a i poslije toga neću biti u stanju da se bavim isključivo uređivanjem lista«

10. Prevodioci su: Savo Kosanović sa ruskog; Savo Manojlović sa nemačkog, francuskog (Zola) i ruskog; Nikola Šumonja sa češkog (O. Mokri); Stevo Kaluđerčić sa slovenačkog (J. Krsnik) i »Srbijan« sa francuskog. Prevedena pesma je od Rikerta, a prevodilac Jovan Radivojević—Vačić.

(str. 160). Po svemu izgleda da je to pravi razlog njegova povlačenja, a ne pritisak vlasti, kako se ponekad govorilo. Nikašinić je u to vreme napustio Sarajevsku srpsku školu i, položivši u Zagrebu pedagoški ispit, postao učitelj trgovačke škole, najpre u Mostaru, a posle i u nekim drugim mestima. Sa obećanjem da će prema mogućnostima i dalje raditi na »Vili«, on se zahvalio saradnicima, pretplatnicima, sakupljačima pretplate i svim ostalim prijateljima na podršci i »lepom odzivu«, moleći ih »da ostanu i nadalje stalni prijatelji ovome jedinome srpskome mjezimčetu u ovim krajevima« (str. 160).

PROMENA UREDNIKA I UČVRSCENJE LISTA

Od Nikašinića preuzeo je »Bosansku vilu« Nikola Šumonja, jedan od osnivača i dotadašnji glavni saradnik lista. Radi ozakonjenja ove promene, Šumonja se obratio molbom Zemaljskoj vladi i, navodeći da je na »Bosansku vilu« stekao pravo vlasništava, zatražio da se izdavačka koncesija podeljena ranije B. Nikašiniću prenese na njega kao novog izdavača i odgovornog urednika. Pošto vladin komesar za grad Sarajevo nije imao ništa da prigovori novom koncesionaru, Zemaljska vlada je 24. jula dostavila zahtev Zajedničkom ministarstvu i od njega zatražila ovlašćenje da izvrši prenos. Ministarstvo je rešilo stvar bez odlaganja i već 30. jula izvestilo Zemaljsku vladu da daje traženo odobrenje, ponavljajući dakako i sve uslove postavljene u narednjima od 1883. i 1885. g.¹¹

Iako sprovedene brzo kod sve tri instancije, rešenje o prencsu koncesije uručeno je Šumonji tek u prvoj polovini septembra, pa je list sve do 18. broja potpisivao Nikašinić kao urednik i izdavač.

U času kad Šumonja preuzima uredništvo, list je s poslednjim brojevima kasnio gotovo dva mjeseca, delom zbog pretrpanosti posla u štampariji, a najviše zbog odlaska starog urednika; neki brojevi su uz to zadržavani duže na cenzuri, što takođe nije išlo u prilog urednom izlaženju. Agilan i ranije, Šumonja je sada pregao da izdavanjem pojedinih brojeva svako osam dana naknadi zaostalo i tim izlaženje lista dovede što pre u red.

Obraćajući se čitaocima, uskoro po preuzimanju lista, Šumonja gleda vedro na stvar i iz pređenog puła crpe pouzdanje za opstanak i budućnost lista. »Mnogo je to« — kaže — »kad se uzmu u obzir sve prilike, predrasude i tegobe, s kojima ima da se bori ovakav srpski list, idući putem sasvim zakrčenim i neobrađenim. Dosada je srpska čitalačka publika najljepše pozdravila ovo poduzeće; ne samo iz Bosne i Hercegovine, već iz sviju srpskih krajeva javio se lijep broj pretplatnika.« A mnoga bodrenja i priznanja, pojedinaca i raznih listova (srpskih, hrvatskih, slovenačkih i čeških), nametala su zaključak: »Sve je to samo znak, da je takav list u ovim krajevima nuždan« (I,12,1886,192).

Izdavši zaostale brojeve, Šumonja je unapredio list, a samim tim ga i materijalno učvrstio. Da raste broj pretplatnika, vidi se i po tome

11. Drž. arhiv Sarajevo, pov. prep. zaj. min. br. 513 Pr. BH/1886. — Propratni akt Zemaljske vlade br. 37337/I od 24. VII. 1886.

što se oni blago opominju na plaćanje i u prvi plan ističu druge teškoće. »Izdavanje našega lista skopčano je, kao što će biti svakome lako pojmljivo, s toliko i toliko smetnja i neprilika, pa nije pravo da se borimo još i s materijalnom oskudicom« (I,16,1886, 256). Proizilazi to i iz ukazivanja da nije zgodno što neki pretplatnici plaćaju list unatrag, po isteku svake četvrti, »jer mi štampu i hartiju ne dobivamo na veresiju nego nam valja odmah isplatiti«, dok svi oko lista, od urednika i administratora do saradnika, rade besplatno, iz ljubavi, samo da se održi ovaj jedini srpski beletristički list u ovim krajevima (I,19,1886, 304). Istovremeno se osećaju mestimično nagoveštaji otkuda dolaze smetnje i neprilike.¹²

Već krajem prve godine urednik Šumonja je u položaju da javno prizna koliko je ohrabren odzivom pretplatnika: »Na pohvalu služi bosanskim Srbima, što je broj »Vilinih« pretplatnika do kraja godine narastao na 800 — pa se tako list uza sve velike troškove mogao eto cijelu godinu održati« (I,24,1886,369). Ovaj broj potvrđuje približno i pojedinačni scisak pretplatnika, objavljivan u listu preko cele godine u nastavcima, pa iako zbog toga nije mogao biti potpun, ipak pruža globalno interesantne podatke o stanju lista. U spisku su navedena imena 750 pretplatnika iz raznih mesta, od čega na Bosnu i Hercegovinu otpada blizu dvije trećine (62°/_o), a ostalo na Hrvatsku, Vojvodinu, Srbiju, Dalmaciju i inostranstvo. On pokazuje da je u prvoj godini »Vila« išla u 148 mesta, ali je preko tri četvrtine (77°/_o) svih pretplatnika imalo samo u 33 mesta.¹³

12. Na kraju jednog broja iznenaduje kako je mogla ostati krupno štampana primedba: »Ovaj je broj zakasnio za to, što je bio na cenzuri čitavih osam dana« (I, 13, 1886, 208). — Pošta u jednom manjem mestu vraća primerke trojice pretplatnika s oznakom: »In Grdačac nicht bekannt« (I, 20, 1886, 320).

13. Po pet ili više pretplatnika imala je »Bosanska vila« prema spisku 1886. godine u ovim mestima:

U Bosni i Hercegovini		Izvan Bosne i Hercegovine:	
Sarajevo s Reljevom	179	Petrinja	39
Banja Luka	27	Karlovac	31
Prijedor	26	Zagreb	24
Tuzla	24	Karlovcı	17
Mostar	21	Zemun	12
Travnik	12	Slavonski Brod	12
Derventa	12	Sombor	9
Tešanj	11	Beograd	9
Brčko	11	Novi Sad	8
Visoko	10	Glina	7
Modriča	10	Petrovac (Srbija)	5
Bosanska Dubica	8	Žabari (Srbija)	5
Bijeljina	7	Pljevlja	5
Bos. Gradiška	7	Beč	5
Foča	6	Gospić	5
Gračanica	6		
Doboj	5		
Bosanski Brod	5		
Svega	387	Svega	193

Zanimljivo je da će broj pretplatnika »Bosanske vile« rasti i u narednim godinama i jedno vreme prelazi čak i 2000, broj koji ni docnije nije dosegnuo nijedan književni časopis u Bosni i Hercegovini.

POD UREDNIŠTVOM N. ŠUMONJE

Šumonjina era u »Bosanskoj vili« trajala je nešto više od pola godine, do 1. februara 1887, za koje je vreme izdao 17 brojeva lista (14 u prvoj i 3 u drugoj godini), zadržavši uglavnom dotadašnji način uređivanja. U tehničkom pogledu jedino je slikovita naslovna glava od 13. broja zamenjena uokvirenim natpisom iz krupno štampanih slova, ispod kojih je sada prvi put dodana oznaka »list za zabavu, pouku i književnost«. Svojom preduzimljivošću novi urednik je znatno proširio krug saradnika za sve oblasti koje su u listu zastupljene. Nastavljajući uređivanje po utvrđenom programu, on nastoji da književna obeležja lista budu što jače naglašena.

Više od predašnjeg urednika, Šumonja je forsirao književnu prozu i u svakom broju donosio najmanje dvije pripovetke, nastojeći ujedno da domaćim prilozima što više potisne prevedene. Pored ranijih saradnika, među pripovedačima se javlja niz novih imena, većinom početnika, ali i peneki pisac koji uživa književnu reputaciju (Milan Đ. Milićević, Miša Živković). S pripovetkom istupaju sada i N. Kašiković i N. Šumonja, pa se tim već prve godine ogledaju u ovom književnom rodu svi pokretači »Bosanske vile«.

Među objavljenim pripovedačkim prilozima zanimljiv je putopis Jove Besarovića iz Stambola u Sarajevo, zatim crtica iz mladih dana Save Kosanovića i opis ramazanske večeri Mustafe Hilmića (Muhibića). Nešto ranije Muhibić, Sarajlija, objavio je u »Vili« prevod jedne istočne priče sa arapskog, povodom čega uredništvo kaže u bilješci: »Ovim radom javlja se prvi put u srpskoj knjizi bosanski Muhamedovac« (I, 13, 1886, 197). Iako skromni, ovi pripovedački pokušaji zadovoljavali su potrebe prve čitalačke publike u Bosni i podsticali njeno interesovanje za knjigu i književnost. Među prevodima ističu se pripovetke E. Zole, I. Turgenjeva,¹⁴ B. Bjernosona i J. Krsnika.

Širokogrud kad se radi o pripovedačkoj prozi, Šumonja je postupao strožije s pesmama, smatrajući da one po lepoti zaostaju za narodnom pesmom, pa je objavio u svemu desetak originalnih i tri-četiri prevedene pesme. Među novim pesničkim imenima javlja se sada i Vladimir M. Jovanović, tada pesnik od glasa, koji je, pored originalnih pesama, dao i po jedan prevod s njemačkog (Sajdl) i ruskog (Ljermon-

14. Pripovetku »Smrt« od Turgenjeva preveo je s ruskog Nikola Šumonja i uz prevod dodao u belešci: »Ovom pripovijetkom završio je slavni Turgenjev svoj književni rad. Ležeći bolan i iznemogao u svom krevetu, nekoliko dana pred svoju smrt, kazivao je ovu crticu u pero i tako su je zabilježili. Urednik »Njive« kupio ju je za hiljadu rubalja i donio u svom listu« (I, 19, 1886, 294).

tov). Ostali pesnici, uglavnom početnici, dali su neznatne doprinose, mada su neki od njih godinama svojim stihovima plavili naše časopise i listove (Vasa Krstić-Ljubisav).

Od narodnih umotvorina donose se u svakom broju i pripovetke, ali su sada zastupljene i ostale vrste (zdravice, zagonetke, pitalice i poslovice). Javljaju se novi sakupljači, uglavnom iz raznih bosanskih mesta, među njima i više onih koji će u ovom radu ostaviti trajniji spomen: Kosta Kovačević, Stevo Trifković, Kosta Božić, Dušan St. Popović, Milan Obradović, Risto J. Čajkanović, Vaso Kandić, P. Babić Stevan Zimonjić, Petar S. Ivančević, Jovo Tubinović, Jevrem Stanković i drugi. Većinom su to mladi ljudi koji se počinju baviti sakupljanjem narodnih umotvorina na podsticaj »Bosanske vile«.

Po zahtevu sakupljača, pojedine narodne umotvorine objavljuju se pod šifrom, iako se urednik Šumonja iščuđava zašto ih ne bi potpisali. »Nije to »radi slave« ili ne znam rašta« — kaže on — »nego za to, da se vidi, koji su to ljudi, što pored svojih običnih poslova posvećuju još nekoliko časova plemenitijem radu« (I,20,1886,320). Urednik u isto vreme zamera Hercegovcima što ne prednjače u ovom radu, »jer ako se ne smijemo pouzdati u moralnu pomoć naših svjesnijih ljudi, kako ćemo u pomoć onih, koji jedva perom vladaju« (I,20,1886,320).

Po velikom odzivu, sakupljači narodnih umotvorina vrše već pritisak na urednika, i on im na kraju godine obećaje da će sve biti štampano dok dode na red. »Prostor lista već je sada suviše malen, a da bi se u njemu moglo iznijeti odmah sve, što dobijemo« (I,24,1886, 384).

Pored narodnih umotvorina, Šumonja je nastajao da donese i više poučnih članaka raznog sadržaja, zbog čega je podsticao ljude iz naroda da opisuju pojedine krajeve i starine.¹⁵ Etnografsko-folklorne članke pišu sad: Mile Popadić, Stevan Davidović, V. Stakić i Đ. Mirković, Risto Čajkanović, Stevo Trifković, Jevrem Stanković i Nikola Begović, dok dr Fridrih Kraus izlaže u nastavcima pitanja za proučavanje naroda. Sam Šumonja donosi u prevodu, po ovlašćenju autora, poznati Kečetov rad o Omer-paši Latasu, u kom je iscrpno prikazan njegov život i rad. Vredan je pomena i članak Ignjata Dimića (Zir) u kome opisuje poprsje Vuka St. Karadžića, koje se izrađuje prema skici bečkog profesora Kundmana.

15. Objavljujući opis Glasnika od Riste Čajkanovića, urednik u belešci zahvaljuje piscu i dodaje: »I molimo ovom prilikom sve naše sveštenike, učitelje i druge pismene ljude, neka nam u ovakvom obliku opišu okolinu svoga mjesta, običaje, nošnju i govor narodni i istorijske spomenike. Od mnogih smo već čuli, da bi napisali po nešto, ali se boje, da će koju riječ rdavo i protiv gramatike napisati. Ali to su u tim stvarima sitnice i to ne treba nikome da smeta. Kod nas u Bosni nema učenih ljudi i književnika od zanata, no ovake stvari mogao bi nam dostaviti svaki, ko umije da perom vlada. A što bude nepravilno ili za ispravljanje, to će se ispraviti u uredništvu« (I, 18, 1886, 283).

ODSTUPANJE N. ŠUMONJE

Početak godine 1887. godine Šumonja izjavljuje u trećem broju da prestaje uređivati list, pošto je iznenada pozvan na odsluženje trogodišnjeg vojnog roka. »Žao mi je« — kaže — »što se to desilo baš sada, kad je izlaženje »Vile« dovedeno u potpun red, kad nije više nužde žuriti se da što prije izade zadocnjeni broj, kad je list počeo da hvata jačega korijena i kad bi se tek moglo lagano i smišljeno raditi« (II,3, 1887,48). Opraštajući se, on zahvaljuje prijateljima svojim i »Vilinim« na pomoći u pretplati ili radovima, kao i onim koji mu odobravanjem i hrabrenjem pružiše moralnu pomoć. Zbog hitnog poziva Sarajevo je morao odmah napustiti i za odsluženje vojnog roka prijaviti se 96. pješadijskom puku u Karlovcu.

Taj poziv, neočekivan, zbunio je ne samo Šumonju i njegove drugove oko »Bosanske vile« već i upravu Sarajevske srpske škole. Učitelji osnovnih škola bili su, prema privremenom vojnom zakonu za Bosnu i Hercegovinu,¹⁶ oslobođeni trogodišnje vojne obaveze i u naknadu za to obično su pozivani o ljetinama na šestonedeljnu vežbu: posljednjih godina sprovedeno je to praktično uz potvrdu Zemaljske vlade da je učitelj vojni obveznik potreban na svom mestu, i u ovom pogledu nije pravljena razlika između učitelja na vladinim i konfesionalnim školama.

Šumonja je regrutovan još u avgustu 1886. posle čega je školski odbor srpske opštine zamolio Zemaljsku vladu da ga preporuči Ratnom (vojnom) ministarstvu i potvrdi da je potreban na sadašnjem mjestu. Kako su nadležni sa vlade uveravali da će sve biti u redu, Šumonja je preko zime ostao na svom učiteljskom mestu u Sarajevu i nije 1. oktobra nastupio vojnu dužnost kao ostali obveznici. A onda je odjednom došao poziv da kao regrut stupi u puk. U javnosti su tada kružili glasovi da je tako postupljeno iz razloga što Šumonja nije učitelj na komunalnoj školi nego na srpskoj, a te škole da nemaju pravo javnosti, što u stvari nije bilo tačno. Čim je stigao poziv, Šumonja je odveden u kasarnu.

Nije pomogla ni intervencija neposredno kod poglavara generala Apela, koju je učinila grupa sarajevskih građana s mitropolitom Nikolajevićem na čelu.¹⁷ Poglavari je, istina, obećao da će vidjeti šta se u toj stvari može učiniti, ali je istog dana popodne poslao svog ađutanta mitropolitu Nikolajeviću sa porukom da Šumonja mora bez odlaganja ići u vojsku i da je želja Zemaljske vlade da se u ovom ne

16. Prema § 11, tačka 3 privremenog vojnog zakona za Bosnu i Hercegovinu iz 1881. godine. »od dužnosti u cruzanu silu stupiti, oslobođeni su stalno: (...) 3) Učitelji, kod muhamedanaca hodže, koji su u tom svojstvu usljed školskog zakona na pučkoj učioni namješteni« (»Saraj. list«, br. 102 od 4. novembra 1881).

17. Po zaključku sednice srpske opštine, na koju je radi većanja pozvano još ljudi iz naroda. Pored Nikolajevića, u deputaciji su bili predsednik srpske opštine s jednim članom i gradski podnačelnik (»Srbobran« Zagreb, IV, br. 38 od 28. marta 1887).

čine nikakvi dalji koraci. Bilo je očito da vlada nije dala obećanu preporuku (C. broj »Srbobrana«).

Ostalo je nerazjašnjeno čim se Šumonja konkretno zamerio Zemaljskoj vladi kada, i pored obećanja, nije preporučeno Ratnom ministarstvu da ga oslobodi vojne dužnosti. Pa ipak, pravi razlozi ovakvog postupanja mogu se po nekim znacima s prilično sigurnosti naslutiti.

Zauzimanje sarajevske srpske opštine potvrđuje da u ovom slučaju nije bila u pitanju učiteljska služba, jer je Šumonja u školi vrlo uspešno radio i svoje prošlogodišnje đake osposobio da budu među najboljim u srednjoj školi. Iz ovog proizlazi nesumnjivo da se on zamerio vlastima jedino kao urednik »Bosanske vile«. Šumonja je uspeo da učvrsti list i da s njim prodre u javnost umnogom što mu je pojačavao ton i pravac koji je protiv duhu i intencijama zvanične politike, a to je svakako doprinosilo da u više prilika bude tretiran kao nepoželjan »stranac«. Najposle, osnovana je pretpostavka da se Šumonja zamerio najviše vlastima kada je u 20. broju »Vile« uvrstio svoju pripovetku »Pod gvozdenim krstom«, sa jasnom tendencijom protiv okupacije, koja je zbog cenzure ostala u ovom listu bez svršetka.¹⁸

PRENOS KONCESIJE NA NIKOLU KAŠIKOVIĆA

Od Šumonje je uređivanje »Bosanske vile« preuzeo Nikola Kašiković i oko prenosa sproveo iste formalnosti kao i njegov prethodnik pre pola godine. Obraćajući se Zemaljskoj vladi 11. februara 1887, radi prenosa koncesije na svoje ime, Kašiković obrazlaže promenu u »Vili« navodom da je dotadašnji izdavač i odgovorni urednik N. Šumonja morao nastupiti trogodišnju vojnu dužnost.

Zanimljivo je da Zemaljska vlada u propratnom aktu br. 9180/I od 28. februara uz molbu ukazuje Zajedničkom ministarstvu da Kašiković ima prednost nad Šumonjom što je rođeni Bosanac (Sarajlija), inače među njima nema drugih razlika važnih za razmatranje stvari, pa od Visokog ministarstva traži odobrenje da izvrši ove lične promene. Zajedničko ministarstvo je aktom br. 145 Pr BH od 10. marta 1887. izvestilo Zemaljsku vladu da odobrava prenos koncesije i naredilo da se prilikom izdavanja dekreta ponove pojedinačno ranije date direktive. Po ovom je Zemaljska vlada postupila 16. marta, izvestivši Kašikovića putem vladina komesara za grad Sarajevo.¹⁹

Već sedmi broj »Vile« od 1. aprila 1887. potpisuje N. T. Kašiković, Sarajlija, kao urednik i izdavač. On otvara novo poglavlje u životu lista, ostajući na ovom mestu blizu tri decenije, sve do izbijanja prvog svetskog rata. Zajedničko delo, za koje je poneo odgovornost najpre

18. Pripovetku »Pod gvozdenim krstom«, zaplenjenu u »Vili« 1886, Šumonja je objavio avgusta i septembra 1887. u celosti u novosadskom »Javoru« (XIV. 34—36, 1887, 530, 545, 562), gde je pre toga izlazila njegova pripovetka »Pokojni Ivica«, slike sa zgrebačkih ulica.

19. Drž. arhiv Sarajevo, pov. prep. zem. vlade, br. Präs 367 1887. — Zanimljivo je da je koncept vladine obavesti Kašikoviću napisan ćirilskim slovima.

Božidar Nikašinić a zatim Nikola Šumonja, preuzima Kašiković posle nešto više od godinu dana, kada je već postavljeno na solidne osnove, učvršćeno i usmereno u određenom pravcu. Ta srećna okolnost ohrabrila je Kašikovića da i pod nepovoljnim prilikama održava i izdaje list i da svojim dugotrajnim delovanjem, odolevajući svim burama i navalama, stekne krupnih zasluga za razvitak modernog književnog rada u Bosni i Hercegovini.

Sam Kašiković, međutim, nikad nije zaboravio da su dvojica prvih urednika poneli glavni teret u vreme kada je najteže bilo, u početku izlaska »Bosanske vile« i, odajući im zaslužen priznanje kaže: »I doista pri pokretanju lista trebalo je mnogo više snage i odvažnosti, trebalo je čvrste volje i oduševljenja, trebalo je mnogo truda i žrtava, pa da se iz ničega stvori ovaj kulturni stožer, oko koga se danas probudena Srbadija tako zanosno u kolo hvata, smjelo pogledajući na budućnost. Sve što su mogli prvi urednici nijesu požalili i ono što je najglavnije, pravac lista, koga se Vila uvijek vjerno pridržavala, to je zlatna žica, koju su oni započeli utkivati i koja se docnije sve više isticala i listu karakter davala« (»Bos. vila«, XI, 2, 1896, 29).

Nema sumnje da Kašikovićeve reči, iako prigodne, verno iskazuju zasluge prvih urednika Božidara Nikašinića i Nikole Šumonje za osnivanje, učvršćenje i održanje »Bosanske vile«.

RÉSUMÉ

LA FONDATION ET LES PREMIERES ANNEES DE »LA FÉE DE BOSNIE«

Se fondant sur matériaux des archives et sur d'autres sources, l'auteur essaye d'éclairer les circonstances de la fondation et de la consolidation de »La Fée de Bosnie«, revue littéraire bimensuelle, qui paraissait sans interruption presque trente ans (1885-1914). Fondée seulement quelques années après l'occupation austro-hongroise, »La Fée de Bosnie« s'est maintenue sous le régime absolu de Kalay grâce à la liaison intime qu'elle sut établir avec les larges couches de lecteurs. Elle a joué un grand rôle dans la vie culturelle en Bosnie-Herzégovine pendant sa parution relativement longue.

Comme le centre autour duquel naissait et se développait l'évolution littéraire moderne, à un certain moment le seul, cette revue subissait des transformations et au cours du temps elle a réussi à élever son niveau littéraire: d'une revue avec des prétentions modestes, où l'on stimule l'intérêt pour la lecture et la littérature, elle est devenue une des plus influentes revues littéraires yougoslaves, qui rassemble les jeunes écrivains serbes et croates, représentants du modernisme.

»La Fée de Bosnie« présente dans ses pages un riche matériel pour l'étude du développement littéraire et en général du développement culturel de la Bosnie-Herzégovine sous l'administration austro-hongroise. C'est pourquoi elle mérite, comme un important héritage culturel, l'étude des circonstances qui accompagnaient la parution de la revue, qui était forcée

de surmonter les différents obstacles et ennuis, laquelle étude rendra possible de voir plus clairement le chemin que le développement de la littérature moderne avait parcouru dans ce pays. Cette contribution, limitée à une brève période du début, est un premier essai vers cette direction.

Après l'introduction, l'auteur expose brièvement combien les circonstances étaient défavorables en Bosnie vers les années quatre-vingts du siècle passé pour la fondation d'une revue littéraire à cause de l'état arriéré en général comme de l'état politique difficile que le régime créait et imposait. Quatre instituteurs entreprenants de l'école serbe de Sarajevo (B. Nikašinović, N. Sumonja, N. Kašiković et S. Kajuderčić) ont eu le courage de s'atteler à cette entreprise, portés par l'élan juvénile et la foi dans le succès. D'après le souvenir des fondateurs et le matériel des archives on a pu reconstruire leur premier essai de fonder la revue sous le titre «La source de Bosnie», qui avait échoué parce que le gouvernement n'avait pas permis que le propriétaire de la revue soit le corps d'instituteurs de l'école serbe. Chronologiquement, on expose l'obtention d'une concession et l'exécution d'autres préparatifs constitutifs. Ensuite, on présente le premier numéro et en particulier on souligne que la revue avait déjà au début de la parution la physionomie qu'elle gardera tout le temps de sa parution sauf quelques peu importantes déviations. On démontre l'insistance du premier rédacteur en chef Nikašinović de souligner les caractères littéraires de la revue et on passe en revue les résultats qu'il avait obtenus en poursuivant ce but.

Après avoir rédigé les dix premiers numéros de «La Fée de Bosnie» Nikašinović s'est retiré par sa propre volonté et a remis la revue dans les mains de N. Sumonja, sur lequel on avait reporté la concession de l'éditeur. Le nouveau rédacteur en chef a raffermi la revue du point de vue matériel et il a considérablement élargi le cercle de collaborateurs. Il insiste dans une plus grande mesure sur la prose littéraire publiant les contributions de nouveaux collaborateurs en général des débutants. Outre cela, il rassemble autour de la revue un grand nombre de collectionneurs de chefs-d'oeuvre populaires et du matériel différent ethnographique et folklorique. On rend compte de l'ère de Sumonja dans «La Fée de Bosnie» qui dure jusqu'au premier février 1887, ensuite on décrit son cas. On l'a appelé faire son service militaire qui durait trois ans, et il a été obligé de quitter Sarajevo et avec cela la rédaction de la revue.

N. T. Kašiković fut l'héritier de Sumonja comme rédacteur de «La Fée de Bosnie» qui, encouragé par le résultat des premiers rédacteurs, avait réussi à maintenir la revue et à la publier presque trente ans jusqu'à la première guerre mondiale.

Ljubica Mladenović

POČECI GRADANSKOG SLIKARSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Gradansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini dalo je svoje prve zrele plodove tek početkom dvadesetog vijeka, tj. u vrijeme kada je ono u naprednijim jugoslovenskim zemljama — Srbiji, Hrvatskoj i Slovenačkoj već imalo određenu tradiciju. Sto se ovako kasno razvilo, uzrok treba tražiti u izuzetno teškim društvenim i političkim prilikama koje su u XIX vijeku vladale u ovim krajevima, a koje nisu stvarale nimalo povoljne uslove za kulturni i umjetnički procvat, pogotovo što gradansko društvo, koje je trebalo da naslijedi feudalizam na umoru, još nije bilo ono pogodno tle u kome će da proklija nova umjetnost. Iako su rani kapitalistički odnosi u njemu već izbijali, ono je, još uvijek stegnuto feudalnim okvirima, vezivalo svoja vjerska i umjetnička osjećanja i zadovoljavalo se nakaškim radovima i kupovinom ikona zanatske proizvodnje sitnih domaćih i stranih majstora, jer je veliko doba stare umjetnosti bilo prošlo. Tek od polovine vijeka, kad je centralna vlast uspjela da slomi otpor domaćeg feudalnog plemstva i da sprovede reforme koje su donijele više društvenih i političkih sloboda i šire gledanje na prosvjetne i kulturne potrebe, gradansko društvo je počelo da se razvija i da postaje aktivna sredina u kojoj su nalazile odjeka slobodarske i kulturne težnje zapadne Evrope. Tad su počele da se otvaraju prve škole koje su osim vjerskog nosile i nacionalna obilježja, da se stvaraju nacionalni pokreti i dolazi u dodir sa naprednim pokretima ostalih jugoslovenskih naroda. Među prvim vijesnicima mlade ideje jugoslovenstva, koja se rodila s ilirskim pokretom, 1851. godine došao je u Bosnu »ilirski slikar« Vjekoslav Karas, koga je Kukuljević poslao da za Maticu ilirsku u Zagrebu naslika »slovenskog junaka« Omer-pašu Latasa. Karas je šetao po Sarajevu i Travniku u »ilirskom« odijelu, sa fesom na glavi, slikao pejzaže i portrete¹, ali na žalost nijedan njegov rad iz ovoga perioda nije nam sačuvan².

1. Pismo generalnog konzula Atanackovića knezu Švarcenbergu, jula 1851. Ferdo Šišić: *Bosna i Hercegovina za vrijeme vezirovanja Omer-paše Latasa (1850—52)*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, SKA II, knj. XIII, str. 321 i 326.

2. Anka Simić-Bulat: *Karas*, izd. Društva historičara umjetnosti NRH Zagreb 1958.

Dah novih ideja evropskog građanskog društva nije u to vrijeme dunuo samo kroz čaršiju i građanske domove srpskih i hrvatskih trgovaca i zanatlija, on je zahvatio, iako nešto laganije, i visoko muslimansko društvo.

Omer-paša Latas, koji je 1851. godine prenio vezirsko sjedište iz Travnika u Sarajevo, namjestio je svoj novi dvor na evropski način. Mlada muslimanska inteligencija, školujući se u Evropi, prihvatila je njene kulturne tekovine, njen odnos prema umjetnosti i način umjetničkog izražavanja i oslobađala se stare slikarske tradicije. Primjenjujući kasnije u svojoj sredini znanje i navike stečene na strani, ona je svoju zemlju vezivala za evropski kulturni krug. Jedan od tih evropskih đaka i prvih nosioca zapadnog slikarstva u Bosni bio je inženjerski kapetan Mustafa, koji je sedamdesetih godina živio u Sarajevu kao nastavnik crtanja u turskoj vojnoj školi. On je bio porijeklom Anadolac, službeno je boravio nekoliko godina u Parizu i tamo pohađao slikarsku školu. Za vrijeme boravka u Bosni radio je pejzaže i portrete i izgleda da je radio dobro, jer su mu slike izlagane u Trstu 1882. godine³. Ali kako je stvarno izgledalo njegovo slikarstvo zasad je nepoznato, jer je do nas doprla samo jedna njegova slika, portre tadašnjeg valije Topal-Osman-paše, na čijoj je poledini arapskim pismom zapisano »slikao Mustafa efendija«. Ovaj portre je, međutim, kasnije tako prepravljen rukom Špire Bocarića da nije mogao da pruži gotovo nikakve podatke o originalnom autoru⁴.

Dolazak Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu ubrzao je proces razvijanja građanskog društva i definitivno prodiranje kapitalističkih odnosa.

Težeći da svoju novu koloniju, u koju je toliko investirala, trajno sačuva za sebe, Austro-Ugarska je od početka vodila smišljenu politiku odnarođavanja, pokušavajući da stvori »bosansku naciju« koja bi govorila »bosanskim jezikom« i mislila u duhu političkih ideja stare carevine. U toj težnji razvijala je široku akciju na kulturno-prosvjetnom planu, otvarala po gradovima dobro organizovane škole, kulturne i naučne ustanove i pokretala listove i književne časopise sa idejom vodiljom da se očuva »individualnost bosanskog nacionalnog plemena«⁵. Prirodno je da je i umjetnost imala da posluži tome cilju. U arhitekturi koja se u to vrijeme nalazila u stilskom bespuću, podizane su mo-

3. O slikaru Mustafi-juzbaši objavio je podatke Kosta Mandić u »Oslobođenju« od 24. 5. 1953. i 8. 2. 1954. god. Meni je ljubazno usmeno saopštio da je podatke skupio od Camil-efendije Rašidagića, turskog zaptijskog oficira, ličnog prijatelja Mustafinog, i iz »Zapisa« Steve Ekmića, koje je u rukopisu ostavio Simi Jovanoviću-Pušari, a koji su jedno vrijeme bili kod njegovog oca Ilije Mandića. O Mustafi je pisao i Martin Đurđević u Memoarima s Balkana (1859—78), Sarajevo 1910, str. 71—72.

4. Ovaj portre je Omerbeg Sulejmanpašić iz Odžaka poklonio Iliji Mandiću, čin. u Bugojnu, u zamjenu za neke srpske knjige. Portre se jedno vrijeme nalazio u Muzeju grada Sarajeva, kome je bio ponuden na otkup, ali je baš zbog prepravki Špire Bocarića vraćen sopstveniku.

5. Voj. Bogičević: Uloga književnih časopisa u BiH za vrijeme Kalajevog režima. Život 9, br. 10—11, 1953.

numen-talne zgrade koje su obličavale snagu metropole i pronalazio se »bosanski stil«, kojim je Josip Vancaš ukrašavao bosanske gradove.

Slikarstvu je u prvom periodu bilo namijenjeno da ovjekovječi slavu oružja moćne monarhije, i već sa prvim okupacionim trupama koje su avgusta 1878. godine prodrle u Bosnu, došlo je i nekoliko slikara koji su na licu mjesta skicirali prizore pojedinih bitaka, pa ih kasnije, kod kuće, razrađivali prema oficijelnim izvještajima ili pričanju učesnika. Jedan od ovih slikara, baron fon Mörbah, koji je svojim »Osvajanjem Sarajeva« za jedan glas tukao Uroša Predića i odneo prvu nagradu bečke akademije,⁶ priredio je i nekoliko izložbi ovih ratnih slikara, pred kojima su njegovi drugovi raznježeno stajali, gledajući svoje portrete. I ostali slikari (E. A. Petrović, Brajdviser, Zvjeržina, Fon Par i drugi) nalazili su dobru prođu za ove slike u visokim vojnim krugovima Beča i Pešte, čije su jedinice učestvovala u ovom pohodu, a njihove reprodukcije često su izlazile u austrijskim i mađarskim listovima i knjigama o novoj koloniji.

Ali među mobilisanim pripadnicima austrougarskih jedinica bilo je i slikara koji nisu po dužnosti slikali ratne prizore i čiju je umjetničku pažnju više privlačio svakodnevni život i izgled ove za njih nove zemlje, pa su usput bilježili utiske i na taj način ostavili prve autentične slikarske podatke o zemlji i narodu. U ovom pogledu zanimljive su dvije dosad poznate slikarske bilježnice. Jedna pripada slovenačkom slikaru Juraju Šubicu, koji je kao pripadnik druge brdske brigade 17. regimente boravio od avgusta do oktobra 1878. godine u okolini Travnika, Jajca, Livna, i gotovo svakodnevno crtao pejzaž, arhitekturu, prizore i likove koje je sretao. Naročito ga je zanimala nošnja i oblici domaćeg pukuštva koje je bilježio u detaljima.⁷ Drugu bilježnicu ostavio je J. I. Kirchner,⁸ lajtnant štaba VI lješadijske divizije sa kojom je 19. avgusta 1878. g. ušao u Sarajevo. Iz ovog vremena datiraju i 12 aspekata Sarajeva koji se nalaze u ovoj bilježnici, rađeni perom, olovkom i akvarelom. Kirchner je, idući dalje sa svojom jedinicom, načinio čitav niz crteža iz Bosne, koje je izdao u zasebnoj knjizi već iduće godine.⁹ Radio je i ulja, i u ovoj tehnici poznata su tri njegova motiva iz Sarajeva.¹⁰

Poslije pacifikacije i uspostavljanja stalne vlasti, zvanično slikarstvo je dobilo drugi zadatak. Ono je trebalo da na izložbama u Beču, Pešti i međunarodnim paviljonima Austrije i Mađarske, s jedne strane, lažnim realizmom prikaže stvarnost i egzotiku nove kolonije; kojoj moćna carevina »stvara uslove za bolji život«, a sa druge strane, da na stranicama »Nade« sentimentalnim slikarijama u stilu »ljubo-

6. Dr K. Milutinović: Uroš Predić, L. M. S., mart 1953. str. 240.

7. Hamid Dizdar: Jedna »skicirka« u Bosni iz 1878. god., Brazda, 6. juni 1951. str. 447-452

8. Bilježnica se nalazi u Muzeju grada Sarajeva, I. br. U. 229.

9. Bosnien in Bild und Wort-Zwanzig Federzeichnungen von J. I. Kirchner mit erklärende Texte von Armand Schweiger-Zichtenfeld. Wien-Pest-Laipzig 1879.

10. Sarajevo gledano sa Mlina, Ajas-pašina mahala, Careva ćuprija, Svojina Muzeja grada Sarajeva, I. br. U. 251. 192 i 209.

LEKSA TOMASEVIĆ: ukrajinka

pačljivih amora» i ilustracijama »vaspitne i poučne« sadržine zamagli poglede naroda i skrene njegovu pažnju sa političkog područja. U tom cilju zvanični krugovi su podržavali čitav niz manje-više darovitih slikara i tada poznatih imena (Karl Libšer, Leo Arnt, E. Arnt-Čeplin, Ana Linker i dr.), koji su stalno ili povremeno boravili u zemlji privučeni obiljem novih, za njih dotle nevidenih slikarskih motiva i zvaničnim narudžbinama. Zatvoreni u svoj subvencionisani »Maler Klub«, kao i njihove slike, ovi slikari nisu imali nikakve veze sa narodom iznad koga su živjeli, niti je njihovo slikarstvo imalo uticaja na razvoj domaćeg slikarstva. Kao umjetnost, gledano iz aspekta naprednih umjetničkih pokreta u Evropi sa kraja XIX vijeka, ovo slikarstvo, čiji je najviši domet bio »rad u pleneru«, značilo je zaostajanje i tapkanje po utrvenim akademskim stazama u vrijeme kad je impresionizam već ustupao mjesto Gogenu i Sezanu.

Napori Austro-Ugarske da uguši nacionalnu svijest pokorenih naroda u Bosni i Hercegovini i da nacionalne pokrete svede na bezopasnu mjeru bili su uzaludni. Gradansko društvo bilo je već dovoljno ojačalo i moglo je da se za nacionalnu afirmaciju bori ne samo na političkom nego i na kulturnom planu. Pojedine narodne grupe su uz znatne materijalne žrtve izdržavale svoje nacionalne škole, stvarale svoje prve intelektualne kadrove i, pored preventivne cenzure i čestih zabrana, pokretale i održavale svoje listove i književne časopise, oko kojih su se stvarali prvi književni i kulturni centri i javila prva imena naše nove književnosti. Borba za kulturnu afirmaciju vodila se na širokom frontu: od pisanja rodoljubive poezije, objavljivanja narodnih pjesama, priča i umotvorina, istraživanja narodnog života i običaja, do osnivanja pjevačkih, tamburaških i pozorišnih družina i rasturanja oleografija »rodoljubive« sadržine. I u tom oduševljenom naporu da se stvori svoja nacionalna kultura rodilo se i naše novo slikarstvo. Njegovi počeci bili su teški i bilo mu je potrebno skoro tri decenije da se uspravi i odlijepi od tla i da svoje pune plodove donese tek u drugoj generaciji.

Rođeno u sredini koja je više željela nego što je mogla da da nepodržano sa zvanične strane, u nemogućnosti da slikare školuje na domaćem tlu, jer slikarskih škola nije bilo, slikarstvo je bilo upućeno ili da se samouko razvija, ili da u naprednoj sredini traži mogućnosti za razvoj (kao što je slučaj sa Ristom Vučanovićem), ili da radi u duhu tradicije, jer crkveno-školske opštine, jedini izvori stipendija za talentovane đake, nisu željele da stvaraju slikare, već dobre ikonopisce, vjerne čuvare stare ikonografije. Nije zato nikakvo čudo što su naši jedini školovani slikari u drugoj polovini XIX vijeka, Risto Čajkanović i Lekso Tomašević, bili ikonopisci i kao takvi predstavljali bi samo survivalu starog ikonopisa da ih neke druge osobine ne vezuju za vrijeme u kome su živjeli. Risto Čajkanović (1850—1900) se kao stipendista sarajevske Pravoslavne crkvene opštine školovao u Rusiji, možda u Petrogradu ili Kijevu, ali je vjerovatnije da se tamo spremao za učitelja ili sveštenika nego za slikara, jer je po dolasku zaista bio učitelj na Glasincu i Pazariću. Kao učitelj i on je odužio dug vremenu u kome je živio i skupljajući narodne pjesme, pripovijetke i umotvorine koje je objavljivao u »Bosanskoj vili«,¹¹ pa je dao i jedan etnografski opis Glasinca i okoline.¹² Kao slikar pominje se tek 1891.¹³ godine u Sarajevu, a jedini njegov datirani rad je iz 1899.¹⁴ godine. Iako se tvrdi da je radio i portrete, dosad sigurno utvrđeni njegovi radovi su ikone na dasci i platnu. Po kvalitetu ovih ikona sa rdavo proporcionsanim, grubo konturiranim figurama i sirovinama, najčešće zelenom bo-

11. Bos. vila br. 21 od 1886, br. 5 1887, br. 4 1888, br. 13 i 14 1890.

12. Risto Čajkanović, učitelj: Glasnac, okolina i stanovnici njegovi. Bos. vila, br. 18, 1886.

13. Risto Čajkanović, slikar u Sarajevu: Ni Božija, ni đavolja (priča). Bos. vila, br. 21, 1891.

14. Ikona Kirijaka Otšelnika, u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu, signirana i datirana: RC 1899.

R. ČAJKANOVIĆ: Kirijak Otšelnik

jom, Čajkanović je samo tužan završetak jedne velike umjetnosti. Za razliku od Čajkanovića, koga su nazivali slikarom, a nama je poznat samo kao ikonopisac, njegov mladi savremenik Lekso Tomašević, »ikonopisac iz Foče«, poznat nam je samo kao slikar portreta. Tri portreta¹⁵ koja je radio kao đak kijevske akademije odaju njegovu sklonost za svijetle boje omiljene u kijevskom slikarstvu i izdiferencirane tonске odnose. Međutim, njegov rad kao ikonopisca u zemlji ostao je nepoznat. Sa Ristom Čajkanovićem i Leksom Tomaševićem zatvara se krug slikara školovanih u Rusiji i kida tradicija koja je vijekovima

15. Portre starca. Ukrajinka, starac-sveštenik, svojina Umjetničke galerije u Sarajevu.

jedan dio naše umjetnosti vezivala sa Istokom. Još je jedino atinski dak Anastas Bocarić, koji je kao meteor proletio kroz slikarstvo Bosne i Hercegovine, izradio dva ikonostasa »u čistoj pravoslavnoj ikonografiji« i slikarstvo Bosne i Hercegovine ušlo je u trajne i dosad neprekinute veze sa Zapadom.

Pod uticajem zapadne umjetnosti, iako samouci, radila su u drugoj polovini XIX vijeka još tri slikara kojima to nije bio životni poziv i čije je djelo značajnije kao karakteristična pojava u jednoj mladoj kulturi koja se razvijala i bacala izdanke na sve strane, nego kao slikarsko ostvarenje. Najstariji po godinama, rođeni Stočanin, Mehmed-efendija Šarić¹⁶ (1852—1920), inače učen čovjek i predstavnik u Šaboru, cijelog života bavio se slikarstvom, kome ga je u djetinjstvu poučavao neki Dalmatinac, učitelj u Stocu. Za jednu svoju sliku, panoramu Stoca, Šarić je dobio i nagradu na Milenijskoj izložbi u Pešti 1896. godine. Od njega nam je ostala samo jedna sličica, koju je radio već kao stariji čovjek 1916. godine, izgled stolačkog grada, koji u sivoplavičastim maglama podsjeća na sutone Emanuela Vidovića. Drugi od ovih slikara samouka je Čiro Truhelka (1865—1942), osnivač i dugogodišnji kustos i direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Iako rođen u Osijeku, on je najveći dio života proveo u Bosni, u kojoj je razvijao plodan naučni rad i usputno se bavio slikarstvom, koje mu je kao istoričaru umjetnosti po struci i inače bilo blisko. Kao i svi samouci, nije se trudio da izgradi neki određeni stil, nego se povodio za trenutnim interesovanjem i lutao od luministički datih portreta do hladnog, dokumentarnog akademskog realizma, na kome se najčešće i zadržavao, slikajući najviše staru arhitekturu, tipove i nošnju, etnografski akcetovane.¹⁷ Najmlađi od njih, Đorđe Srškić, (1878-1902) istakao se svojim đačkim talentom još kao učenik sarajevske gimnazije šarajući uskršnja jaja likovima srpskih junaka, grbovima i »drugim lijepim slikama«.¹⁸ Njegov dosad najznačajniji rad, zaglavije diplome pjevačkog društva »Sloge«, na kome je prikazana Kosovka-djevojka i guslar koga vila iz oblaka ovjenčava vijencem slave i Vuk i Branko i Simo Sarajlija, donijela mu je 50 forinti nagrade od »Sloge« i »diplomu priznanja« na Milenijskoj izložbi u Pešti.¹⁹

Srškiću su predskazivali lijepu slikarsku karijeru, ali on se poslije mature umjesto na slikarsku akademiju ipak u Beču upisao na pravni fakultet, koji nije svršio jer je već 1902. god. umro u Sarajevu od tuberkuloze.²⁰

Na kraju vijeka građansko društvo u Bosni i Hercegovini ne samo da je bilo formirano nego i izdiferencirano, i u najvišem trgovačkom i činovničkom sloju uveliko je prihvatilo običaje i navike

16. Biografske podatke ljubazno mi je saopštio Hamid Dizdarević, književnik. Slika »Stolački grad« takode je svojina Hamida Dizdarevića.

17. Zbirka Truhelkinih slika u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu.

18. Bos. vila br. 6, 1896.

19. Bos. vila, br. 23 i 24, 1897, str. 374.

20. Biografske podatke ljubazno mi je saopštio dr Aco Despić.

ANASTAS BOCARIĆ; autopotre

zapadnjačke kulture. U kućama bogatih trgovaca počeli su da se pored starinskih sećija, javljaju dijelovi »bidermajer« salona i »bečke sesesije«, ćurkovi su polako zamjenjivani gerok kaputima a mašije krutim kragnama; žene su još ponekad nosile libade i tepeluke, ali su se ispod njih već nazirali »osica« strukovi i suknje po bečkoj modi. Njima je jedino nedostajalo da pored ikona i Čermakovog »Hercegovačkog roblja«, Kikerezove »Kosovke djevojke« i »Kako Miloš ubija Murata«, Predićevih »Bosanskih bjegunaca« i ostalih oleografija koje je u Zagrebu umnožavao a po svima jugoslovenskim zemljama rasturao Petar Nikolić, »trgovac umotvorina«, naredaju i svoje portrete. I ovu prazninu ispunili su braća Bocarići i postali začetnici građanskog portreta i prvi značajni predstavnici građanske umjetnosti kod nas.

Stariji brat, Anastas Bocarić (1864-1944), bio je strasna lutalačka priroda, ispunjena željom da svim svojim sposobnostima služi nacionalnoj misiji svoga naroda. Pošto je sa 15 godina na jedrenjaku pobjegao iz Budve, u kojoj se rodio, u Atinu da uči slikarstvo, putovao je po Austriji i Italiji, radio pomalo u svim jugoslovenskim zemljama, uspio da otvori srpsku školu u Carigradu, da naslika grb Etiopije ikonostas carske kapele u Adis-Abebi, portre kediya u Kairu, da otvori u Solunu »balkansko-umjetnički salon za umnožavanje srpskih ikona i slika«, da bude nastavnik gimnazije u Skoplju i kasnije u Novom Sadu, da vaja biste i reljefe, da naslika cijelo jedno društvo portreta i čitavu istoriju kompozicija i da se tek u starosti smiri u svom rodnom Perastu, slikajući do posljednjeg dana. U Bosnu i Hercegovinu je došao sa svojim mladim bratom Špirom 1896. godine i ostao, izgleda, do 1900. Živio je u Mostaru i Sarajevu, naslikao ikonostas u Rogatici, kojim je

ANASTAS BOCARIĆ: portret trgovca Ivaniševića

opština bila toliko zadovoljna da u zaključnici veli da su se Rogatičani sa srećom sreli kad su se na takvog umjetnika namjerali²¹, i nekoliko portreta, među kojima i portret srhimandrita Jevđikije Pamaćine i pjesnika Jeftana Šantića. Za rad Anastasa Bocarića, koji je umio da posmatra ljude, karakterističan je portret mostarskog trgovca Ivaniševića, dat ne samo kao psihološka studija jednog čovjeka već čitavog jednog reda ljudi. Na sećiji pokrivenoj ćilimom, čije malo pjevušeće boje odudaraju od tamne pozadine, sjedi neusiljeno zavaljen stariji čovjek u dugoj raskopčanoj čurdiji. Njegova lijepa prosjeda glava sa pravim pogledom malo je uzdignuta, njegove ruke lako oslonjene, iz cijele ličnosti bije svijest, moć i gospodstvo. Ta jednostavno i prirodno postavljena figura, ničim ne potencirana, data sva u mekim tonskim odnosima i lazurnoj fakturi, spada u red najljepših reprezentativnih portreta kod nas.²²

Gonjen svojom lutalačkom strašću ili nekim drugim razlozima, Anastas Bocarić je oko 1900. godine napustio Bosnu, dok je njegov

21. Bos. vila 1897, str. 352.

22. Portre se nalazi u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu.

ŠPIRO BOCARIĆ: portre Tome Delića

mladi brat Špiro (1878-1941) ostao, sa malim prekidima, sve do svog tragičnog kraja i njoj posvetio cijelo svoje slikarsko djelo koje nije malo. Došavši kao tek svršeni đak mletačke akademije, ovaj visoki plavi i boemski raspoloženi mladić, počeo je svoju slikarsku karijeru slikajući pedantnom akademskom čistotom sarajevske mahale i žanr scene, kojima je plaćao svoje već unaprijed učinjene dugove. Malo kasnije počeo je da slika i portrete kojima je tokom vremena ispunio sve sarajevske trgovačke i »ugledne« kuće, dajući čitav jedan društveni presjek od intimnih portreta porodice prote Jungića do reprezentativnog portreta predsjednika bosanske vlade Atanasija Šole i likova junaka iz Bosanske Krajine. Uvijek bez novaca, Špiro Bocarić je, naročito u mladim danima, često radio brzo, po narudžbini, ponekad preslikavajući sa starih fotografija, ugadajući željama svojih mušterija (tako je na portret Sime Sokolovića dometnuo bradu, po želji Sokolovićeve žene, kad se ovaj zapopio²³⁾ i zato je vrijednost ovog njegovog djela nejednaka.

23. Podatak Koste Mandića.

Pored šablonskih, beživotnih likova na mrtvoj, maslinastoj pozadini, u danima nadahnuća i istinskog interesovanja za predmet, Bocarić je umio da ovaploti i živa, psihološki podvučena, ili meko i osjećajno doživljena ljudska lica.

Venecijanski dak, Bocarić je kroz cijelo svoje djelo ostao dosljedan akademičar, čak i onda kad je pod uticajem Segantinija, koga je mletačka škola svesrdno prihvatila, radio divizionističkom tehnikom. Njegov divizionizam nije imao nikakve veze sa unutrašnjom strukturom slike, koja je bila i ostala akademska, već je služio samo kao spoljnje sredstvo za postizanje bojnih efekata. Zato te njegove slike djeluju mučno i prazno i on nam je mnogo bliži u svojim nešto monotonim ali iskrenijim akademskim oblicima.

Ali bez obzira na neujednačeni kvalitet njegovog djela, pojava Špire Bocarića u slikarstvu Bosne i Hercegovine značila je prodor i prvu trajnu vezu ovog slikarstva sa umjetnošću Evrope.

Generacija slikara koja je došla poslije braće Bocarića, đaci Beča, Minhena, Krakova, Pešte i Pariza, označila je nove tokove slikarstva Bosne i Hercegovine, tokove koji su se slili i obogatili život opštejugoslovenske umjetnosti.

RÉSUMÉ

LES DÉBUTS DE LA PEINTURE BOURGEOISE EN BOSNIE — HERZÉGOVINE

A cause des circonstances spécifiques qui régnaient en Bosnie-Herzégovine au XIXe siècle, la peinture bourgeoise sur ce territoire n'a donné des fruits mûrs qu'au début du XXe siècle, c'est-à-dire au temps où, dans les autres pays yougoslaves, elle avait déjà une tradition développée. Quelques peintres, qui ont travaillé dans la deuxième moitié du XIXe siècle, s'occupaient de la peinture comme d'une occupation secondaire, parmi eux deux peintres d'icônes qui se sont initiés à la peinture à Kiev: Risto Čajkanović et Lekso Tomašević. A la fin du XIXe siècle apparaissent les premiers peintres qui se sont formés dans les écoles, des peintres professionnels qui deviennent des promoteurs du portrait bourgeois dans ce pays. Ce sont les frères Bocarić: Anastas, qui a reçu sa formation aux Athènes, et Spiro, disciple de l'académie vénitienne. Leur apparition dans la peinture de Bosnie-Herzégovine représente la rupture avec la tradition qui pendant des siècles reliait cette partie de l'art yougoslave avec l'Orient et le commencement des rapports durables avec l'art de l'Occident et qui ne sont pas rompus jusqu'à nos jours.

Dr Ilija Keemanović

O JEDNOJ NEOBIČOJ ČINOVNIČKOJ KARIJERI U SARAJEVU OD 1878. DO 1919. GODINE

Reč je o jednom visokom izvršiocu vlasti u Bosni i Hercegovini za austrougarske okupacije, o Konstantinu (Kosti) Hermanu (Hörman), koji je došao u Sarajevo sa austrougarskim okupacionim trupama da u njemu ostane neprekidno viđan i aktivan sve do onih dana kada su te iste trupe, dakako sa drugom pomoćadi, krenule u rat na Srbiju, da i nju, zajedno sa ostalim jugoslovenskim zemljama, uvedu u okvire Habsburške Monarhije.

O Kosti Hermanu pre njegovog dolaska u Sarajevo, o njegovom detinjstvu, školovanju i dotadnjem službovanju daje podatke jedan od njegovih sarajevskih poznanika i saradnika, »kuferaša« kao što je i sam bio i kao što je naš narod, najpre u Sarajevu, a zatim u celoj Bosni i Hercegovini, nazivao taj novi svet koji se iza okupacionih trupa i pod njihovom zaštitom slegao u naš glavni grad da u njemu preuzme u svoje ruke, a kao orude okupatorovo, ne samo državnu upravu nego i privredu, prosvetu i nauku.

Rođen u Bjelovaru, u Hrvatskoj, zapravo u Vojnoj granici, 8 septembra 1850. godine, Kosta Herman je poreklom potomak »neke bavarske doseljeničke obitelji«. O školovanju njegovom, koje očevidno nije bilo »redovno«, zna se tek toliko da je u Beču »prošao« kroz takozvani »Grenzverwaltungskurs«, neku vrstu upravne škole za potrebe Vojne krajine. Kada je Krajina »razvojačena«, on je, kao poručnik krajiške uprave, bio kotarski pristav u bjelovarskoj županiji, a 1875. godine, dakle u vreme bosanskog ustanka, dodeljen je banskoj vlasti u Zagrebu. 1878. godine našao se, u svojstvu poručnika, u štabu generala Josipa Filipovića, sa kojim je »svečano« ušao u okupirano Sarajevo, glavni grad Bosne i Hercegovine.

Prvi Hermanov zadatak u novoj sredini bilo je organizovanje civilne uprave. On je na tom poslu ostao jedno vreme kao vladin tajnik i poverenik pri sarajevskoj gradskoj opštini, koja je tada bila smeštena u staroj turskoj drvenari između Šeherehajine i Carve ćuprije. Savremenici su ga zapamtili iz toga vremena kao »okretna, vesela i društvena mladog čovjeka, galantna naročito prema gospodama«. Vanredno radin, on je imponovao i svojim neobičnim radnim potencijalom.

Imao je prednost pred ostalim strancima, u saobraćanju sa građanima, što je vladao srpskohrvatskim jezikom podjednako kao i nemačkim. A bio je naučio i francuski i talijanski koliko mu je bilo potrebno za komuniciranje sa stranim gostima, koje bi po dužnosti »obavještavao« o prilikama u Bosni. Umeo je barem prirodno da bude »pristupačan«, pa i »prijatan« i u odnosu sa »strankama«, dakako ne zaboravljajući pri tome svoje zadatke i svoju dužnost. Herman je prvih godina često dolazio na posela u domove imućnih sarajevskih porodica, te je te sastanke umeo da iskoristi kao izvor informacija koje su mu bile potrebne. Bio je tako stekao relativno velik broj poznanika iz građanskih redova, te je vremenom postao u redovima »kuferasa« nesumnjivo »najbolji poznavalac prilika i ljudi u Sarajevu«. U svojim odnosima prema »onim gore«, prema hijerarhijski višim od sebe, on se »znao kao nijedan drugi prilagoditi i ideje pretpostavljenih provoditi kao da su nikle u vlastitoj njegovoj glavi«. A to je sposobnost reika i tražena i samim tim dragocena. Lik Koste Hermana kao carskog čoveka i službenika, sa nadarenošću svoje vrste, osvetljen je u poznatoj Andrićevoj pripovesti o kmetu Simanu.

Kmet Ibrage Kološa, dućandžije sa Bašćaršije, seljak Simo Vasković, zvani Siman, poverovao je da će sa »dolaskom« Austrije postati sopstvenik jednog lepog parčeta zemlje u blizini Sarajeva, koju je »uživao« sa ženom i decom svojom, kao Ibragin kmet. Ponesen tom svojom zabludom, on je otkazao svome agi, inače nezlobivom čoveku, sva davanja na koja je bio obavezan, kao njegov kmet, i pod novom, austrijskom vlašću. I došlo je do suda i rasprave, na kojoj se, u svojstvu vladinog poverenika za grad Sarajevo, pojavljuje lično Kosta Herman. u ovoj priči pod svojim punim imenom:

»... Siman je video« — kaže se u ovoj priči — »da će ga izvesti pred samog povjerenika. Toga povjerenika, opšte poznatog gospodina Kostu Hermana, zna on lično, jer je jednom već izvođen pred njega... a Siman otada zna da je ovaj gospodin Kosta aginski prijatelj.«

Kad mu je prišao, video ga je okružena lepotom koja je za njega predstavljala »raj na zemlji, gospodski život«, Austriju: »Za stolom je sedeo Kosta Herman u mrkoj uniformi. Nije vikao, nije kretao ni malim prstom; lice mu mirno, belo, sa malo lakog rumenila, kosa gusta, isti takvi kratki brkovi. Iza naočara bez okvira, svetle, tamnomodre oči, ali one menjaju boju, jer se u trenutku kada povjerenik postavlja pitanje, mešaju sa gornjom ivicom naočara i stvaraju oštar i neljudski-miran i prodoran pogled. »Ti nećeš da miruješ, Simane« — kaže strogo povjerenik i gleda ga tim pogledom od oživeog stakla i staklenih očiju. I vidi se da sve zna... Izaziva ga da bi još saznao: stavi jednu ruku na drugu, zagleda se u krupnog uzbuđenog seljaka, koji nije ni primećivao da ga činovnik izaziva i bocka svojim primedbama, kao životinju na kojoj vršimo opit... Što je Siman više padao u vatru, povjerenik je sve mirnije i veselije stavljao primedbe i izazivao Simana da govori.«

Karakterističan je za toga čoveka, Kostu Hermana, koji je »služio« Austriji u Bosni od dana njenog »ulaska« u Bosnu pa do njenog

odlaska iz nje nikad ne zaboravljajući šta hoće, jedan njegov nesporazumi sa pesnikom Tugomirom Alaupovićem, koji je tada bio profesor u sarajevskoj gimnaziji i povremeni saradnik »Nade«, časopisa kome je Herman bio urednik. Jedan rad Alaupovićev Kosta Herman je, u nemačkom prevodu, bio objavio pod svojim imenom, bez znanja i odobrenja autora. O tome kako je Alaupović reagovao na ovaj postupak svoga moćnog posrednog starešine piše Ela, žena pesnika Silvija Kranjčevića, anonimnog urednika istoga lista, koji je sa Alaupovićem bio u prijateljskim odnosima:

»Tugomir bijesan doleti u ured, navali upravo bezobzirno na Hermana govoreći: »To je prevara, ja to ne mogu da trpim, itd. A Kosta: Ali Tugomiriću, šta se ešofirate, sjednite, evo vam cigarete, pa govorimo mirno. Mi ćemo se već sporazumjeti. Ja ću vam stvar razjasniti. De. Mustafa, ispeci maksuz kafu, Silvije, dodite i vi ovamo pa da eglen otvorimo.« Eglen je trajao dugo. Tugomir izašao, ne sad više bijesan, ali tužan, ogorčen. Dugo vremena nije ništa htjeo pisati u »Nadu«. Ali, kasnije, vremenom se umirio, postao oprezniji, i trebao je novaca, bila obitelj tu. Te je opet pisao u Nadu.«

Sve ove postupke, kako one sa kmetom Simanom tako i one sa Tugomirom Alaupovićem, pa i mnoge druge ovima slične, Herman je nosio u sebi očevidno kao plod uslova u kojima se nalazio i razvijao i sredine iz koje je potekao. Taj »deutscherzogene Kroate«, kako su ga okarakterisali njegovi pretpostavljeni, bio je s pravom, sa iste strane, »als vorzüglich fähigt classificiert«. I tako je relativno brzo pravio karijeru u Bosni, od vladinog sekretara 1879. i vladinog tajnika 1885, do dvorskog savetnika i šefa odeljenja u vladi, pa i ako mu je nedostajala akademska sprema i naobrazba, njegovi savremenici tvrdili su za njega da je imao »vrline kakvima raspolaže malo koji stručno obrazovani činovnik u onoj mjeri kao on«.

Kada je osnovan Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu 1888. godine Hermanu je, iako za to nije bio stručno osposobljen, poverena organizacija te značajne naučne ustanove. On je imenovan njenim prvim upraviteljem-administratorom, a stručni i naučni kadar je, i njegovim naporima, ubrzo doveden iz redova uglavnom austrijskih naučnih radnika. Sa osnivanjem »Glasnika Zemaljskog muzeja«, kome se na čelo stavlja kao urednik i opet Kosta Herman, Bosna i Hercegovina je dobila svoju prvu naučnu publikaciju, koja i danas u istim okvirima, redovno izlazi i uživa zavidnu reputaciju u međunarodnim razmerama.

Dobar urednik »Glasnika«, Herman se, sa znatnim ličnim sposobnostima lako snalazio i na poslovima u kojima nije bio »stručan«. U sporovđenju Kalajevih ideja u delo, napose onih iz oblasti kulture, on se pokazao nenadmašiv i nezamenjiv. Kad je, na inicijativu Kalajevu, rešeno da se znatniji članci iz »Glasnika« prevode na nemački jezik i objavljuju, u tu svrhu pokrenutoj, publikaciji pod naslovom »Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina«, Herman se i na tom poslu pokazao kao i te kako dobro došao saradnik.

Kao dugogodišnji direktor Zemaljskog muzeja, Herman se i sam počeo da bavi problematikom njegovih okvira i dao je, u nekim od

njegovih oblasti, izvestan broj priloga, registrovanih ovim redom: Iskapanje predhistorijskih grobova u Bosni i Hercegovini u godini 1888; Ravne gromile kod Sreteša u Bosni; Dva rimska natpisa iz Bosne (u selu Vaganju, srez jajački, i Brekavici, srez bihački; Abraksasgema iz Sarajeva; Zlatna iz rimskog pečatnog prstena; u zjednici s Radimskim Vlaulavom: Ošanić kod Stoca; Čuprija u Višegradu; Olovo; Čelenka sa mađarskim grbom; Mač od tuča izvađen iz Drine; Stara hamajlija iz Lijejna; Hadžibegova kula u Hutovu; Pečat manastira Zavale; Starobosanski natpis iz XV vijeka; Nadgrobni spomenik kneza Batića; Diploma sultana Gazi-Ahmetkana; iz godine 1127. po hedžri, Stari drevni muhur; Jedno pismo Zulfikar-kapetana; Mletački natpis iz Gabele u Hercegovini; Numizmatička zbirka nabavljena za bosansko-hercegovački Zemaljski muzej u Sarajevu; Blago nađeno u kreševskom manastiru (austrijski i njemački taliri iz XVIII stoleća); Kumstvo u Muhamedovaca; Lov sa sokolovima; Starodrevna ploska (čutura); Postanak imena »Markovača« kod Donjeg Vakufa; Narodna alhimija; Hambarine kod Detlaka; Tedža i makare; Kipovi iz bronca iz Sinja. Pored navedenih radova, Herman je objavio u »Glasniku Zemaljskog muzeja« više prikaza i kritika. Značajno su Hermanovo delo »Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini«, interesantna i bogata zbirka naših narodnih pesama. Merodavna kritika ne nalazi, međutim, u ovim Hermanovim radovima znatna naučna ostvarenja, ali im ipak ne odriče izvesnu vrednost. Njegove zasluge, prema tome, i u oblasti nauke, pre svega su organizatorske prirode.

Ali Herman se na toj vrsti delatnosti nije zadržao samo na Muzeju i njegovom »Glasniku«. Za njegovo ime vezano je pokretanje u glavnom gradu Bosne, u Sarajevu, prve književne periodične publikacije opremljene na visini savremene evropske periodike. On je organizator i urednik, za celo vreme njenog izlaženja (1895 — 1903), ilustrovane književne revije »Nade«, štampane u dva izdanja, jedno u latinici a drugo u cirilici. Inicijator ovoga poduhvata, kao i svih krunijih pokreta u oblasti kulturne politike u okupacionom području, bio je, međutim, Benjamin Kalaj. Od 1882. godine zajednički ministar financija i, samim tim, vrhovni šef uprave u Bosni i Hercegovini, on je na tom položaju ostao arbitar za sva pitanja koja su se odnosila na okupaciono područje sve do svoje smrti, do 1903. godine. O tome svedoči, u slučaju »Nade«, kao neposredan podatak i dokumenat, jedan Kalajev dopis od 14. februara 1894. godine upućen iz Beča Zemaljskoj vladi u Sarajevu. U njemu Kalaj kaže, pored ostalog, da je već prilikom svoga boravka u Sarajevu u prethodnoj godini saopštio bosanskoj vladi svoju odluku da osnuje u Sarajevu ilustrovanu reviju beletrističkog i poučnog sadržaja, na — kako to izričito kaže — bosanskom jeziku. Zadatak »Nade«, po Kalajevom dopisu, imao je biti da domaćem stanovništvu, prema njegovom kulturnom uzrastu, pruži lektiru iz svih oblasti znanja i obrazovanja sa jedne strane, a sa druge — da i širu javnost upozna, i onu izvan bosanskohercegovačkih okvira, sa »stvarnim« prilikama i kulturnim razvitkom Bosne i Hercegovine.

Da donese odluku o pokretanju ovog lista — kaže dalje Kalaj — potakli su ga i razlozi političke prirode. Hrvatski i srpski listovi istog karaktera stavljaju akcenat na odgovarajuće političke težnje, srpske, odnosno hrvatske, što nikako nije bilo u skladu sa Kalajevom politikom »bošnjakluka«, to jest politike negiranja srpskog i hrvatskog imena u Bosni i Hercegovini kao narodnosnog. U svome pismu Kalaj najzad kaže i to da je vladinom savetniku Kostu Hermanu poverio da proučava celokupnu problematiku u vezi sa pokretanjem lista, davši mu detaljne instrukcije, te da je Herman taj zadatak uspešno izvršio. Hermanovu razradu svoje koncepcije Kalaj je u celini prihvatio kao u potpunosti u skladu sa merodavnim zvaničnim koncepcijama. Herman je taj svoj izveštaj predao Kalaju u Beču 4. februara 1894. godine. Bio je to opsežan elaborat, u kome je sa izvanrednom veštinom i neobičnom snalažljivošću, u jednoj vrlo složenoj problematici, sve predviđeno i sve postavljeno na svoje mesto.

Za ilustraciju Hermanove uloge u kulturnom životu Bosne i Hercegovine kao izvanrednog izvršioca jedne određene politike intonirane iz Beča, od interesa su za nas ovom prilikom ona mesta u njegovom referatu koja govore upravo o toj materiji. U tom referatu Kosta Herman insistira na ilustracijama koje svojom tehnikom ima da prevaziđu sve ono što u toj oblasti mogu dati i Srbi, i Hrvati, i Bugari i Rusi, a tematski da taj ilustrativni materijal ima da obuhvati sve slavenske zemlje, u prvom redu one u okvirima Austro-Ugarske Monarhije, a zatim i Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku. Na taj način, svakako uz tekstove koje će »Nada« donositi, Herman se nadao, kako to i u referatu izričito kaže, da će potisnuti onu štampu, hrvatsku i, naročito, srpsku, koja je, po njegovim rečima, »prodrila« u Bosnu i Hercegovinu i vrši na njeno stanovništvo »negativni uticaj«. On i pominje neke od tih listova, pre svega »Bosansku vilu«, pa »Vijenac«, »Dom i Svijet«, »Prosvjetu« i »Javor«, te i neke druge listove koji sa izrazito srpskim, odnosno hrvatskim obeležjem osvajaju, u kulturno-političkom smislu, bosanskohercegovačko tlo, što nikako nije, niti može da bude — po Hermanovoj oceni — bez štete po okupatorovu kulturnu politiku u ovim zemljama.

Već od godine 1887. Kosta Herman, svakako po zadatku, okuplja u Sarajevu jednu grupu pisaca, uglavnom »kuferaša«, sa kojima, zajedno sa nekolicinom »domorodaca«, pokušava da ostvari neki literarni krug. Našli su se tako na okupu u Sarajevu tih godina pod Hermanovim okriljem, Josip Milaković, Ivan Lopušić, Ivan Zogo, Jure Turić, fra Grga Martić, dr Čiro Truhelka, Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Tugomir Alaupović, Osman Nuri-Hadžić, Ivan Milićević, dr Ivo Pilar, Dušan Plavšić i Ljuboje Dlustuš.¹

1. Iz ovih redova, pored ostalih, formiran je u Sarajevu najpre »Gospodski klub«, kao sastajalište sarajevske inteligencije. A kako je taj klub bio u stvari »medunarodni« klub sa nemačkim jezikom u konverzaciji, našlo se za potrebno osnivanje »hrvatskog« kluba, u kome je položaj predsednika ponuden Kostu Hermanu, sa motivacijom da na čelo »Kluba« treba da dođe »koji od Hrvata visokoga položaja«. Herman je tu ponudu morao, pod tim imenom, da odbije, jer kao predstojnik Administrativnog odjeljenja Zemaljske vlade nije smeo preuzimati »nikakve nacionalne funkcije«.

Na literarno-umetničkom veću koje je 1894. godine sazvaio Kosta Herman povodom osnivanja »Nade«, bili su prisutni Lujo Vojnović, Nikola Kašiković, Ivan Popović, Josip Milaković, Ljuboje Dlustuš, Dušan Plavšić i Silvije Strahimir Kranjčević, budući njen urednik. U potrazi za saradnicima, Herman se, sasvim prirodno, nije mogao ograničiti na pomenute pisce nastanjene u Sarajevu, te je našao za potrebno da, radi neposrednog kontakta sa tamošnjim književnicima, otputuje u Zagreb, Beograd i Sofiju. On citira u svom referatu Kalaju imena pisaca sa čijom saradnjom već unapred računa, i to iz Sarajeva: Josipa Milakovića, Ljuboja Dlustuša, Silvija Strahimira Kranjčevića, Božidara Nikušinovića i Vladimira Trečeca, sve odreda »kuferase«, a od »domaćih« Luku Grdića i trojicu franjevacu: Grgu Martića, Miju Batinića i Jerka Vladića. Za saradnike u rubrici koja je imala da populariše nauku Herman je angažovao naučne kadrove uglavnom iz redova saradnika Zemaljskog muzeja, mahom eminentne stručnjake. Iz Hrvatske Herman je predvideo kao saradnike »Nade« ugledne predstavnike hrvatske proze i stiha, Harambašića, Đalskog, Kumičića, Novaka i druge, a iz Srbije Lazu Kostića, Matavulja, Šapčanina i Zmaja.

Prilazeći ovoj problematici u svoj njenoj složenosti, prvenstveno kao politički radnik, dakle iz političkog, odnosno kulturno-političkog aspekta, Herman pretpostavlja bezuslovno izbegavanje u »Nadi« onih tekstova koji bi, u bilo kome obliku, zasecali u verska pitanja, a isto tako i svega onoga što bi nosilo neko izrazito nacionalno obeležje. Po liniji Kalajeve politike u oblasti kulture u Bosni i Hercegovini, Herman je dobio zadatak da u »Nadi«, kao njen odgovorni urednik, čini sve što bi doprinelo denacionalizaciji Bosne i Hercegovine, odnosno stvaranju jedne nove, ma i veštačke, bosanske nacije na slavenskom jugu. Obilazeći jugoslavenske kulturne centre i vrbujući njihove književnike i pisce uopšte za saradnju u »Nadi«, Herman u svom referatu otvoreno kaže da računa da ih zadobije i visinom autorskih honorara, kao — kako to izričito naglašava — najmoćnijim sredstvom za pridobijanje saradnika.

U septembru 1894. godine Kosta Herman upućuje cirkularno pismo izvesnom broju književnika, hrvatskih i srpskih, u kome ih poziva na saradnju. Sasvim suprotno svome referatu namenjenom ministru Kalaju, kao strogo poverljivom, on u pismu književnicima naglašava da »Nadu« »pokreće čisto prosvjetno načelo« bez ikakvih političkih tendencija, te da će se redakcija strogo pridržavati načela da je umjetnost sama sebi svrhom«, isključujući pri tome »svaki pravac dnevnih političkih, narodnosnih i ličnih zađevica«. Dakle — posve neiskreno i netačno on obavještava književnike o svojim, odnosno vladinim ciljevima kojima ima da posluži »Nada«.

Neki pisci, većinom srpski, nisu se odazvali Hermanovu pozivu na saradnju, a neki su se odrekli docnije, pošto su bili obavješteni o pravim namerama njegovih izdavača, ili su ih naprosto naslućivali. Zmaj je odbio Hermanov poziv već krajem 1894. godine, i to otvorenim pismom u kome poziva i sve druge književnike, kako srpske tako i hrvatske, da

ne saraduju u »Nadi«, jer je »Nada« vladin list, pa kakva je vlada, takva će, nužno, biti i »Nada«. Ovaj Zmajev poziv pokolebao je i Luju Vojnovića, i on to, u svom pismu iz Dubrovnika od 1. decembra 1894. godine, saopštava Kosti Hermanu ovim rečima: »Pismo Zmaja Jovana na Vas upravljeno uznemirilo je sve književnike srpske i hrvatske«, pa kaže zatim da on ne može da Zmajev apel dovede u sklad sa »očitovanjem« koje je Herman dao na sastanku u Sarajevu, kojem je, kao što znamo, prisustvovao i Vojnović. I zato Vojnović traži od Hermana objašnjenje: »Vi onom prilikom« — piše on Hermanu — »izvolite izrično naglasiti da će književnici ne-bosanski smjeti rabiti po volji ime srpski ili hrvatski, dočim će sama redakcija biti bezimena i stvari pisani od Bošnjaka«. Vojnović tome, kako kaže u pismu, ne može »prigovoriti« ništa, jer mu je jasno da Kalaj neće nikome, pa ni njemu za volju »odstupiti od svoje sadašnje politike u Bosni«. Ali, iz Zmajeva pisma Vojnović je razabrao da ni Srbima i Hrvatima izvan Bosne i Hercegovine nije zajamčeno pravo da se služe svojim narodnim nazivom za jezik, da ga nazivlju srpskim, odnosno hrvatskim. I zato se upravo i obraća Hermanu da mu on to konačno objasni, kako bi mogao da umiri i sebe i mnoge svoje prijatelje. Pismo sličnog sadržaja dobio je Herman u isto vreme i od Dragutina Ilića. U svojim odgovorima na oba ova pisma, a bilo ih je i više, Herman ponavlja svoju tvrdnju da će »Nada« služiti isključivo kulturno-prosvetnim ciljevima, bez ikakvih političkih tendencija, naglašavajući da mu je naročito stalo do toga da među saradnicima »Nade« bude što više srpskih književnika.

Herman je uspeo, zahvaljujući značnim sredstvima koja su mu bila stavljena na raspolaganje, da stvori od »Nade«, pre svega u tehničkom pogledu, list evropskog formata. Okupio je oko nje i lep broj saradnika, uglavnom iz Hrvatske, među kojima se nalaze bezmalo svi istaknuti predstavnici savremene hrvatske književnosti. Nešto saradnika dobio je iz redova srpskih pisaca, iz Srbije, Vojvodine i Hrvatske, no neki od njih, oni istaknutiji, ubrzo su mu odrekli saradnju. Jedino od Dragutina Ilića bilo je više priloga u »Nadi«, dok su Bora Stanković, Jovan Dučić, Ljuba Stojanović i Boža Nikolajević ubrzo iščezli sa stranica »Nadinih«. Značajno je, međutim, da se iz Bosne i Hercegovine nijedno znatnije srpsko književno ime u to vreme nije pojavilo na stranicama »Nade«.

Kosta Herman nije bio samo formalni, nego i faktični, stvarni urednik »Nade«. Istina, on je kao urednik primao direktive i instrukcije iz Beča, ali njihovo sprovođenje u delo bilo je njegova briga. Neobično trudoljubiv i savestan kao što je bio, on je i na ovom poslu stizao na sve, vodio je celokupnu prepisku sa saradnicima, odlučivao o tome šta će u list ući a šta neće, lično imprimirao svaki njegov broj, čak i onda kada je bio izvan Sarajeva, rukopisi su mu slani na uvid i imprimaciju. Osim kada se radilo o Bosni i bosanskoj, odnosno bosansko-

2. Kranjčević nije, prema tome, ni pored najbolje volje, mogao da u »Nadi« dadne pravu ocenu ni Petra Kočića, ni Alekse Šantića, pa ni Svetozara Corovića.

hercegovačkoj problematici, Herman je znao da bude i vrlo liberalan kao urednik i naročitu pažnju je posvećivao slavenskim književnostima.²

U »dobre« namere Koste Hermana kao urednika »Nade« izgleda da je već prvih dana posumnjao i Silvije Strahimir Kranjčević, tada već na glasu pesnik hrvatski, koji se, silom prilika, našao u Bosni i na poziv zvaničnih krugova ušao u »Nadinu« redakciju kao njen bezimni glavni saradnik, koji će uglavnom nositi celokupni »grubi« teret redaktorski. Prema sećanju Jure Turića, izgleda jedinog čoveka sa kojim je Kranjčević u to vreme mogao slobodno da razgovara i da mu se poverava bez rezervi, za Kranjčevića se tada, intimno, postavljalo pitanje da li se neće ulaskom u redakciju jednog vladinog lista, kakav je bila »Nada«, ogrešiti o svoj hrvatski narod, o »hrvatstvo«. Među njima se vodio razgovor o tome da li pokretači »Nade« ne idu možda za tim da »podignu i treće kulturno žarište uz Beograd i Zagreb, i to duha posve novog, tuđeg i Zagrebu i Beogradu«. Ni Turiću ni Kranjčeviću, barem ne u ono vreme, nije mogla biti poznata prepiska koja se vodila između Beča i Sarajeva u vezi sa pokretanjem »Nade«, pa, prema tome, ni stvarne namere njenih pokretača. Oni su mogli tek da ih naslućuju, da ih pretpostavljaju i da — strahuju od njih. Otuda Kranjčevićeva uznemirenost i zabrinutost. I ne bez razloga.

Za Kranjčevićovo nezadovoljstvo u vezi sa njegovim položajem u »Nadi«, u odnosu prema Hermanu, karakteristična je jedna zabeleška njegove žene Ele, koja je, iako ju je ona zapisala kao svoj doživljaj, svakako bila odjek Kranjčevićevih: »Lijepa je bila zamisao ministra Kalaja« — piše Ela — »da osnuje u Bosni jedan beletristički list koji bi spojio i ujedinio oba naroda u jednu kulturnu zajednicu. Kao redaktor fungirao je i potpisivao savjetnik Vladin Kosta Herman, a za pešao, za voziti teret, našli su mladog, zanosnog značajnog Hrvata Silvija Kranjčevića. On je radio kao crv, radio oduševljeno, skupljao književnike, uopće dignuo list na visinu, na kojoj je morao biti. A potpisivao je drugi! A taj drugi, njegov šef, bio je s njim ljubezan, obasipao ga je cigaretima (jer ih je sam dobivao), davao mu knjiga, slika. Ali kad je došlo do isticanja pred visokim ljudima, pred ministrom, onda je on izišao napred, a malog Silvija turi u kraj. Međutim, to maloga nije toliko smetalo. Znalo se ipak ko radi, i ko je on. Ali, u naslovu Uredništva Nade i u taj budžet krio se je i drugi red, takozvani crni kabinet. Dolazili su u uredništvo i bili namješteni u tom uredu i plaćeni iz toga budžeta ljudi sumnjivi, propale egzistencije, koji su vršili kojekakve špijunske misije, putovali okolo i nosili naslov urednika »Nade«. Tako je taj naslov bio bačen u blato, a Silvije se stidio što mora sa ovakvim ljudima u uredu biti« .

U ovim zabeleškama Kranjčevićeve žene o položaju njenog muža u odnosu prema vladinom savetniku i uredniku »Nade« Kosti Hermanu ima svakako naičnosti, utoliko što takve pojave u određenim društvenim odnosima ne predstavljaju ništa retko, ništa neobično. Ali je, međutim, vrlo značajna tvrdnja iz usta Ele Kranjčević, žene Silvijeve, da je redakcija »Nade«, pod Hermanovim rukovodstvom, bila jedan od

obaveštajnih centara, sa kadrovima koji su, pod plaštom urednika »Nade«, obavljali »kojekakve špijunske misije«, dakako kao posao kojim je Herman rukovodio po svojoj »službenoj dužnosti«, predano i savjesno kao i na svakom drugom mestu.

A. G. Matoš je nazvao Austriju zemljom špijuna: »Austrija bijaše uvijek« — po njegovim rečima — »na glasu kao policijska, kao doušnička i špiclovska sila prvog reda«. A u Kosti Hermanu on je video »Hrvata« koji je »učinio za Austriju u Bosni više od samoga Kalaja«; čovek »mudrog i u nas toliko rijetkog oportunitizma«. Herman je, po Matošu, »kao ravnatelj tamošnjeg (tj. sarajevskog — I. K.) muzeja, urednik »Glasnika« i »Nade« bio »neka vrsta ravnatelja, ministra bosansko-hercegovačke prosvjete...«. Teško je, međutim, složiti se sa Matoševim zaključkom da je Herman »od onih, svaki dan rjedih iznimaka, koji su znali biti dobri činovnici i pored toga ostati dobri Hrvati«, pogotovo kad se zna da je on vazda i u svakoj prilici bio i ostao pre svega i iznad svega carski čovek i službenik.

Sve ove funkcije koje je Herman obavljao u oblasti kulture bile su očevidno potčinjene i služile su prvenstveno njegovim političkim dužnostima i zadacima. I kao direktor Zemaljskog muzeja, i kao urednik njegovog »Glasnika«, i kao urednik »Nade« i, napose, kao organizator izložbi po inostranstvu propagandnog karaktera, on je imao pred očima isključivo kulturno-političke interese Austro-Ugarske Monarhije u okupiranim zemljama. Bila je to politika, da je tako nazovemo, austro-slavizma u jugoslovenskim okvirima koja je imala pristalica među nekim Slovencima i Hrvatima, pa i među nekim Srbima, a kojoj je, navodno, služio i Štrosmajer, nastojeći da — kako to tvrdi istoričar Čiro Truhelka — »privede praveslavlje u krilo katoličke crkve, u jednu veliku slavensku crkvenu zajednicu...«³⁾

Bilo je u svoje vreme govora o tome kako i zašto je Kosta Herman uklonjen sa položaja odgovornog funkcionera u političkom i versko-prosvetnom departmanu bosanske vlade. Na to pitanje pokušava da odgovori Čiro Truhelka kada kaže: »Herman je bio osobiti prijatelj nadbiskupa Šadlera, a supruga mu gorljiva katolkinja, pa kad je Šadler pokrstio jednu muslimansku djevojku, dala joj je Hermanova žena sklonište u svojoj kući. I kada su sarajevski muslimani saznali da se u Hermanovoj kući krije muslimanska pokrštenica, nastala uzbuna i velika se deputacija uputi poglavaru zemlje, da zatraži zadovolj-

3. Ova tvrdnja, kao neproverena, potekla je ovde iz pera Čire Truhelke, dugogodišnjeg kustosa i direktora Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a objavljena je u njegovoj knjizi koja nosi naslov »Uspomene jednog pionira« a štampana u Zagrebu 1942. godine.

štinu. Barun Kučera, poznat kao velik turkofil, zauzme se za muslimane i isposlova da se Herman makne sa svog položaja kod vlade...»⁴

Hermanove političke makinacije u okvirima ustanova u kojima je delovao, pa i u onima koje su služile nauci i književnosti, nisu mogle ostati nepoznate široj javnosti. A one su nedvojbeno svedočanstvo o ulozi koju je taj sposobni i radini čovek igrao u Sarajevu, a preko njega, kao kulturnog i političkog centra, i u celoj Bosni i Hercegovini.

Vladimir Čorović, u svojoj raspravi o »Odnosima između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku« daje nekoliko detalja koji osvetljavaju lik Koste Hermana kao zakulisnog političkog aktera. Govoreći o ulozi Đorđa Nastića u produbljivanju jaza između Crne Gore i Srbije, Čorović kaže: »Uočivši njegovu (tj. Nastićevu — I. K.) darovitost i okretnost, njega je Kosta Herman, šef političkog odeljenja bosanske Vlade, uputio u Beograd sa jednim vrlo važnim zadatkom«. Nastić je, panuvši u ruke Hermanove, postao konfident i provokator obaveštajne službe kojom je Herman iz Sarajeva rukovodio. Iz istoga izvora je i podatak o izjavi Kerubima Ševgića, zloglasnog urednika sarajevskog »Hrvatskog dnevnika«, o tome kako je Herman, u odsustvu Ševgića, pustio u njegov list »jedan uvredljiv izazivački članak protiv Srba, koji bi pomutio odnose između Srba i Hrvata...«

Za Kostu Hermana i Čorović kaže da je bio intimni prijatelj nadbiskupa Štadlera i dodaje i to, što Truhelka ne spominje, da je bio poverenik visokih vojničkih krugova, te da je učestvovao u organizovanju atnianskionih ispada u cilju provokacija. Povodom donošenja ustava za Bosnu i Hercegovinu Čorović se ponovo vraća na Kostu Hermana i kaže: »... ali je i takav ustav ipak bio bolji od čistog apsolutističkog režima koji je dotle vladao; ozloglašeni šef unutrašnje uprave, Kosta Herman bio je u isto vreme smenjen, a na njegovo mesto doveden je baron Pitner, koji je važio kao čovek modernijih shvatanja«. U Zemaljskom muzeju, u kome je za njega kreirano specijalno zvanje inotendanta,⁵ Herman nije prekinuo vezu sa svojim »političkim« zadacima. Visoki članovi vlade, kao baron Kučera na primer, često su ga po tvrdnji Čire Truhelke posećivali i tražili od njega informacije. Engleski poznavalac jugoslovenskog pitanja, Seton-

---

4. Bio je to njegov rdav korak. Vlada nije htela da se zameri muslimanima, barem ne na taj i tako grub način, a to nije bilo po volji ni onom delu hrvatskog stanovništva koji, iz političkih razloga, nije više hteo da sledi politiku sarajevskog nadbiskupa; za istaknutog hrvatskog političara u Bosni toga vremena, za dr Ivu Pilara, nadbiskup Štadler, kao stranac, favorizovao je u Sarajevu onaj katolički elemenat koji se u njemu naselio po okupaciji i zauzeo u njemu, u glavnom gradu Bosne, čvorne pozicije ne samo u državnom aparatu nego i u slobodnim profesijama, trgovini i zanatima.

5. Protiv kreiranja položaja intendanta u Muzeju specijalno za Kostu Hermana, Šćepan Grdić, kao član Saborskog odbora, ustao je energično, nazvavši ga sinekurom. Interesantno je, međutim, za sarajevske prilike i odnose, da je taj isti Šćepan Grdić, po oslobođenju od 1918. godine, primio tu istu sinekuru od tadanje Pokrajinske vlade za Bosnu i Hercegovinu u kojoj je bio jedno vreme jedan od poverenika.

Watson navodi kao jedno mišljenje, da je u rešenju jugoslovenskog pitanja Kosta Herman bio teži Bosancima nego li baron Rauh Hrvatima.

Viktor Novak, prema Ćorovićevoj Crnoj knjizi, optužuje Kostu Hermana za pogrome u Sarajevu posle atentata od 1914. godine ovim rečima: »Sa stotinama vješala ne bi se mogle platiti dragocjene ubijene glave« uzviknuo je još istog dana pred novom muzejskom zgradom u Sarajevu jedan od najpoznatijih predstavnika vojnih i klerikalnih krugova grada, Kosta Herman, bivši odelni predstojnik bosansko-hercegovačke vlade za unutrašnje stvari i docnije pomoćnik građanskog komesara u okupiranoj Srbiji, koji je tim usklikom u jednom času iznenađenja i razdraženosti, jasno pokazao raspoloženje svoje okoline«.

Prvih godina prvog svetskog rata Herman je napustio Sarajevo zauvek. Sa činom poručnika austrougarske armije detaširan je carskom i kraljevskom vojnom guvernanu u okupiranom Beogradu, svakako kao ekspert za odnose Beograda sa Hrvatima i Srbima izvan Srbije. I na tom položaju on je ostao savestan i neumoran sproveditelj one koncepcije o rešavanju jugoslovenskog pitanja koju su zastupali bečki vladajućci krugovi sa klerom i armijom na čelu. Neka njegova pisma iz tih godina osvetljavaju ga u toj njegovoj ulozi. Početkom 1916. godine on počinje da se brine o kadrovima za kulturne potrebe Srbije u budućnosti. Okupacija Srbije bila je za njega, izgleda, svršen čin i konačno ostvarenje političkih ciljeva kojima je on služio od svojih prvih koraka u Sarajevu.

U to vreme poznati hrvatski književnik Milan Ogrizović bio je takođe mobilisan i, kao poručnik austrougarske armije, nalazio se na službi pri željezničkoj stanici u Karlovcu. U jednom pismu Kostu Hermanu, Ogrizović sudeći po Hermanovu odgovoru od 2. februara 1916. godine, pravi planove o oživljavanju pozorišnog života u okupiranoj Srbiji.⁶ Herman mu, međutim, odgovara: »Sad zasada ne može biti govora o pozorišnim predstavama. Valja sačekati povolnije prilike. Držati ću stvar na umu.« Ali, već 24. marta, Herman menja svoj stav prema Ogrizovićevoj očevidnoj želji da pređe u Beograd: »Primio sam tvoje pismo« — odgovara Herman Ogrizoviću — »i s mjesta sam o njegovom sadržaju obavijestio g. majora Kvaternika, koji tvoje pozdrave ljubazno uzvraća. Mi se radujemo što si očitovao tvoju gotovost da dođeš k nama da zajedno radimo ne samo u duhu naših dužnosti, nego i

6. Ogrizović je, izgleda bio opsednut teatrom, pa je i pre rata pokušavao da dobije mesto umetničkog rukovodioca u nekom od naših pozorišta. Za jedno vreme dolazilo je u obzir Sarajevo, ali toj kombinaciji suprotstavili su se onovremeni nezdravi srpsko-hrvatski odnosi. Njih je dobro okarakterisao Ademaga Mešić u pismu Ogrizoviću povodom njegovih pregovora o angažovanju kao dramaturga u sarajevskom teatru. On preporučuje Ogrizoviću da ne dolazi u Sarajevo, jer u njemu »dominira srpska misao, hrvatska je labava, stariji muslimani su anacionalni i konzervativni, Hrvata katolika nema mnogo, a činovnika je velika većina stranaca svijuh narodnosti iz Monarhije, takozvanih švaba, koji niti osjećaju slavenski, niti hrvatski, niti srpski, te u velikoj većini hrvatskog jezika pravo i ne poznaju. U Bosni, ako se zamjerite osobno ili kojoj uplivnoj osobi jedne stranke, vjere ili nacije, zamjerili ste se cijeloj stranci, vjeri ili naciji, te će vas bezobirce pobijati i bojkotovati«.

spram našeg uvjerenja. Sada ćemo se obratiti na Armees Oberkommando⁷ s molbom da prihvati naš prijedlog i da u tom slučaju kod honved ministarstva zatraži tvoje premještenje »zum K. und K. Miltgeneralgouvernement in Serbien«⁸. Napisaću još danas naš »Bericht«.⁹ A pošto Slavko Kvaternik do nekoliko dana putuje k Armees O. K., to će on ustmeno zagovarati tvoje dodjeljenje. Ta procedura traži dakako vremena pa za to nemaš brige... Vjeruj mi da će ti se život i rad kod nas dopasti; ja bih u ostalom rekao, da zadatci, koji te čekaju u svemu odgovaraju tvojem temperamentu, osobinama i znanju. Reci Ljubi,¹⁰ da su izgledi za budućnost svakako bolji ovdje nego tamo. Trebaće kod nas mnogo stvarati, pa za to ima muž u tvojim godinama, ako prolazno doba »bis nach dem Friedensschluss«¹¹ dokaže svoju spremu, volju i radinost dobre izgleda.

U nastavku ovoga pisma Herman obaveštava Ogrizovića o prehranbenim i stambenim mogućnostima u Beogradu, koje su za okupacioni oficirski kor i njihove porodice sasvim prirodno, u svakom slučaju bile veoma dobre. Ogrizović je najzad, na Hermanovu intervenciju, premešten u okupirani Beograd, u kome je s početka davao oficirima časove srpskohrvatskog jezika i bio urednik literarne rubrike »Beogradskih novina«. Uz pomoć Milana Čekića¹² i pristanak Milana Grola,¹³ on je ipak ostvario svoju davnašnju želju, organizovao je trideset predstava uz učešće, od znatnijih glumaca, velikog srpskog majstora scene Čiča-Ilije Stanojevića.

Sa slomom Austrije, Kosta Herman nije smeo da se vrati u Sarajevo. On je imao osećanje da su vrata toga grada, u kome je on proveo bezmalo četrdeset godina kao ličnost ugledna po položaju i upadljive aktivnosti, za njega zauvek zatvorena. I otišao je u Beč, u glavni grad tada već negdašnje moćne Monarhije Habsburgovaca kojima je celoga svoga života predano služio. Ali u njemu je ovoga puta našao samo glad i rasulo. Na Ogrizovićeve pohvale da se u nevolji junački drži, Herman mu, u jednom pismu od 12. juna 1919. godine, rođački odgovara:

»Vjeruj mi, Milane dragi, da taj heroizam nije odviše velik. jer u meni se počinje javljati neka ravnodušnost spram svih udaraca sudbine, izmiješan časovitim gnijevom, ogorčenjem i — zdvojnošću. Bojim se, vrlo se bojim, da će prenapeti živci popustiti i to tim prije jer mi od tetke Olge, moje žene, dolaze pisma koja svjedoče da ona očajavati počinje. A što je najgore, ona mi što šta predbacuje i krivi mene da je opći slom i nas — a bez naše krivnje — uvukao u ovo vrzino kolo. Da nemam ovo malo čvrste volje, dosta jako vjersko uvjerenje i mnogo obzira spram žene i djece, ja bi bio kadar — zaboraviti se.« A zatim,

7. Vrhovnoj komandi

8. Vojnu upravu u Srbiji

9. Izvještaj

10. Ženi Ogrizovićevoj

11. Do posle zaključenja mira

12. Pozorišni čovek

13. Pozorišni čovek i političar

sećajući se živo prošlih dana. Herman menja stav i raspoloženje i progovara rečju protesta i odbrane:

»Sve to više dozrijeva u meni plan, da preko Zagreba krenom u Beograd i da tamo odsječem: Evo me, pa radite sa mnom što držite da je pravo i ako vam je s voljom šaljite me u Sarajevo neka se vrši volja Božja! Savjest mi je čista, jer sam za cijeloga službovanja vršio dužnost pošteno, vijeran zakletvi, koju sam položio i kao vojnik i kao činovnik. Ali ima stvorova tamo u Bosni koji bi me razapeti htjeli samo zbog toga, jer sam bio savestan, pošten i dobar — dobar za dobre i sirotne!«

Ovaj intimni razgovor, tako reći sa samim sobom, otkriva tu i tamo i izvesno osećanje odgovornosti, koja se, u sličnim slučajevima, ne samo, dakle, u Hermanovom, pokušava ublažiti, pa i otkloniti danom zakletvom i službenom dužnošću.

RÉSUMÉ

D'UNE SINGULIÈRE CARRIÈRE D'EMPLAGE À SARAJEVO DE 1878.
À 1919.

Après la défaite subie ailleurs, les cercles dirigeants de Vienne se dirigent de plus en plus vers l'affermissement et l'élargissement de leur influence dans les pays du Sud yougoslave et vers une expansion dans la direction des états balkaniques et les régions voisines de l'est. L'occupation de la Bosnie et Herzégovine (1878) était une des plus remarquables et des plus fatales poussées vers le territoire ethnique serbocroate. Puisque ce dernier succès de la monarchie austro-hongroise amène avec lui le changement des relations numériques entre l'élément slave et non-slave, surtout quant aux Hongrois, l'élément yougoslave dans l'empire des Habsbourg, il a fallu s'efforcer de dénationaliser les provinces occupées. On a commencé par refouler la langue nationale de même que les caractères serbocroates dans les publications et la langue administrative qui était par excellence l'allemand, ensuite par l'appellation «la langue bosniaque» et «la nation bosniaque», par l'interdiction d'employer le nom Serbe ou Croate dans la vie publique. La vie culturelle entière de la Bosnie-Herzégovine occupée devait rester incolore quant à la nationalité. Tout essai de sa population de s'exprimer et de s'affirmer dans le domaine de la culture nationale était empêché et même brutalement combattu.

Dans telle situation et avec une telle politique «culturelle», les nouveaux maîtres d'un vilayet turc de la veille ont pris pour leur devoir de diriger la vie culturelle vers leurs intérêts culturels et politiques. Cette vie devait, par conséquent inéluctablement se développer dans une symbiose de culture et de politique, mieux dit de police. Par la force de leur puissance et pour des raisons politiques, la ville principale Sarajevo est enrichie de quelques réalisations culturelles (Musée du pays avec sa Revue et une revue illustrée littéraire «Nada» («Espoir») avec une technique d'édition à un niveau très haut). Il est intéressant que les Institutions citées étaient dirigées sous son nom par un employé supérieur du gouvernement, qui était en même temps le facteur principal du service de renseignement dans les Balkans (Kosta Herman), l'homme de confiance des cercles militaires et cléricaux de Vienne et qui est venu à Sarajevo avec les troupes d'occupation et y est resté jusqu'aux premiers jours de la première guerre mondiale pour n'y rentrer jamais plus. Il a été l'exécuteur talentueux dans l'exécution de la politique de son chef viennois, Benjamin Kalay dont il connaissait les véritables desseins sans les avoir découverts à personne. Tourné par une face vers Vienne et par l'autre vers Sarajevo il ne servait que Vienne.

Dr Dragoslav Ljubibratić

SARAJEVSKI ATENTAT I AUSTRIJSKA OBJAVA RATA SRBIJI 1914. GODINE

Pogibija Franza Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu primljena je u najvišim austrougarskim krugovima, osim užeg kruga njegovih ljudi, sa najvećim zadovoljstvom i olakšanjem, jer je postojalo uvjerenje da bi njegovo stupanje na prijesto moglo izazvati ozbiljne sukobe, ako ne i građanski rat. Ali to im nije smetalo da njegovu smrt uzmu kao pretekst za ratni obračun sa Srbijom, koji su tako dugo očekivali, smatrajući da će njim spasti Austro-Ugarsku Monarhiju od raspadanja. Šef generalštaba Conrad von Hötzendorf kaže da je na vijest o sarajevskom atentatu osjetio da je za Monarhiju »kucnuo čas oštrim zvektom«.¹

Njemačka vlada je ne samo obećavala da će, u slučaju proširenja rata na velike sile, biti solidarna sa svojom saveznicom nego joj i davala podstrek za bezodvlačan napad na Srbiju. Grof Szögyény, austrijski ambasador u Berlinu, u telegramu austrijskom ministru inostranih poslova grofu Berchtoldu od 6. jula 1914. izvještava:

U pogledu naših odnosa sa Srbijom, njemačka vlada stoji na stanovištu da je naše da odlučimo šta treba činiti za raščišćavanje tih odnosa, i da možemo radeći to — ma kakva bila naša odluka — računati sa izvjesnošću da će Njemačka stajati za Monarhijom kao saveznik i prijatelj. U daljem toku razgovora uvjerio sam se da kancelar carstva, ne manje nego njegov carski gospodar, smatra naše bezodvlačne mjere protiv Srbije za najbolje i najradikalnije rješenje naših teškoća na Balkanu. Sa internacionalnog gledišta, on smatra sadašnji momenat za povoljniji nego docniji.«²

Na sjednici zajedničke austrougarske vlade od 7. jula 1914. grof Berchtold je izjavio da bi »svako pasivno puštanje da stvari idu svojim tokom naši vlastiti Južni Sloveni neizbježno tumačili kao znak slabosti i ojačalo bi djelovanje privlačnosti dviju susjednih država«,³ to jest Srbije i Crne Gore. On je predlagao iznenadni napad na Srbiju i podjelu njene teritorije između Austro-Ugarske, Bugarske i Albanije.

1. Conrad von Hötzendorf, Franz: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. Beč, 1921—5, IV, str. 18.

2. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914, Beč, 1930, VIII, 10076.

3. Ibidem, VIII, 10118.

Medutim, predsjednik ugarske vlade grof Tisza, koji nije želio povećanje broja Slovena u Monarhiji, dopuštao je u krajnjem slučaju samo ispravku granice prema Srbiji, a protivio se napadu na nju s anscrier gare. Ipak, pošto je njemačka vlada uporno preporučivala bezodvlačnu akciju, pristao je da se Srbiji uputi ultimatum, o kome je njemačkom ambasadoru u Beču Tschirschkom rekao: »Nota ima da bude tako sastavljena da će njeno primanje biti praktično nemoguće«.4

Dana 23. jula 1914. u 6 sati poslije podne austrijski poslanik u Beogradu baron Giesl došao je u Ministarstvo inostranih poslova Srbije i predao austrijski ultimatum ministru finansija dr Pačuu, zamjeniku predsjednika vlade Pašića, koji se nalazio na izbornoj turneji u unutrašnjosti. U tom istorijskom dokumentu se kaže:

»Historija posljednjih godina, a posebno bolni događaji od 28. juna, dokazali su da u Srbiji postoji subverzivni pokret, čiji je cilj da se od Austro-Ugarske Monarhije otcijepi izvjesni dijelovi njene teritorije. Taj pokret, koji je nastao na oči srpske vlade, otišao je tako daleko da se pojavljuje preko granica Kraljevine u aktima terorizma, u nizu atentata i ubistava.

Kraljevska srpska vlada, daleko od toga da bi ispunjavala formalne obaveze sadržane u izjavi od 31. marta 1909. (Izjava o priznavanju aneksije Bosne i Hercegovine), nije učinila ništa da suzbije taj pokret; ona je tolerirala zločinačke mahinacije raznih društava i organizacija upravljene protiv Monarhije, nesuzdržano pisanje šampe, slavljenje izvršilaca atentana, učestvovanje oficira i činovnika u subverzivnoj agitaciji, nezdravu propagandu u javnoj nastavi, ukratko tolerirala sve manifestacije koje ulivaju među srpsko stanovništvo mržnju prema Monarhiji i prezir prema njenim ustanovama.«

U ultimatumu se zatim zahtijeva da srpska vlada na čelu Službenog lista objavi jednu ponižavajuću samooptužbu u smislu prednjih navoda, koju će i kralj saopštiti vojsci dnevnom naredbom u Službenom biltenu armije, i da se formuliraju ostali zahtjevi u deset tačaka, od kojih se u prvih šest od srpske vlade traži:

1. Da suzbije svaku publikaciju koja podstiče na mržnju i prezir prema Monarhiji i čija je opšta tendencija upravljanja protiv njenog integriteta;
2. Da odmah raspusti društvo Narodnu odbranu, konfiskuje sva njena sredstva propagande i postupi na isti način protiv ostalih društava i njihovih ogranaka u Srbiji koji razvijaju propagandu protiv Austro-Ugarske Monarhije; kraljevska vlada će preduzeti potrebne mjere da spriječi raspuštena društva da nastave aktivnost pod drugim imenom i u drugom obliku;
3. Da odstrani bez odlaganja iz javne nastave u Srbiji, kako u pogledu nastavnog osoblja tako i u pogledu metoda nastave, sve što služi ili može služiti za vršenje propagande protiv Austro-Ugarske;
4. Da ukloni iz vojne službe i administracije uopšte sve oficire i činovnike krive za propagandu protiv Austro-Ugarske Monarhije, čija imena i djela carska i kraljevska vlada rezerviše sebi pravo da saopšti srpskoj vladi;
5. Da primi saradnju u Srbiji organa carske i kraljevske vlade u suzbijanju subverzivnog pokreta protiv teritorijalnog integriteta Monarhije;
6. Da preduzme sudski postupak protiv pomagača zavjere od 28. juna koji se nalaze na srpskoj teritoriji;

Organi delegirani od carske i kraljevske vlade uzeće učešća u istrazi koja se na to odnosi.«

4. Die Deutschen Dokumente zum Kriegausbruch, Berlin, 1924, I. 7.

Poslije još četiri tačke u zaključku se veli:

»Carska i kraljevska vlada očekuje odgovor kraljevske vlade najkasnije do subote 25. ovog mjeseca u 6 sati poslije podne.«⁵

Edward Grey, britanski državni sekretar za inostrane poslove, rekao je za austrijski ultimatum: »Nota mi je izgledala najstrašnji dokumenat koji sam ikad vidio da je uputila jedna država drugoj koja je nezavisna.«⁶ Winston Churchill, prvi lord admiraliteta, izjavio je na sjednici britanskog kabineta: »Ova nota bila je jasno ultimatum; ali to je bio ultimatum kakav nije bio nikad napisan u modernim vremenima.«⁷

Je li u držanju srpske vlade bilo osnova za optužbu austro-ugarske vlade?

U brošuri »Krv Slovenstva«, koja je izašla u Beogradu 1924, objavljen je jedan odlomak iz sjećanja Ljubomira Jovanovića, ministra prosvjete u srpskoj vladi u vrijeme sarajevskog atentata, pod naslovom »Posle Vidovdana 1914«, u kome on kaže:

»Ne sećam se da li je bilo krajem maja ili početkom juna, kad nam jednoga dana kaza gospodin Pašić — on je na tome više radio samo sa Stojanom Protićem, koji je onda imao ministarstvo unutrašnjih poslova, ali je ovoliko i nama rekao: da se neki spremaju da odu u Sarajevo i ubiju Franza Ferdinanda koji je tamo imao doći i biti svečano dočekan na Vidovdan. Kako su mi posle rekli, to se spremalo iz kruga ljudi tajno organizovanih i patriotskih dačkih krugova bosansko-hercegovačkih u Beogradu. I g. Pašić i mi ostali rekosmo, i Stojan primi da izda naredbu pograničnim vlastima na Drini, da spreče prelazak mladićima koji su toga radi pošli iz Beograda. Ali te su pogranične »vlasti« i same bile u organizaciji, i one ne izvršiše Stojanovu naredbu, a njemu javiše — i on posle nama — da im je naređenje dockan stiglo, jer su se ti mladići već bili prebacili.«

Jovanović dalje dodaje:

»Ja sam lično poznavao Gavrila Principa, glavnog zaverenika. Video sam ga dva ili tri puta u mom resoru kada je dolazio kod mene radi odobrenja da polaže privatno ispit u gimnaziji, najpre za peti, a zatim za šesti razred.«

U Beogradu nije pridavana važnost ovim Jovanovićevim sjećanjima, i niko nije ni mislio da ga osuđuje za ono što je napisao, pa ni Pašić koji je bio tangiran njegovim otkrićima. To nije ni najmanje poremetilo njihovu harmoniju u Radikalnoj stranci, kojoj su obojica pripadali. Naprotiv, Pašić je kao vođa te stranke podržao, poslije tih otkrića, izbor Jovanovića na položaj predsjednika Skupštine. Ali njemački i austrijski autori oko lista »Kriegsschuldfrage«, koji je vodio kampanju za reviziju Versajskog ugovora, kao i neki autori u Engleskoj i Americi, počeli su na osnovu Jovanovićevih otkrića optuživati srpsku vladu za atentat na austrijskog prestolonasljednika. Prijatelj

5. Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik, VIII, 10395.

6. British Documents on the Origins of the War 1898—1914, London, 1926—38, XI, 91.

7. Churchill, Winston L. S.: The World Crisis, London, I, str. 195.

Jugoslovena R. W. Seton Watson u pismu »The Times«-u od 16. februara 1925. javno je pozvao Pašića i Jovanovića da se opravdaju od optužbe »za predznanje i svjesno saučesništvo u sarajevskom zločinu«.

Tada su se u stampi pojavili napadi protiv Jovanovića, koji je, odgovarajući na te napade, u »Politici« od 17. aprila 1925. ukazao na jedan dokaz u prilog svoje tvrdnje da je srpska vlada preduzela mjere »da spreči prelazak onih učesnika u pripremanju atentata, za koje se čulo da su u Beogradu nabavili oružje i sa njim pošli preko Drine u Bosnu«. Taj dokaz je dnevnik graničnog oficira Koste Todorovića, koji su austrijske vlasti našle prilikom ulaza u Srbiju 1914. U njemu je Todorović zapisao naredbu ministra vojnog Dušana Stefanovića »da se spreči prelaz preko granice pomenutim mladićima iz Bosne«.

Pašić je uporno čitao sve dok se nije sa Jovanovićem razišao zbog suparništva u Radikalnoj stranci i tražio Jovanovićevo isključenje iz nje. Na sastanku Radikalskog kluba od 25. aprila 1926. Pašić je izjavio da je od Jovanovića tražio da povuče svoju tvrdnju o njegovom znanju za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika, »jer nije istina da je dao takvu izjavu Kabinetu«. Jovanović je napisao odgovor u kome je rekao da je izjavio da je Pašić govorio o pripremanju atentata na austrijskog prestolonasljednika ne na sjednici Kabineta, već u toku privatnog razgovora.

Jovanovićevo izjava u »Politici« od 17. aprila 1925. dobila je potvrdu od istražnog sudije o djelu sarajevskog atentata Pfeffera. On u svojoj knjizi o toj istrazi, koja je izašla 1937. godine, piše da se iz »delovodnog protokola pograničnog oficira Todorovića ustanovilo da je ovaj dobio nalog iz Beograda da zaustavi neke đake koji s oružjem putuju u Bosnu; tu je ujedno navedeno da je on javio u Beograd da su ti đaci već otputovali«.

Postoje i drugi dokazi da je Pašićeva vlada saznala za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika. U oktobru 1915, za vrijeme srpskog odstupanja, major Milan Đorđević, raniji otpravnik poslova Srpskog poslanstva u Carigradu, sin bivšeg predsjednika srpske vlade Vladana Đorđevića, potvrdio je iste činjenice u izjavi talijanskom dopisniku sa srpskog fronta L. Magriniu u prisustvu dopisnika »Daily Telegraph«-a George Stevensa. Đorđević je tom prilikom rekao da je više nedjelja prije atentata kružio glas u dobro obaviještenim krugovima o zavjeri koju je organizovala Crna ruka. Pašić je dobio o tome informaciju u prvoj polovini juna. Nekoliko dana bio je u nedoumici kakvi koraci da se preduzmu s obzirom na moć Crne ruke na jednoj strani i strah od komplikacija sa Austrijom na drugoj strani. Poslije višednevnog oklijevanja govorio je o tome sa svojim kolegama, koji su odobrili njegovu namjeru da osujeti plan zavjerenika. Ali oni su već bili prešli preko granice.⁸

Jedan dobro obaviješten stari novinar, koji je bio blizak Crnoj ruci, rekao je autoru ovih redaka da je Pašića obavijestio o priprema-

8. Magrini. Luciano: II drama di Sarajevo. Original e responsabilità della guerra europa. Milano, 1929, str. 106—8.

nju atentata njegov zemljak iz Zaječara Radoje Lazić, sekretar Vrhovne centralne uprave Crne ruke.

Za vrijeme okupacije Srbije Nijemci su našli izvjestan broj dokumenata koji su se odnosili na sarajevski atentat. Iz toga materijala austrijski historičar Uebersberger objavio je jednu svojeručnu zabilješku Nikole Pašića i prepis jedne zabilješke srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova iz juna 1914. Pašićeva zabilješka glasi:

»2 daka V. raz. gimn. Triša Mladenov-Isa 6 bom 4 rev, od Narod. odbrane Janković Bože Milanovića Tankosića poverenik drugom a ovaj trećem. Trnovu u Priboju u Tuzlu u Sarajevo.«

Prepis zabilješke srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova, po kojoj postaje jasnija i prednja Pašićeva zabilješka, glasi:

»P R E P I S«

Kr. srp. Ministarstvo unutrašnjih dela.

19. o. mj. u večer primio je Miloš Milošević... u Janji dva daka više gor. Gimnazije, od kojih se jedan zove Triša. Odakle su ti daci, ne znam a rodom su Bosanci.

Miloš je dake uputio na Jakova Milovića iz Obreža.

Jakov je dake sproveo učitelju V. Čubriloviću u Priboj kod Tuzle a učitelj je imao ih da sprovede povereniku u Tuzli, koji se zove M. J. a M. J. da ih sprovede u Sarajevo.

Sve ovo ispričao je Jakov Boži, pošto je dake uputio Čubriloviću.

Daci nose 6 bombi i 4 revolvera.

Kakav je zadatak daka on ne zna.

Ove je dake uputio granični kapetan u Šapcu Rade Popović, i major Kosta Todorović, jer su se daci po njihovom kazivanju sastali u Beogradu i tu bombe i revolvere primili.

Daci su prebačeni na Adi Mladena Isakovića a prebacio ih je narednik granične straže Grbić.

Boža je izjavio poverenicima da oni nikoga ne primaju, dok ne donese lozinku, koju im je Boža kazao.«¹⁾

Obje ove zabilješke odnose se na izvještaj koji je Boži Milanoviću, predsjedniku Narodne odbrane u Šapcu, podnio njegov povjerenik Jakov Milović iz Obriježa u Bosni, a Milanović o tome obavijestio okružnog načelnika u Šapcu ili neposredno ministra unutrašnjih poslova Protića, odnosno ministra predsjednika Pašića. Milović, koji je u procesu povodom sarajevskog atentata osuđen na doživotnu tešku tamnicu, saopštio je Milanoviću prebacivanje dvojice bosanskih daka, od kojih se jedan zvao Triša (Trifko Grabež), sa 6 bombi i 4 revolevra, preko ade Mladena Isakovića na Drinu u Bosnu, a koje je on odveo do učitelja Veljke Čubrilovića u Priboj. Čubrilović je imao da ih uputi na M. J. (Miška Jovanovića) u Tuzlu, a ovaj u Sarajevo. Ove bilješke dokazuju da je srpska vlada znala za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika.

9. Uebersberger, Hans: Oesterreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslavischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges, Köln—Graz, 1958, str. 256.

Albertinievu pretpostavku da je Pašića obavijestio Milan Ciganović, osnovanu na proizvoljnoj tvrdnji Miloša Bogićevića da je Ciganović već tada bio Pašićev agent u Crnoj ruci, ne podržavaju obaviješteni crnorukci. Naprotiv, tačna je tvrdnja Jovana Jovanovića francuskom historičaru Julesu Issacu da je Ciganović stupio u službu srpske vlade poslije smrti Vojislava Tankosića i povlačenja na Krf 1916.¹⁰

Citirane zabilješke pokazuju izvor informacije koja je Pašića pokrenula da pošalje uputstvo srpskom poslaniku u Beču Jovanu Jovanoviću da obrati pažnju austrijske vlade na opasnost koja čeka Franza Ferdinanda u Bosni. Pukovnik Lešjanin, koji je bio srpski vojni ataše u Beču, dao je u oktobru 1915. Magrinu sljedeću izjavu:

«Od Pašića je došao u Srpsko poslanstvo u Beču u prvoj polovini juna telegram kojim se traži od Jovana Jovanovića da stavi do znanja austrijskoj vladi da srpska vlada, na osnovu primljene informacije, ima razloga za sumnju da se snuje zavjera protiv života nadvojvodinog prilikom njegovog puta u Bosnu. Pošto ta posjeta može da izazove nepoželjne incidente od strane nekih fanatika, bilo bi umjesno sugerirati austrijskoj vladi cjelishodnost odlaganja nadvojvodine posjete.

Poslanik Jovan Jovanović osjetio se krajnje zabrinut: dva dana je premetao u glavi kakvu će formu dati ovoj delikatnoj stvari, koja se mogla shvatiti kao zastrašivanje da bi se postiglo odustajanje od puta. Telegram je, k tome, bio u opštim izrazima, ne dajući pojedinosti o izvršiocima. Lični odnosi između J. Jovanovića i Berchtolda bili su loši. Kakav bi prijem Berchtold ukazao demaršu ove vrste i kakvo bi mu tumačenje pridavao?

Jovan Jovanović odlučio je da govori ministru finansija Bilinskom, sa kojim je bio u dobrim odnosima i koji je imao administraciju Bosne i Hercegovine pod svojom vlašću. J. Jovanović nije imao podloge da govori o postojanju zavjere. Zato je ukazao u opštim izrazima na rizik kome nadvojvoda može da se izloži zbog uspaljenog stanja javnog mišljenja u Bosni i Srbiji. Neke ozbiljna lična nezgoda može da ga snade. Put može da izazove incidente i demonstracije koje bi Srbija osuđivala, ali koji bi neizbježno imali odraza na austro-srpske odnose. Bilo bi preporučljivo saopštiti ove ne sasvim bez osnova bojazni srpske vlade austrijskoj vladi prije preduzimanja puta. On nije govorio o stvari neposredno Berchtoldu da ne bi povrijedio njegova osjećanja i zato što se, zbog odnosa sa njim, bojao da ne bude krivo svhaćen.

Po povratku u poslanstvo Jovan Jovanović rekao je pukovniku Lešjaninu da je uznemiren činjenicom što, poslije nekoliko minuta zamišljenog ćutanja, Bilinski nije pokazao nikakav znak da pridaje veliku važnost saopštenju i ograničio se da primijeti kad se sa njim opraštao i zahvalio mu: »Nadajmo se da se ništa neće desiti.«¹¹

U »Kriegsschuldfrage« za april 1924. L. Mandl je pisao da je jedan austrijski historičar za vrijeme rata zatražio od Bilinskog izjašnjenje o tome, na što je on odgovorio da »želi navući veo zaborava« na čitavu stvar. Međutim, F. Flandrak, koji je 1914. bio šef odjeljenja za štampu austrijskog Ministarstva finansija, izjavio je u »Neues Wiener Journal« od 26. aprila 1925. da je Jovan Jovanović

10. Albertini, Luigi: *The Origins of the War of 1914*, London New York Toronto, 1953, II, str. 282-3. Đuro Šarac, jedan od glavnih učesnika u pripremanju sarajevskog atentata, ušao je takođe u službu Pašićeve vlade na Krfu. U solunskom procesu obojica su bili svjedoci optužbe protiv Crne ruke. Šarac je umro 1918. u Ženevi, a Ciganović je živio na dobrovoljačkoj zemlji koju je dobio u okolini Skoplja. Umro je 1927.

11. Magrini, str. 107, 115-6.

doista učinio demars povodom puta Franza Ferdinanda na manerve u Bosnu, ali da Bilinski nije pridavao važnost njegovim riječima. Flandrak piše: »Ja mislim da uopšte nije obavijestio grofa Berchtolda o njima, iako je inače običavao saopštavati sve svoje razgovore sa srpskim poslanikom«.

Ali, docnije, u jednom članku u »Kriegsschuldfrage« za decembar 1928. Flandrak tvrdi da je Bilinski istoga dana obavijestio grofa Berchtolda o razgovoru koji je imao sa Jovanovićem. To izgleda vrlo vjerovatno ako se ima u vidu izjava Bilinskog u svojim memoarima¹² da je Berchtold već u 1913. godini izrazio želju da Bilinski održava konverzacije sa srpskim poslanikom i informira Berchtolda o njima.

Beogradski list »Štampa« od 30. juna 1914, odgovarajući na optužbu bečke štampe da je srpska vlada odgovorna za sarajevski atentat, iznosi da je srpski poslanik u Beču Jovan Jovanović izrazio Berchtoldu bojazan za nadvojvodu put u Sarajevo, želeći time sugerirati odgovornim ličnostima u Beču da ga odgovore od toga puta. Pošto opomena stvarno nije bila učinjena Berchtoldu, nego Bilinskom, Berchtold je bio u položaju da to demantuje, što je i učinio već slijedećeg dana.

Međutim, berlinski »Lokal Anzeiger« od 29. juna 1914. donio je intervju sa otpravnikom poslova Srpskog poslanstva u Berlinu dr Milutinom Jovanovićem, koji je između ostalog rekao: »Vaš list dobio je danas vijest iz Beča da je naš poslanik u Beču odvrtao od ovog puta«.

Sarajevski »Hrvatski dnevnik« od 1. jula 1914. objavio je u rubrici »Vijesti iz Beča« i ovu vijest: »Fakat je da su iz krugova srpskog poslanstva u zadnje vrijeme opetovali bojazan, i raznim ministrima i novinarima, da bosanski manevri neće proći glatko i da će u Beogradu biti zadovoljni ako se prilikom manevara ne desi nikakav incident.«

Francuski podsekretar za inostrane poslove Abel Ferry primio je 1. jula 1914. srpskog poslanika u Parizu Vesnića, koji mu je povodom sarajevskog atentata rekao: »Srpska vlada stvarno je opomenula austrijsku vladu da je dobila glas o zavjeri.«^{12a}

Jean Pellissier objavio je u briselskoj »L'Independence Belge« od 5. jula 1914. članak »Les Origines de l'attentat de Sarajevo«, u kome je pisao da je srpska vlada »saznavši za pripremanje zavjere protiv nadvojvode Franza Ferdinanda obavijestila austrijsku vladu preko Jovanovića, srpskog poslanika u Beču«.

Pašić je u »Az Est«-u od 7. jula 1914. porekao da je znao za pripremanje atentata i da je opomenuo Beč. Ali uvodnik u »Temps«-u od 10. jula 1914. pridavao mu je suprotnu izjavu. Konačno, parisko izdanje »New York Herald«-a od 20. jula 1914. izvještava da je Pašić rekao da bi sigurno obavijestio austrougarsku vladu da je dobio glas o zavjeri protiv Franza Ferdinanda.

12. Bilinski, L. R. von: Wspomnienia i Dokumenty. Varšava, 1924—5.

12a. Documents diplomatiques français, Paris, 1963, 3, X, 466.

Ovaj Pašićev demanti i uobičajena dvosmislenost u njegovim izjavama ne mogu obeskrijepti naprijed navedene dokaze da je znao za pripremanje atentata i da je uputio telegram bečkom poslaniku Jovanoviću da opomene austrijsku vladu. Time je Jovanovića doveo u položaj ili da protivrječi svome šefu ili da izjavi da je opomenu učinio po svojoj vlastitoj inicijativi. On je čitao više godina, dok nije povodom jednog nepotpisanog pisma u »Wiener Sonn- und Montagszeitung« od 23. juna 1924. o telegramu koji mu je poslao Pašić da opomene austrijsku vladu na opasnost puta Franza Ferdinanda u Bosnu, izjavio u »Neues Wiener Tagblatt«-u od 28. juna 1914. da je saopštio opomenu Bilinskom po svojoj vlastitoj inicijativi:

»Koliko se sjećam, moja posjeta bila je oko 5. juna... Ja sam rekao:.. Mogu da uvjerim Vašu Ekselenciju da će to izazvati najveće nezadovoljstvo među Srbima koji to moraju smatrati kao akt provokacije. Manevri u takvim okolnostima su opasni. Među omladincima Srbima može se naći jedan koji će metnuti oštru patronu u svoju pušku ili revolver umjesto čor-fišeka, i taj može da opali, i metak može pogoditi čovjeka koji čini provokaciju. Zato bi bilo dobro i razumno da nadvojvoda ne putuje u Sarajevo; da se manevri ne drže na Vidovdan; i da se oni ne drže u Bosni.«

Jovan Jovanović izvršio je loše Pašićevu instrukciju. Umjesto da posjeti Berchtolda i prenese mu tekst Pašićeva telegrama da »usljed primljene informacije srpska vlada ima razloga za sumnju da se snuje zavjera protiv života nadvojvodinog prilikom njegovog puta u Bosnu«, on je posjetio Bilinskog i rekao mu da se na manevrima može naći neki austrijski vojnik srpske narodnosti »koji će metnuti u svoju pušku ili revolver oštru patronu umjesto čor-fišeka« i pucati na Franza Ferdinanda.

Ali nije on sam bio odgovoran. Američki historičar Fay kaže: Njegov neredovan diplomatski postupak u toj prilici mogao je biti nerazuman, kako su se stvari okrenule, ali nije bio neprirodan, jer je to bila praksa kroz više mjeseci.¹³

Osim toga onda se nije mislilo da će atentat uspjeti. Pašić je u telegramu Jovanu Jovanoviću govorio o »nepoželjnim incidentima«, nije imao u glavi uspješan atentat, nego samo incident. Ljubomir Jovanović u svojim memoarima takođe kaže: »Atentat u Sarajevu izveden je u mnogo strašnijoj mjeri nego što se pretpostavljalo i sa posljedicama koje niko nije mogao da sebi predstaviti ni u najnevjerovatnijim snovima.«

Albertini ukazuje na još jednu stvar koju treba uzeti u obzir:

»Talijani ne mogu prosuđivati krivicu srpske vlade sa istih stanovišta i sa istom gorčinom kao mnogi kojima je glavna stvar staviti osudu za rat svugdje drugo izuzev na Austriju i Njemačku. Talijani imaju puno razloga da znaju da upravljači naroda koji se bori kako za odbranu svoje egzistencije, tako i za oslobođenje svoje braće od stranog jarma, moraju računati sa osjećanjima koja katkada provale u ozbiljne i opasne manifestacije. Nije uvijek moguće suprotstaviti im se potrebnom energijom, utoliko manje što se pobjede principa nacionalnosti ne dobivaju samo mudrošću upravljača, nego tako-

13. Fay, Sidney Bradshaw: The Origins of the World War, New York, 1929, II, str. 162—3.

der saradnjom mnogih drugih sila, od kojih neke na žalost napuštaju legalne metode borbe i nastoje da rasijeku gordijski čvor pobunom, nasiljem i terorizmom. Kad to ne bi bilo tako, kakvo bi pravo imali Talijani da slave uspomenu Guglielma Oberdana?»

U vezi s ovim Jovan Jovanović učinio je u jednoj od svojih konverzacija sa ovim piscem slijedeću primjedbu:

»Čak i da je srpska vlada znala šta se sprema, ona nije mogla odati zavjerenike kad su već bili s onu stranu granice i poslati ih na vješala u Austriju. Zamislite da je rimska vlada saznala za atentat koji je spremao Guglielmo Oberdan. Ja mislim da ni jedna talijanska politička ličnost ne bi mogla da ga oda pošto je prešao granicu, a da ne prouzrokuje gnjevan i moćan revolt javnog mišljenja.«

»Primjedba je na mjestu« — zaključuje Albertini.¹⁴

S druge strane austrougarska vlada mogla je pretpostaviti, ako ne i znati, kakva opasnost čeka nadvojvodu u Bosni. Austrijskoj i ugarskoj vladi i samom nadvojvodi stizala su pred njegov put anonimna prijeteća pisma. O pripremanju atentata Luke Jukića na komesara Hrvatske Cuvaja, koji je izvršen 8. juna. 1912, policija u Zagrebu bila je obaviještena nekoliko dana ranije od austrougarskih agenata u Beogradu, koji su isto tako mogli saznati i za pripremanje atentata na Franza Ferdinanda. Ima indicija da je austrougarska vlada stvarno i imala neke izvještaje. H. W. Steed navodi da je Franz Ferdinand prilikom prijema u gradskoj vijećnici u Sarajevu poslije Čabrinovićeve atentata, kako je čuo dopisnik »The Times«-a, uzviknuo: »Sad razumijem zašto mi je grof Tisza savjetovao da odložim svoj put.«¹⁵

Srpska vlada pokušala je da spriječi prelaz atentatora u Bosnu, a pošto je to bilo prekasno, skrenula je preko svog poslanika u Beču Jovana Jovanovića pažnju šefu bosanske uprave, zajedničkom austrougarskom ministru finansija Bilinskom, na opasnost. Ostalo je morala biti briga austrijske vlade. Od srpske vlade nije se moglo očekivati da bude »veći katolik od pape«.

Vratimo se sada na austrijski ultimatum Srbiji. Pašić je odmah pozvan da se vrati sa izborne turneje u Beograd, kamo je stigao 24. jula 1914. ujutru. Opasnost rata nije za njega bila neočekivana. Dobivši vijest o sarajevskom atentatu, rekao je H. F. Armstrongu, svom prvom posietiocu poslije te vijesti: »To je vrlo rdavo. To će značiti rat.« Pošavši na sjednicu Kabineta, svratio je u Rusko poslanstvo. Ruski otpravnik poslova Strandtmann telegrafirao je u Petrograd: »Njegov je prvi utisak da nije moguće ni primiti ni odbaciti austrijsku notu...« »Ali«, rekao je Pašić, »ako je rat neotklonjiv — mi ćemo se boriti.«¹⁶

Po Pašićevom predlogu srpska vlada je odlučila da Regent uputi apel ruskom caru. Taj apel je glasio:

»Juče uveče austrougarska vlada predala je srpskoj vladi notu u pogledu Sarajevskog atentata. Svjesna svojih međunarodnih obaveza, Srbija je od prvog dana poslije strašnog zločina izjavila da osuđuje nasilje i da je spremna

14. Albertini, II, str. 108—9.

15. Steed, Henry Wickham: Through Thirty Years 1892—1922, London, 1924, I, str. 400.

16. Albertini, II, str. 273 i 349.

pokrenuti istragu na svojoj teritoriji, ako proces koji su povele austrougarske vlasti pokaže da postoji saučesništvo poznatih srpskih podanika. Ali zahtjevi sadržani u noti austrougarske vlade inkompatibilni su sa dostojanstvom Srbije kao nezavisne države i nepotrebno ponižavajući. Na primjer od nas se traži u peremptornom tonu izjava vlade u Službenom listu i kraljevska dnevna zapovijed vojsci o osudi duha neprijateljstva prema Austrougarskoj i da stavimo prekor protiv sebe samih za zločinačku nemarnost prema subverzivnoj agitaciji. Dalje se čini zahtjev da austrougarski činovnici dođu u Srbiju kako u cilju saradivanja sa našim činovnicima u tim mjerama tako i u cilju nadzora nad izvršavanjem ostalih mjera navedenih u noti. Daje nam se rok od 48 sati da to primimo u cijelosti, a u protivnom će se Austrougarsko poslanstvo povući iz Beograda. Od austrougarskih zahtjeva mi smo spremni da primimo one koji su kompatibilni sa statusom nezavisne države i one koje nam bude savjetovalo Vaše Veličanstvo pošto se sa njima upozna. Mi ćemo strogo kazniti sva lica čije učesće u atentatu bude dokazano. Među zahtjevima ima nekoliko koji iziskuju izmjenu naših zakona, a za izmjenu treba vremena. Rok je suviše kratak, austrougarska vojska koncentriše se na našoj granici i može početi napad po isteku roka. Mi se ne možemo braniti. Zato molimo Vaše Veličanstvo da nam pruži pomoć čim prije je moguće. Vaše Veličanstvo dalo je tako mnogo dokaza Vaše dragocjene dobre volje i mi se s povjerenjem nadamo da će ovaj apel naći odjek u Vašem plemenitom slovenskom srcu. Ja sam tumač osjećaja srpske nacije koja u ovom mračnom času moli Vaše Veličanstvo da milostivo intervenira u ime sudbine Srbije.¹⁷

Ruski ministar inostranih poslova Sazonov u telegramu preko Strandtmanna od 24. jula 1914. savjetovao je »da u slučaju invazije Srbije od strane Austrije za sada ne treba činiti pokušaj otpora, nego se povući, ostavljajući da neprijatelj okupira zemlju bez borbe i upućujući svečan apel Silama.«¹⁸

Istoga dana britanski otpravnik poslova u Beogradu Crackanthorpe saopštio je Greyov savjet:

»Ja ne mogu da kažem da li će ikakva stvar manja od bezuslovnog primanja odvratiti vojnu akciju od strane Austrije po isteku roka, ali jedina šansa bi bila da se da povoljan odgovor na što je moguće više tačaka, a ne da se dočeka austrijski zahtjev potpuno negativnim odgovorom.«¹⁹

Njemački ambasador u Parizu Schoen izvijestio je također 24. jula svoju vladu: »Srbiji je odavde savjetovano da pristane na sve što je moguće.«²⁰

Pašić je 25. jula malo prije 6 sati poslije podne došao u Austrougarsko poslanstvo i predao baronu Gieslu odgovor srpske vlade. Nota je izražavala spremnost srpske vlade da objavi u Službenom listu izjavu o osudi propagande protiv teritorijalnog integriteta Austro-Ugarske i o žaljenju što su, prema saopštenju austrijske vlade, izvjesni srpski oficiri i činovnici učestvovali u toj propagandi, kao i da će kralj saopštiti vojsci tu izjavu dnevnom naredbom u Službenom biltenu vojske. Nota nastavlja:

17. Die internazionalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung, Berlin, 1931—4, i V, 37.

18. Ibidem, i V, 37.

19. British Documents on the Origins of the War 1898—1914, London, 1926—38, XI, 102.

20. Deutsche Dokumente, I, 159.

Kraljevska vlada će dalje preduzeti korake:

1. Da na prvom redovnom sazivu Skupštine stavi predlog za izmjenu zakona o štampi kojom se propisuje najstrožija kazna za potsticanje na mržnju i prezir Austrougarske Monarhije i preduzimanje mjera protiv svake publikacije čija je opšta tendencija upravljena protiv teritorijalnog integriteta Austrougarske. Vlada se obavezuje da prilikom predstojeće revizije Ustava podnese amandam u članu 22 Ustava da se takva publikacija može konfiskovati, što sada nije moguće s obzirom na kategoričku odredbu člana 22 Ustava.

2. Vlada nema dokaza, niti joj ikakav pruža nota carske i kraljevske vlade, da su Narodna odbrana ili druga slična društva počinili do sada ma kakav kriminalni akt ove vrste postupcima ma kojeg od njihovih članova. Ipak će kraljevska vlada primiti zahtjev carske i kraljevske vlade i raspustiti Narodnu odbranu i svako drugo društvo čiji bi napori mogli biti upravljani protiv Austrougarske.

3. Kraljevska srpska vlada preduzeće bez odlaganja eliminisanje iz javne nastave u Srbiji svega što služi ili može služiti da se potstiče propaganda protiv Austrougarske, kad god joj carska i kraljevska vlada pruži činjenice i dokaze o toj propandi.

4. Kraljevska vlada također pristaje da ukloni iz vojne službe sva lica koje bi sudska istraga mogla pokazati da su krivi za djela upravljena protiv teritorijalnog integriteta Austrougarske Monarhije i očekuje da joj carska i kraljevska vlada saopšti naknadno i djela tih oficira i činovnika u cilju pokretanja postupka protiv njih.

5. Kraljevska vlada mora priznati da nije jasno shvatila značenje ili svrhu zahtjeva carske i kraljevske vlade da Srbija primi saradnju predstavnika carske i kraljevske vlade na njenoj teritoriji, ali izjavljuje da će primiti takvu saradnju ukoliko je u skladu sa principima internacionalnog prava, sa krivičnom procedurom i sa dobrim susjedskim odnosima.

6. Samo se po sebi razumije da kraljevska vlada smatra svojom dužnošću da otvori istragu protiv svih onih lica koja su, ili bi eventualno mogla biti, umiješana u zavjeru od 15. juna, i koja bi se nalazila na teritoriji kraljevine. Što se tiče učešća u toj istrazi austrougarskih agenata ili vlasti imenovanih u tom cilju od carske i kraljevske vlade, kraljevska vlada ne može primiti takav aranžman, jer bi to bila povreda Ustava i zakona o krivičnoj proceduri; ipak u konkretnim slučajevima mogla bi se davati austrougarskim agentima saopštenja u pogledu rezultata istrage u pitanju.²¹

Baron Giesl imao je instrukciju da odmah napusti Beograd ako ultimatum ne bude bezuslovno prihvaćen, pa je po prijemu srpskog odgovora notom izvijestio srpsku vladu da se austro-srpski diplomatski odnosi imaju smatrati prekinutim, i iste večeri otputovao je sa čitavim osobljen poslanstva u Austriju.

Sazanov je 21. jula telegrafirao svim ruskim ambasadorima da srpski odgovor »prelazi sva naša očekivanja u svojoj umjerenosti i spremnosti da Austriji pruži najpotpuniju satisfakciju. Mi ne možemo da razumijemo u čemu se još sastoji zahtjev Austrije osim ako ona traži pretekst za kampanju protiv Srbije.«²²

Istoga dana Grey je rekao Mensdorffu, austrijskom ambasadoru u Londonu:

»Meni je izgledalo da srpski odgovor već sadrži najveće poniženje koje sam vidio da mu se jedna zemlja podvrgava, i za mene je bilo veliko razočarenje da je austrijska vlada smatrala odgovor toliko nezadovoljavajućim kao da je potpuno negativan.«²³

21. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik. VIII, 10648, 10860.

22. Internazionale Beziehungen, i V, 119.

23. British Documents, XI, 188.

Nicolson, britanski stalni državni podsekretar za spoljne poslove, u povjerljivom pismu Buchananu, britanskom ambasadoru u Petrogradu, od 28. jula pisao je:

«Ja ne razumijem, poslije veoma zadovoljavajućeg načina kojim je Srbija susrela austrijske zahtjeve, kako Austrija može i sa kakvim opravdanjem pristupiti neprijateljskim mjerama protiv nje. Ako ona svjesno izaziva rat sa Srbijom u namjeri da joj da ono što naziva lekcijom, ja mislim da ona postupa najvećma pogrešno, jer ona mora vrlo dobro da zna da takva akcija s njene strane vodi po svoj vjerovatnoći u opštu evropsku konflagraciju.»²⁴

Međutim, Szögyény je već 25. jula saopštio Berchtoldu njemačku preporuku:

«Ovdje svi uzimaju za gotovu stvar da će na eventualni negativni odgovor Srbije slijediti naša objava rata i vojne operacije. Svako odlaganje u započinjanju vojnih operacija smatra se ovdje za veliku opasnost zbog miješanja drugih sila. Oni nam živo savjetuju da idemo naprijed i stavimo svijet pred *fais accompli*.»²⁵

Ohrabren ovom njemačkom porukom, Berchtold je u izvještaju caru Franzu Jozefu 27. jula pisao:

«S obzirom na vrlo vješto sročenu notu o odgovoru srpske vlade,* koju je g. Pašić predao baronu Gieslu 25. jula, a koja je potpuno bez vrijednosti po sadržaju, ali kurtoazna po formi, ja ne smatram nemogućim da Trojna antanta učini još jedan pokušaj da postigne mirno rješenje sukoba ako ne bude stvorena jasna situacija objavom rata.»²⁶

Franz Josef se saglasio sa objavom rata Srbiji, koju je Berchtold izvršio 28. jula telegramom preko Bukurešta.

Odgovor ruskog cara na srpski apel, poslan iz Petrograda 27. jula, stigao je 28. jula Strandtmannu u Niš. On glasi:

«Apelujući na mene u času izvanredne teškoće, Vaše Kraljevsko Visočanstvo nije se prevarilo u mojim osjećanjima za Vas i mojoj iskrenoj dobroj volji prema srpskom narodu. Sadašnja situacija zauzima moju najozbiljniju pažnju i moja vlada čini sve napore da uskladi postojeće teškoće. Ja ne sumnjam da su Vaše Visočanstvo i kraljevska vlada obuzeti težnjom da olakšaju ovaj zadatak, ne ostavljajući neistražen nijedan put koji bi mogao voditi takvom rješenju da se otklone užasi novog rata, čuvajući pri tom dostojanstvo Srbije. Tako dugo dok postoji i najmanja nada da se izbjegne prolijevanje krvi, svi naši napori moraju biti upravljeni k tome cilju. Ako to ostane bezuspješno, usprkos naše najiskrenije želje, Vaše Visočanstvo može biti sigurno da Rusija neće ni u kom slučaju ostati ravnodušna za sudbinu Srbije.»²⁷

Kad je Strandtmann u Nišu primio ovu depešu, otputovao je preko noći u Beograd da pokaže, u odsustvu princa regenta, Pašiću, koji se, prevladan uzbudjenjem, prekrstio i uzviknuo: »O bože! Car je veliki i milostiv!«²⁸

Obračun koji je Austrija otpočela protiv Srbije prešao je za nekoliko dana u opštu konflagraciju — prvi svjetski rat.

24. Ibidem, XI, 239.

25. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik, VIII, 10656.

26. Ibidem, VIII, 10855.

27. Internationale Beziehungen, I, V, 120.

28. Collected Diplomatic Documents relating to the Outbreak of the European War, London, 1915, str. 287.

*Musilin, šef kancelarije austrougarskog Ministarstva spoljnih poslova, koji je konceptirao austrijski ultimatum, rekao je za srpski odgovor da je to »najsajniji obrazac diplomatske vještine koji poznajem«. (Musilin, Alexander: Das Haus am Ballplatz, München, 1924, str. 241).

RÉSUMÉ

L'ATTENTAT DE SARAJEVO ET LA DÉCLARATION DE GUERRE DE L'AUTRICHE A LA SERBIE EN 1914.

La nouvelle de la mort de François Ferdinand et de son épouse à Sarajevo a été reçue dans les plus hauts milieux de l'Autriche-Hongrie, sauf dans le petit cercle de ses partisans, avec soulagement parce que la conviction existait que son avènement pourrait provoquer de plus sérieux conflits, sinon la guerre civile. Cela ne les empêchait pas de prendre la mort du prince héritier comme prétexte pour un règlement d' comptes avec la Serbie ce qu'ils désiraient depuis si longtemps.

Le gouvernement allemand avait promis que, si la guerre s'étendait aux grandes puissances, il se solidariserait avec son allié et l'encourageait d'attaquer la Serbie immédiatement.

Le président du gouvernement hongrois Tisza s'opposait à une déclaration de guerre à la Serbie «sans crier gare», mais il était d'accord qu'on lui envoie un ultimatum rédigé de manière que la Serbie ne puisse pratiquement l'accepter.

Dans l'article on cite ensuite les dispositions de l'ultimatum et les déclarations de Grey et de Churchill: qu'on n'avait pas encore rédigé dans les temps modernes un pareil document et remis à un pays de la part d'un autre.

L'auteur discute ensuite la question de la responsabilité du gouvernement serbe pour l'attentat de Sarajevo et cite des preuves que le gouvernement apprenant qu'on prépare l'attentat avait essayé d'empêcher que les attentateurs se rendent en Bosnie, mais ils avaient déjà passé la frontière. Puisque s'était trop tard d'arrêter les attentateurs, elle a averti le gouvernement austro-hongrois du danger auquel François-Ferdinand était exposé en Bosnie. L'avertissement a été fait par le ministre plénipotentiaire de la Serbie à Vienne Jovan M. Jovanović d'après l'ordre télégraphique du président du gouvernement serbe, mais non auprès du ministre des affaires étrangères Berchtold, mais auprès du ministre commun des finances et le chef de l'administration bosnienne Bilinski, que Berchtold avait prié de maintenir à sa place la liaison avec le ministre serbe.

Le gouvernement serbe a accepté l'ultimatum dans sa totalité excepté la demande numéro 6, dans lequel on exigeait la collaboration des organes austro-hongrois dans l'enquête menée en Serbie, au sujet de l'attentat, — puisque ce serait contraire à la constitution serbe et à la loi de procédure criminelle. En outre, il a exprimé des réserves au sujet de la demande cinq déclarant qu'elle acceptera la collaboration en accord avec le droit international, la procédure criminelle et les relations de bon voisinage.

Le gouvernement austro-hongrois n'a pas été content de la réponse du gouvernement serbe, mais il a, à l'instigation du gouvernement allemand, posé le monde devant le fait accompli déclarant à la Serbie la guerre qui dans quelques jours devint une conflagration générale, une guerre mondiale.

Risto Besarović

MARKO MARKOVIĆ O KULTURNOM ŽIVOTU U SARAJEVU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Proučavanje historije Sarajeva od njegovog postanka do najnovijeg vremena dalo je našoj historiografiji nekoliko većih monografskih radova u kojima je razvitak ovog grada u ranijim periodima njegove burne historije sagledan u cjelini ili iz posebnih aspekata. U vremenu između dva svjetska rata publikovano je nekoliko monografija koje predstavljaju prve krupnije priloge ispitivanju razvitka Sarajeva do kraja turskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom. Nastali prvenstveno kao rezultat ličnih preokupacija dvojice historičara, Vladislava Skarića i Hamdije Kreševljakovića, kojima je ispitivanje prošlosti Sarajeva bilo u centru istraživačke aktivnosti, ovi radovi su nosili u sebi vidljiv pečat uslova pod kojima su stvarani. Upućeni često na veoma oskudne i nedovoljno pouzdane historijske izvore koji su, kao po nekom pravilu, nametali piscu i permanentnu potrebu za provjeravanjem podataka dobivenih iz takvih izvora, što je svakako uvećavalo i inače dovoljno velike teškoće koje su oni morali da savladaju, Skarić i Kreševljaković su svojim brojnim priložima i, naročito, monografskim radovima obavili, u stvari, posao koji se, kad je riječ o ispitivanju prošlosti Sarajeva, može bez pretjerivanja nazvati pionirskim. Bibliografije Skarićevih¹ i Kreševljakovićevih² radova ne pružaju samo podatke o obimu njihovog opusa i stepenu usmjerenosti njihovog naučno-istraživačkog rada na proučavanje historije rodnog grada, nego takođe navode pažljivijeg čitaoca i na zaključak da u vremenu između dva rata nije bilo ni govora o nekoj izdavačkoj politici u pogledu objavljivanja radova o Sarajevu. Na taj zaključak upućuje već i sama činjenica da su neki obimniji Skarićevi i Kreševljakovićevi radovi štampani u vlastitom izdanju pisaca, što je svakako pojava kojoj ne treba poseban

¹Marko Marković: Naučni i drugi pismeni radovi Vladislava Skarića (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sveska III, Sarajevo 1948, str. 261—264).

²Dr H(amdija) K(apidžić): Bibliografija istoriskih radova Hamdije Kreševljakovića (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godina X, Sarajevo 1959, str. 419—424).

komentar, ili su se kao izdavači pojavljivale razne institucije³, nikad dvije knjige u izdanju jednog istog izdavača.

Izmijenjeni društveno-politički uslovi rezultirali su i stvaranjem novog odnosa društvene zajednice prema proučavanju naše istorije uopšte, pa, u tim okvirima, i prema proučavanju istorije Sarajeva. Koncentrisanje izdavačke djelatnosti koja tretira prošlost glavnog grada Bosne i Hercegovine ili njegov savremeni razvitak prvenstveno u jednu ustanovu, Muzej grada Sarajeva, predstavlja, inema sumnje, snažan podstrek daljem istraživačkom radu u tom pravcu. Ova, za istraživački rad o Sarajevu, znatno povoljnija klima već je dala prve rezultate. Kruševčeva studija zauzima među njima najistaknutije mjesto.⁴

Do sada objavljenoj literaturi o Sarajevu koja, bar što se krupnijih priloga tiče, završava 1918. godinom, nedostaju monografski radovi o razvitku grada u novijim periodima njegove istorije, — od stupanja Bosne i Hercegovine u prvu državnu zajednicu jugoslovenskih naroda do najnovijih dana. Ispitivanje novije prošlosti grada zahtijevaće od istoričara koji se budu ovim bavili da na nivou savremene istorijske nauke, koristeći se arhivskom građom i drugim izvorima, prouče političke, privredne i kulturne prilike i utvrde koji su faktori uticali na stvaranje opšte fizionomije grada u pojedinih periodima njegove novije istorije. Za osvjetljavanje daljeg razvitka Sarajeva, u vremenu između dva svjetska rata i u periodu socijalističke izgradnje, nesumnjiv značaj imaju i prilozi iz pera odličnih poznavalaca pojedinih oblasti života grada. Za kulturnu istoriju Sarajeva takav značaj imaju brojni radovi Marka Markovića.

Pripovjedač, publicista, kulturni istoričar i prevodilac, Marko Marković je ostavio iza sebe znatan literarni opus. Pored ostvarenja u pripovjedačkoj prozi, u kojoj se i on uspješno ogledao kao i većina istaknutih autora koje je Bosna dala jugoslovenskoj književnosti dvadesetog vijeka, glavnu komponentnu opusa ovog plodnog pisca i predanog kulturnog radnika sačinjavaju prilozi za istoriju kulturnog života Bosne i Hercegovine, publikovani u listovima i časopisima (najviše u »Oslobodenju«) i, izvjesnim dijelom, u dvjema knjigama članaka i ogleada koje su se, jedna za drugom, pojavile u vremenskom razmaku od deset godina.⁵ U tim svojim napisima Marković je pratio razvitak kulturnog života u Bosni i Hercegovini od dvadesetog vijeka, odnosno od početaka pojedinih kulturnih djelatnosti, do savremenih kulturnih zbivanja.

³Skarićevu monografiju »Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije« izdala je Opština grada Sarajeva 1937. godine. Izdavači Kreševljakovićevih monografija su bili Centralni higijenski zavod u Beogradu (»Hamami (javna kupatila) u Bosni i Hercegovini«, Beograd 1937) i Građska štedionica u Sarajevu (»Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu«, Sarajevo 1939).

⁴Todor Kruševac: Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918, izdanje Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo 1960.

⁵Prva knjiga Markovićevih članaka i ogleada objavljena je u izdanju »Svjetlosti« 1951. godine, a drugu je publikovalo Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« 1961. godine.

Znatan dio radova Marka Markovića sačinjavaju prilozi u kojima je riječ o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata.

Marko Marković je preko četiri decenije kontinuirano djelovao u Sarajevu. Otpočeo je svoju mnogostranu kulturnu aktivnost u Sarajevu 1920. godine⁶ kao novinar u »Glasu naroda« i u nedjeljnom listu »Nova otadžbina«, koji je izlazio do marta 1923. godine.⁷ Paralelno sa novinarskim radom bavio se i prevodenjem. Njegovi prevodi sa ruskog štampani su u istom vremenskom razdoblju (1920-1923.) u »Glasu naroda«, »Narodu«, »Novoj otadžbini«, »Zvonu« i »Žurnalu«.⁸ Prvu pripovijetku, »Vatreno krštenje«, objavio je u Sarajevu u aprilu 1923. u prvom broju časopisa »Književna kritika«. Iste godine publikovao je u Sarajevu (u »Narodu«, »Književnom pregledu« i »Zabavniku«) još četiri pripovijetke (»Mati«, »Razočarenje«, »Grešnik«, »Ali jednog dana...«). Otada objavljuje pripovjedačku prozu u listovima, časopisima, kalendarima i drugim periodičnim publikacijama (pored ostalog, u »Misli«, »Zapisima«, »Letopisu Matice srpske«, »Politici«, »Književnosti«, »Brazdi«, »Životu« i »Savremenosti«). Prva knjiga Markovićevih pripovjedaka, »Kriva Drina«,⁹ nagrađena je 1935. godine nagradom Srpske akademije nauka.

Paralelno sa stvaralaštvom u pripovjedačkoj prozi, Marković se bavi pitanjima pozorišta i pozorišne umjetnosti, posebno istorijom pozorišta u Bosni i Hercegovini, kao i pitanjima književnosti, književnom kritikom i istorijom. Objavljuje oglede, članke, bilješke i druge priloge proučavanju kulturne istorije Bosne i Hercegovine. Naročit afinitet pokazuje prema pozorišnoj umjetnosti. Praćenje razvitka pozorišta u Bosni i Hercegovini ostaće mu do kraja života u centru pažnje i kulturno-istorijskih istraživanja.

Marković je veoma aktivno učestvovao u kulturnom životu u Sarajevu između dva rata. Saradnik desetak listova, časopisa i drugih periodičnih publikacija, on je i urednik časopisa »Pregled« nešto više od godinu dana. Marković je i jedan od osnivača Grupe sarajevskih književnika (1928-1941), funkcioner Grupe za čitavo vrijeme njenog djelovanja i njen posljednji predsjednik (1941. godine).¹⁰ Osim u Grupi sarajevskih književnika aktivnije je djelovao u Društvu prijatelja u-

⁶Marković se rodio u Zvorniku 27. februara 1896. Osnovnu školu je završio u Zvorniku, a trgovačku u Bijeljini. Bio je bankovni činovnik u Sarajevu i Zvorniku. Za vrijeme prvog svjetskog rata stupio je 1916. godine u Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca. Učestvovao je u borbama na Dorudži i na solunskom frontu. Poslije demobilizacije se vratio u Sarajevo da bi u njemu živio do svoje smrti. Umro je 12. avgusta 1961. na Palama kod Sarajeva.

⁷Dorde Pejanović: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941. »Veselin Masleša«, Sarajevo 1961. str. 110.

⁸Narodno pozorište u Sarajevu dalo je 18. februara 1922. premijeru drame Grigorija Gea »Kazna« (u četiri čina sa pjevanjem) u Markovićevom prevodu.

⁹Izdanje Grupe sarajevskih književnika, pogovor Borivoja Jevtića, umjetnička oprema Romana Petrovića, Sarajevo 1935.

¹⁰Marković je bio i predsjednik Udruženja književnika Bosne i Hercegovine 1945, 1946, 1952, 1953. i 1954. godine.

mjetnosti »Cvijeta Zuzorić« i Srpskom prosvjetnom i kulturnom društvu »Prosvjeta«.¹¹ U tom vremenu uređivao je izdanja Grupe sarajevskih književnika (1928-1935), »Pregled« (1928. i 1929. godine), »Almanah Prosvjeta« 1929. i dvije spomenice Srpskog pjevačkog društva »Sloga« (1928. i 1938. godine).¹²

Sa širokim dijapazonom interesovanja za raznovrsne oblasti kulturnog života i umjetničkog stvaralaštva, Marković je pratio razvitak kulturnih i umjetničkih institucija, grupa i pojedinih aktivnosti prikupljajući o njima, savjesno i brižljivo, svu dokumentaciju do koje je mogao doći.¹³ U intervjuu koji je, posljednje godine svog života, dao sarajevskom lnevniku »Oslobodenje«, Marković je, odgovarajući na pitanje da li je njegovo interesovanje za proučavanje kulturnog života u Bosni i Hercegovini novijeg datuma ili datira od ranije, izjavio:

»Još između dva rata, nalazeći se u toku kulturnog života u Sarajevu i aktivno učestvujući u njemu, ja sam osjetio da će sve to što se događa kasnije predstavljati dragocjen materijal za dočaravanje duha jednog vremena, pa sam počeo sakupljati i sistematizovati sav materijal koji mi se činio značajnim«¹⁴

Međutim, Marković se nije ograničio samo na to da sakuplja i sistematizuje taj materijal. On je davao inicijativu i svojim savremeniciima da prikupljaju i objavljuju građu o istorijskim događajima u kojima su učestvovali. On će izražavati tu misao u više navrata, od vremena urednikovanja u predratnom »Pregledu« (o čemu će kasnije više biti govora) do napisa u »Oslobodenju«. Ne može se reći da je ova Markovićeveva značajna inicijativa ostala bez rezultata. U nekrologu, objavljenom povodom smrti Nikole Trišića, autora opsežne bibliografije napisa o sarajevskom atentatu,¹⁵ Borivoje Jevtić ističe da Trišić »počinje svoj velik životni posao, u koji će utrošiti gotovo trideset godina danonoćnog strpljiva rada« na »potstrek svoga druga i poznata književnika Marka Markovića«.¹⁶ Najvidniji rezultati ove inicijative su ostvareni u biblioteci »Oslobodilački rat«¹⁷ koju je Marković pokrenuo 1946. godine u Izdavačkom preduzeću »Svjetlost« objavljivanjem Čolakovićeve »Zapisa iz Oslobodilačkog rata«. Pod Markovićevevim uredništvom u ovoj biblioteci je publikovano od 1946. do 1952. godine 12 knjiga memoarskih radova iz pera učesnika oslobodilačkog rata.¹⁸

¹¹Marković je bio dugogodišnji član Glavnog odbora »Prosvjete« između dva rata i potpredsjednik Glavnog odbora »Prosvjete« od 1945. godine do prestanka rada »Prosvjete« 1949.

¹²Marković je uređivao »Odjek« (1947—1961) najprije kao urednik a zatim član redakcije, i »Život« (1952—1954).

¹³Znatan dio Markovićeve dokumentacije nalazi se u Muzeju književnosti u Sarajevu.

¹⁴»Oslobodenje«, Sarajevo 18. januara 1961, rubrika »Dijalog sa piscem«.

¹⁵Nikola Đ. Trišić: Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1960.

¹⁶Borivoje Jevtić: Nikola Trišić (»Život«, Sarajevo 1957, str. 451).

¹⁷Marković je u jednom napisu, koji je ujedno smatrao i pozivom na saradnju u biblioteci, formulisao svrhu pokretanja biblioteke »Oslobodilački rat« i njenu koncepciju (Marko Marković: Clanci i ogledi I, str. 106).

¹⁸U pomenutom vremenskom razdoblju u biblioteci »Oslobodilački rat« objavili su knjige Rodoljub Čolaković, Slavko Mićanović, Todor Vujasinović, Stevo Popović, Dragan Simić i Drago Mažar.

Napisi Marka Markovića o kulturnim zbivanjima u Sarajevu između dva rata imaju nesumnjivu vrijednost za proučavanje kulturnog života u Sarajevu u tom vremenskom razdoblju. Oni su tim značajniji što se, osim Markovića, nijedan kulturni historičar, pišćev savremenik, nije bavio takvim radom u toj mjeri i sa tolikom ljubavlju. Vremenski, ovi Markovićevi napisi obuhvataju čitavo razdoblje između dva rata. Tematski, oni se odnose na pozorište i književnost u prvom redu, a zatim na dnevnu i periodičnu štampu, izdavačka i knjižarsku djelatnost, neke kulturne akcije i događaje od izvjesnog značaja za kulturnu istoriju ovih krajeva. Jedan dio tih priloga autor je objavio, pretežno u časopisima, između dva rata, a drugi, brojniji, posljednjih desetak godina svoga života, u periodu svoje najplodnije kulturno-istoričarske aktivnosti.¹⁹ Potkraj toga perioda pisac je usmjerio tu svoju aktivnost prvenstveno na pisanje kraćih memoarskih radova.

Marković je počeo da publikuje svoje zabilješke i sjećanja iz kulturnog života naše nedavne prošlosti, među njima i one u kojima je riječ o Sarajevu između dva rata, krajem 1957. godine, kada je počelo i njihovo emitovanje preko Radio Sarajeva, koje je trajalo do oktobra 1958. godine. Sredinom 1959. godine produžio je da ih objavljuje u nedjeljnom broju »Oslobođenja« gdje je u istoj rubrici i poslije njegove smrti štampano nekoliko priloga koje je autor bio pripremio za štampu. Očigledno je da je ovaj dio Markovićeve stvaranja, prekinut pišćevom smrću, nedovršen. Stoga se on ne može ni posmatrati kao cjelina, jer, nedovršen, ne pruža dovoljno jasnu predstavu o razrađenoj koncepciji koju je imao autor pišući svoje zabilješke i sjećanja iz kulturnog života naše nedavne prošlosti. Literarna ostavština pišćeva ne pruža podatke o daljim temama koje je Marković htio da tretira u narednim radovima ove vrste.

Markovićevi napisi koji su predmet ovog razmatranja počinju hronološki (ne po vremenu u kome su napisani nego o kome govore) kraćim prilogom »Počeci kulturnog života poslije prvog rata«.²⁰ U uvodnim rečenicama autor prikazuje, u najkraćim crtama, kulturna zbivanja u Sarajevu krajem prvog svjetskog rata konstatacijom da su od 1917. godine glumci davali predstave,²¹ slikari priredili te iste godine prvu svoju zajedničku izložbu, »prvu u istorije Bosne i Hercegovine«, muzičari priredivali koncerte — samo se književnici nisu javljali, jer ih je »sarajevski atentat zbrisao kao vihor«. Dokumentujući ovo svoje tvrđenje, pisac navodi da je 1914. godine, na samom početku rata, »zauvijek nevidom nestalo iz naše sredine Dimitrija Mitrinovića, esejiste, književnog kritičara i poete, da tek poslije rata saznamo da se

¹⁹U ovom periodu Marković je objavio studiju o životu i radu Save Skarića — Zembilja (»Svjetlost« Sarajevo 1948) i dvije knjige članaka i ogleđa. U pripremanju za štampu treće knjige priloga za istoriju kulturnog života u Bosni i Hercegovini koja je, po zamisli pišćevoj, trebalo da na prethodnim dvjema predstavlja cjelinu Markovića je zatekla smrt.

²⁰Marko Marković: Članci i ogleđi II, str. 194—196.

²¹Vidi Markovićeve članke »Pozorište u Bosni« (Članci i ogleđi I, str. 125—126).

fizički skrasio negdje u Londonu, a duhovno — u Budi, i studiju geneze sanskritskih jezika«, da su poginuli pjesnici Dragutin Mras i Jovan Varagić, a umrli, takođe za vrijeme rata, Musa Ćazim Ćatić, Miloš Vidaković, Risto Radulović, Petar Kočić i Vladimir Gaćinović.²² Pisac zatim daje pregled prvih knjiga objavljenih počevši od 1918. godine²³ i proslava nekoliko godišnjica značajnijih književnika.²⁴ Autor se u ovom kratkom napisu nije upuštao u šire razmatranje početaka kulturnog života poslije prvog rata.²⁵ Znatan dio kulturnih aktivnosti ostao je ovdje van sfera piščevog interesovanja.

O nekim od njih Marković je, međutim, pisao, takođe veoma kratko, u napisu »Borba protiv tuđinštine«²⁶ u kome se, u stvari, samo prva polovina teksta odnosi na temu istaknutu u naslovu.²⁷ U nastavku pisac sažeto prikazuje atmosferu u kulturnom životu Sarajeva prvih godina poslije rata i, nadovezujući na izlaganje o mjerama preduzetim u borbi protiv tuđinštine, konstatuje da su rad na prosvjećivanju odraslih produžila tri predratna kulturno-prosvjetna društva »Prosvjeta«, »Napredak« i »Gajret«, dok je Zemaljski muzej, najstarija naučna ustanova u Bosni i Hercegovini, ostao bez četvorice istaknutih saradnika koji su napustili Sarajevo.²⁸ Prelazeći na umjetničko stvaralaštvo, Marković piše:

»Ponajslabije je stajala treća, umjetnička grana, mada je slikara, književnika, glumaca i muzičara bilo najviše. Ali oni — osim slikara — još nisu

²²Marković navodi da je Vladimir Gaćinović umro 1916. godine. Međutim, prema podacima Drage Ljubibratića, Gaćinović je umro 11. avgusta 1917. (Drago Ljubibratić: Vladimir Gaćinović, »Nolit«, Beograd 1961, str. 209).

²³Marković piše da su se knjigama prvi javili, 1918. godine, Ivo Andrić (»Ex ponto«) i Borivoje Jevtić (»Zalasci«) i da su u sljedećim dvjema godinama objavili knjige Velimir Mandić, Josip Milaković, Ivo Jelavić, Hamza Humo, Borivoje Jevtić, Jovan Palavestra, Mirza Safet (Safvetbeg Bašagić) i Zvonko Sprajcer. Jedna od tih knjiga je prevod (Bašagićev prevod Hajamovih »Rubajja«). Dodajmo da je, kad je već pomenuta prevodna literatura, i Marko Marković objavio 1920. godine svoje prve prevode sa ruskog u »Glasu naroda« (»Lukavi mališan«, »Tatica« i »Neuspeh« od Čehova, »Intervju«, »Sapsanove misli o ljudima, životinjama, predmetima i događajima« i »Lekarska etika« od Kuprina).

²⁴Prema Markovićevim podacima, od 28. decembra 1918. do 5. februara 1922. održane su u Sarajevu proslave Ivana Frana Jukića, Petra Kočića, Josipa Milakovića, Jovana Skerlića, Silvija Strahimira Kranjčevića, Jovana Protića, Alekse Šantića i fra Grge Martića.

²⁵Osim o štampanim knjigama i proslavama književnika, Marković daje i podatak o svečanosti održanoj u Sarajevu 18. februara 1922. prilikom prenosa posmrtnih ostataka Riste Radulovića iz Arada u Mostar.

²⁶Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 197—199.

²⁷Pisac konstatuje da su poslije završetka rata zatvorene sve srednje škole i tečajevi u kojima je nastavni jezik bio njemački ili mađarski, ali da se u Sarajevu, na javnim mjestima, »i dalje čuo njemački govor kao da se od Četrnaeste nije ništa izmijenilo«. Na tu pojavu najprije je reagovala omladina, pa jedan dio štampe i, najzad, Gradsko poglavarstvo javnim proglasom »Protiv tuđinštine«, publikovanim u martu 1919. Prema piščevim podacima, do kraja 1920. ugasila su se sva tri lista što su dotle još izlazila u Sarajevu na njemačkom jeziku.

²⁸Dr V. Ćorović je prešao u Beograd, dr P. Skok u Zagreb, dr Ć. Trahelka u Skoplje, a dr K. Pač u Beč.

bili stigli da se izraze. Književnici, oni su poslije četiri ratne godine najteže dolazili sebi. U stvari, oni se nisu mogli ni da čuju onako mladi — a mladi su jedino i postojali, — i u jednoj atmosferi prezasićenoj alkoholičarskim proslavljanjem slobode, i mamurlukom; u atmosferi netrpeljivosti, odvratnih šovinističkih svada, protekcije, mita i izvoznica, i — već ukoljičnog sudaranja stranaka tek uvezenih iz Srbije i Hrvatske. Književnici su u većini otišli tamo gdje su se najbolje mogli izraziti, u novinarstvo.²⁹

Marković smatra da je novinarstvo tada »doživljavalo svoj zlatni vijek«. Obrazlažući ta svoja tvrđenja, pisac navodi da su u prve dvije godine pokrenuta pedeset i dva lista, među njima četiri humoristička i osam dnevnika,³⁰ »od kojih većina nije izdržala ni do kraja ovoga kratkog razdoblja, a 1941. dočekaće samo Jugoslavenski list, i tada se i on ugasiti«. Uporedene ma sa kojim dvogodišnjim periodom pod austro-ugarskom upravom, prve dvije godine poslije rata predstavljale su po broju pokrenutih listova zaista prekretnicu u razvitku štampe u ovim krajevima. Međutim, činjenica da su ti listovi većinom bili kratkog trajanja, govori, s druge strane, o uslovima pod kojima su oni izdavani. Mada svi listovi o kojima je riječ u pomenutom napisu nisu izlazili u Sarajevu nego i u nekim drugim mjestima,³¹ piščeve konstatacije mogu se primijeniti ne samo na štampu u Bosni i Hercegovini, uzetu u cjelini, nego i na sarajevsku štampu koja je, u stvari, sačinjavala njen pretežni dio.

U napisu »Borba protiv tuđinstine« Marković je dao i nekoliko informacija o društvenom životu u Sarajevu prvih godina poslije rata. Prema piščevom tvrđenju, u to vrijeme su najorganizovanije djelovali Ra-De-Na, Društvo za narodno prosvjećivanje i Muslimanski klub »Budućnost«. Pisac ističe da su sva tri društva »i pored značajnih zasluga za naš kulturni život« bila kratka vijeka. O oblicima djelovanja ovih društva autor, međutim, piše, na ovom mjestu, vrlo malo. On navodi samo jedan primjer njihovog djelovanja — predavačku aktivnost društava, pominjući po nekoliko predavanja održanih u Društvu za narodno prosvjećivanje i Muslimanskom klubu »Budućnost«. Ra-De-Na je izdavala kulturno-socijalnu reviju »Novo djelo« i list »Slovenski Jug«.³² Oba su pokrenuta gotovo u isto vrijeme (»Novo djelo« 15. novembra

²⁹Autor navodi da su u novinarstvo otišli Borivoje Jevtić, A. H. Bjelevac, Jovan Palavestra i Zvonko Šprajcer.

³⁰Marković pomenično pominje humorističke listove (»Osa«, »Palangar«, »Kapidžik« i »Okc«) i dnevnike (»Jugoslavija«, »Jednakost«, »Jugoslovenski list«, »Srpska riječ«, »Glas naroda«, »Hrvatska sloga«, »Pravda« i »Narod«). Dok su ostali listovi koje pominje autor pokrenuti 1918. ili 1919. godine, »Narod« je u novoj seriji počeo izlaženje 1920. godine. Prvi broj »Naroda« štampan je 29. decembra 1920. (Đ. Pejanović: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine, str. 109).

³¹Prema Pejanovićevim podacima (cit. djelo), u istom vremenskom razdoblju pokrenuti su neki listovi u Banjaluci, Mostaru, Tuzli, Zenici, Drvaru, Derventi, Brčkom i Bijeljini.

³²Politička platforma djelovanja Radikalno-demokratske napredne omladine južnoslovenske (Ra-De-Na), formulisana u Sarajevu 31. oktobra 1918. publikovana je na uvodnom mjestu prvog broja »Novog djela« pod naslovom »Mjesto programa«. Dva mjeseca kasnije, 31. decembra 1918. združili su

1918, a »Slovenski Jug« 3. decembra 1918. godine) da bi se poslije paralelnog izlaženja i ugasila jedno za drugim u prvoj polovini 1919. godine.³³ U »Novom djelu« i »Slovenskom Jugu« može se pratiti predavačka aktivnost koju je organizovala Ra-De-Na. Prema tim podacima, Ra-De-Na je u vrijeme izlaženja »Novog djela« i »Slovenskog Juga« organizovala 12 predavanja sa diskusijom.³⁴ Sarajevska štampa pruža i podatke o predavačkoj aktivnosti van okvira djelatnosti navedenih društava. »Slovenski Jug« objavljuje, među ostalim, i bilješku o predavanju o imperijalizmu i socijalizmu koje je održao Filip Filipović u velikoj dvorani Radničkog doma. U bilješci, potpisanoj inicijalima P. M. (vjerovatno Pavle Mitrović), nalazi se, pored ostalog, i podatak da se »sva socialistička predavanja« drže redovno svake srijede.³⁵ Preda-

---

se grupa oko »Otadžbine« i radikalno-demokratski naprednjaci u jednu jedinstvenu političku i kulturno-socijalnu skupinu. Prema tom zaključku, grupa će se zvati »Radikalno-demokratska Napredna Grupa (Radena), dok Slovenski Jug postaje njezinim zvaničnim organom i uređivaće se u istom pravcu kao i do sada« (»Slovenski Jug«, broj 14, 2. januara 1919, str. 1).

³³Ra-De-Na je 13. aprila 1919. donijela zaključak da napušta svoju političku individualnost, a njeni članovi, ukoliko se bave praktičnom politikom, stupaju u Jugoslovensku demokratsku stranku. Ra-De-Na će, kako se ističe u tom zaključku, nastojati da i dalje očuva svoju kulturno-socijalnu organizaciju, koja neće biti vezana za politički rad Jugoslovenske demokratske stranke. Prema istom zaključku, »Slovenski Jug« će da prestane izlaziti čim se pokrene zajednički organ stranke. Članovi redakcije »Slovenskog Juga« stupiće u redakciju zajedničkog stranačkog organa (»Slovenski Jug«, broj 54, 15. aprila 1919, str. 1).

³⁴Ra-De-Na je, prema »Novom djelu« i »Slovenskom Jugu«, organizovala predavanja sa diskusijom na kojima su kao predavači nastupili Jovo Zubović (Jedinstvo i Sloboda), Jovan Šošić (Istorijat najnovijeg omladinskog pokreta), Slavko Kaluderčić (Geografsko-kulturne prilike Jugoslavije), fra Augustin Čičić (Ivan Frano Jukić), Stanko Pavičić (Novo doba i naša škola), dr Vaso Zrnić (O samoopredelenju ličnosti), dr Pavo Mitrović (O našim prosvetnim pitanjima), Milan Budimir (Žena kod nas), fra Augustin Čičić (O pitanju vera u Jugoslaviji), J. Preović (O modernim mineralnim vodama i sanatorijima u kraljevini SHS), Mustafa Spaho (Naša poljoprivreda), Bogoljub Konstantinović (O moralnim bolestima). Ra-De-Na se bavila predavačkom djelatnošću i u 1920. godini. »Glas naroda« najavio je u broju 181 od 21. februara 1920. predavanje Milana Budimira »O jugoslavenskoj prosveti« kao drugo javno predavanje Ra-De-Ne u 1920. godini.

³⁵U bilješci o predavanju Filipa Filipovića nalazi se i ovaj tekst: »Silnim poklicima svetskoj komunističkoj revoluciji i diktaturi proletarijata zahvalila je prepuna dvorana Radničkog doma govorniku na predavanju koje je doista bilo vanredno poučno. Ne možemo nego da toplo preporučimo i našim drugovima da posećuju sva socialistička predavanja (drže se redovno svake srede) jer će im se socialno-ekonomski horizont moći kod toga samo da proširuje.« (»Slovenski Jug«, broj 20, 18. januara 1919, str. 3).

vačkom djelatnošću se, pored ostale svoje aktivnosti,³⁶ bavilo i Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava.³⁷

Ako časopis koji je izdavala Ra-De-Na, kao ni druge periodične publikacije iz toga vremena, ne pominje u napisu »Borba protiv tuđinštine«, u kome je, uostalom, i pretežan dio izlaganja o počecima kulturnog života u Sarajevu poslije prvog svjetskog rata dat tek uzgred i van okvira teme toga napisa, — Marković će istaći »Novo djelo« kao prvu kulturno-socijalnu reviju pokrenutu u Sarajevu poslije rata. O njoj i drugim časopisima biće govora u zapaženom napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise«.³⁸ Za razliku od prethodnih, ovaj Markovićev napis vremenski obuhvata čitav period između dva rata. Markovićevi podaci o časopisima, pokrenutim od 1918. do 1923. godine, govore, kao i već citirani podaci o listovima, o uslovima pod kojima su izdavani. Osim istoimenih periodičnih publikacija društva »Prosvjeta« i »Gajret«, nijedan časopis, pokrenut u to vrijeme, nije izlazio duže od godinu dana. Dva književna časopisa u Sarajevu koja je, 1923. godine, pokrenuo i uređivao Borivoje Jevtić, »Književna kritika« i »Književni pregled«, štampana su samo u po dva broja i ugasila su se koliko zbog veoma slabog odziva pretplatnika, toliko i zbog toga što su izdavači ovih časopisa³⁹ »bili preduzeća bez materijalne osnove na kojoj bi mogli duže da izdaju časopis«. Što se čitalačke publike u to vrijeme tiče, na nju bi se, kad su bili u pitanju časopisi, mogle, čini nam se, primiti riječi koje je Borivoje Jevtić napisao povodom slikarske izložbe u Sarajevu, održane 1919. godine:

»Zar u ovakvoj sredini može umetnik ponuditi na dar bogatstvo svoje duše i lepotu svojih osećaja? Kome? I zašto? Samo se onome daje jedna stvar na dar koji će je primiti i s radošću i zahvalno. Ovde to nije. Ovde to nije nikada bilo. Danas je to najmanje.«⁴⁰

A o poteškoćama druge vrste pred kojima su se često nalazili pokretači časopisa dovoljno kazuje činjenica da je jedna štamparija predložila Savezu grafičkih preduzeća opšti bojkot »za sve radnje i narudžbe« izdavača nekih časopisa. Obezbjedenje bar minimalne materijalne baze

³⁶U »Glasu naroda« (broj 152 od 13. januara 1920) objavljeno je u rubrici »Dnevna hronika«, pored ostalog, i ovo: »Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava koje se konstituisalo u septembru 1919. razvilo je s obzirom na kratko vreme svoga opstanka vrlo živahan rad u raznim pravcima. Održano je nekoliko ciklusa predavanja iz higijene, nekoliko predavanja iz ostalih grana nauke i socijalnih pitanja. Društvo održava besplatno 3 tečaja francuskog i 1 tečaj ruskog jezika...«

³⁷U rubrici »Domaći pregled« sarajevsko »Zvono« je donijelo u broju 66 od 15. oktobra 1919. sljedeću noticu: »Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, održaće predavanje 17. o. m. u 18. sati u Napretkovoju palači. Tema je: Razvitak žene, njezine dužnosti i njeno pravo. Predavaće g-đa M. Morača. Preporučujemo našim drugovima i drugaricama da u što većem broju posjete ovo vrlo važno predavanje g-đe Mitre Moračine, koja je poznata kao vatrena sufražetkinja.«

³⁸Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 200—210.

³⁹»Književnu kritiku« je izdavao konzorcij »Rad«, a »Književni pregled« izdavačko društvo »Progres«.

⁴⁰B. Jevtić: Umetnost i umetnici («Novo djelo«, broj 3, 2. aprila 1919, str. 71).

za pokretanje i održavanje časopisa ukazivalo se stoga kao neminovna potreba svakom ozbiljnijem pothvatu ove vrste.

Prema Markovičevim podacima, u Bosni i Hercegovini je pokrenuto 15 književnih časopisa između dva rata, a od njih su dočekali 1941. godinu samo »Pregled« i »Novi behar«, pokrenuti iste, 1927. godine. Marković ukazuje na razliku između književnih časopisa, s jedne strane, i dnevnih i stručnih listova i, osobito, kalendara triju kulturno-prosvjetnih društava u pogledu stimuliranja saradnika. Dok su ovi drugi honorisali poručene radove, dotle saradnicima književnih časopisa nisu, osim rijetkih iznimaka, uopšte isplaćivani honorari. Marković navodi primjer da je za vrijeme njegova urednikovanja, a to će reći više od godine dana, »Pregled« isplatio samo jedan honorar — oboljelom pjesniku Tinu Ujeviću za pjesmu »Svetkovina ruža«. A rad urednika časopisa izgledao je, po Markoviću, ovako:

»Tada su urednici Pregleda — uostalom kao i urednici većine ostalih časopisa poniklih prije i poslije njega između dva rata — jurili za rukopisima, redigovali ih i lektorisali kad je to bilo neophodno potrebno, nosili ih u štampariju, korigovali slog, prelamali list, vršili reviziju. Po danu je čovjek bio profesor ili novinar, korespondent neki ili knjigovodu, učitelj ili knjižar, uopće službenik državni ili privatni, i radio za hljeb, a u slobodnim časovima, naravno najviše noću, uređivao list, a tek uz put ponešto napisao i za svoju dušu. I tako iz broja u broj. A kad sve poradi dolazi završna briga — da smogne tri-četiri hiljade dinara i plati štampariju.«

Ocjenjujući značaj književnih časopisa, pokrenutih u vremenu između dva rata, Marković podvlači da su književni časopisi »u nedavnoj prošlosti, između dva rata, bili od veće potrebe nego danas, i gotovo od presudnog uticaja na razvitak književnog, pa u odgovarajućoj mjeri i kulturnog života uopće«. Marković potkrepljuje ovaj svoj zaključak konstatacijom da u Sarajevu poslije likvidacije izdavačke knjižare Ise Durđevića nije postojalo nijedno izdavačko preduzeće; pa prema tome, praktično nije postojala ni mogućnost objavljivanja književnih djela, i da nikako nisu bili usamljeni slučajevi što su pisci, naročito mladi, morali da čekaju po pet pa i deset godina da im neko objavi knjigu. Pod takvim okolnostima funkcija književnih časopisa dolazila je do jačeg izražaja, jer su pisci, naročito mladi, »svoje radove prethodno morali objavljivati u časopisima, u njima se, u pravilu, afirmisati i pomoću njih stići do beogradskih i zagrebačkih časopisa i njihovih izdavača«. Sa ovakvom predstavom o značaju književnih časopisa, Marković je nastojao da u ovaj svoj memoarski napis unese i mnoge informacije o pojedinim časopisima. Osvrćući se na napore ulagane u pokretanje časopisa u Sarajevu, on piše:

»Tako to izgleda kad se nabrajaju podaci. A u meni se, kad se sjetim atmosfere otprije trideset i više godina, bude sjećanja na drugove i prijatelje, na naše želje i naša htijenja, ambicije i nastojanja da nešto učinimo za kulturu svoga grada i svoje Bosne: sjećanja kako smo započinjali brojne a raznovrsne pothvate, pa samo pokatkad uspijevali, a sve ostale želje, nastojanja i trudovi odlazili u tutanj; kako smo radili, pa zastajali i poklecali, ponovo se dizali, hrabрили sami sebe i išli dalje...

Jer, državne su i općinske vlasti, veće ustanove i bogatiji pojedinci bili gluhi za naše javne dokaze spremnosti da dragovoljno radimo. Javnost, opet,

publika, ona je tražila prvo uspjeh, prvo rezultat, pa onda da nam pokloni povjerenje. A nama je nedostajalo ne samo moralne podrške i ohrabriranja, nego i najobičnijeg ljudskog razumijevanja; i nedostajala su nam materijalna sredstva.»

Razumljivo je što je u ovom napisu Marković dao najviše mjesta »Pregledu«, njegovom pokretanju i uređivanju. Autor je bio saradnik »Pregleda« i, zajedno sa Jakšom Kušanom, urednik časopisa u drugoj i trećoj godini njegovog izlaženja u novoj seriji (1927—1941). Prve godine izlaženja »Pregleda« Marković je, osim svoga odgovara na anketu o krizi u sarajevskom pozorištu (o čemu će biti više riječi na drugom mjestu), objavio nekoliko priloga u kojima je, »delom na osnovu ličnih doživljaja, delom iz drugih izvora«, pisao o dobrovoljačkom pokretu u prvom svjetskom ratu.⁴¹ Za vrijeme svog urednikovanja Marković će se javiti u »Pregledu« sa inicijativom koja će mu do kraja života ležati na srcu. On će je u tom kratkom vremenskom razdoblju formulirati dva puta — najprije u uvodnoj napomeni uredništva prilikom objavljivanja prvog odlomka jednog memoarskog napisa o sarajevskom atentatu⁴² i, zatim, u jednom uvodniku.⁴³ U pomenutoj uvodnoj napomeni uredništvo podvlači da će »Pregled« da »stavi svoje stranice na raspolaganje svakome ko ima, u vezi sa našom skorom prošlošću, nešto da kaže: bilo da popuni ili da ispravi koji raniji napis, bilo da sam saopšti nešto novo«.

»Smatrajući za svoju dužnost da izvesna sećanja i doživljavanje naših ljudi — naročito onih koji imadće direktne veze sa stvarima koje zasecaju u našu skorašnju prošlost, dakle, u istoriju — treba sačuvati od zaborava; znajući da se mnogi od tih ljudi ne bavi aktivno i pisanjem i da će sa njihovom smrću mnoga uspomena i istina leći u grob, »Pregled« će, kadgod uspe da pridobije te skromne i danas povučene pionire jedne ideje i ideala, da donese po jedan ovakav napis.«

U uvodniku novembarske sveske »Pregleda« u 1929. godini Marković pledira za prikupljanje i objavljivanje istorijske građe i njeno očuvanje, dajući inicijativu za pisanje memoarskih radova, prikupljanje pisanih dokumenata i druge istorijske građe i podvlačeći da će »Pregled« sa svoje strane, »kao i do sada, široko otvoriti svoje stranice u tu svrhu i smatraće da time časno ispunjava jedan od svojih glavnih zadataka«. U prepisci koju je Marković, kao urednik »Pregleda«, vodio sa Jovanom Kršićem nalazi se i Kršićevo pismo, upućeno iz Praga 20.

⁴¹Marković je objavio u »Pregledu« 1927. godine 3 priloga o dobrovoljačkom pokretu — »Uloga dobrovoljaca u delu Oslobođenja« (broj 2. 10. januara, str. 8. 9), »Naši dobrovoljci u Rusiji, uspomena iz Velikog Rata« (broj 4. 30. januara, str. 5. 6) i »Dobrudža« (broj 10. 13. marta, str. 6. 7 i broj 11. 20. marta str. 5. 6). Osim ovih, Marković je objavio o dobrovoljačkom pokretu i dva priloga u »Novoj otadžbini« u broju 69 od 7. septembra 1922. — »Dobrudža« (uvodnik) i »Kratki pregled organizovanja dobrovoljaca, njihovog rada i borbi na »Dobrudži« i, u izdanju Sreske organizacije Saveza ratnih dobrovoljaca, knjigu »Dobrovoljački pokret u Svetskom ratu«, preštampanu, 1931. godine, iz Almanaha »Narodno jedinstvo« u Sarajevu.

⁴²Nikola Trišić: Oko Sarajevskog atentata (Moje uspomene), »Pregled«, decembar 1928, str. 367.

⁴³Marko Marković: Jedna dužnost (»Pregled« Sarajevo, novembar 1929, str. 233, 234).

januara 1929.⁴⁴ Povodom objavljivanja uspomena Nikole Trišića u »Pregledu« Kršić u tom pismu, između ostalog, piše:

»Trišićeve uspomene su i zanimljive i trezno, dobro pisane; kada bi nam uspelo da dobijemo više sličnih stvari! — to je pravi rezon »Pregleda«. Sedni, Marko, pa izmisli ko bi nam tu našu noviju istoriju mogao pisati. Sve stvari, i one koje nama izgledaju neznatne i poznate, imaće svoju vrednost. Možda bi štogod mogao imati i naš Čurčić (u stihovima je pisao svoje ratne impresije; kad bi odbacio poeziju, možda bi ostalo na dnu i štogod prostih fakata). Onda, Ti i Tvoji dobrovoljci; zar se ne bi moglo pokušati da se pokupe svi podatci o ljudima i događajima? Česi izdaju specijalne revije za literaturu o svojim legijama. Neki dan me je jedan njihov istoričar pitao da li se kod nas skuplja materijal. Sta sam mu mogao da kažem?«

Odnosi između Markovića i Kršića predstavljaju poglavlje za sebe i zaslužuju da budu, na drugom mjestu, iscrpnije razmotreni. Puniji uvid u te odnose u vrijeme Markovićevo uređivanja »Pregleda« omogućava korespondencija između Kršića i Markovića, vođena, pretežno na relaciji Prag — Sarajevo, 1928. i 1929. godine i sačuvana u njihovim privatnim arhivama. Ta korespondencija pruža zanimljive podatke ne samo o njihovom ličnim odnosima u to vrijeme i njihovoj saradnji u »Pregledu« nego i o pojedinim događajima u kulturnom životu kojima su Kršić i Marković pridavali izvjestan značaj.⁴⁵ Svakako i na tu saradnju se odnose Markovićeve riječi u napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise«:

»Tako smo mi između dva rata izdavali i uređivali časopise i u njima radili i saradivali. Sjećanje na velika htijenja jednog poletnog književničkog naraštaja, i mala ostvarenja — ali ipak ostvarenja —, sjećanje na mnogobrojne pokušaje i gotovo isto tolike neuspjehe i promašaje, danas je tek izbljedjela sjenka prošlosti. Pa ipak, kao živa slika svoga doba, našeg doba, ostalo je nekoliko kulturnih spomenika između kojih se ističe časopis Pregled, koji je bio naša čelenka i ostao kao svjedočanstvo o prisustvu Sarajeva i Bosne u kulturnoj zajednici Jugoslavije.«

Mada po relativno kratkom trajanju uredničke funkcije i broju objavljenih priloga nije dao »Pregledu« ni približno onako snažan pečat kao Jovan Kršić, Borivoje Jevtić i Todor Kruševac u toku izlaženja »Pregleda« u drugoj seriji (1927—1941), Marković je bio jedan od onih pregalaca koji su stvar »Pregleda« smatrali zajedničkom stvari kulturnog Sarajeva. Utoliko njegova memoarska kazivanja o predratnom »Pregledu« imaju veći značaj. Uz informacije o ostalim časopisima i, još više, nacrtima na pokretanju pojedinih književnih časopisa, iznesene u prvom poglavlju (»Od Bosanske vile do Pregleda«) ova memoarska kazivanja daju napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise« vrijednost najkrupniješ Markovićevo priloga proučavanju razvitka periodične štampe u ovim krajevima.⁴⁶

⁴⁴U Muzeju književnosti u Sarajevu nalazi se u Markovićevoj korespondenciji i 14 pisama, 4 dopisnice i 2 dopisne karte koje je Kršić uputio Markoviću 1928. i 1929. godine. Među njima je i pismo iz koga je uzet ovaj citat.

⁴⁵Pisma Marka Markovića, upućena Jovanu Kršiću 1928. i 1929. godine, nalaze se, među ostalom Kršićevom korespondencijom, u Fondu rukopisa arhive Jovana Kršića u Narodnoj biblioteci NRBiH u Sarajevu.

⁴⁶Neke interesantne podatke o štampi u Bosni i Hercegovini Marković je iznio i u kraćem napisu »Sarajevska štampa prije 32 godine«, objavljenom u »Oslobodenju« u julu 1961.

Izdavačkoj i knjižarskoj djelatnosti i problemima knjige uopšte Marković je poklanjao relativno malo pažnje i o njima pisao u nekim svojim kraćim radovima («Osamdeset godina izdavačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini», «Izdavači», «Sudbina knjižara i knjiga», «Dan knjige», «Rad Romana Petrovića na umjetničkoj opremi knjiga»), mada je sasvim sigurno da mu ti problemi, kao piscu, uredniku i, kasnije, izdavaču, nisu bili strani. Kako je, međutim, opus njegovih memoarskih napisa ostao nedovršen, može se opravdano pretpostaviti da bi Marković, da ga u tome smrt nije omela, dao i više priloga u kojima bi iz svog ugla osvjetlio ovo područje kulturne djelatnosti. Posebno treba požaliti što on nije, sa njemu svojstvenom savjesnošću, pisao i o takvim krupnim kulturnim pothvatima kakav je, nema sumnje, bio djelovanje izdavačke knjižare Ise Đurđevića koju on tek uzgred pominje, naglašavajući na jednom mjestu da je njena »za ono vrijeme zamašna aktivnost zamrla negdje 1928. godine«. Na djelovanje ove izdavačke knjižare osvrnuće se kraćim napisom Borivoje Jevtić.⁴⁷ O umjetničkoj opremi knjiga pisao je Marković u jednom napisu objavljenom u Spomenici Romana Petrovića. Pišući o jednoj komponenti stvaralaštva ovog slikara, njegovoj umjetničkoj opremi knjiga, Marković je, u stvari, pisao posredno i o umjetničkom opremanju knjige u Sarajevu između dva rata uopšte, jer »od 1919. god. u sarajevskom književnom kružoku, ma šta se pripremalo, znalo se i prosto utvrđivalo: plakat ili naslovnu stranu izradiće, list ili knjigu ilustrovaće, odnosno opremiti — Roman!«

Markovićeви napisi o izdavačkoj djelatnosti pružili su, makar i u najgrubljim crtama, pregled nekih izdavačkih pokušaja i njihovih ostvarenja u Sarajevu između dva rata. Napisi «Sudbina knjižara i knjiga» i «Dan knjige» predstavljaju svjedočanstva o jednom prohujalom vremenu i kulturnoj atmosferi ili, tačnije rečeno, odsustvu kulturne atmosfere toga vremena. Njih neće moći da mimoiđe nijedan kulturni historičar pišući o rasturanju knjige u Sarajevu u vremenskom razdoblju o kome je riječ u ovim napisima.

O književnicima i njihovom djelovanju u sarajevskoj sredini Marković je pisao znatno više. Osim brojnih sitnijih priloga, od kojih je jedan dio objavljen u drugoj knjizi članaka i oglada («Književno veče najmlađih», «Gostovanje beogradskog PEN-kluba u Sarajevu», «Predstavnik države protiv dvojice književnika», «Prva presuda po zakonu o zaštiti autorskih prava», «Sevdalinka — povod za polemiku dva književnika», «Kongres PEN—klubova u Dubrovniku», «Pjesma kao dokumenat vremena», «Književnik na optuženičkoj klupi», «Jedna neobična književna nagrada» i nekoliko portreta književnika), a drugi u «Oslobođenju» (među ostalim »Nušić — licem prema Sarajevu«, »Borac, uman i rodoljubiv«, »Isak Samokovlija — kao ljekar«), Marković je dao i jedan krupniji prilog — životopis Grupe sarajevskih književnika.

⁴⁷Borivoje Jevtić: Iz knjižarsko-izdavačke istorije Sarajeva («Život», Sarajevo, sveska 10—11, juli—avgust 1953. str. 75—77).

Radjen na osnovi dokumenata iz lične arhive piščeve, zabilježaka što ih je on vodio s vremena na vrijeme tokom njenog postojanja kao jedan od njenih osnivača i članova od početka do samog kraja djelovanja Grupe, te na osnovi ličnih sjećanja, ovaj životopis Grupe sarajevskih književnika objavljen je u pet odlomaka u časopisu »Život« (sveske 12 i 13 iz 1953, sveske 16 i 17 iz 1954. godine i broj 1-2 iz 1961. godine).

U uvodu ovog životopisa, kako je autor nazvao ovaj svoj rad, Marković naglašava da se u kulturnom životu Bosne i Hercegovine — odnosno Sarajeva kao njenog duhovnog središta — u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata ističu dva činioca »dragovoljnim a ipak organizovanim radom, za ono vrijeme dugim trajanjem i izvjesnim uticajem na tok i razvitak toga života: časopis Pregled (1927—1941. g.) i Grupa sarajevskih književnika (1928—1941. g.)«. Za razliku od »Pregledovog«, rad Grupe sarajevskih književnika »nije sav zapisivan a još manje objavljivan da bi ostao sačuvan«.

»Grupa je najviše djelovala svojim postojanjem, svojim sitnim radom, sastancima, diskusijama, onim nevidljivim uticajem koji se prenosi i širi od čovjeka do čovjeka. Istina, o njoj je pisano dosta, i pisano je s malim prekidima kroz svih trinaest godina. Bilo je i ozbiljnijih napisa o pojedinim njenim pothvatima i događajima, ali je bilo više onih kratkih, prigodnih, hroničarski suvih i činjenički hladnih a najviše ih je bilo površnih, stereotipnih, mahom neuvjerljivih i kad hvale i kad kude. Ali, do danas nije niko opisao život Grupa ni opričao njeno unutarne bitisanje.«

Stoga se Marković, po želji svojih drugova iz Grupe, odlučio da prikaže »njen postanak, život i kraj«. Njegov životopis je do sada najveći rad u kome je iznesen istorijat Grupe, mada, na žalost, bez kompletne dokumentacije o njenom djelovanju.⁴⁸ Prema Markoviću, Grupa sarajevskih književnika je »prvo organizovano književničko udruženje u Bosni«. »Prije nje činjen je jedan pokušaj koji nije uspio, a dva su društva postojala, ali ne organizovano, nego kao zajednice poznanika i prijatelja sa zatvorenim i suženim djelokrugom rada.«⁴⁹ Marković smatra da su dva činioca djelovala na sarajevske književnike da osnuju udruženje: »praktične potrebe (izdavanje knjiga i časopisa), te uzajamna pomoć i zaštita autorskih prava s jedne i, s druge strane, težnja za društvenošću (sastanci, diskusije, učenje) i potreba da se afirmišu«. Osnovana 1928. godine, Grupa sarajevskih književnika, u čijem će radu Marković biti jedan od najaktivnijih članova i funkcionera, djelovala je do izbijanja drugog svjetskog rata.

»U svome, za one prilike i uslove, dugom vijeku Grupa je prošla kroz nekoliko razdoblja — dizala se i padala, bila aktivna i gubila gotovo svaki smisao za život i borbu, bilježila uspjehe i poraze. Ali kad se njeno postojanje i rad sagleda danas iz dovoljne vremenske udaljenosti u cjelini i uopšte, vidi se da je Grupa, i onakva kakva je bila, odigrala izvjesnu ulogu u kulturnom

⁴⁸Markovićeve dokumentacije o Grupi sarajevskih književnika nalazi se u Muzeju književnosti u Sarajevu.

⁴⁹Riječ je o pokušaju Ivana Frana Jukića da 1840. godine osnuje u Bosni »književno društvo« i, zatim, o Mostarskom književnom kružoku i Kolu hrvatskih književnika u Sarajevu.

životu naše nedavne prošlosti i da je bila odraz svoga vremena, svojih društvenih prilika i uslova.»

Podijelivši životopis Grupe na tri razdoblja (od osnivanja do 1932. godine, od 1933. do 1937., i od 1938. godine do početka rata), Marković je iznio i karakteristike rada Grupe u svakom od tih razdoblja. On smatra da prvo razdoblje karakteriše »polet i rad, korisni sastanci sa diskusijama i kritikom, književne večeri i izdavanje knjiga«, drugo je suprotno prvom, a treće se »manifestuje više u htijenju nego u nastojanju da se rad intenzivira«. Sa brojnim dragocjenim informacijama o radu Grupe, datim iz pera jednog od njenih najaktivnijih članova, Markovićev pregled djelovanja Grupe sarajevskih književnika, njene aktivnosti i uloge koju je odigrala u kulturnom životu Sarajeva predstavlja, nema sumnje, jedan od najznačajnijih piščevih priloga našoj kulturnoj istoriji.

Osim o Grupi sarajevskih književnika kao cjelini, Marković je pisao i o pojedinim književnicima, dramskim i likovnim umjetnicima, novinarima i drugim kulturnim radnicima koji su djelovali u Sarajevu. U drugoj knjizi članaka i oglada on je pod zajedničkim naslovom »Moji mrtvi drugovi« objavio kraće napise o književnicima Jovanu Kršiću, Isaku Samokovliji, Zvonimiru Šubiću, Emilu Petroviću, Borivoju Jevtiću i Jovanu Palavestri, a pod naslovom »Pet likova naših dramskih umjetnika« napise o Olgi Babić, Jolandi Đačić, Jeleni Kešeljević-Gavrilović, Miri Kopaču i Safetu Pašaliću. O Kršiću i Samokovliji pisao je u nekoliko navrata. U napisu »Borac, uman i rodoljubiv«, objavljenom u »Oslobodenju« od 24. jula 1961, povodom 20-godišnjice tragične smrti Kršićeva, on pledira za objavljivanje izbora iz djela Jovana Kršića i monografsku obradu njegovog života zaključujući da »obraditi život i djelo Jovana Kršića — znači samim tim obraditi i naš kulturni život — dočarati i sačuvati atmosferu čitavog jednog doba, doba — između dva svjetska rata, 1918—1941. godine«. O Isaku Samokovliji, svom saradniku i prisnom prijatelju, objavio je nekoliko napisa među kojima je memoarski napis »Isak Samokovlija u mom sjećanju«, ⁵⁰ s obzirom na neke podatke iznesene u njemu, od posebnog interesa za našu kulturnu istoriju. O karikaturisti Simi Draškoviću pisao je povodom posmrtno izložbe Draškovićevih karikatura koju je priredio Muzej grada Sarajeva u januaru 1961. godine.⁵¹ Markovićevi napisi o nekim markantnim figurama iz umjetničkih krugova u Sarajevu između dva rata rađeni su većinom prigodno, nekim povodom, a to im je nametalo određene okvire i sputavalo pisca, obimom i karakterom napisa, da šire razvije svoje mogućnosti u ocrtavanju životnog puta umjetnika i njegovog djelovanja u sarajevskoj sredini. O postojanju tih mogućnosti dovoljno rječito govori njegova studija o životu i radu Save Skarića-Zembilja.

⁵⁰Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 287—303.

⁵¹Marković je otvorio ovu posmrtnu izložbu Draškovićevih karikatura. Jedan dio govora kojim je otvorena izložba objavljen je u »Oslobodenju« u broju od 31. januara 1961.

Nijedno područje kulturne i umjetničke djelatnosti Marković nije pratio sa toliko ljubavi i pasioniranog prikupljanja ma i najmanjih podataka o njemu kao što je pratio stvaranje i razvitak pozorišta u Bosni i Hercegovini, pa, u tim okvirima, i pozorišnog života u Sarajevu između dva rata. O ovom svom nesumnjivo najsnažnijem afinitetu u sklopu svojih kulturno-istorijskih preokupacija Marković je govorio u ranije navedenom intervjuu koji je dao saradniku »Oslobođenja«:

»Pozorište je moja strast već pola vijeka... Uvijek sam imao utisak da ne poklanjamo dovoljno pažnje onome što glumac unosi u našu kulturu. Kao rezultat rada jednog pisca ostaje njegova knjiga, kompozitor ostavlja partituru, slikar sliku, — a glumac? Ni plakati ni kritika iz novina već poslije nekoliko godina ne postoje, a kamoli njegova stvarna kreacija, koja traje jednu noć. Drugi, možda glavni razlog je što pozorišna umjetnost spada u početke kulturnog života u našoj zemlji, čak i prije pismenosti. Najzad bilo da se radi o pozorištu, literaturi ili uopšte o kulturnom životu, — istraživački i sakupljački rad privlačio me je zato što sam, nekako, od prvog sudjelovanja u kulturnoj djelatnosti osjetio da se malo čuvaju dokumenti i podaci o njemu. Ja sam, na primjer, sačuvao pozorišni plakat prve predstave Sarajevskog pozorišta iz 1920. godine i on je danas unikat i predstavlja dragocjen dokumenat za izložbu »Sto godina pozorišta u našoj zemlji«. Zato, ovim želim da apelujem na ljude da vode računa o svakom podatku, o građi koju treba sačuvati za budućnost.«⁵²

Rezultat ovog sistematskog sakupljačkog rada nije samo Markovićeve obimna dokumentacija o pozorišnom životu u Bosni i Hercegovini i, posebno, u Sarajevu — nesumnjivo jedna od najbogatijih ove vrste kod nas, — nego i znatan broj radova, od ogleđa o pozorištu u Bosni do portreta istaknutih pozorišnih umjetnika i podataka za bibliografiju pozorišta u Sarajevu. Za našu temu od najvećeg je interesa Markovićev članak »Udio pozorišta u kulturnom životu Sarajeva«.⁵³ S obzirom na to što je objavljen 1939. godine — dakle, gotovo potkraj perioda koji završava izbijanjem drugog svjetskog rata — ovaj članak predstavlja najiscrpniji Markovićev pregled historijata sarajevskog pozorišta u pomenutom vremenskom razdoblju. Brojni kraći prilozi, publikovani posljednjih godina piščeva života, dopunjuju osnovna Markovićeve izlaganja, iznesena u navedenom članku.

U uvodnim rečenicama pisac naglašava da je zadaća pozorišta »da, umetničkim sredstvima, poučava, vaspitava i razonođuje s jedne, i s druge strane, da podstiče i razvija stvaralaštvo« naišla »ovde u Sarajevu i ima da se bori sa klupkom teškoća više nego u ostalim našim pozorištima«.

»Kada se zna da pozorište zavisi od publike, neće biti na odmet da se i ovde ponovi da je Sarajevo središte kraja u kome se ukrštaju dva kulturna uticaja, istočni i zapadni; da je njegovo stanovništvo razdrobljeno na četiri glavne konfesije; da od 85.000 stanovnika, na prvom mestu zbog slabije prosvetćenosti, zatim zbog nepovoljnih društvenih i privrednih prilika, pa i zbog političkih razloga, kao pozorišna publika dolazi u obzir otprilike 25%«.

Pisac smatra da je prikazivanje rada sarajevskog pozorišta utoliko »složeniji posao u čije sve elemente ovaj kratki napis, raden

⁵² »Oslobođenje«, Sarajevo, 18. januara 1961, rubrika »Dijalog sa piscem«.

⁵³ Ovaj Markovićev članak objavljen je u »Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva« u Beogradu, u svesci 11—12 iz 1939. godine.

za jednu naročitu priliku, ne želi da ulazi, jer treba da da obaveštenja, prvenstveno istoriska, o ustanovi koja se od svih oblasnih pozorišta, osnovanih odmah posle oslobođenja u krajevima koji su bili pod Austro Ugarskom, i pored težih uslova i nekoliko nezgoda, jedina održala kroz ovih 19 godina». O jednoj od tih nezgoda, krizi u koju je zapalo sarajevsko pozorište, Marković je pisao i 1927. godine, odgovarajući na anketu o krizi sarajevskog pozorišta, pokrenutu u jednoj od junskih sveski »Pregleda« i zaključenu u prvoj septembarskoj svesci. U ovoj anketi su, osim njega, učestvovali Miroslav Feldman, M. Veljković, Jovan Palavestra, VI. Tmuša, Jakša Kušan, Isak Perić, T. Jakšić i M. Delibašić. Marković je smatrao da je kriza pozorišta pretežno finansijske prirode. Njegovi predlozi za rješenje krize svode se, sažeto izloženi, na finansijsko vođenje pozorišta u granicama njegovih sigurnih prihoda (subvencija), stvaranje pozorišnog odbora, uvođenje sistema i podjele rada, angažovanje prvoklasnih i samostalnih reditelja, svodenje broja glumaca na minimum što bi im moglo zagarantovati pristojan život, smanjenje broja predstava.

»Pristojno plaćen glumac, nepreopterećen, sa dovoljno vremena za studij, vaden veštom rukom, daje maksimum. Tada se repertoar može da bira. On mora biti umetnički, ma iz koje oblasti poticao, jer će se samo takvim Pozorište održati. Ne treba sa varati — publika će to umeti da ceni. Spočetka biće potrebna strpljivost i upornost, Rezultati će doći sa zakašnjenjem, ali će doći. Na ovaj način Pozorište će najbolje poslužiti svojoj svrsi i sebi. Finansijska kriza otpala bi sama po sebi.«

Poslije uvodnih izlaganja pisac iznosi u kratkim crtama istorijat pozorišnog života u Beoni rod austrougarskom upravom i u godinama koje su prethodile osnivanju Sarajevskog pozorišta. Pošto je dao najnužnija obavještenja o ličnostima koje su vodile pozorište u početnom stadiju njegovog djelovanja i o pozorišnom ansamblu iz tog vremena, Marković se osvrnuo na repertoar prvih predstava Sarajevskog pozorišta.

»Repertoar je zbir probranih dela iz repertoara ostalih pozorišta i putujućih družina; on je kombinacija dela iz nacionalnog repertoara i narodnih komada s pevanjem, sa onom lakom, bezličnom francuskom komedijom kojoj nije potreban ni umetnički napor, ni dekor. Bez sopstvene tradicije i iskustva nesigurna u raspoloženju publike, i ne znajući mogućnosti reditelja i neujednačenog ansambla sastavljenog od glumaca raznih škola i pravaca, ili i bez njih, ovakav repertoar uprava je smatrala jedino mogućim načinom kojim će pokušati raspoloženje i publike i glumaca.«

Pozorište nije dalo svoje prve predstave u Sarajevu. Zbog obavljanja radova na preuređenju Društvenog doma za potrebe Pozorišta, prve predstave date su van Sarajeva, najprije u Tuzli, zatim u Brčkom i Dubrovniku. Svečanost otvaranja pozorišta (obavljena 22, 23. i 24. oktobra 1921. godine) trajala je tri dana i bila je vezana uz jednu slikarsku izložbu i matineju Oblasne muzičke škole. U to vrijeme pozorišni ansambl je »nešto pojačan, na putu je ujednačenja — ukoliko su se veštom rediteljskom rukom dali saviti oni stariji glumci koji su vek proveli u raznim družinama«.

»Manir stare, patetičke škole dominirao je na sceni. Reč nije uvek scen-ska, još manje književna. Dikciji se nije, ili se nije moglo da posveti pažnja:

reč je izgovarana nekada nepravilno, često u pogrešnom tonu, ili bezbojno, bez psihološkog senčenja, malo kad sa pravilnim, a skoro nikako sa ujednačenim akcentom. Kao u kakvom lučkom gradu, sa sarajevske scene čuli su se tada razna narečja, naglasci, izgovori, pa nekad i jezici (sprsko-hrvatski, slovenački, ruski). Inače, pojedini glumci vidno su se i brzo izgrađivali sopstvenim naporom, studijom, i pod rukom stručnog reditelja i pedagoga kakav je, naprimer, bio Aleksandar Vereščagin, Rus izbeglica, koji će u Sarajevu delovati nekoliko sezona i ostaviti snažan trag i kao glumac, i kao reditelj klasičnih dela, uglavnom, ali i moderne drame.»

Prateći dalji razvitak Sarajevskog pozorišta, o čijem djelovanju će pisati i u brojnim kasnijim napisima koji iz ovog ili onog aspekta osvjetljavaju rad ove naše umjetničke institucije, Marković će se u ovom članku osvrnuti na sve krupnije probleme sa kojima se Pozorište suočavalo u prvim dvjema decenijama svoga postojanja. Njegovu pažnju privlačila je repertoarska politika, sastav i kvalitet teatarskog ansambla, finansijska situacija Pozorišta, opšte i umjetničko rukovođenje ustanovom, gostovanja, odnos publike i kritike prema Pozorištu i uopšte atmosfera u kojoj je djelovala ova ustanova. Njegovi kasniji prilozi dopuniće u mnogim pojedinostima opštu sliku o radu Sarajevskog pozorišta koju je on ocrtao u ovom svom članku.

Ocjenjujući mjesto i ulogu pozorišta u izgrađivanju kulturnog života Sarajeva, Marković smatra da pozorište »ima nesumnjivih zasluga i pravo na vodeću ulogu«.

» I pored svega što se u njemu, oko njega i povodom njega dešavalo, ono se održalo, i u heterogenom Sarajevu postalo jedno od retkih opštih, zajedničkih terena svih građana. Samim tim, ono deluje i vaspitno i pomirljivo u ovom spletu rasnom, plemenskom i verskom.

U umetničkom pogledu, ono što se postiglo Pozorištem za ovih 19 godina, drugim sredstvima, posrednim, ne bi se postiglo ni za pola veka. Za ovo vreme formirana je publika, pristupačna i za jače umetničke napore. Ma da Sarajevo još nije dalo dramskog pesnika višeg ranga, pomoglo je pojavi i izgrađivanju nekoliko dramskih pisaca od vrednosti, a svojim postojanjem daje mogućnosti za izgrađivanje novih talenata.»

Marković utvrđuje koji su faktori doprinijeli svojim djelovanjem stvaranju uloge Pozorišta u kulturnom životu Sarajeva, kako ju je on formulisao.

»Da se pozorište održalo i još razvijalo pod ovakvim okolnostima, zasluga pripada na prvom mestu glumcima, onim umetničkim trudbenicima čija je umetnost, kao i slava, tako prolazna i ničim nezadrživa. Bilo je potrebno da veliki broj glumaca pokopa ovde, u Sarajevu, najlepše svoje nade. I najveće svoje napore, da bi se stvorilo ono što je jedino realno u ovakvoj umetnosti, pozorišna tradicija. Odmah iza njih dolaze uprave, i s njima povorke prijatelja i poklonika pozorišne umetnosti...«

U drugoj knjizi članaka i oglada Marković je, kao što je već rečeno, objavio i napise o pet likova istaknutih dramskih umjetnika prvaka Sarajevskog pozorišta, od kojih su četiri djelovala na sceni Sarajevskog pozorišta i u vremenskom razdoblju između dva rata. O nekim drugim ličnostima nerazdvojno vezanim za rad Sarajevskog pozorišta u istom vremenskom razdoblju, Marković je pisao uzgred u nekim svojim priložima u kojima je riječ o djelovanju ove umjetničke institucije. Njegova obavještenja o upravicima i dramaturizma, redi-

teljima, glumcima, kritičarima i piscima dramskih tekstova imaju takođe izvjestan značaj za istoriju Sarajevskog pozorišta.

Markovićevo interesovanje za pozorišnu umjetnost nije, međutim, bilo ograničeno isključivo na praćenje djelatnosti profesionalnog pozorišta u Sarajevu. On piše i o predstavama putujućih družina, pozorištu u kući braće Despića, Karađozovom pozorištu, nekim zatvorenim pozorišnim predstavama. Dramske sekcije pri prosvjetnim i kulturno-umjetničkim društvima i amaterske pozorišne grupe bile su takođe objekat permenentnog Markovićevog interesovanja.

O jednoj od tih dramskih sekcija, koje su, pojavivši se »kod nas početkom ovog vijeka pod uticajem profesionalnih dramskih putujućih družina«, djelovale i u periodu između dva rata, on je pisao u članku »Udio Proleterove dramske sekcije u radničkom kulturno-umjetničkom životu«, objavljenom u »Proleterovoj« Spomenici 1955. godine. Sakupivši informacije o repertoaru, sastavu ansambla i umjetničkog rukovodstva sekcije, kao i odjeku na koji je njeno djelovanje nailazilo u publici i u kritici, Marković je u ovom članku dao retrospektivan pogled na rad »Proleterove« dramske sekcije u toku pedeset godina postojanja društva (1905-1955), pa, prema tome, i u vremenu između dva rata.

Marković je pažljivo pratio napore prijatelja dramske umjetnosti u ovim krajevima. Njegovo interesovanje za rad putujućih pozorišnih družina, dramskih sekcija pri prosvjetnim i kulturno-umjetničkim društvima i amaterskih pozorišnih grupa vremenski je obuhvatilo period od druge polovine devetnaestog vijeka do posljednjih godina piščeva života. Osim članaka o »Proleterovoj« dramskoj sekciji, Marković je na nekoliko mjesta pisao uzgred i o aktivnosti drugih pozorišnih amatera u Sarajevu. Pokušaj osnivanja Dramskog amaterskog kluba u Sarajevu 1937. godine takođe je privukao njegovu pažnju. On će o njemu pisati u članku »Osnivanje Dramskog amaterskog kluba«.⁵⁴

Pozorišnom kritikom Marković se bavio malo i sa velikim prekidima. Kao pozorišni kritičar saradivao je u »Zvonu« i »Glasu slobode« 1922. godine, »Slobodnoj štampi« 1925, »Večernjoj pošti« 1926.⁵⁵ i »Jugoslovenskoj pošti« u februaru i martu 1941. godine. Potkraj izlaza »Jugoslovenske pošte« prihvatio se vođenja pozorišne rubrike u

⁵⁴Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 125—130.

⁵⁵Marković je pisao u »Zvonu« o »Hasanaginici«, »Skapenovim podvalama«, »Trulom domu«, »Svetu« i pozorišnoj sezoni 1921/1922. godine. U »Glasu slobode« objavio je, 1. maja 1922, prikaz izvođenja drame Maksima Gorkog »Na dnu«, a u »Slobodnoj štampi« prikaze izvođenja tri dramska djela (Nušićevo »Tako je moralo biti«, Molnarova »Bajka o vuku« i »Mali lord«). U »Večernjoj pošti« je publikovao napis o gostovanju Dragutina Frojdenrajha u Nušićevom »Svetu«.

⁵⁶U jednoj kratkoj zabilješci koja se, pored ostalog, nalazi među njegovom literarnom ostavštinom u Muzeju književnosti u Sarajevu Marković je izložio pod kojim okolnostima mu je ponudeno vođenje pozorišne rubrike »Jugoslovenske pošte«.

ovom sarajevskom dnevniku.⁵⁶ Rat je prekinuo njegovu saradnju u »Jugoslovenskoj pošti«.⁵⁷

Cijeneći značaj pisane riječi za istoriju i polazeći od shvatanja da se ono što se ne zapiše nije ni dogodilo,⁵⁸ Marko Marković je kao rijetko koji njegov savremenik u ovim krajevima pokazivao veoma razvijen smisao za sakupljački rad i stvaranje pisanih svjedočanstava o našoj prošlosti, datih u obliku memoarske i druge literature. Nema nikakve sumnje da je u tom domenu svoje aktivnosti, koji se vremenski podudara sa njegovim učestvovanjem u javnom životu Bosne i Hercegovine i, posebno, Sarajeva, postigao, u našim relacijama, znatne rezultate prvenstveno onim što je svojim kulturno-istorijskim prilozi ostavio u nasljedje i, posredno, ostvarenjima svojih savremenika, nastalim njegovom inicijativom.

Marković je pasionirano i strpljivo sakupljao brojnu kulturno-istorijsku građu koja mu je poslužila kao osnova za pisanje priloga za istoriju razvitka kulturnog života u Bosni i Hercegovini. Glavni elementi tih priloga, memoarsko i dokumentarno, često se prepliću, a da pri tome nije doveden u pitanje osnovni ton Markovićevih izlaganja, karakterističan za sve njegove radove ove vrste. Sa uvijek prisutnim osjećanjem odgovornosti prema funkciji kulturnog historičara, on piše o događajima u kojima je lično sudjelovao, kao i onim iz nešto dalje prošlosti koje je jedino mogao rekonstruisati iz podataka kojima je raspolagao, često prilično oskudnih. Njegove informacije o ljudima, događajima, institucijama, djelatnostima i akcijama brižljivo su provjeravane. Njima se u faktografskom pogledu, osim rijetkih izuzetaka, ne mogu staviti ozbiljnije primjedbe.

Veoma istaknuto mjesto u kulturno-istorijskom opusu Marka Markovića, koji, kao cjelina, nije predmet ovog razmatranja, zauzimaju nema sumnje, prilozi osvjetljivanju kulturnog života u Sarajevu između dva svjetska rata. To mjesto ne određuje samo činjenica da je njihov autor do sada najplodniji hroničar kulturnih zbivanja u Sarajevu u pomenutom vremenskom razdoblju nego, ništa manje, i neke druge činjenice, među kojima obim i značaj onih radova u sklopu cjelokupnog Markovićeva doprinosa proučavanju istorije razvitka kulturnog života u

⁵⁶U februaru i martu 1941. godine Marković je objavio u »Jugoslovenskoj pošti« tri pozorišne recenzije (L. E. Hakslej: »Veliko čišćenje«, Henrik Ibzen: »Divlja patka« i A. N. Ostrovski: »Šuma«).

⁵⁸Marković je formulisao ovu svoju misao u već pomenutom napisu u kome je u uvodnom dijelu osvrta na hroniku Slavka Mićanovića »S Majevice u Semberije« izložio svrhu pokretanja i koncepciju biblioteke »Oslobodilački rat«. »Skloni da vjerujemo u trajnost čovjekove misli i njegova pamćenja, mi bismo se iznenadili, čak bismo se rasrdili kad bi nam danas neko kazao da ćemo kroz izvjesno vrijeme poboraviti mnoge stvari, da će mnogi događaji izbljedjeti, ili, u najmanju ruku, da će izgubiti od svoje oštine. A to je baš ljudski: slike polako kopne, rasplinjuju se, pa postepeno i zaboravljaju. To se može reći za pokoljenja koja su doživjela Oslobodilački rat. Ona poznija, tačno će moći saznati, i sami o tome rasuđivati, jedino iz onoga što bude — zapisano. Sljedstveno ono što se ne zapiše, nije se ni dogodilo!« (Marko Marković: Članci i ogledi I, str. 105).

Bosni i Hercegovini. Dati iz pera jednog od istaknutih učenika u kulturnom životu Sarajeva između dva svjetska rata, ovi Markovićevi prilozi, i kada je u njima, kao što je bio čest slučaj, neki problem od krupnijeg interesa obrađen tek fragmentarno, imaju vrijednost istorijskih izvora kojima se može pokloniti puna pažnja.

Upoređeni sa ranijim ostvarenjima u istorijskoj literaturi o Sarajevu, kojoj, kao što je već rečeno, nedostaju monografski radovi o razvitku grada u novijim periodima njegove istorije, ovi prilozi predstavljaju prvi ozbiljan napor da jedno razdoblje novije prošlosti Sarajeva, do sada potpuno na periferiji istraživačkih preokupacija kako pojedinaca tako i naučnih kolektiva, potraži, makar i u veoma ograničenom obimu, svoje mjesto u našoj historiografiji. Mada svojim prilozima nije dao cjelovitu sliku o pojedinim aktivnostima u oblasti kulture i umjetnosti ni pogotovu o cjelokupnom kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, a nije ni imao takve pretenzije, Marko Marković je ovim svojim napisima obavio posao koji se, ako ne po krupnijim ostvarenjima datim u formi monografija, a ono sigurno po entuzijazmu koji je unosio u svoj dugogodišnji sakupljački rad usmjeren na ispitivanje razvitka kulturnog života u Sarajevu u jednom periodu njegove bliže prošlosti, može porediti sa Skarićevim i Kreševljakovićevim nastojanjima da, u granicama svojih snaga i mogućnosti, pruže maksimalni doprinos osvjetljavanju razvitka glavnog grada Bosne u njegovoj daljoj istoriji. Studioznija istraživanja o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, sagledanom u cjelini ili iz posebnih aspekata, pokazaće u kojoj će mjeri Markovićevi sudovi, izrečeni u njegovim navedenim prilozima, moći da zadrže svoje mjesto u našoj historiografiji.

RÉSUMÉ

MARKO MARKOVIĆ, HISTORIEN DE LA VIE CULTURELLE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

Auteur des contes, publiciste, historien culturel et traducteur, Marko Marković (1896—1961) a écrit de nombreuses études sur l'histoire de la vie culturelle de la Bosnie-Herzégovine, publiées dans les journaux et les revues et, pour une grande partie, dans deux livres d'études et d'essais. Dans ces articles Marković suivait le développement de la vie culturelle en Bosnie-Herzégovine depuis le dix-neuvième siècle, c'est-à-dire depuis le début de différentes activités culturelles jusqu'aux faits culturels contemporains. Une importante partie des travaux de notre auteur sont composés par des contributions où l'on parle de la vie culturelle à Sarajevo entre les deux guerres mondiales.

Les articles de Marko Marković sur les développements culturels à Sarajevo entre les deux guerres ont sans doute une valeur pour l'étude de la vie culturelle de cette période. Ils sont d'autant plus importants qu'aucun historien culturel, excepté Marković, et qui serait son contemporain, ne s'occupait d'une pareille activité dans cette mesure et avec cet amour. Temporellement, ces articles comprennent toute la période entre les deux guerres, et par les sujets ils se rapportent au théâtre et à la littérature en premier lieu, et ensuite aux journaux et aux revues, à l'activité des éditeurs et des libraires et quelques autres actions culturelles et événements.

Les contributions qui servent à éclairer la vie culturelle à Sarajevo entre les deux guerres prennent une place prépondérante dans l'oeuvre de Marko Marković consacrée à l'histoire de culture. Cette place n'est pas déterminée seulement par le fait que leur auteur est jusqu'à présent le plus fécond chroniqueur des faits culturels à Sarajevo dans la période citée, mais, non moins, par quelques autres faits, parmi lesquels le volume et l'importance de ces travaux dans la connexion de la contribution à l'étude de l'histoire du développement de la vie culturelle en Bosnie-Herzégovine fait par Marko Marković. Sous la plume d'un participant dans la vie culturelle de Sarajevo entre les deux guerres, ces contributions de Marković, même quand il ne touche, comme c'est souvent le cas, à quelque problème d'une plus grande importance que d'une manière fragmentaire, ont une valeur de source historique à laquelle on peut se fier complètement.

Comparés aux réalisations qui leur précédaient dans la littérature historique de Sarajevo, ces études de Marko Marković représentent un premier et sérieux effort de donner, même dans un volume limité, la place dans notre historiographie à une période du passé récent de Sarajevo qui était à la périphérie de la préoccupation des particuliers de même que des collectives scientifiques.

Moni Finai

PRVE AKCIJE USTANIKA 1941. U OKOLINI SARAJEVA

Do prvih okršaja ustanika s oružanom silom fašističkih okupatora došlo je, u najvećem dijelu zemlje, već u istom mjesecu julu 1941. godine u kome je Centralni komitet KPJ donio u Beogradu istorijsku odluku o dizanju sveopšteg ustanka i pozvao narode Jugoslavije u odlučan boj, a komuniste da s oružjem u ruci stanu na čelo borbe.

Dosljedno sprovodeći svoju liniju odbrane nacionalne slobode i nezavisnosti, Komunistička partija Jugoslavije je još u toku samog aprilskog rata uzela odlučan kurs ka oružanom ustanku protiv okupatora. Brz, organizovan i masovan početak oružanih borbi bio je moguć, u prvom redu, zahvaljujući sistematskim pripremama koje su — na osnovu takvog kursa i njegove brižljive postupne konkretizacije — na vrijeme izvršila rukovodstva, organizacije i članovi KPJ uz pomoć i učešće širokog broja saradnika, simpatizera i njima naklonjenih, odnosno, za borbu raspoloženih narodnih masa.

Odmah poslije donesene odluke o ustanku, 4. jula 1941. godine, komunisti su iz niza gradova i organizacija krenuli na teren i s onim na terenu, u duhu dobijenih direktiva, stavili se bez kolebanja na čelo borbenih grupa, čija su jezgra u međuvremenu mahom već bila stvorena. Plotuni prvih pušaka nagovijestili su početak velikog obračuna, a prvi početni sudari razvili su se u mnogim oblastima Jugoslavije u borbe neočekivano širokih i žestokih razmjera. Vođstvo ustanka s vrhovnim komandantom Titom prešlo je, sredinom septembra, iz Beograda na partizansku teritoriju zapadne Srbije. Iz samog oslobođenog Užica, u jesen 1941. godine, ono rukovodi borbom naroda širom okupirane Jugoslavije. Samo nekoliko mjeseci nakon aprilske katastrofe i kapitulacije trule monarhističke države, a time i lake pobjede do koje je jeftino došao, našao se okupator, usred svoje takozvane evropske tvrđave i u jeku najveće kampanje hitlerovskih divizija na SSSR, u jednom nepredviđenom i beskompromisnom novom ratu.

U konkretizaciji odluke Centralnog komiteta KPJ, u prisustvu njegovog opunomoćenog delegata Svetozara Vukmanovića Tempa, na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 13. jula 1941. godine u Sarajevu, bilo je riješeno, pored ostalog, da se za operativno rukovođenje ustankom obrazuju oblasni vojni štabovi za Bosan-

sku Krajinu, Hercegovinu, tuzlansku i sarajevsku oblast i određeni su njihovi rukovodioci.

Četrnaest dana nakon ove odluke — 27. jula 1941. godine — komunisti Bosanske Krajine s odredima ustanika oslobađanju Drvar, Bosansko Grahovo, Oštrelj sa širom okolinom, a narednih dana, uz masovno učešće naroda, oslobađaju odnosno opkoljavaju Glamoč i Bosanski Petrovac, uništavaju industrijska i rudnička postrojenja u Dobrljini i Lješljanima, napadaju i oslobađaju čitav niz uporišta, varošica, opština i naselja oko Prijedora, Bosanskog Novog i Bosanske Dubice, Sanskog Mosta, Ključa i Jajca, prekidaju pruge i komunikacije. Plamen ustanka zahvata Kozaru i Podgrmeč. Janj i Pljevu i, bezmalo, sve krajeve od Vrbasa do Une s dijelom Like, tj. prostrano područje cijele Bosanske Krajine.

U Hercegovini, gdje su se, u njenom istočnom dijelu, u svom opstanku ugrožene srpske mase još u junu bile digle na oružje, uz djelimično učešće komunista, i već imale brojne i krvave bojeve, radilo se o nužnosti čvrstog organizovanja ustanka i o nješovom usmjeravanju sa zdrave i šire osnove isključivo na prave neprijatelje.

Tuzlanska oblast bilježi početak borbi prvih dana avgusta jurišem na žandarmerijsku kasarnu u Šekovićima, oslobađanjem Vlasenice i Stupara, Papraće, Nove Kasabe i Milića, borbama oko Srebrenice, Olova i Kladnja, zatim u prvoj polovini mjeseca nizom akcija na Majevidi i u Semberiji, a u drugoj polovini masovnim naletom na Doboj i Maglaj, Gračanicu, Karanovac i Petrovo Selo, diverzijama na prugu Sarajevo — Brod i Doboj — Tuzla, na magacine oružja i velika slagališta municije u Usori.

I u sarajevskoj su oblasti borbe započele krajem jula i prvih dana avgusta, pa su i ovdje postignuti uspjesi nagovještavali dalji razmah ustanka i njegove nove pobjede.

Svojom jednovremenom pojavom u mnogim krajevima Jugoslavije i širom Bosne i Hercegovine, prve borbe i pobjede nedvosmisleno su govorile o njihovoj dirigovanosti iz jedinstvenog centra. A brojnost i ispoljena odlučnost učesnika u njima, kao i veličina zabilježenih rezultata, u kratkom su roku ubjedljivo potvrdile svu ispravnost pravovremeno donesene odluke KPJ o pokretanju masovnog oružanog narodnog ustanka.

***

U sarajevskoj oblasti koja nas ovdje posebno interesuje, našli su se organizatori ustanka u toku prvih sedam dana po dobijenom naređenju na svojim mjestima. Upućeni na sve četiri strane — Romaniju, Trebević, u rejon Semizovca i Vareša i na sektor Igmana, oni su imali velikog uspjeha tamo gdje je KPJ od ranije organizovala čvrsta uporišta i na terenu stekla oslonac. A naišli su na veće ili manje poteškoće gotovo svugdje gdje je, pored objektivnih uslova, utjecaj Partije prije rata i poslije kapitulacije bio neznatan ili, pak, potpuno neprimjetan. Neki su se pokušaji u prvi mah završili bez rezultata, raspadom grupa.

štaviše i za njih teškim posljedicama. Tako je manja skupina komunista i ustanika poslije vatrenog okršaja sa žandarmima na južnim ograncima Trebevića, izuzev nekolicine, odustala od daljih akcija pa su dvojica iz te grupe po povratku u grad bila uhapšena i likvidirana. Druga je grupa iznenada napadnuta, razbijena i dijelom pohvatana na planini Zvijezdi, a jedan je istaknuti komunista iz Sarajeva, poslat da uspostavi vezu s partijskom organizacijom u Varešu, u njegovom zatvoru tragično završio, dok je drugi bio ranjen i u Brezi uz junački otpor, ubijen.

Bilo je i drugih nepredviđenih poteškoća i mjestimičnih slabosti, na primjer, usljed nesnalažljivosti pojedinaca ili njihove nesposobnosti da se prilagode novim, svugdje različitim i nigdje lakim uslovima, ali one, ukupno uzevši, nisu omele pravovremeno i uspješno organizovanje ustanka u ovoj oblasti.

U naredna nepuna dva mjeseca, tj. do odluka donesenih na poznatom savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, brojne čete ustanika nalazile su se u živoj borbenoj aktivnosti, a neprijatelj, neprekidno napadan, nije više bio siguran na teritoriji cijele sarajevske oblasti.

***

Na Romaniji su definitivne pripreme za dizanje ustanka počele sredinom mjeseca jula kad su na teren stigli Slobodan Princip Seljo, komandant, i Hasan Brkić Aco, politički komesar sarajevske oblasti, s komandantom budućeg Romanijskog partizanskog odreda Slavišom Vajneron, kome je usput odabrano ime Čiča. S njima se nalazio i muzičar dr Oskar Danon, prozvan Jovo Cigo, a na Romaniji im se pridružio Pavle Goranin, pravnik iz Sarajeva, koji je uzeo u narodu popularno ime — Ilija. Tu će se uskoro naći i Rade Hamović, bivši aktivni oficir, zatim komandant, i profesor Boriša Kovačević, član Pokrajinskog komiteta i budući politički komesar Kalinovičkog partizanskog odreda, kao i neki drugi komunisti iz Sarajeva.

Boraveći pod vedrim nebom i u šumama Romanije, uz pomoć tridesetak komunista s Romanije i Glasinca, naročito Gruje Novakovića, Mirka Borovčanina (koga su ubrzo ustaše uhvatile i strijeljale), Svetozara i Pere Kosorića, Danila Đokića i drugih, oni stvaraju do kraja mjeseca nekoliko oružanih grupa, odnosno malih odreda, određuju im komandire i borbene sektore i upućuju se s njima u prve ustaničke akcije. Akcije počinju u noći 31. jula 1941. godine napadom na žandarmerijsku stanicu u Žljebovima, na opštinsku zgradu u Sokolovićima i rušenjem telefonskih stubova na cesti Sokolac — Mokro. O ovim je pripremama i akcijama u originalu i s potpisom samog Čiče sačuvan pregledan izvještaj od 6. avgusta 1941. iz koga se takođe vidi prvi raspored borbenih grupa, trenutni konkretni, kao i njihovi naredni, perspektivni zadaci.

Takođe je sačuvano i nekoliko značajnih izvještaja komandanta i političkog komesara sarajevske oblasti. Na osnovu njih, kao i drugih

izvora i naknadno objavljenih radova živih učesnika i svjedoka u događajima, koji ih potvrđuju ili dopunjuju, može da se stvori određena predstava o borbama ustanika, o raspoloženju naroda i o stanju na terenu, posebno na sektoru Romanije i Glasinca, u prvim danima ustanka, kao i o namjerama štaba da u svojoj, sarajevskoj oblasti stvori tri čete, prvu — Semizovačku, drugu — Trebevičku i — treću — Romanijsku.¹

S organizovanjem i učvršćenjem prvih partizanskih oružanih grupa, koje će biti osnova za razvijanje masovnog ustanka, i uz učešće i nekih skupina bez jasnog cilja i najčešće nastalih kao rezultat spontanog otpora zlodjelima okupatora i ustaša — na Romaniji se istovremeno množi broj ustaničkih napada i diverzantskih akcija.

Do 18. odnosno 19. avgusta 1941. kada se bilježe događaji krupnijeg značaja, ustanici na Romaniji daju neprijatelju povoda da i sami u svojim izvještajima i dokumentima registruje da su, na primjer:

»Noću 5/6 kolovoza na području postaje Sokolac, krila Sarajevo srušili 6 brzoglasnih stubova sa žicom«; »sedmog kolovoza t. g. napali u blizini Žljebova autobus koji saobraća na liniji Sarajevo — Vlasenica«; »u noći između 7. i 8. kolovoza... porušili drveni most preko rijeke Miljacke u km. 330 + 278 na mjestu zvanom Han Ljubogčta«; »u noći 8. kolovoza t. g. izvršili napad na oružničku postaju Mokro... oružanike razoružali te odnijeli njihovo oružje, samu zgradu demolirali...«; »osmog kolovoza t. g. napali na oružničku ophodnju oružaničke postaje Sokolac koja je imala zadatak da osigura brzoglasnu liniju do Podromanije«; »desetog kolovoza 1941. u 1 sat napali vlak na željezničkoj postaji Sjetlina«, što se ponovilo i 12. avgusta. »Dvanaestog kolovoza 1941. napali... kod Pešurić Hana, kotara Rogatica šest ustaša i jednog ranili, dočim su 2 ustaša nestala, vjerovatno da su ubijeni«, »trinaestog kolovoza 1941. u pet sati napali i razoružali oružnike na stalnoj ophodnji Sjemeč, krila Sarajevo i prekinuli brzoglasnu liniju Rogatica — Višegrad«. »Sinoć (14/8) zapalili most na putu Han Derventa — Mokro i srušili telefonske stubove na ovoj cesti«; »petnaestog kolovoza napali opštinsku zgradu u selu Lijesci, kotara Sarajevo«; »šesnaestog kolovoza 1941. oko jedan sat na području postaje Stjenica, krila Sarajevo, presjekli oko 40 brzoglasnih stubova...«; »sedamnaestog kolovoza prekinuli brzoglasnu vezu između Knežine i Sokoca i razoružali ophodnju od dva oružnika i 11 milicionera s vojničkim puškama...«.

Ministarstvo prometa i javnih radova NDH izvijestilo je nešto kasnije (25. VIII 1941) Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu da je u pogledu:

»oštećenja na bb linijama na području sarajevskog ravnateljstva, stanje slijedeće:

prekid linija na trasi Podromanija — Drinjača dalje traje;
prekid linija na trasi Kladanj — Vlasenice, nepromijenjen;
prekid linija Mokro — Han Obodžaš, nepromijenjen;
prekid linija 3.083. 3.910 Pale — Podgrab dalje traje;
prekidi na linijama Drinjača — Srebrenica traju«.²

1. Vidi Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda Vojno-istorijskog instituta, Tom IV, knj. 1, Beograd 1951. (u daljem — Zbornik) dokument br. 2, str. 7.

2. Podaci o navedenim akcijama uzeti su iz ustaško-domobranske dokumentacije u Zborniku, Tom IV, knj. 1, dokumenti br. 243, 252, 259, 261, 262, 268 i 281.

Komandant sarajevske oblasti Slobodan Princip Seljo, kritički ocjenjujući dotadašnji rad, pisao je 22. avgusta 1941. rukovodstvu u Sarajevu još i o borbama ustanika sa satnijom domobrana i grupom Nijemaca kad su ovi, poslije akcije partizana u Mokrom, cio dan pokušavali da prodru preko Crvenih stijena, što im je, uz upotrebu artiljerije i aviona, uspjelo tek predveče; zatim o rušenju pruge između Stambolčića i Prače na četiri mjesta i kao o nekim drugim manjim, uspjelim akcijama.³

Ove su akcije imale širok odjek u masama i one su zatalasale Romaniju. Uprkos okrutnih zlodjela ustaša, u duhu njihove istrebljivačke politike nad tako reći golorukim stanovništvom, narod, dotle »strahovito utučen i plašljiv, dobio je, kako je zabilježio Čiča, samopouzdanja i hrabrosti«. On se u najmasovnijem, srpskom dijelu, brzo opredjeljuje na bezrezervno učešće u ustanku. I u manjem muslimanskom dijelu ne ispoljava se, tu i tamo, samo blagonaklon stav, već prvih dana, i zatim postupno, dolazi do njegovog takođe aktivnog sudjelovanja u ustanku. Romanijci su se na poziv ili samoinicijativno sa dotle skrivenim oružjem priključivali ustanicima i prvim borbenim jedinicama. Zahvaljujući svemu tome bilo je moguće, i pored nekih slabosti uočenih od strane Štaba sarajevske oblasti 18. avgusta 1941. godine formirati Romanijski bataljon od tri odnosno pet četa, što je bez sumnje predstavljalo jedan od prelomnih događaja u daljem napredovanju ustanka na Romaniji.

Druži takav prelomni događaj odigrao se sutradan, 19. avgusta, na romanijskoj cesti, u prvom većem okršaju ustanika s Nijemcima. Borbu s grupom dobro naoružanih Nijemaca prihvatila je kod takozvane Tovarlažine škole na Romaniji desetina partizana upućena pod komandom Pere Kosorića na sektor Jahorine i Trebevića. Poslije višerasnog obostranog upornog rvanja borba se završila porazom Nijemaca. Romanijci su predvođeni Seljom, Čičom i Ilijom na vrijeme bili pritekli u pomoć svojoj desetini, zarobili i jednog živog ranjenog Nijemca i zaplijenili prvi njemački automat, puškomitraljez. Slobodan Princip Seljo je o ovoj borbi, u već pomenutom pismu od 22. avgusta, pored ostalog, zabilježio:

»Borba je počela u 6 sati, završila se u 9 i po (uveče, prim. autora). U borbi je palo 22 Nijemca, a smatramo da nije ni jedan čitav ostao. Nijemci se nisu htjeli da predaju iako smo ih pozivali. Jednog ranjenog Nijemca smo doveli na naše zberno mjesto i previli. Mislili smo da ga liječimo, ali pošto je rana teška, uputili smo ga preko seljanke za bolnicu. Mi smo mu rekli ko smo i šta smo.

Mi smo imali četiri mrtva druga i pet ranjenih partizana (lakše ranjenih). Drugove smo zakopali i to su prve žrtve u Romanijskoj i Mokrajinskoj četi.

Plijen je: 1 lakj mitraljez sa 4 rezervnih cijevi, 3—4.000 metaka, 6 pušaka, 2—3 revolvera (ali je to neko sakrio), otprilike ostale spremne za 12 osoba, to su: šinjeli, rančevi, torbice i drugo. Jedan autobus i jedan auto zapalili, jedan sa gospodom oficirima njemačke vojske uspio je još u početku, kad

3. Vidi dokument br. 38 u Zborniku, Tom IV, knj. 1, str. 69.

ROMANIJA — Crvene stijene

nije bilo pojačanja. pobjeći... Uspjeh je veliki. Sa manjim snagama, slabo naoružani partizani pobjeđuju...⁴

Nakon ove pobjede borbe na Romaniji poprimaju sve šire razmjere. One se gotovo svakodnevno odigravaju oko Crvenih i Orlovihi stijena, na čijem su vrhu partizani istakli crvenu zastavu, zatim na glavnoj komunikaciji prema Zvorniku, u napadima ustanika na uporišta i varošice, u intenzivnom uništavanju saobraćaja, naročito na željezničkoj pruzi Sarajevo — Višegrad. Sa svojim komandantom Čičom na čelu, Romanijci su 25. avgusta 1941. napali a 26. zauzeli Sokolac, pri tom zarobili 32 žandarma i zadobili znatan plijen. Otada slobodan, Sokolac postaje jedan od centara sve prostranije slobodne teritorije i u njemu će se 13. septembra na opštoj političkoj konferenciji izabrati prvi opštinski odbor kao privremeni organ nove narodne vlasti. Početkom septembra izvršen je s uspjehom napad na Glog iznad Sarajeva gdje su zaplijenjene 32 puške, 2 puškomitraljeza i 3.000 pušcanih metaka. Na Sjemeću, između Rogatice i Višegrada, 9. septembra potučena satnija od dvije stotine domobrana i ustaša izgubila je 66 vojnika, 8 teških i lakih mitraljeza, 58 pušaka i 4 ispravna kamiona, koji jedno vrijeme ostaju zamaskirani, da bi kasnije efikasno služili u saobraćaju, a posebno za transport pomoći iz slobodnog Užica. Devetnaestog septembra napadnuta je i oslobođena Sjetlina, a 48 protivustaški raspoloženih domobrana posade, koji su se predali na osnovu prethodno postignutog sporazuma, pušteno je kućama. Poslije oštarih okršaja na Crvenim stijenama i prodora prema Prači i Rogatici dviju neprijateljskih satnija,

4. Citat uzet iz istog dokumenta, str. 75.

čiji su dijelovi usput palili i ubijali nezaštićeno stanovništvo, usljed čega je bila na Romaniji nastala mučna situacija, jedna je satnija kod sela Novoselaca vješto opkoljena i pod neposrednom komandom Slaviše Vajnera Čiče i komandira Milanka Vitomira — cijela zarobljena. Druga satnija je uz znatne gubitke protjerana. U ovim je borbama aktivno učestvovao sav narod ovog kraja Glasinca oboružan običnim toljagama, vilama i sjekirama. Romanijski zatim opkoljavaju Rogaticu (5. IX 1941. na kratko vrijeme već jednom oslobođenu) i čvrsto stežu obruč oko Prače. Pračanska četa sa svojim okretnim i iskusnim diverzantom Milanom Simovićem razara i na svom sektoru trajno onesposobljava željezničku prugu Sarajevo — Višegrad. Tako je, na primjer, noću između 3. i 4. septembra kod Sjetline napala teretni voz broj 353 i na jednostavan ali vješt način uspjela da ga prevrne i od plijena evakuira 57 pušaka, 9 sanduka municije i nekoliko vreća soli, kako je utvrdio zapovjednik oružničke postaje i o tome 6. septembra 1941. obavijestio kotarsko poglavarstvo u Sarajevu.⁵ Zato joj glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu u svom Biltenu od 20. septembra 1941. izražava pohvalu. I mnogi mostovi na prugama i putevima bivaju uništavani, ceste razrivene i zakrčene.

I pored žrtava koje su imali, naročito gubitkom junaka Danila Dokića na samim Crvenim stijenama i znatnog broja drugih istaknutih boraca, a i svih teškoća koje su morali savladivati, među ostalim zbog pojave i držanja četničkih vođa i skupina, Romanijski su prva dva mjeseca ustanka završili značajnim bilansom postignutih uspjeha.

»Iz dana u dan su akcije« — pisali su u jednom svom zajedničkom izvještaju Slobodan Princip Seljo i Boriša Kovačević Šćepan — »od Zvornika preko Vlasenice, Han Pijeska, Sokoca, sve do Stijena na Romaniji, sve je oslobođeno... Dejstvujemo u muslimanskim selima; neka nam muslimanska sela daju i hranu... Priliv ljudstva u partizanske redove iz časa u čas raste. Ima primjera da se i žene same javljaju.«⁶

»Naš bataljon je danas došao u situaciju da je brojčano i po naoružanju prejak za manje operacije«, izvještavao je 27. septembra 1941. komandant Romanijskog bataljona Slaviša Vajner Čeča partizanski štab u Šekovićima. Zbog toga je, saopštava on, »napravljen prijedlog... da se obrazuje partizanski puk s dva do tri bataljona«, jer, kako se iz njegovog izvještaja vidi, na Romaniji je, krajem septembra 1941. bilo već deset četa i tri samostalna vođa s 1.230 boraca pod oružjem.⁷

Na sektoru Trebevića i Jahorine, u kome je po zamisli štaba sarajevske oblasti u početku trebalo da se organizuje Druga, Trebevićka, ustanička četa, stvari su išle znatno drukčije. Dijelom zbog kolebljivog

5. Vidi dokument br. 309 — Zbornik, Tom IV, knj. 1, str. 688.

6. Citat uzet iz Izvještaja Štaba sarajevske oblasti od 5. septembra 1941. s potpisom Šćepan i Seljo. Zbornik, Tom IV, knj. 1, dokument br. 89, str. 200.

7. Vidi Zbornik, Tom IV, knj. 1, dokument br. 220, str. 476.

raspoloženja tamošnjeg seoskog stanovništva oduvijek podložnog uticaju gradskih trgovaca i politikanstva čaršije, zbog parola da se sačeka žetva i njoj sličnih, koje bi trenutno prevladale, a najviše usljed nedovoljnog prethodnog rada Partije, teških uslova za život i djelovanja malog broja komunista iz grada upućenih na ovaj teren. — bile su do pred sam kraj avgusta izvedene i zabilježene samo nekolike manje akcije neznatnog značaja. Prve dvije registrovalo je i samo krilno zapovjedništvo u svom izvještaju od 15. VIII 1941. zapovjedniku Četvrte hrvatske oružničke pukovnije u Sarajevu:

»Četvrtog kolovoza 1941. oko 1.30 sati izvršen je napad po nepoznatim licima na logor omladinske radne službe kod časničkog doma na Jahorini i spaljeno pet naboja na logor...«⁸

Istog se dana odigrao i već spomenuti sukob između grupe ustanika i odjeljenja žandarima iz Trnova, i to u mjestu Ružica kod sela Ulobića, gdje je jedan žandarm poginuo a trojica navodno bila ranjena. ali se poslije sudara i sama grupa ustanika s nedoraslim vođstvom formalno raspala. Ovaj je događaj naknadno (8. IX 1941) opisao i komandir Trebevičkog odreda (kasnije bataljona) dajući ujedno podatke o tome da su u međuvremenu izvršene nekolike zasjede, jednom prilikom ranjena dvojica ustaša i zaplijenjena veća količina hrane, porušene telefonske linije i jedan most na putu Jahorina — Bistrica — Pale. Takođe je zapovjedništvo Četvrte oružničke pukovnije zabilježilo manji napad izvršen »noću od 13. na 14. kolovoz... na oružničku postaju Jahorina.«⁹

Ovako nepovoljan opšti bilans aktivnosti na ovom sektoru natjerao je Štab sarajevske oblasti da ovamo uputi Peru Kosorića s desetinom romanijskih partizana »da raščiste stvar na Trebeviću i pomognu drugovima koji će tamo formirati bataljon i izvesti akcije koje smo im stavili u prvi zadatak«. Trebevički bataljon je po naređenju ovog štaba trebalo da u roku od deset dana napadne oficirski dom na Jahorini, uništi most kod Vojkovića na rijeci Željeznici, kao i most kod Kijeve, obadva na putu Sarajevo — Kalinovik, da prikupi raspoloživo ljudstvo i obrazuje Paljansku, Kijevsku i Regojsku partizansku četv.¹⁰

Svi su ovi zadaci u kratkom roku s uspjehom izvršeni.

Po dolasku s Romanije na sektor Jahorine i Trebevića, pošto je kod rezervoara Bistrice organizovala zasjedu domobranima i nekoliko ih usput zarobila. desetina partizana pod vođstvom Pere Kosorića se u blizini sela Tvrđinića našla s komandrom Miladinom Radojevićem i političkim komesarom Feliksom Srećkom Goraninom i njihovom novom trebevičkom grupom od dvadesetak boraca, među kojima su se, sada nalizili Tomo Medo, braća Bojovići, Obren Andrić, Dušan Dašić,

8. Zbornik, Tom IV, knj. 1, dokument br. 259, str. 575.

9. Vidi dokumente br. 107 i 261 u istom Zborniku. str. 239 i 582.

10. Vidi dokument br. 28, str. 76 u istom Zborniku.

Komandir o kome se govori u dokumentima br. 28 i 107 ovog Zbornika je Miladin Radojević. U samom Zborniku na str. 76 u prvom od ova dva dokumenta data je pogrešna identifikacija od strane redakcije Zbornika, tj. Miladin Popović umjesto Radojević.

Vlado Bjelica, Savo Čosović i drugi ustanici, komunisti iz ovih krajeva. Na Mokrinama ovi najprije okupljaju izvjestan broj novih pouzdanih ljudi s oružjem i s Romanijcima zajedno učestvuju u pripremama za napad na Jahorinu, prema već dobijenom naređenju. Na osnovu obostrano saglasnih podataka koje daju izvještaji i dokumenti jedne i druge strane, taj je napad s punim uspjehom bio izvršen u rano jutro 29. avgusta. Postigavši planirano iznenađenje, oni su, u kratkoj ali oštroj borbi, uz sopstveni gubitak od dva mrtva i dva ranjena druga, primorali žandarme i domobrane na bjekstvo, odnosno predaju, i tom im prilikom šestoricu ubili, nekoliko ranili, a dvadeset i pet zarobili, oduzeli oružje, opremu i drugi dosta bogat ratni plijen, pa pošto su im održali predavanje o ciljevima narodnooslobodilačke borbe, pustili ih kućama. Pretvoren u neprijateljsko uporište dom na Jahorini s okolnim zgradama bio je spaljen, ali se u njegovoj blizini, nakon dva dana, odigrao još jedan manji okršaj.¹¹

Po likvidaciji uporišta na Jahorini bila je obrazovana Trebevićka (Paljanska) četa od oko šezdeset boraca. S Aleksom Bojevićem Brkom, svojim komandirrom čija je odvažnost naročito došla do izražaja u proteklim borbama, i političkim komesarom Tomom Medom ova četa narednih dana (7. septembra) napada željezničku stanicu Dovlići, istočno od Sarajeva, uspijeva da je spali i posadu razoruža, a na padinama Trebevića, kod Čeline, u povratku da rastjera jednu grupu žandarma i ustaša. Četa nastavlja aktivna dještva, prema dobijenim uputstvima, na prostoru od Kasindola preko Trebevića do Vrela Bistrice, gdje su postojale neprijateljske posade koje je ona stalno uznemiravala.

Pero Kosorić je sa štabom Trebevićkog bataljona (komandant Miladin Radojević, politički komesar Feliks Srećko Goranin) i s dvije desetine boraca u međuvremenu stigao do puta Sarajevo — Kalinovik i kod sela Ilovice porušio most na rijeci Željeznici. Noću 6. septembra 1941. u uspješnom napadu na žandarmerijsku stanicu u selu Ledićima zarobljena je posada s naoružanjem inače neophodnim za opremanje novih boraca, a noću 9. septembra izvršen je još jedan od zadataka dobijenih od Štaba oblasti, tj. porušen je most na Željeznici kod Kijeve. Zatim je slijedilo razbijanje takozvane kaznene ekspedicije iznad Krupca i Kijeve, kada je bilo razoružano 46 domobrana i žandarma s tri puškomitraljeza. Uspjela je i akcija na gradilište hidrocentrale u Bogatićima gdje su ustanici takođe došli do bogatog plijena od kojeg su veći dio razdijelili narodu. Priliv znatnog broja novog ljudstva, raspoloživo oružje, alat i eksploziv, omogućili su da se tih dana u selu Presjenici, kod škole, izvrši formiranje Kijevske čete Trebevićkog bataljona. Pod vođstvom Danila Velje iz Trnova, komandira, i omladinca Živka Jošila iz Sarajevskog polja, političkog komesara, ova četa rušenjem mosta kod sela Krupca, razrivanjem ceste u dužini od 15 metara na dva mjesta, zasjedama i drugim akcijama onemogućuje njenu upotrebu na duže vrijeme.

11. Za navedene podatke vidi i uporedi dokumente br. 63, 89, 107, 294, 393 i dr. u istom Zborniku.

Jedna od mnogobrojnih partizanskih diverzija na pruzi Sarajevo—Višegrad (između stanica (Korana i Stambolčića) septembra 1941. g.

Prešavši s jednom desetinom u šume Meždre i Rogoja između Kalinovika i Trnova, štab Trebevičkog bataljona s Perom Kosorićem je intenzivno radio na okupljanju tamošnjih ljudi. Preduzete su i akcije na pilani u Dobrom Polju iznad Kalinovika gdje je zaplijenjena veća količina životnih namirnica i pionirskog materijala, zatim 19. septembra na rušenju najvećeg mosta na dijelu drumu Trnovo — Kalinovik i istog drumu s potpornim zidovima između sela Dobrog Polja i Krbaljine u čemu je učestvovao i vod pionira. Dvadesetprvog septembra 1941. formirana je Rogojska, a uskoro poslije ove i Zagorska četa, te je u prvoj postavljen za komandira Ranko Divljan sa Crne Rijeke, a Stanko Šimunović iz Sarajeva za političkog komesara. U komandi Zagorske čete bili su Mile Elez, jedan od prvih ljudi koji su prišli ustanicima iz sela Borijska, i Aco Pezelj iz Sarajeva.

U izvještaju od 20. septembra Štabu sarajevske oblasti komandant Trebevičkog bataljona saopštava da sve njegove čete broje po više od stotinu boraca, ali i to da se »mase oko Kalinovika nalaze u imobilnom stanju, politički prilično zaostale i nepokretne«.¹²

Brojno naoružano ljudstvo oko Kalinovika, poznatog garnizona stare kraljevske vojske, odnosilo se prema okupatoru uglavnom pasivno, a bilo je znatnim dijelom i šovinistički nastrojeno zahvaljujući djelovanju četničkih elemenata iz redova seoskih gazda, trgovaca, biv-

12. Vidi dokument br. 189 u istom Zborniku. U ovom se dokumentu, pored citirane konstatacije komandanta Trebevičkog bataljona, nalaze i podaci o izvršenim akcijama.

ših oficira i žandarma, čiji je uticaj u ovim krajevima od ranije bio neobično jak. Kalinovik se, međutim, krajem septembra našao opkoljen, svaki saobraćaj i njim bio je sa svih strana obustavljen, tako da se italijanski garnizon s nešto ustaša morao snabdijevati isključivo zračnim putem, pa su jednom prilikom ustanici oborili i jedan avion. U ovakvoj situaciji, a u težnji da šire pokrene i aktivira naoružane mase, trebevički štab je na nagovor domaćih ljudi pristao da se prvog dana oktobra napadne sam Kalinovik. Taj preuranjeni napad na garnizon s velikom posadom, jakim naoružanjem, utvrdama i kasarnama u kamenu, završio se porazno po nedovoljno organizovane i za takve poduhvate još nespремne ustanike. Nakon duže borbe i opkoljeni sa svih strana, ustanici su se morali pod veoma teškim okolnostima povlačiti i podnijeti gubitak od preko dvadeset mrtvih i ranjenih. Poginuo je i sam komandant Trebevičkog bataljona Miladin Radojević iz Sarajeva, kao i Ranko Divljan, stari borac, komunista, prvi partizanski komandir čete iz kalinovičkog Zagorja. I neka četa u okolini Kalinovika neprijatelj je tom prilikom spalio. A najviše zasluga za ovoliki neuspjeh stekao je bivši žandarmski narednik, četnički komandir grupe od Oblja i Uloga, Krsto Rudan, otkazivši učesće u napadu na Kalinovik u posljednjem času.

I pored trenutne krize koja je nakon toga nastupila, sve čete Trebevičkog bataljona i dalje su živo djelovale i situacija se u ovim krajevima, u poređenju s onom iz mjeseca avgusta, temeljito izmijenila.

Uspjesi postignuti u ranijim akcijama, snažan odjek već rasplamsalog ustanka na Romaniji i pomoć ukazana od strane Štaba sarajevske oblasti prelomno su uticali na dalji razvoj prilika na ovom sektoru: tako da je Štab oblasti već početkom septembra mogao konsatovati da se »stanje u Trebevičkom bataljonu popravlja«, a početkom oktobra narediti formiranje Kalinovičkog NO partizanskog odreda.

***

Na sektoru sjeverno i zapadno od Sarajeva, na kome će se formirati NO partizanski odred »Zvijezda« i gdje je u početku trebalo da se stvori prva, Semizovačka četa sarajevske oblasti, prilike su bile veoma komplikovane i za pokretanje i uspješan razvoj ustanka, kako se iz same dokumentacije vidi, objektivno najnepovoljnije.

Na ovom terenu KPJ nije bila bez uticaja ni prije rata, ni neposredno pred sam ustanak. U selima ispod Igmana, u Sarajevskom polju i Vogošći, oko Ilijaša, Visokog i Vareša i u drugim mjestima, postojao je znatan broj članova i simpatizera KPJ i stvorena su uporišta na koja su mogli da se oslone organizatori ustanka.

Ali, upravo tu gdje su se nalazili glavni prilazi Sarajevu, gdje su ležale i prolazile žile kucavice njegovih komunikacija i veze s privredno najznačajnijim centrima za vlast NDH i okupatora, tu se i oštrica noža okupatorskoustaškog terora najjače okomila.

Stanovništvo Sarajevskog polja i visočkog sreza bilo je, već u toku mjeseca maja 1941, u više mahova izloženo munjevitim udarima masovnih hapšenja i progona uperenih u prvom redu protiv Srba i

komunista, a zatim i ostalih rodoljuba, njihovih simpatizera. Istrebljivački bijes se i dalje nastavio da bi sa početkom ustaničkih akcija poprimio karakter nečuvenih pokolja i zvjerskih represalija. Kod jednog dijela ljudi to je dovelo do jačanja njihove antifašističke svijesti i borbene riješenosti. Znatno šire, međutim, negativno djelovanje — u smislu gubitka ravnoteže, prisebnosti i borbenog morala — ispoljilo se naročito kod većeg dijela mjesnog, kolebanju sklonog seljačkog elementa, a ne manje i u samim redovima heterogenih, vojnički još neučvršćenih ustaničkih grupa.

»Seljak je nevjerovatno uplašen i u stanju očekivanja«, konstatuje politički komesar sarajevske oblasti Hasan Brkić, prilikom obilaska ovih krajeva u drugoj polovini avgusta 1941. »Teror je veliki i stalan i otud teško privlačenje masa u borbu«, iako one nisu bile protiv same borbe. I »muslimansko stanovništvo nije obaviješteno o ciljevima naše borbe«, a »uticaj četnika među srpskim stanovništvom je velik, oni su nosioci panike i denuncija. Mnogi prelaze u katoličku vjeru i direktno se stavljaju u službu ustaške špijunaže«, a neki »odbijaju da stupe u odred navodeći da je borba još prerana«. Pokazalo se da je sam teren težak i zbog postojanja rijeke Bosne. Pored dviju glavnih pruga i puteva, rijeka Bosna s malim brojem prelaza, ispriječila se kao ozbiljna smetnja u akcijama i manevrima prvih, slabo opremljenih ustaničkih odreda. Vlasti NDH zastrašene zbiljom odasvud prijetećeg sveopšteg ustanka, povremeno mijenjaju taktiku i počinju popuštati, a u selima se »proturaju i nekakvi proglašeni četničkog vojvode Koste Pećanca u kojima on poziva Srbe da stupe u borbu protiv partizana, nazivajući ove razbojnicima i pljačkašima«.

Svi ovi, kao i drugi njima slični momenti, među kojima se pominje i dotadašnji rad odreda, dali su povod političkom komesaru sarajevske oblasti da u svoja dva izvještaja poslata Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu — jedan 25. avgusta, drugi oko 10. septembra — i u trećem od 19. septembra 1941. upućenom Štabu partizanskih odreda sarajevske oblasti (s potpisom štaba bataljona), pored navedenog zabilježi »da su prilike u ovom dijelu oblasti znatno teže nego na drugim mjestima«. Po njegovom mišljenju »trebaće mnogo truda da se postigne sve ono što nam se stavilo u zadatak«, a što će se ipak, zahvaljujući pozitivnom uticaju događaja na Romaniji i kad se dovrši organizovanje odreda i ožive akcije, moći s uspjehom ostvariti.¹³

***

Do formiranja štaba Semizovačkog bataljona, što je učinjeno 18. septembra 1941. godine, tj. mjesec dana poslije obrazovanja bataljona na Romaniji, organizatori ustanka i prvi ustanici na ovom sektoru sarajevske oblasti suočili su se s nizom krupnih poteškoća koje su morali prethodno savladati. Prvu oružanu akciju preduzela je ovdje grupa od

13. Izvještaji koji se ovdje pominju objavljeni su u Zborniku, Tom IV, knj. 1, dokumenat br. 45, str. 96, 121, str. 268 i 174, str. 389.

devet ljudi s Ratom Dugonjićem, Nisimom Albaharijem i Josom Rađićem, komunistima iz Sarajeva, Jankom Balordom, Manojlom Popićem, Reljom Boškovićem i još trojicom ustanika iz ovih krajeva. U namjeri da likvidira žandarmerijsku stanicu u Podlušovima i uništi u njoj stvorene zalihe pogonskog goriva, ova je grupa iz sela Crnotine, gdje se okupila i uz pomoć domaćih ljudi naoružala, prešla preko rijeke Bosne i na putu, 28. jula noću, kod Ilijaša, neočekivano se sukobila s jednom ustaškom patrolom i s manjom posadom Nijemaca. Pošto je na vatru odgovorila vatrom, ona se bez punog uspjeha, ali i bez sopstvenih gubitaka opet povukla ka Crnotini. Ustaše su prema naknadno zabilježnim podacima preživjelih učesnika imali jednog mrtvog i jednog ranjenog. Sam okršaj je snažno odjeknuo kod mjesnog stanovništva, međutim, ustaše su narednih dana pohvatale trideset ljudi iz okoline Ilijaša i nakon zvjerskih mučenja sve likvidirali, što su i objavili posebnim plakatima.

Drugi manji (u uvodu spomenut) oružani sukob odigrao se u blizini Vareša, pa je o njemu i Krilno zapovjedništvo u Sarajevu 15. VIII 1941. izvjestilo zapovjednika Četvrte hrvatske oružničke pukovnije sljedećim riječima:

»Šestog kolovoza 1941. jedna ustaška ophodnja u šumi kod sela Dabračina, kotara Visoko, sukobila se je s deset komunisti, među kojima je bila i jedna ženska, te su na iste pripucali. Ali su i komunisti odgovorili pušćanom vatrom. Odmah je od strane oružanika i ustaša organizirano potjerno odjeljenje, te je uspjelo 7. o. mj. uhvatiti četiri člana, dok je komunisti Ismet Šarić ubijen po ustašama, jer se nije htio živ predati.«¹⁴

U ovom se slučaju radilo o grupi od šest ustanika koja je, izvršujući naredenje političkog komesara sarajevske oblasti, pošla u pravcu Vareša da tamo uz pomoć mjesnih komunisti, simpatizera i radnika minira visoke peći, a potom organizuje partizanski odred u vareškom kraju. Cio pokušaj se, zaista, nesrećno zvršio, jer je grupa na putu bila prokazana i nakon manjeg pripucavanja raspršena. Komunisti Nisim Albahari i Vera Kušec iz sela Banjera kod Visokog bili su uhvaćeni, a Slavko Engli iz Sarajeva i Ismet (Slobodan) Šarić — metalski radnik u Brezi, platili su glavom.

Registrujući pojavu ustanika na svojoj teritoriji Kotarska oblast NDH je 6. avgusta 1941. javila zapovjedništvu Bosanskog divizijskog područja Sarajevo da je oružnička postaja u Gornjoj Vogošći »zatražila od Krilnog zapovjedništva u Sarajevu pojačanje, radi hvatanja ustanika, njih dvadeset na broju koji su se pojavili u ovom kraju«, dok je zapovjednik Četvrte oružničke pukovnije istog dana izvjestio ministra unutrašnjih poslova NDH Artukovića da ustanici »ugrožavaju cijelu njezinu teritoriju«. Opširno opisujući stanje na toj teritoriji, kao i uzroke koji su, po njegovom mišljenju, do njega doveli, ovaj zapovjednik je između ostalog i ovo pisao:

»... Umjesto da se pristupilo otvorenoj borbi s pobunjenicima, tj. s onima koji su se digli na ustanak, pristupilo se uništavanju njihovih sela i

14. Vidi dokument br. 259 u istom Zborniku, str. 575.

ubijanju njihovih porodica, pljački i tome slično, što je imalo za posljedicu da je otpor bivao sve žešći, pa su se pobunjenicima priključili i oni koji na to nisu nikad ni pomišljali.

Situacija je sada slijedeća:

Pobunjenici u svojim rukama drže planine Ilija, Bjelašnica, Sitnica, Trusina, Volujak, a primijećeni su i na planinama Romanija, Jahorina, Zvijezda, odakle vrše prepađe na naše odjele vojske, oružnika i ustaše, oružničke postaje, komunikacije itd.¹⁵

Dijelovi odreda, odnosno Semizovačke čete u formiranju upućeni iz Vlakova u akcije na dvije strane, bili su 7. avgusta primijećeni na pruzi Sarajevo — Mostar, gdje su jedni, kao igmanska grupa, u Zoviku, na rijeci Zujevini, minirali most, istina samo s djelimičnim uspjehom, a drugi, kao semizovačka grupa, na pruzi Sarajevo — Brod nastojali da se približe mostu blizu Jošanice radi njegovog rušenja, što im nije pošlo za rukom. Ovaj drugi vod je, međutim, 9. avgusta uveče, u blizini sela Rakovica, na mjestu zvanom Šamin Gaj, sačekao ustaški kamion napao ga i trojicu ustaša ubio a šest teže ranio.¹⁶ Tom prilikom ustanici su došli do plijena od petnaestak pušaka, nekoliko bombi i nešto puščane municije. Ustaše su za odmazdu odmah preduzeli teške represalije nad stanovništvom Blažuja i Vrela Bosne, na Stupu strijeljali oko četrdeset ljudi, a u selu Rakovici izvršili masovna ubijanja i paljenja kuća. U jednoj su zgradi zatvorili veći broj ljudi i žena ovog sela i sve ih skupa zapalili.

Uz svo ogorčenje to je kod naroda izazvalo i veliku pometnju, a u redovima ustanika dovelo do osipanja i znatne pasivizacije, čemu su znatno doprinijeli i neki prisutni kolebljivi, odnosno duhu i liniji partizanske borbe tuđi elementi. Igmanski je vod s malo ljudi 14. avgusta noću u dva maha ponovio napad na stražu kod željezničkih mostova u Zoviku, ali ni ovaj pokušaj nije dao rezultata, niti je do kraja mjeseca na ovom terenu zabilježen neki značajniji, pomena vrijedan poduhvat.¹⁷

Ni Štab sarajevske oblasti duže vremena nije ništa znao o sudbini odreda na ovom sektoru. Po nalogu rukovodstva iz Sarajeva, Štab je 22. avgusta, i pored svog ranijeg zaključka da zbog dinamike događaja bude na Romaniji i cio na okupu, uputio preko sela Luke na teren Semizovačkog odreda političkoš komesara Hasana Brkića Acu, prethodno se s njim sporazumijevši u pogledu formiranja semizovačkog bataljona, njegovih akcija i njegove organizacije. Taj je bataljon trebalo da ima četiri čete i to: Semizovačku, Rakovičku, Igmansku i Varešku, što je izloženo u pismu Štaba sarajevske oblasti Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 22. avgusta 1941. godine.

Iz sela Vogošće, odakle je 15. avgusta poslao u Sarajevo svoj prvi izvještaj, Hasan Brkić se prebacio preko rijeke Bosne u Vlakovo, u kome se dotle ponovo bilo prikupilo trideset i šest ustanika s deset komunista među njima i s ukupno 25 pušaka.

15. Vidi dokumente br. 244, str. 544 i br. 245, str. 546 u istom Zborniku.

16. O navedenim akcijama ustanika vidi dokumente br. 251 i 253, kao i br. 259 u istom Zborniku, str. 564, 566, 567.

17. Vidi dok. br. 263, str. 587 u istom Zborniku.

Poslije nekoliko dana taj je broj narastao na oko stotinu ljudi od kojih je osamdeset imalo oružje. Uz učešće najistaknutijih boraca iz ovih krajeva i nekih drugova iz Sarajeva i drugih obližnjih gradova, stvorene su Semizovačka i Igmanska četa, kao i jedan manji vod s perspektivom da preraste u Rakovičku četvu. Do donošenja odluke o obrazovanju štaba Semizovačkog bataljona s privremenim sjedištem na Igmanu, u drugoj polovini septembra i nakon toga broj četa i vodova, kao i boraca u njima, bio je u daljem rastu. Isto je tako rasla i njihova aktivnost, prvenstveno na putevima i prugama, što je, uostalom, bio najvažniji zadatak partizana na ovom sektoru, na kome su okupator i ustaška NDH na svaki i najmanji udarac bili veoma osjetljivi. Takvi udarci nizali su se sada jedan za drugim, te su u najvećoj mjeri pregledni iz dokumentacije oružanih snaga, organa vlasti i raznih institucija same ustaške NDH.

Tako je 1. septembra registrovan sukob ustanika (Igmanske čete) s »ophodnjom postaje Pazarić, krila Sarajevo« u selu Drozgometvi, a 2. septembra napad na prugu kod Donje Vogošće. »Na mjestu čina«, kaže se u odgovarajućem izvještaju o ovom napadu, »oštećena je jedna tračnica i kada je naišao teretni vlak broj 161 iz Sarajeva iskočila je lokomotiva i 6 vagona«. Istoga je dana zabilježeno i rušenje velikog drvenog mosta kod Donje Vogošće u Malešićima.¹⁸ Akcije su izvela dva voda Semizovačke čete, od kojih se drugi nakon akcije sukobio s ustašama prilikom njihovoš pokušaja da upadnu u selo Malešići, u čemu su bili suzbijeni, pa je tom prilikom poginuo jedan od najzloglasnijih ustaša iz tog kraja. Prema nekim podacima, Visočki vod Semizovačke čete napao je 2. septembra kralupsku opštinu u Bucima kod Visokog, a Crnovrški je 6. septembra pred zoru s uspjehom izveo još jednu diverziju na pruzi kod Jošanice. Poslije ovih akcija vođene su borbe za odbranu pojedinih sela, jer su vlasti i ustaše, nakon svake od njih, nastavljale s oštrim represalijama. U selu Drozgometvi su, po sopstvenom priznanju, pohvatali preko četrdeset ljudi i strijeljali ih, a veliko selo Crnotinu, sa žitom i stokom, do temelja su spalili. To, međutim, više nije moglo zaustaviti aktivnost ustanika, jer su oni pored manjih borbi, polovinom septembra, na primjer, izvršili nov napad na mostarsku prugu kod Binježeva. O ovom se poduhvatu u izvještaju Štaba Semizovačkog bataljona od 19. septembra 1941. godine Štabu sarajevske oblasti govori da je:

»Akcija izvršena 17. u noći. Dignute su šinje i voz je izletio. Lokomotiva je prevrnuta i potpuno uništena. S njom i dva vagona. Pregledana je cijela kompozicija i našli smo tri vagona žita i jedan vagon piva. Pivo smo bacili u vodu, žito smo pokušali da zapalimo ali nam nije pošlo za rukom jer nismo imali pri ruci benzina. Radi udaljenosti sela nije se mogla pokušati podjela naredu.»

I oružnička postaja Pazarić javila je 18. septembra velikoj župi Vrhbosna u Sarajevu da su u ovoj akciji:

18. Obje akcije su izložene u dokumentu br. 308, objavljen u Zborniku, Tom IV, knj. 1, str. 686.

»Iskočila 3 vagona i lokomotiva između Binježeva i Hadžića, te su dva vagona dignuta, a lokomotiva i preostali vagoni dižu se i pretpostavlja se, da će saobraćaj otpočeti u 7 naveče.«

»...osim toga 6 bandera prerezano. Žrtava nije bilo sem što je povrijeđen vlakovoda i upućen u bolnicu. Vagoni koji su bili natovareni robom obijeni su i sve je pobacano u vodu... Burad s pivom koja su se nalazila u jednom vagonu bačena su takođe u vodu. Druga dva vagona koja su bila natovarena pšenicom pokušali su da ih zapale ali im to nije uspjelo. Poslije toga produžili su put u pravcu Igmāna. Po prilici bilo ih je dvadeset do trideset.«¹⁹

Kako se iz upoređivanja ova dva izvještaja može utvrditi, podaci izneseni s obje strane su saglasni, pa i posljednji podatak o broju partizana učesnika u akciji je tačan, jer u naprijed citiranom izvještaju Štaba Semizovačkog bataljona stoji da Igmanska četa broji trideset i šest partizana i da su svi naoružani. Ovom su akcijom neposredno rukovodili Hasan Brkić, Rato Dugonjić, Manojlo Popić i Stanko (Ervin) Saleberger s bratom Aleksandrom. Ova dva su, kao rezervni oficiri, na nekoliko dana ranije partijskom vezom iz Sarajeva stigli na sektor Igmāna.

Sad već dosta brojna, Crnovrška četa je u noći 22. septembra s oko osamdeset ljudi prvi put upala u Srednje, uništila željezničku stanicu i ured Državne šumarije, oštetila željezničku prugu u dužini od 50 metara, presjekla 30 telefonskih stubova i zaplijenila nešto oružja, opreme i novca, kako to zapovjedništvo Četvrte oružničke pukovnije 2. oktobra 1941. u svom izvještaju detaljno nabraja.²⁰ Šumsko industrijsko preduzeće »Ozren« iz Srednjeg poslalo je kotarskoj oblasti obavještenje da je tom prilikom napadnuta i pilana i da je ista onesposobljena za rad jedan do dva mjeseca,²¹ što takođe konstatuje i ravnateljstvo rudnika »Bosnija« u Semizovcu, navodeći u svom tjednom izvještaju, pored ostalog, kako su ustanici »iz industrijskog kolosjeka pustili niz prugu jedan vagon natovaren daskom koji se je izvnuo između Srednjeg i Ljubine i počinio mnogo kvara na pruzi.«²²) Iz istih se izvora saznaje da se borci ove čete nisu ni na tome zaustavili. »Drugi napadaj dva dana nakon toga«, piše ravnateljstvo rudnika »Bosnija«, »izvršili su na voz koji je pošao iz Semizovca prema Ivančiću: voz su opljačkali i zadnji dio voza koji je pozadi imao lokomotivu pustili su pod punom parom i bez osoblja niz prugu koji se je survao na trećem kilometru od Semizovca...«. Ravnateljstvo državnih rudarskih poduzeća Sarajevo u jednom drugom izvještaju od 3. oktobra 1941. (pod br. 2099/41), još dodaje da su: »Željezničke partije koje su 24. i 25. te 26. 9. pokušale popraviti razvaljenu prugu otjerane u šumu i oduzet im je sav alat«.

Na svom sektoru Igmanci su do kraja septembra još pet puta napadali prugu Sarajevo — Mostar. Oni su 23. septembra pušćanom vatrom tukli stražu na željezničkom mostu u Zoviku, dva dana prije

19. Vidi isti Zbornik, dok. br. 324, str. 746.

20. Vidi Zbornik, Tom IV, knj. 2, dok. br. 96, str. 239.

21. Zbornik, Tom IV, knj. 1, dok. 330, str. 755.

22. Neobjavljen izvještaj Ravnateljstva rudnika »Bosnija« u Semizovcu, br. 2069/41. od 21. rujna 1941.

toga napali brzi voz koji se kretao od Mostara za Sarajevo, a dva dana poslije upali u željezničku stanicu Tarčin, zauzeli je i u njoj razoružali posadu od desetak domobrana i žandarma, demolirali stanicu uz njihovo učešće i zapalili mašacine s 850 litara benzina.

Nakon tri dana, 28. septembra, pojavili su se na istoj pruzi sad između stanice Blažuj i željezničkog mosta na rijeci Zujevini, tu presjekli sedam telefonskih stubova i u sukobu ranili četiri domobrana, a 30. septembra između Blažuja i Zovika raskinuli prugu usljed čega su iz kompozicije jednog teretnog voza iskočila tri vagona.

Na desnoj strani rijeke Bosne, Crnovršani su 27. septembra likvidirali žandarmerijsku stanicu i opštinski ured Okruglicu. Tu su oni zarobili komandira stanice s više pušaka. Nakon toga pristupili su konačnom formiranju svoje, Crnovrške čete. U međuvremenu je spaljena od strane jednog voda Romanijaca i obližnja žandarmerijska stanica Ozren. Dvadeset devetog i 30. septembra oštećena je telefonska linija i pruga Podlugovi — Vareš kod Pajtov Hana i ista pruga između Braze i Vareša u dužini od 50 metara.²³⁾

Tridesetog septembra vođene su borbe s više kolona domobrana i žandarma na pravcu od Sarajeva preko Vučje Luke do Ozrena i u međurečju Ljubine i Vogošće za pojedina sela, kao i istaknute položaje na tom pojasu — Crni vrh i Motku. Zapovjedništvo Četvrtе oružničke pukovnije bilježi da je ova akcija bila preduzeta »radi čišćenja terena od pobunjenika« i da ih je tom prilikom sedam ubijeno, jedan živ uhvaćen, a da broj ranjenih nije poznat. Takođe ništa ne govori o vlastitim gubicima. Ali mu je bilo poznato da je zaplijenjeno dosta robe, sitne i krupne stoke od naroda.

Ustanci su međutim, istog dana izvršili napad na rudnik mangana u Podrolu kod Čevljanovića, a sutradan, 1. oktobra, demonstrativno napali Semizovac, čuvan od jedne satnije domobrana i žandarma.

Zbog toga se uprava rudnika »Bosnija« žali Ravnateljstvu državnih rudarskih poduzeća Sarajevo kako je potjera vojske od 30. septembra ostala bez rezultata, jer da se »u neposrednoj blizini Semizovca niz vodu kao i uzvodno rijeke Bosne vrše skoro svaku noć napadi na prugu«, a »promet na rudniku obustavljen je 1. listopada 1941. Obustava će trajati dok traje opasnost«. Spomenuto ravnateljstvo je tajnim aktom od 8. oktobra 1941. izvijestilo svoje ministarstvo u Zagrebu da ta opasnost neće biti kratkotrajna. U prilogu akta ono mu je dostavilo »izvještaj o nesigurnom stanju na rudniku mangana u Čevljanovićima«, i pisalo da je »željeznička pruga Semizovac — Čevljanovići obustavila teretni i osobni saobraćaj, pa je s time za sada i otprema manganske rude obustavljena«, i pored toga što je »rudniku izdata narudžba na 250 tona rude za firmu La Dalmatienne«.²⁴⁾

23. Navedene akcije registrovane su u odgovarajućim izvještajima, kako se vidi iz dokumenata br. 329 u Zborniku, Tom IV, knj. 1, str. 752 i dok. br. 96 u Zborniku, Tom IV, knj. 2 str. 242—244.

24. Podaci su uzeti iz neobjavljenih izvještaja uprave rudnika »Bosnija« i »Ravnateljstva državnih rud. poduzeća« Sarajevo.

Usljed svega toga ni zapovjedništvu Četvrte oružničke pukovnije u Sarajevu nije bilo teško doći do zaključka da je »područje kotara Visoko posljednjih dana takođe ugroženo« od ustanika, što se vidi iz njegovog pregleda situacije za treći dio mjeseca septembra 1941. a što je potpuno odšovaralo i stvarnom stanju na samom tom području.²⁵⁾

Iako u septembru formirani Semizovački bataljon — zbog velike prostorne udaljenosti između pojedinih njegovih jedinica — nije mogao praktično kao cjelina nastupati na ovom području, ipak se ovdje ispoljavala sve intenzivnija aktivnost sada znatno uvećanog broja samostalnih četa. Krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1941. pored brojno ojačanih četa — Semizovačke, Igmanske i Crnovrške, postojale su i djelovale Visočka i Nahorevska, kao i nekoliko novih, u međuvremenu obrazovanih, samostalnih vodova. Brojnost ustanika i partizanskih jedinica je u svakodnevnom rastu, a njihova aktivnost i njihovi rezultati, uz postojanje i ostalih nužnih preduslova, stvorili su realnu mogućnost da se i ovdje može prići obrazovanju većih oružanih borbenih formacija.

Kraj mjeseca septembra 1941. općenito obilježava završetak prve etape oružanog ustanka. Uspješno pokrenut i organizovan u njegovoj početnoj fazi i na ovom sektoru, ustanak će se još snažnije razvijati u narednim mjesecima na teritoriji cijele sarajevske oblasti, naročito u svim najvažnijim ovdje razmatranim njenim sektorima.

***

U početnoj fazi razvitka ustanka u Bosni i Hercegovini zabilježeni su raznoliki oblici ustaničkih oružanih borbenih formacija u pojedinim krajevima. U Bosanskoj Krajini se, na primjer, istovremeno srećemo s ustaničkim grupama nejednake veličine negdje pod imenom partizanskih a negdje gerilskih odreda. Takozvani štab čete za Bosansku Krajinu formiran je (pod komandom Koste Nada) krajem avgusta 1941. od četiri partizanska odreda. Partizanskim odredima su na Kozari smatrane pojedine prve ustaničke čete. U sarajevskoj oblasti, kako je već poznato, u tri odvojena sektora obrazovane su tri samostalne partizanske čete, a jedna od njih — Romanijska četa, bila je raspoređena u šest, odnosno osam desetina (svaka jačine 10 — 15 pušaka) koje su i same u prvo vrijeme nazivane odredima.

S porastom broja organizovanih ustaničkih snaža, kao oružane formacije uporedo s odredima, najčešće se pojavljuju bataljoni i brigade, ali ne uvijek u smislu onog što će ti pojmovi značiti kasnije, nego se radilo o »bataljonu gerilskih odreda« za Glamoč, na primjer, ili o »brigadi nacionalno-oslobodilačkih odreda« na sektoru Drvara. Na Romaniji je bilo predloženo formiranje prvog partizanskog puka. Rukovodstvo u Sarajevu je početkom septembra 1941. odlučilo da se svugdje pređe na stvaranje brigada, pa je izdato i jedno naređenje štaba »Bo-

25. Vidi Zbornik. Tom IV. knj. 2. dok. br. 96. str. 241.

Prva partizanska bolnica na Romaniji (Bijele vode, septembar 1941. g.)

sansko-hercegovačke brigade narodnooslobodilačke partizanske vojske s potpisom Rade (Hamovića) od 6. septembra 1941. godine za izvršenje reorganizacije jedinica. Iz sadržaja jednog drugog dokumenta potpisanog od komandanta sarajevske oblasti — Slobodana Principa Selje, može se zaključiti da su ove brigade bile zamišljene kao krupne teritorijalne vojne formacije.²⁶⁾

Šarolikost i mnogobrojnost oblika oružanih formacija — i pored postojanja uputstava Glavnog štaba NO partizanskih odreda Jugoslavije od 10. avgusta 1941 — bila je posebno karakteristična u Bosni i Hercegovini. Ona se, u osnovi, mogla uzeti kao dokaz i odraz složenih opštih prilika — u kojima se valjalo nositi i s jakim izraženim elementima stihijnosti — u prvoj fazi, a naročito u prvim danima oružanog ustanka.

Sumirajući bogata iskustva stečena u prvim mjesecima borbe, savjetovanje u Vrhovnom štabu, održano 26. septembra 1941. u Stolicama kod Krupnja u zapadnoj Srbiji, pored ostalih značajnih mjera i zaključaka donijelo je i odluku o jedinstvenim oblicima borbenih oružanih formacija u cijeloj Jugoslaviji. Pored postojećeg rukovodstva ustanka za cijelu zemlju, Vrhovnog štaba, obrazovani su i glavni štabovi za pojedine nacionalne pokrajine u kojima su kao osnovne oružane formacije predviđeni isključivo čvrsto organizovani NO partizanski odredi.²⁷⁾

26. Ova dva dokumenta objavljena su u Zborniku, Tom IV, knj. 1, na stranicama 210 i 226.

27. Vidi Obavještenje Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu od 19. oktobra 1941. godine potčinjenim štabovima o zaključcima vojnog savjetovanja u Stolicama — Zbornik, Tom IV, knj. 2, dok. broj 37, str. 103.

Poslije Savjetovanja u Stolicama, Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, s komandantom Svetozarom Vukmanovićem Tempom i političkim komesarom Rodoljubom Čolakovićem, predvidio je u okviru realizacije donesenih odluka, formiranje ukupno deset NO partizanskih odreda na svojoj teritoriji. U sarajevskoj oblasti, koja biva ukinuta, stvaraju se tokom mjeseca oktobra u njena tri sektora — tri jaka partizanska odreda.

Na Romaniji je — od Romanijskog bataljona s 5 četa, Mokranjskog bataljona takođe s 5 četa i Rogatičkog s 4 čete — 5. oktobra 1941. obrazovan NO partizanski odred »Romanija« pod komandom Slaviše Vajnere Čiče i političkog komesara Pavla Goranina Ilije. Ranija brigada u procesu organizovanja na sektoru Jahorine i Trebevića preformirana je krajem oktobra u Kalinovački NOP odred, s komandantom Radom Hamovićem i političkim komesarom Borišom Kovačevićem Šćepanom. Poslije oslobođenja Trnova, početkom novembra 1941, ovaj odred ima Trebevički, Kijevski, Zagorski i Trnovski bataljon. U sastav ovog odreda ušla je i Igmanska četa. U rejonu Semizovca, Vareša i Olova, stvoren je, sredinom oktobra, NO partizanski odred »Zvijezda«, čiji je prvi komandant Ervin Salcberger Stanko, zatim Oskar Damon Jovo i najzad Milorad Novosel, a politički komesar za sve vrijeme — Hasan Brkić Aco. Od raspoloživih četa odred formira 3 bataljona — Crnovrški, Vareški i Nišićki bataljon.

Po svom obrazovanju, sva tri partizanska odreda vode još odlučnije borbe i preduzimaju planski usmjerene akcije i njihovi se raniji, dijelom već povezani sektori iz dana u dan sve više sada pretvaraju u jednu prostranu, neprekinutu i jedinstvenu oslobođenu teritoriju. Rasporedom svojih jedinica odred »Zvijezda« je kontrolisao prostoriju sjeverozapadno i sjeverno od Sarajeva niz rijeku Bosnu do Visokog i od Podlugova preko planine Zvijezde i Ozrena do Vareša i Olova, povezujući se na Crijevoljskom i na Vučjoj Luci s jedinicama odreda »Romanija«. Prostor Romanijskog odreda širio se odatle do rijeke Krivaje na sjever, do Drine na istok i na jug do padina Jahorine. Teren omeđen planinom Jahorinom i Treskavicom, Trebevićem i Bjelašnicom do pruge Sarajevo — Mostar, bio je pod kontrolom Kalinovičkog NO partizanskog odreda.

Opisani položaj ovih odreda — što i letimičan uvid na karti dokazuje — praktično je predstavljao oblik okruženja samog Sarajeva, okruženja u kome je ostao otvoren jedan jedini, često takođe ugroženi izlaz iz grada, i to — u pravcu zapada.

Nekoliko bataljona ovih odreda držali su svoje jedinice rasporedene u najbližoj okolini i sve su češće izvodili operacije na periferiji Sarajeva. Crnovrški bataljon odreda »Zvijezda«, na primjer, jednim je svojim dijelom operisao iznad Rajlovca i Reljeva, jednu je četu držao na položaju Crni vrh, a jednu, Nahorevsku, na Skakavcu — sve u udaljenosti od kojih 8 — 10 kilometara zračne linije od teritorije grada. Mokranjski bataljon Romanijskoš odreda smjestio je jednu svoju četu na Crijevoljskom iznad Sarajeva, a pojedine svoje dijelove oko Vuče

Luke, zatim, istočno od Buloga do Pala. Trebevički bataljon Kalinovičkog odreda, kontrolišući prostor Pale — Trebević — Vojkovići, spuštao se niz padine Trebevića do višegradske pruge i do samog predgrada Sarajeva — Kovačica.

Tako u jesen 1941. godine, oko Sarajeva nastaje jedna specifična, a za okupatora i vlast NDH komplikovana i veoma opasna situacija.²⁸

RÉSUMÉ

LES PREMIÈRES ACTIONS DES INSURGÉS DE L'AN 1941. AUX ENVIRONS DE SARAJEVO

C'est en juillet 1941, ce même mois où le Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie avait pris la décision historique d'organiser un soulèvement national général, que s'engageaient les premiers combats, dans de nombreuses contrées de la Yougoslavie, entre les insurgés et la force armée des occupants fascistes et de leurs aides.

En Bosnie-Herzégovine le soulèvement commença le 27 juillet par la libération de la ville de Drvar et par de nombreuses attaques des insurgés dans la Bosanska Krajina. Conformément aux décisions du Comité Provincial du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Bosnie-Herzégovine, prises à Sarajevo le 13 juillet 1941, les luttes et les opérations dans les régions de Sarajevo et de Tuzla commencèrent vers la fin juillet et au cour du mois d'août. Dans l'Herzégovine orientale, elles avaient commencé avant cette période déjà, avec la participation partielle des communistes.

28. Pored podataka iz već navedenih, kao i drugih izvora, za ovaj mi je rad noslužila i sljedeća građa i literatura:

— Stenografske bilješke organizatora ustanka za odred »Zvijezda« i Stenografske bilješke učesnika u ustanku za Kalinovik, Jahorinu i Trebević, rađene 1951. godine u CK KPBiH;

— Radovi — sjećanja organizatora ustanka u sarajevskoj oblasti Svetozara Vukmanovića Temca, Gruie Novakovića, Slobodana Kezunovića, Danila Štake, Dane Olbine i drugih, objavljeni u knjizi »Četrdeset godina«, sveska 5, 6 i 7, izdanje Kulture, Beograd, 1960. god.;

— Sjećanja Pere Kosorića, Nisima Albaharija, dr Vere Kušec i Šćepana Klarića objavljena u sarajevskom »Oslobođenju« 1961. i 1962. godine;

— Sjećanja na prve dane ustanka i na borbe NOP odreda »Zvijezda« od Vase Radića, objavljena u brojevima 13—18, lista »Liv« — Ilijaš, 1961. godine;

— Radovi A. Sarajlića o ustanku na Romaniji objavljeni u Godišnjaku istorijskog društva BiH 1961. odnosno u V. ist. glasniku br. 1, Beograd 1952. godine.

NAPOMENA

U nekim od korištenih dokumenata iz protivničkih izvora, ustanici, odnosno partizani se negdje oslovljavaju pobunjenicima, negdje ustanicima ili komunistima, a veoma često četnicima ili, pak, četničko-komunističkim bandama, o čemu je dato odgovarajuće objašnjenje od strane Redakcije Zbornika u kome su oni i objavljeni.

Sve, međutim, izložene akcije ustanika u prvim mjesecima, izvršene su pod rukovodstvom partizanskih organizatora ustanka, što se u tekstu vidi, zbog čega su u njemu mjestimično i vršena upoređenja podataka suprotnog porijekla.

Dans la région de Sarajevo, dont il a été traité a part dans le présent article, trois compagnies d'insurgés ont été créées sur l'ordre de l'état-major régional: celles de Romanija, de Trebević et de Semizovac. Le succès de l'organisation, de l'affermissement et de l'activité de ces compagnies dépendait de beaucoup de la situation générale, et surtout du degré de l'influence que le Parti Communiste de Yougoslavie avait déjà acquise sur le terrain. Les plus grands succès ont été obtenus à la Romanija, où presque tous les jours de nombreuses escarmouches avaient lieu, avec une participation du peuple de plus en plus massive. C'est pourquoi on arriva à former, le 18 août 1941, le bataillon de Romanija, commandé par Slaviša Vajner Čiča et ayant pour commissaire politique Pavle Goranin-Ilija. A la fin du mois suivant ce bataillon disposait de dix compagnies et de trois sections indépendantes, d'une force totale de 1280 combattants armés.

Les conditions de l'organisation du soulèvement étant plus compliquées dans le secteur de la Jahorina et du Trebević, l'état-major de la région de Sarajevo y envoya, à titre d'aide, une escouade des partisans de la Romanija, sous le commandement de Pero Kcsorić. Après la liquidation efficace de la garnison ennemie dans le chalet des officiers à la Jahorina et une suite d'autres succès, on forma le bataillon partisan de Trebević comptant quatre compagnies: il fut commandé par Miladin Radčević et son commissaire politique fut Feliks-Srećko Goranin.

Dans le secteur de Semizovac et de l'Igman, où, pour de nombreuses raisons, les conditions objectives pour un soulèvement se développant avec succès étaient des plus défavorables, les organisateurs du soulèvement ont vaincu de nombreuses difficultés et, au cours du mois de septembre, ont formé le bataillon de Semizovac. Ce dernier n'a toutefois pu, en raison des grandes distances entre ses unités, fonctionner comme un tout dans son secteur.

A la fin du mois de septembre et dans la première moitié d'octobre 1941, les forces insurgées dans les trois secteurs de la région de Sarajevo — en dépit de toutes les contre-mesures des occupants et des oustachas et de leurs représailles contre la population sans armes — avaient tellement augmenté que toutes les conditions nécessaires à crée des formations insurrectionnelles de combat plus importantes avaient mûri. Lors de la consultation avec le Grand Quartier Général et le commandant suprême Tito, qui eut lieu le 26 septembre 1941 à Stolice près de Krupanj (en Serbie), il fut décidé que ce soient des détachements partisans de libération nationale ayant une organisation ferme. D'après les décisions de cette consultation, on forma également des quartiers généraux nationaux pour certaines régions. C'est ainsi que fut créé, entre autres, le quartier général pour la Bosnie-Herzégovine, qui réorganisa ses unités en dix grands détachements partisans. Dans l'ancienne région de Sarajevo furent formés les détachements partisans de libération nationale portant les noms de Romanija, de Kalinovik et de Zvijezda, comptant de trois à quatre bataillons chacun.

Ces détachements encerclaient fermement Sarajevo, la ville principale de Bosnie-Herzégovine, à laquelle il ne restait qu'une issue — libre celle de la direction ouest. Certains bataillons et tous les trois détachements occupaient des positions et opéraient à la proximité immédiate de la ville, exécutant souvent des opérations et des attaques à sa périphérie même.

De cette manière, en automne 1941, une situation spécifique se présentait autour de Sarajevo, situation très compliquée et dangereuse pour les occupants et les autorités de l'Etat Indépendant Croate qui s'y trouvaient.

Luke, zatim, istočno od Buloga do Pala. Trebevički bataljon Kalinovičkog odreda, kontrolišući prostor Pale — Trebević — Vojkovići, spuštao se niz padine Trebevića do višegradske pruge i do samog predgrada Sarajeva — Kovačića.

Tako u jesen 1941. godine, oko Sarajeva nastaje jedna specifična, a za okupatora i vlast NDH komplikovana i veoma opasna situacija.²⁸

RÉSUMÉ

LES PREMIÈRES ACTIONS DES INSURGÉS DE L'AN 1941. AUX ENVIRONS DE SARAJEVO

C'est en juillet 1941, ce même mois où le Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie avait pris la décision historique d'organiser un soulèvement national général, que s'engageaient les premiers combats, dans de nombreuses contrées de la Yougoslavie, entre les insurgés et la force armée des occupants fascistes et de leurs aides.

En Bosnie-Herzégovine le soulèvement commença le 27 juillet par la libération de la ville de Drvar et par de nombreuses attaques des insurgés dans la Bosanska Krajina. Conformément aux décisions du Comité Provincial du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Bosnie-Herzégovine, prises à Sarajevo le 13 juillet 1941, les luttes et les opérations dans les régions de Sarajevo et de Tuzla commencèrent vers la fin juillet et au cours du mois d'août. Dans l'Herzégovine orientale, elles avaient commencé avant cette période déjà, avec la participation partielle des communistes.

28. Pored podataka iz već navedenih, kao i drugih izvora, za ovaj mi je rad poslužila i sljedeća građa i literatura:

— Stenografske bilješke organizatora ustanka za odred »Zvijezda« i Stenografske bilješke učesnika u ustanku za Kalinovič, Jahorinu i Trebević, radene 1951. godine u CK KPBiH;

— Radovi — sjećanja organizatora ustanka u sarajevskoj oblasti Svetozara Vukmanovića Tempa, Gruje Novakovića, Slobodana Kezunovića, Danila Štaka, Dane Olbine i drugih, objavljeni u knjizi »Četrdeset godina«, sveska 5, 6 i 7, izdanje Kulture, Beograd, 1960. god.;

— Sjećanja Pere Kosorića, Nisima Albaharija, dr Vere Kušec i Šćepana Klarića objavljena u sarajevskom »Oslobodenju« 1961. i 1962. godine;

— Sjećanja na prve dane ustanka i na borbe NOP odreda »Zvijezda« od Vase Radića, objavljena u brojevima 13—18, lista »Liv« — Ilijaš, 1961. godine;

— Radovi A. Sarajlića o ustanku na Romaniji objavljeni u Godišnjaku istorijskog društva BiH 1961, odnosno u V. ist. glasniku br. 1, Beograd 1952. godine.

NAPOMENA

U nekim od korištenih dokumenata iz protivničkih izvora, ustanici, odnosno partizani se negdje oslovljavaju pobunjenicima, negdje ustanicima ili komunistima, a veoma često četnicima ili, pak, četničko-komunističkim bandama, o čemu je dato odgovarajuće objašnjenje od strane Redakcije Zbornika u kome su oni i objavljeni.

Sve, međutim, izložene akcije ustanika u prvim mjesecima, izvršene su pod rukovodstvom partizanskih organizatora ustanka, što se u tekstu vidi, zbog čega su u njemu mjestimično i vršena upoređenja podataka suprotnog porijekla.

Dans la région de Sarajevo, dont il a été traité a part dans le présent article, trois compagnies d'insurgés ont été créées sur l'ordre de l'état-major régional: celles de Romanija, de Trebević et de Semizovac. Le succès de l'organisation, de l'affermissement et de l'activité de ces compagnies dépendait de beaucoup de la situation générale, et surtout du degré de l'influence que le Parti Communiste de Yougoslavie avait déjà acquise sur le terrain. Les plus grands succès ont été obtenus à la Romanija, où presque tous les jours de nombreuses escarmouches avaient lieu, avec une participation du peuple de plus en plus massive. C'est pourquoi on arriva à former, le 18 août 1941, le bataillon de Romanija, commandé par Slaviša Vajner Čiča et ayant pour commissaire politique Pavle Goranin-Ilija. A la fin du mois suivant ce bataillon disposait de dix compagnies et de trois sections indépendantes, d'une force totale de 1280 combattants armés.

Les conditions de l'organisation du soulèvement étant plus compliquées dans le secteur de la Jahorina et du Trebević, l'état-major de la région de Sarajevo y envoya, à titre d'aide, une escouade des partisans de la Romanija, sous le commandement de Pero Kcsorić. Après la liquidation efficace de la garnison ennemie dans le chalet des officiers à la Jahorina et une suite d'autres succès, on forma le bataillon partisan de Trebević comptant quatre compagnies; il fut commandé par Miladin Radcjević et son commissaire politique fut Feliks-Srećko Goranin.

Dans le secteur de Semizovac et de l'Igman, où, pour de nombreuses raisons, les conditions objectives pour un soulèvement se développant avec succès étaient des plus défavorables, les organisateurs du soulèvement ont vaincu de nombreuses difficultés et, au cours du mois de septembre, ont formé le bataillon de Semizovac. Ce dernier n'a toutefois pu, en raison des grandes distances entre ses unités, fonctionner comme un tout dans son secteur.

A la fin du mois de septembre et dans la première moitié d'octobre 1941, les forces insurgées dans les trois secteurs de la région de Sarajevo — en dépit de toutes les contre-mesures des occupants et des oustachas et de leurs représailles contre la population sans armes — avaient tellement augmenté que toutes les conditions nécessaires à crée des formations insurrectionnelles de combat plus importantes avaient mûri. Lors de la consultation avec le Grand Quartier Général et le commandant suprême Tito, qui eut lieu le 26 septembre 1941 à Stolice près de Krupanj (en Serbie), il fut décidé que ce soient des détachements partisans de libération nationale ayant une organisation ferme. D'après les décisions de cette consultation, on forma également des quartiers généraux nationaux pour certaines régions. C'est ainsi que fut créé, entre autres, le quartier général pour la Bosnie-Herzégovine, qui réorganisa ses unités en dix grands détachements partisans. Dans l'ancienne région de Sarajevo furent formés les détachements partisans de libération nationale portant les noms de Romanija, de Kalinovik et de Zvijezda, comptant de trois à quatre bataillons chacun.

Ces détachements encerclaient fermement Sarajevo, la ville principale de Bosnie-Herzégovine, à laquelle il ne restait qu'une issue — libre celle de la direction ouest. Certains bataillons et tous les trois détachements occupaient des positions et opéraient à la proximité immédiate de la ville, exécutant souvent des opérations et des attaques à sa périphérie même.

De cette manière, en automne 1941, une situation spécifique se présentait autour de Sarajevo, situation très compliquée et dangereuse pour les occupants et les autorités de l'Etat Indépendant Croate qui s'y trouvaient.

Luke, zatim, istočno od Buloga do Pala. Trebevički bataljon Kalinovičkog odreda, kontrolišući prostor Pale — Trebević — Vojkovići, spuštao se niz padine Trebevića do višegradske pruge i do samog predgrada Sarajeva — Kovačića.

Tako u jesen 1941. godine, oko Sarajeva nastaje jedna specifična, a za okupatora i vlast NDH komplikovana i veoma opasna situacija.²⁸

RÉSUMÉ

LES PREMIÈRES ACTIONS DES INSURGÉS DE L'AN 1941. AUX ENVIRONS DE SARAJEVO

C'est en juillet 1941, ce même mois où le Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie avait pris la décision historique d'organiser un soulèvement national général, que s'engageaient les premiers combats, dans de nombreuses contrées de la Yougoslavie, entre les insurgés et la force armée des occupants fascistes et de leurs aides.

En Bosnie-Herzégovine le soulèvement commença le 27 juillet par la libération de la ville de Drvar et par de nombreuses attaques des insurgés dans la Bosanska Krajina. Conformément aux décisions du Comité Provincial du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Bosnie-Herzégovine, prises à Sarajevo le 13 juillet 1941, les luttes et les opérations dans les régions de Sarajevo et de Tuzla commencèrent vers la fin juillet et au cours du mois d'août. Dans l'Herzégovine orientale, elles avaient commencé avant cette période déjà, avec la participation partielle des communistes.

28. Pored podataka iz već navedenih, kao i drugih izvora, za ovaj mi je rad poslužila i sljedeća građa i literatura:

— Stenografske bilješke organizatora ustanka za odred »Zvijezda« i Stenografske bilješke učesnika u ustanku za Kalinovići, Jahorinu i Trebević, radene 1951. godine u CK KPBiH;

— Radovi — sjećanja organizatora ustanka u sarajevskoj oblasti Svetozara Vukmanovića Tempa, Gruže Novakovića, Slobodana Kezunovića, Danila Štaka, Dane Olbine i drugih, objavljeni u knjizi »Četrdeset godina«, sveska 5, 6 i 7, izdanje Kulture, Beograd, 1960. god.;

— Sjećanja Pere Kosorića, Nisima Albaharija, dr Vere Kušec i Šćepana Klarića objavljena u sarajevskom »Oslobodenju« 1961. i 1962. godine;

— Sjećanja na prve dane ustanka i na borbe NOP odreda »Zvijezda« od Vase Radića, objavljena u brojevima 13—18, lista »Liv« — Ilijaš, 1961. godine;

— Radovi A. Sarajlića o ustanku na Romantiji objavljeni u Godišnjaku istorijskog društva BiH 1961, odnosno u V. ist. glasniku br. 1, Beograd 1952. godine.

NAPOMENA

U nekim od korištenih dokumenata iz protivničkih izvora, ustanici, odnosno partizani se negdje oslovljavaju pobunjenicima, negdje ustanicima ili komunistima, a veoma često četnicima ili, pak, četničko-komunističkim bandama, o čemu je dato odgovarajuće objašnjenje od strane Redakcije Zbornika u kome su oni i objavljeni.

Sve, međutim, izložene akcije ustanika u prvim mjesecima, izvršene su pod rukovodstvom partizanskih organizatora ustanka, što se u tekstu vidi, zbog čega su u njemu mjestimično i vršena upoređenja podataka suprotnog porijekla.

Dans la région de Sarajevo, dont il a été traité a part dans le présent article, trois compagnies d'insurgés ont été créées sur l'ordre de l'état-major régional: celles de Romanija, de Trebević et de Semizovac. Le succès de l'organisation, de l'affermissement et de l'activité de ces compagnies dépendait de beaucoup de la situation générale, et surtout du degré de l'influence que le Parti Communiste de Yougoslavie avait déjà acquise sur le terrain. Les plus grands succès ont été obtenus à la Romanija, où presque tous les jours de nombreuses escarmouches avaient lieu, avec une participation du peuple de plus en plus massive. C'est pourquoi on arriva à former, le 18 août 1941, le bataillon de Romanija, commandé par Slaviša Vajner Čiča et ayant pour commissaire politique Pavle Goranin-Ilija. A la fin du mois suivant ce bataillon disposait de dix compagnies et de trois sections indépendantes, d'une force totale de 1280 combattants armés.

Les conditions de l'organisation du soulèvement étant plus compliquées dans le secteur de la Jahorina et du Trebević, l'état-major de la région de Sarajevo y envoya, à titre d'aide, une escouade des partisans de la Romanija, sous le commandement de Pero Kosorić. Après la liquidation efficace de la garnison ennemie dans le chalet des officiers à la Jahorina et une suite d'autres succès, on forma le bataillon partisan de Trebević comptant quatre compagnies; il fut commandé par Miladin Radojević et son commissaire politique fut Feliks-Srećko Goranin.

Dans le secteur de Semizovac et de l'Igman, où, pour de nombreuses raisons, les conditions objectives pour un soulèvement se développant avec succès étaient des plus défavorables, les organisateurs du soulèvement ont vaincu de nombreuses difficultés et, au cours du mois de septembre, ont formé le bataillon de Semizovac. Ce dernier n'a toutefois pu, en raison des grandes distances entre ses unités, fonctionner comme un tout dans son secteur.

A la fin du mois de septembre et dans la première moitié d'octobre 1941, les forces insurgées dans les trois secteurs de la région de Sarajevo — en dépit de toutes les contre-mesures des occupants et des oustachas et de leurs représailles contre la population sans armes — avaient tellement augmenté que toutes les conditions nécessaires à la création de formations insurrectionnelles de combat plus importantes avaient mûri. Lors de la consultation avec le Grand Quartier Général et le commandant suprême Tito, qui eut lieu le 26 septembre 1941 à Stolice près de Krupanj (en Serbie), il fut décidé que ce soient des détachements partisans de libération nationale ayant une organisation ferme. D'après les décisions de cette consultation, on forma également des quartiers généraux nationaux pour certaines régions. C'est ainsi que fut créé, entre autres, le quartier général pour la Bosnie-Herzégovine, qui réorganisa ses unités en dix grands détachements partisans. Dans l'ancienne région de Sarajevo furent formés les détachements partisans de libération nationale portant les noms de Romanija, de Kalinovik et de Zvijezda, comptant de trois à quatre bataillons chacun.

Ces détachements encerclaient fermement Sarajevo, la ville principale de Bosnie-Herzégovine, à laquelle il ne restait qu'une issue — libre celle de la direction ouest. Certains bataillons et tous les trois détachements occupaient des positions et opéraient à la proximité immédiate de la ville, exécutant souvent des opérations et des attaques à sa périphérie même.

De cette manière, en automne 1941, une situation spécifique se présentait autour de Sarajevo, situation très compliquée et dangereuse pour les occupants et les autorités de l'Etat Indépendant Croate qui s'y trouvaient.

Luke, zatim, istočno od Buloga do Pala. Trebevički bataljon Kalinovičkog odreda, kontrolišući prostor Pale — Trebević — Vojkovići, spuštao se niz padine Trebevića do višegradske pruge i do samog predgrada Sarajeva — Kovačića.

Tako u jesen 1941. godine, oko Sarajeva nastaje jedna specifična, a za okupatora i vlast NDH komplikovana i veoma opasna situacija.²⁸

RÉSUMÉ

LES PREMIÈRES ACTIONS DES INSURGÉS DE L'AN 1941. AUX ENVIRONS DE SARAJEVO

C'est en juillet 1941, ce même mois où le Comité Central du Parti Communiste de Yougoslavie avait pris la décision historique d'organiser un soulèvement national général, que s'engageaient les premiers combats, dans de nombreuses contrées de la Yougoslavie, entre les insurgés et la force armée des occupants fascistes et de leurs aides.

En Bosnie-Herzégovine le soulèvement commença le 27 juillet par la libération de la ville de Drvar et par de nombreuses attaques des insurgés dans la Bosanska Krajina. Conformément aux décisions du Comité Provincial du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Bosnie-Herzégovine, prises à Sarajevo le 13 juillet 1941, les luttes et les opérations dans les régions de Sarajevo et de Tuzla commencèrent vers la fin juillet et au cour du mois d'août. Dans l'Herzégovine orientale, elles avaient commencé avant cette période déjà, avec la participation partielle des communistes.

28. Pored podataka iz već navedenih, kao i drugih izvora, za ovaj mi je rad noslužila i slijedeća građa i literatura:

— Stenografske bilješke organizatora ustanka za odred »Zvijezda« i Stenografske bilješke učesnika u ustanku za Kalinovik, Jahorinu i Trebević, radene 1951. godine u CK KPBiH;

— Radovi — sjećanja organizatora ustanka u sarajevskoj oblasti Svetozara Vukmanovića Tempa, Gruje Novakovića, Slobodana Kezunovića, Danila Štake, Dane Olbine i drugih, objavljeni u knjizi »Četrdeset godina«, sveska 5, 6 i 7, izdanje Kulture, Beograd, 1960. god.;

— Sjećanja Pere Kosorića, Nisima Albaharija, dr Vere Kušec i Šećepana Klarića objavljena u sarajevskom »Oslobodenju« 1961. i 1962. godine;

— Sjećanja na prve dane ustanka i na borbu NOP odreda »Zvijezda« od Vase Radića, objavljena u brojevima 13—18, lista »Liv« — Ilijaš, 1961. godine;

— Radovi A. Sarajlića o ustanku na Romaniji objavljeni u Godišnjaku istorijskog društva BiH 1961, odnosno u V. ist. glasniku br. 1, Beograd 1952. godine.

NAPOMENA

U nekim od korištenih dokumenata iz protivničkih izvora, ustanici, odnosno partizani se negdje oslovljavaju pobunjenicima, negdje ustanicima ili komunistima, a veoma često četnicima ili, pak, četničko-komunističkim bandama, o čemu je dato odgovarajuće objašnjenje od strane Redakcije Zbornika u kome su oni i objavljeni.

Sve, međutim, izložene akcije ustanika u prvim mjesecima, izvršene su pod rukovodstvom partizanskih organizatora ustanka, što se u tekstu vidi, zbog čega su u njemu mjestimično i vršena upoređenja podataka suprotnog porijekla.

Dans la région de Sarajevo, dont il a été traité a part dans le présent article, trois compagnies d'insurgés ont été créées sur l'ordre de l'état-major régional: celles de Romanija, de Trebević et de Semizovac. Le succès de l'organisation, de l'affermissement et de l'activité de ces compagnies dépendait de beaucoup de la situation générale, et surtout du degré de l'influence que le Parti Communiste de Yougoslavie avait déjà acquise sur le terrain. Les plus grands succès ont été obtenus à la Romanija, où presque tous les jours de nombreuses escarmouches avaient lieu, avec une participation du peuple de plus en plus massive. C'est pourquoi on arriva à former, le 18 août 1941, le bataillon de Romanija, commandé par Slaviša Vajner Čiča et ayant pour commissaire politique Pavle Goranin-Ilja. A la fin du mois suivant ce bataillon disposait de dix compagnies et de trois sections indépendantes, d'une force totale de 1280 combattants armés.

Les conditions de l'organisation du soulèvement étant plus compliquées dans le secteur de la Jahorina et du Trebević, l'état-major de la région de Sarajevo y envoya, à titre d'aide, une escouade des partisans de la Romanija, sous le commandement de Pero Kcsorić. Après la liquidation efficace de la garnison ennemie dans le chalet des officiers à la Jahorina et une suite d'autres succès, on forma le bataillon partisan de Trebević comptant quatre compagnies; il fut commandé par Miladin Radojević et son commissaire politique fut Feliks-Srećko Goranin.

Dans le secteur de Semizovac et de l'Igman, où, pour de nombreuses raisons, les conditions objectives pour un soulèvement se développant avec succès étaient des plus défavorables, les organisateurs du soulèvement ont vaincu de nombreuses difficultés et, au cours du mois de septembre, ont formé le bataillon de Semizovac. Ce dernier n'a toutefois pu, en raison des grandes distances entre ses unités, fonctionner comme un tout dans son secteur.

A la fin du mois de septembre et dans la première moitié d'octobre 1941, les forces insurgées dans les trois secteurs de la région de Sarajevo — en dépit de toutes les contre-mesures des occupants et des oustachas et de leurs représailles contre la population sans armes — avaient tellement augmenté que toutes les conditions nécessaires à crée des formations insurrectionnelles de combat plus importantes avaient mûri. Lors de la consultation avec le Grand Quartier Général et le commandant suprême Tito, qui eut lieu le 26 septembre 1941 à Stolice près de Krupanj (en Serbie), il fut décidé que ce soient des détachements partisans de libération nationale ayant une organisation ferme. D'après les décisions de cette consultation, on forma également des quartiers généraux nationaux pour certaines régions. C'est ainsi que fut créé, entre autres, le quartier général pour la Bosnie-Herzégovine, qui réorganisa ses unités en dix grands détachements partisans. Dans l'ancienne région de Sarajevo furent formés les détachements partisans de libération nationale portant les noms de Romanija, de Kalinovik et de Zvijezda, comptant de trois à quatre bataillons chacun.

Ces détachements encerclaient fermement Sarajevo, la ville principale de Bosnie-Herzégovine, à laquelle il ne restait qu'une issue — libre celle de la direction ouest. Certains bataillons et tous les trois détachements occupaient des positions et opéraient à la proximité immédiate de la ville, exécutant souvent des opérations et des attaques à sa périphérie même.

De cette manière, en automne 1941, une situation spécifique se présentait autour de Sarajevo, situation très compliquée et dangereuse pour les occupants et les autorités de l'Etat Indépendant Croate qui s'y trouvaient.

Dipl. ing. arh. Alija Bejtić

SPOMENIČKA PROBLEMATIKA STARE SARAJEVSKE ČARŠIJE

I. ZNAČAJ PROBLEMA

Upravo je ravna polovina milenija postanka i opstanka stare sarajevske čaršije s kojom se rađao te paralelno razvijao i grad Sarajevo, a već ta činjenica budi u nama, sama po sebi, misao o jednoj građevnoj aglomeraciji s vrlo mnogo snažnih historijskih elemenata. A na terenu koji je pokrivala u svoje doba ta čaršija, očuvalo se do danas obilje objekata i drugih specifičnosti urbanističke, likovne i etnografske prirode, koji u jednom jakom svjetlu ukazuju na sve periode kroz koje je prošla ta aglomeracija, kao privredno i kulturno središte nekadašnjeg Sarajeva. Dobar je broj tu arhitektonskih ostvarenja u čija su zdanja i utemeljači i graditelji urezivali kanone estetike i monumentalnosti svoga doba i kulturnog diapazona, što znači da kod te vrste objekata postoji već predestinirano spomeničko značenje i djelovanje, a još je veći broj u tome prostoru takvih objekata iz minulih vremena kojima je u prvome planu utilitarnost bio cilj, a koji su građeni u okvirima raspoloživih građevnih materijala i građevnih koncepcija svoga vremena i koji po tome u svakome slučaju predstavljaju barem folklorni odjek jednog iščekzlog vremena i načina izražavanja u okvirima profanog graditeljstva. Pored one prve vrste objekata, kojim je unaprijed dat spomenički i monumentalni značaj, i one druge vrste, koja je građena u nužnoj tehnici svoga vremena za utilitarne potrebe, na tome istome području do danas se u zornoj slici očuvao i treći, neobično važan dokumenat, a to su urbanistički, likovni i uopće kompozicioni elementi i principi po kojim je organizirana cjelina aglomeracije Čaršije, a koji se ogledaju u onom specifičnom rasteru i gabaritu ulične mreže, u izmjeni praznih i punih ploha, te u horizontalnom i vertikalnom nizanju i graduiranju objekata u Čaršiji kao kompleksa za koji se ne smije nipošto tvrditi da je nastao stihijski.

Danas svi ti historijski objekti i elementi na prostoru Čaršije s gore preciziranim načinima građevnog, urbanističkog, likovnog i kompozicionog izražavanja, bez obzira na njihovu pojedinačnu stvarnu umjetničku vrijednost, djeluju kao vidni dokumenti svoga vremena i za nas su danas svi odreda historijski spomenici, koji svojim posebnim jezikom, jezikom materijala, oblika i masa, sjećaju na kulturna dostignu-

ća svojih vremena i, posebno, stepen građevne tehnike i arhitekture kao superponiranog, umjetničkog načina izražavanja duha putem materije. Ti kvaliteti pojedinačnih spomenika i način njihova povezivanja u jednu cjelinu putem rastera ulične mreže i vertikalne ujednačene razvedenosti daju posebne urbanističke i likovno-građevne značajke čitavom terenu na kojem se nalaze i pretvaraju Čaršiju u jedan novi kvalitet, u zaseban urbanistički i spomenički ansambl, koji ima veliku snagu preokupacije posmatrača i koji je poznat ne samo u Sarajevu nego širom zemlje, pa i izvan naših granica.

Minula vremena u kojima se Čaršija izgrađivala i dograđivala kao specifičan privredni i urbanistički, a za nas danas i spomenički ansambl, imali su bezuslovno i razorno djelovanje na tu cjelinu. U prvome redu ograničena trajnost upotrijebljenih građevnih materijala, a potom pomanjkanje organizacije koja bi vodila računa o Čaršiji kao građevnoj cjelini, a koja je nestala onoga časa kad su tu ukinuti esnaf i cehovi, te u najnovije doba bitno izmijenjeni uslovi rada i uopće života u Čaršiji učinili su da je ta ista aglomeracija vremenom počela dotrajavati, slabiti i propadati, postala je puna kaverni i dovedena u vrlo teško stanje koje je blizu granice gdje se prekida nit s korijenom. Takva situacija zahtijeva od našeg društva da se ozbiljno pozabavi problematikom toga izuzetno karakterističnog spomeničkog kompleksa i da učini sve kako bi se zaliječile nastale kaverne i za buduća pokoljenja spasilo i održalo ono što ima svoju vrijednost. To je jedan vid značaja pitanja stare sarajevske čaršije kao cjelovite urbanističke, spomeničke i građevne aglomeracije, to je kulturno-historijski aspekt problematike.

Stara sarajevska čaršija, međutim, nije samo spomeničko područje, koje bi imalo isključivo muzejski i statični značaj, nego je to istodobno i veoma živ, dinamičan privredni centar, koji se kao takav održao do danas, a koji ima sve uslove da to bude i u dalekoj budućnosti, samo s tom razlikom što je ta čaršija nekada bila centar čitava grada, a danas je, kao i u budućnosti, samo jedan od privrednih centara Sarajeva kao savremenog gradskog organizma. Privreda je osnov života svakoga naselja, pa takvu istu ulogu ima i u staroj sarajevskoj čaršiji, ona je čak krvotok te čaršije kao tipične privredne cjeline i po sadržaju i po nazivu, i bilo bi upravo paradoksalno kočiti privredne djelatnosti na tome prostoru samo radi historijskih spomenika, pa makar ti spomenici predstavljali ne znam kakve vrednote, jer bi to značilo zaustavljati jednu od najvažnijih funkcija našega grada kao cjeline i Čaršije kao važnog privrednog kompleksa u tome gradu. Dalje, savremeni oblici privrede koji se snagom našeg općeg društvenog i privrednog razvoja uvlače i u Čaršiju, bitno se razlikuju i po sadržaju i po formi od onih oblika koji su postojali u ranijim društvenim uređenjima: današnja privreda zahtijeva zračne, tople i higijenske građevinske prostore, traži način usluživanja koji odgovara savremenom čovjeku i zahtijeva da se u toj istoj čaršiji, barem za potrebe široke potrošnje, plasiraju i najsa-

vremeniji tehnički proizvodi, o kojim nekadašnja čaršija nije mogla ni sanjati. Iz tih nepobitnih činjenica proizlazi da naš današnji savremeni način privređivanja, koji mi ne smijemo i nećemo mijenjati, u dobroj mjeri negira postojanje stare aglomeracije Čaršije, koja je građena za drugačiji način privređivanja i traži upravo radikalne izmjene u građevnom tkivu ambijenta. Kako riješiti pitanje omogućavanja održavanja svih savremenih funkcija našeg društva, koje nameće sam život tome istaknutom dijelu grada, a da se to uopće ili barem bitnije ne odrazi u negativnom smislu na oblik naše historijske aglomeracije kao cjeline i njenih historijskih spomenika kao pojedinačnih ostvarenja često i velike vrijednosti? To je drugi aspekt i drugo pitanje problematike stare sarajevske čaršije.

Postoji i treći zahtjev našeg društva koji se sam od sebe nameće aglomeraciji Čaršije, a to je turizam, koji mi treba da gajimo i razvijamo na našem području ne samo za zadovoljenje kulturnih potreba našega društva i za kulturno zbližavanje i uzdizanje u međunarodnim razmjerama nego i kao jednu važnu granu naše privrede, granu do koje se u čitavom razvijenom svijetu mnogo drži, a koja u našem konkretnom slučaju ima vanredne uslove za opstajanje i razvoj. Za uzdizanje turizma, kao privredne grane, nisu bitne moderne građevine i savremena tehnika, koja se unosi u sadržaj turističke aglomeracije. Turizam u prvom i krajnjem planu traži zanimljivost, neuobičajenost, ukratko, egzotiku. A za prosječnog stranoga turistu, na kojeg mi ovdje u dobroj mjeri i računamo, egzotična je i iskrivljena streha napola srušenog dućana, ili rad bosonogog kazandžije pri zemljanom patosu, ili turali čakšire za mangalom na ćefenku isto toliko koliko i neobični i osjećajno izmodelirani oblici sjajnog arhitektonskog spomenka medrese Kuršumlije. Proizilazi da se turizam i savremena privreda, te savremeni način poslovanja i života ne mogu naći na istom putu u Čaršiji i da zahtjevi turizma idu dotle da se Čaršija očuva upravo onakva kakva je nekada bila, sa svim svojim karakteristikama i nedostacima i u formi i u sadržaju, a to je apsolutno nemoguće, jer bi bilo i neumjesno i nerazumno i dalje zadržavati u Čaršiji one poluruševine i kaverne i oblike života koji su davno iščezli. Uostalom, ni principi čuvanja historijskih spomenika nisu ni savremeni ni korisni za zajednicu ako im je intencija da se spomenici čuvaju zato da budu sami sebi i turizmu svrha. A ipak turizmu moramo osigurati prosperitet na našem području koliko je god to moguće. Kako? To je treće pitanje na koje se moramo obazirati pri iznalaženju rješenja za izlaz iz čor-sokaka problematike stare sarajevske čaršije.

Integritet postojećih historijskih spomenika i asanacija Čaršije kao spomeničkog kompleksa, zatim omogućavanje u tome spomeničkom ansamblu rada svih privrednih djelatnosti, pa i njihovo dalje razvijanje u skladu s našim općim društvenim i privrednim razvojem, a uz to i razvijanje turizma i turističkih atraktiviteta u toj čaršiji — jesu tri ključna pitanja oko kojih se vrti urbanistički problem Čaršije već decenijama. Međutim, vidjeli smo, ta tri vida života Čaršije međusobno se

sukobljavaju i gotovo su inkompatibilna, te stoga nije nikakvo čudo što se sve do danas tražilo odgovarajuće rješenje problema koji je i delikatan i, pokazali smo, složen, te nada sve težak. A riješiti ta tri pitanja i sliti ih u harmoničnu prostornu i sadržajnu cjelinu znači riješiti i pitanje Čaršije kao cjeline i odgovoriti na ono tako često postavljano pitanje: šta će biti od Čaršije?

Najdelikalniji čvor koji treba da se razmrsi u toj kompleksnoj problematici čine upravo historijski spomenici, koji treba i dalje da opstoje tu, koji, zatim, pribavljaju odlične uslove za razvijanje i domaćeg i stranog turizma, a koji, na trećoj strani, gledajući tu historijsku aglomeraciju u današnjem stanju, predstavljaju ozbiljnu prepreku privrednog razvoja toga dijela grada i čitavog gradskog organizma. Ta povezanost heterogenih interesa spomenika, turizma i savremene privrede svrstava Čaršiju u kategoriju naselja s najtežom urbanističkom problematikom. Određivanje mjesta i namjene historijske arhitekture u budućoj građevnoj cjelini Čaršije, kao istaknutog privrednog i turističkog područja, predstavlja izuzetno težak i osjetljiv zadatak i polaznu tačku za rješavanje svih ostalih urbanističkih problema Čaršije.

U ovome radu analizira se upravo taj zadatak, pitanje historijskih spomenika i Čaršije kao spomeničke cjeline sa svrhom da se nađe rješenje za čuvanje kvalitetnih starina, ali i za skladno provođenje svih intencija savremenog urbanističkog planiranja i kreiranja. Ostale aspekte i probleme Čaršije, te principe njenog ozdravljenja i asanacije, dao sam sa dipl. ing. arh. Zdravkom Kovačevićem u posebnom programu za urbanističko uređenje stare sarajevske čaršije koji smo napisali na osnovu ličnog promatranja problema i višestrukih stručnih analiza što ih je u tu svrhu izradilo preko trideset i pet saradnika.

2. GRANICE ČARŠIJE KAO SPOMENIČKE CJELINE

Prostor stare sarajevske čaršije u njenom današnjem obliku, odnosno u odnosu na sačuvane stare građevne oblike poznat nam je. To su mahom površine onih sitnih dućana, počevši od Gazi-Husrevbegova bezistana kraj hotela »Evrope« na zapadu do Bravadžiluka i Vijećnice na istoku, te od desne obale Miljacke na jugu do Natkovača na sjeveru, obuhvatajući u cjelini današnju Kočićevu ulicu, a djelomično Miloša Obilića i Sagrdžije ulicu te završavajući se prema sjeverozapadu, ondje gdje Titova ulica izbija na Baščaršiju. To područje možemo smatrati sarajevskom čaršijom u strogom i njenom današnjem opsegu, te kao embrio privrednog dijela starog Sarajeva, a isto tako i kao uži spomenički kompleks Čaršije, jer se baš tu skoncentrisao najveći broj pojedinačnih i skupnih historijskih spomenika i karakteristika iz prošlih vremena.

Odmah je potrebno istaknuti da to područje Čaršije, koje smo u grubome obliku ograničili i označili kao današnje spomeničko, nije nipošto identično sa teritorijem nekadašnje privredne aglomeracije Čaršije, jer je ta čaršija, barem u svojoj kulminacionoj fazi, a to je po

prilici polovinom prošloga vijeka, zauzimala znatno šire područje. A kad mi danas promatramo Čaršiju kao područje koje treba da uredimo i regulišemo i u spomeničkom i u urbanističko-gradevnom, i u privrednom smislu, onda je sasvim nužno da se utvrdi i to nekadašnje područje Čaršije i da se o tome širem teritoriju zauzme potrebno stanovište, i to ako ni radi čega drugog, a ono radi utvrđivanja kontaktnih površina između stare čaršije i mahala te, u cjelini, između starog, koje bismo željeli sačuvati, i onog novog dijela grada, gdje možemo slobodno razvijati i najsavremenije koncepcije gradnje.

Prije svega, sastavni dio te čaršije bila je lijeva obala Miljacke, počevši od mosta Čumurije pa na istok sve do Šeher-čehajine čuprije kraj Vijećnice. Naime, na potezu od Latinske čuprije (Principov most), pa do Careve protezala se čaršija »Tahmis«, u kojoj se pržila i tukla kafa, a na tu čaršiju se na južnoj strani nadovezivalo nekoliko hanova koji su služili potrebama svijeta koji je dolazio u Čaršiju. Od Careve čuprije dalje na istok bila je »Zildžijska« (zvonarska) čaršija. U liniji, pak, te dvije čaršije i upravo na mjestu gdje su se one dodirivale, znatno mjesto zauzimala je današnja Careva džamija i bila vezana za Čaršiju i po tome što su se u njoj i u njezinom dvorištu okupljale esnaflije i trgovci iz Čaršije i na molitve i kad se čitala koja naredba bosanskog vezira ili cara iz Stambola.

Sastavni dio toga organizma Čaršije bila je i Hadžijska džamija pod Alifakovcem i po svom topografskom položaju, a i po tome, što su u nju svojedobno zalazile esnaflije, a osobito u dane kad su se ispraćale Sarajlije na hodočašće u Meku (odatle i naziv džamiji).

Naprama toj džamiji, samo na drugoj strani Miljacke, nalazio se tzv. Mustaj-pašin mejdan (prostor s istočne strane Vijećnice) a i on je bio bitni dio Čaršije po tome što je tu bilo niz trgovačkih dućana (u manjem broju) i što je na tome prostoru bio trg poljoprivrednih proizvoda.

Današnja Kočićeva ulica, prosječena u sedmom deceniju prošloga vijeka, sve do nedavno zvala se službeno »Telali« po telalima ili staretinarima koji su tu imali svoje dućane, pa već po tome i ta ulica spadala je u sastav Čaršije. I susjedna ulica Samardžije (zvala se još i Kračule), koja ide paralelno sa Kočićevom, samo sjevernije, već samim svojim nazivom kazuje da su tu radile samardžije, što i inače pouzdano znamo, a tu je sve do nedavno radilo i nekoliko hanova za potrebe svijeta iz provincije koji je dolazio u Čaršiju, pa je i ta ulica bila njen bitni dio.

Prva susjedna ulica Kovači bila je popunjena kovačkim dućanima, kako joj i samo ime kazuje, a kasnije još kazandžijskim i nekim drugim, pa je i ona bila u sastavu Čaršije, a takva se održala čak do dana današnjega. I plato iznad Kovača, tzv. Natkovači, takođe su bili u njenom sastavu, jer je tu bilo prije, a i danas postoji niz dućana (s lijeve strane).

U današnjoj ulici Miloša Obilića nije bilo dućana, ali je na jednom njezinom dijelu, upravo u Patkama (u blizini džamije na dnu

Sagrdžija), bilo nekoliko kiridžijskih i seoskih hanova (i danas postoje dva!), u kojim se sklanjao svijet koji je dolazio u Čaršiju.

Susjedna ulica Sagrdžije već po svom nazivu također kazuje da su u njoj radile sagrađarije, a oni su imali svoje dućane upravo u njezinom donjem dijelu, po prilici do prve džamije u toj ulici, koja je također na taj način ubrajana u Čaršiju.

Sastavni dio stare sarajevske čaršije bila je nekada i današnja Titova ulica počevši od Baščaršije pa sve do Gazi-Husrevbegova hamama na dnu Vuka Karadžića ulice. To je stara Gornja i Donja Varoš i njezin donji dio, Pred banjom. I tu su se nizali dućani i trgovačke magaze, iako u manjem broju u predjelu Pred banjom. Danas, međutim, tu postoji samo nekoliko starih stambenih objekata iz turskog perioda i niz karakterističnih objekata iz austrijskog doba, te i jedni i drugi imaju već svoju historijsku patinu i sa susjednom Starom srpsko-pravoslavnom crkvom imaju arhitektonsku i turističku vrijednost.

Gazi-Husrevbegov hamam ili, kako se još zvao kraćim imenom, Gazina banja, bijaše za sve vrijeme opstanka i rada javno kupatilo, koje je služilo potrebama u prvom redu ljudi iz Čaršije. Uostalom, objekat je sam po sebi imao privredni karakter, pa je i po prvoj i po drugoj osnovi i ta banja vezala se za Čaršiju.

Na prostoru, pak, gdje danas stoji Katedrala bijaše u staro doba veća zgrada odžaka (štaba) sarajevskih janičara, čiji su rezervni članovi bili gotovo odreda zanatlije i trgovci iz Čaršije. Za prostor današnjeg Trga fra-Grge Martića (dio ispred Katedrale do početka Štrosmajerove ulice) i danas je među najstarijim Sarajlijama u sjećanju naziv »Kapija«, sigurno po ulazu, odnosno kapiji, u navedeni janičarski odžak.

Dijelovi dvije jake ulice što od linije Štrosmajerove vode prema današnjoj Čaršiji, i to Vase Miskina ulica (nekadašnja Ferhadija) i Ulica Jugoslovenske narodne armije, danas ni po čemu ne odaju da su nekada bili sastavni dio sarajevske Čaršije, a ipak je tako bilo. Istina, u Ferhadiji, na njenom dijelu od Katedrale do džamije Ferhadije, nije bilo dućana, ali jest niz drugih objekata, usko vezanih za Čaršiju, a to su hanovi, koji su se u Sarajevu u principu nizali uvijek perimetralno u odnosu na jezgro Čaršije. Tu su ti hanovi stajali, njih više na broju, sve do 1879, do onog velikog požara u kojem je cio taj kraj izgorio. Naprotiv, današnja ulica Jug. narodne armije, po prilici od Doma Jugoslovenske narodne armije pa do njezina kraja na istočnoj strani, bila je puna dućana i dućančića, ali se ne može sasvim pouzdano tvrditi da su se ti dućani na čitavom tome potezu zadržali i do u prošlo stoljeće, jer se čini da je taj kraj poodavno prije toga izgubio značaj čaršije. Tu je prvobitno bila Sabljarska čaršija, koja je spadala u jednu od najstarijih u čitavoj sarajevskoj čaršiji (15. vijek). U kasnije doba, a naročito u prošlom stoljeću, dio te ulice oko hotela »Evrope« i staroga Tašlihana bio je jak trgovački centar, poznati srpsko-pravoslavni trgovački kraj »Pred Tašlihanom«. No, na mnogo vremena prije toga i tu je sabljarski zanat bio dominantan, a kako su sabljari u svome radu pri kovanju sabalja upotrebljavali drveni ugajl, čumur,

otpatke toga ćumura bacali su u Miljacku u neposrednom susjedstvu, upravo ondje gdje je današnji most Ćumurija, na mjestu kojeg je i u prijašnjim stoljećima stajao most istog imena, samo drveni, pa upravo otud i naziv tome mostu.

Gornjim podacima ukazano je na granice nekadašnje sarajevske čaršije, dok je ona bila čitava. Tim istim elementima je ujedno ukazano i na teritorij koji apsolutno treba tretirati kao regulaciono područje Čaršije, samo uz provođenje korekcija na tri mjesta. Naime, blokovi što ih zatvaraju dvije ulice, Štrosmajerova i Vase Pelagića, te Vase Miskina i Jug. nar. armije, a koji su nekada bili sastavni dio Čaršije, sasvim su nanovo izgrađeni u evropskom građevnom stilu poslije požara od 1879. i time je taj kraj izgubio svaku građevno-oblikovnu vezu sa starom aglomeracijom Čaršije, pa upravo stoga nema više nikakva razloga da te blokove danas uvlačimo u naše regulaciono područje. Naprotiv, nužno je u to regulaciono područje uvesti sjevernu padinu Čaršije iznad Stare crkve, na kojoj su, istina, bile samo stambene površine, ali koja je toliko vizuelno upadljiva da mi ne možemo govoriti o likovnom rješenju Čaršije, a da pri tome ne damo, i to povezano s njom, rješenje i tih padina koje se u jednoj snažnoj vezi naslanjaju na srce Čaršije. Iz sličnih razloga u to regulaciono područje treba da se unese i pojas s lijeve strane Miljacke.

Ona uža, spomenička zona treba da bude prioritetan zadatak u urbanističkom rješavanju toga šireg, regulacionog područja Čaršije, i to treba da bude spomenička urbanistička cjelina pod permanentnom zaštitom, te sa sprovođenjem specijalnog režima građenja i poslovanja. U odnosu na ono što se tu sačuvalo u potpunosti ili u dobroj mjeri i što smo ranije ukratko rekli o toj užoj spomeničkoj zoni, granice te urbanističke spomeničke cjeline možemo sada definitivno odrediti sa sljedećim ulicama kao njenim međama:

1. Desna obala Miljacke od Muzeja »Mlade Bosne« do iza staroga mosta kod Vijećnice, vežući za tu ulicu i za spomeničku cjelinu dva stara kamena mosta na Miljacki (Principov most i Šeher-ćehajina ćuprija);

2. Ulica Jug. nar. armije od njenog početka kraj Muzeja »Mlade Bosne«, do bašće Hotela »Evropa«, i to samo njezina desna strana;

3. Gazi-Husrevbegova ulica na čitavom potezu od ulice JNA do Titove, i to njene obje strane, uključujući tu naročito objekte: Gazi-Husrevbegov bezistan i Stari jevrejski hram;

4. Titova ulica od završetka Gazi-Husrevbegove ulice naprama Logavinoj ulici pa do Bašćaršije sa svoje obje strane;

5. Sagrdžije ulica od početka na Bašćaršiji pa do Hrgića ulice više prve džamije, i to cijeli lijevi blok, a sa desne strane samo džamija koja gleda na današnji otvoreni i prošireni trg Bašćaršije;

6. Kovači ulica na čitavom potezu do Natkovača, koji se isključuju, i to samo blokovi koji su neposredno vezani za ulicu — čaršiju Kovače;

7. Petra Kočića ulica (nekadašnji Telali) do iza Vijećnice, gdje se spaja s Obalom i gdje se završava granica, a sa objektima s obje strane te ulice.

Nema više nikakva razloga da u to spomeničko područje uvlačimo Samardžije, te Miloša Obilića ulicu sa njenom pozadinom, jer u prvoj i nema gotovo nikakva jačeg poslovanja, a ni u jednoj nema istaknutijih i trajnijih spomeničkih vrednota koje bi nas navodile da i ta područja ubrojimo u zaštićeni ansambl.

Udara u oči da smo gornjim granicama mimoišli odnosno ostavili izvan spomeničke cjeline niz značajnijih spomenika, a to su:

1. Careva džamija s okolinom,
2. Hadžijska džamija,
3. Kuća Despića,
4. Ferhadija džamija,
5. Gazi-Husrevbegov hamam,

a tako se mora i učiniti, jer ne postoji više građevna i ona organična povezanost tih spomenika sa spomeničkom glavnom Čaršije, uslijed čega bi svako proširivanje spomeničke cjeline Čaršije i na teritorij tih spomenika bilo usiljeno i sasvim neprirodno. No, u svakome slučaju i te objekte treba i dalje tretirati kao spomenike prvoga reda po tome što su nekada bili u sastavu Čaršije, a danas se na nju samo naslanjaju i što u svakome slučaju dopunjuju spomenički značaj onog užeg dijela urbanističke spomeničke cjeline.

U daljim izlaganjima u ovoj studiji analiziramo cio prostor nekadašnje Čaršije (isključujući pri tome blokove zapadno od Ferhadije džamije, a uključujući padine iznad Srpsko-pravoslavne crkve) i nazivamo ga regulacionim područjem za razliku od one uže zone koju označujemo urbanističkom spomeničkom cjelinom.

3. DOMINANTNI SPOMENIČKI PERIOD

Građevna mikroanaliza već obilježenog regulacionog područja stare sarajevske čaršije, izvedena nedavno u okviru opsežnih studija te čaršije za potrebe izrade programa za njeno urbanističko uređenje, dala nam je ovakve podatke o brojčanom stanju građevnih objekata na tome području po pojedinim periodima:

turski period	539 objekata
austrijskih period	265 „
period stare Jugoslavije	89 „
ratni period	29 „
period poslije oslobođenja	132 „

Ukupno 1054 objekata

Iz gornjih podataka je vidljivo da na našem regulacionom području Čaršije ima i relativno i apsolutno najveći broj objekata upravo

iz onog najstarijeg, turskog perioda i pored radikalnijih građevnih zahvata koji su tu vršeni poslije 1878. godine. Odatle slijedi jasan zaključak da je turski period dominantna epoha porijekla današnjeg broja građevnih objekata na čitavom tom području.

Takva slika izgleda s obzirom na današnje brojčano stanje objekata bez obzira na veličinu izgrađenih površina, na kvadraturu i veličinu etaža i na treću dimenziju tih objekata i bez obzira, naročito, na spomeničku vrijednost tih objekata po pojedinim periodima. Međutim, polazeći sa stanovista da jedan objekat mora imati određene arhitektonske, urbanističke, historijske ili slične vrijednosti pa da se smatra i vrijednim spomenikom, možemo odmah uočiti da ima vrlo malo takvih objekata iz razdoblja koja se nižu poslije austrougarske okupacije 1878. i da upravo sve i jedan objekat koji se danas nalazi pod zaštitom kao spomenik datira iz turskog perioda. Pribrojimo li tim direktno zaštićenim spomenicima i niz drugih objekata iz toga istoga perioda, koji nisu direktno zaštićeni, ali ipak imaju određenu, ambijentsku vrijednost, onda dolazimo do daljeg i glavnog zaključka da je turski period u odnosu na današnje stanje dominantna epoha i u spomeničkom smislu.

Bilo bi sasvim pogrešno misliti da se navedeni broj objekata iz onog najstarijeg, turskog perioda sačuvao u izvornom obliku i da je sposoban da i dalje egzistira kao dominantna značajka historijske aglomeracije. Protekla vremena učinila su svoje, i na većini tih objekata izvršene su bitne izmjene popravcima i prepravcima, a najveći dio se, s druge strane, kako ćemo kasnije detaljnije obrazložiti, nalazi u takvom konstruktivnom stanju da nije ni sposoban ni vrijedan za dalju egzistenciju.

Tome izmijenjenom stanju nekadašnje sarajevske čaršije bitno je pridonijelo i unošenje na taj prostor objekata sasvim druge građevne koncepcije poslije 1878. Broj objekata iz austrijskog perioda nije nipošto malen (265 odnosno 25,14%) a ta arhitektura uveliko odudara od starog ambijenta, a pogotovo u vidu vertikalne razvedenosti gradnje. Takvi objekti su gotovo odreda u samome srcu Čaršije i neposredno oko nje (čitavi blokovi južno od Begove džamije i kompleks zapadno od Gazi-Husrevbegova bezistana, te blok u Titovoj ulici, u kojem se naročito ističe stambena palača Srpsko--pravoslavne crkvene opštine u pozadini Morića hana), te već samom svojom masom i načinom gradnje silno remete horizontalno razvijeni organizam stare čaršije. Mnogo bolje stanje nije ni u samome središtu Čaršije, jer su i tu sitni kapitalisti poslije 1878. i za vrijeme stare Jugoslavije uspjeli naturiti svoje interese i postaviti gotovo nakaradne gradnje bez ikakva osjećaja i obzira na mjerilo okoline i historijski ambijent u kojem se gradilo.

4. STRUKTURA ZAŠTIĆENIH HISTORIJSKIH SPOMENIKA

Prema stanju zaštite posljednjih godina, koje ja ovdje, na žalost, ne mogu iz posebnih razloga tačno brojčano precizirati, na nekadašnjem odnosno današnjem regulacionom prostoru sarajevske čaršije nalazi se 20 raznih vrsta zaštićenih historijskih građevnih spomenika sa ukupno

91 objektom. Odmah naglašavam da na tome prostoru ima spomenika koji se vode kao manje spomeničke cjeline, a sastoje se iz niza objekata, na nekim mjestima i različite namjene. To se naročito odnosi na dućane i trgovačke magaze, kojih ima više pod jednim krovom, ali često i sa različitim sadržajem. Mi ovdje želimo u detaljima ukazati na strukturu i broječno stanje spomeničkog fonda pod zaštitom u Čaršiji kao cjelini, pa upravo stoga te pojedine male grupacije, koje se vode pod zaštitom kao jedan spomenik (npr. Begova džamija s okolinom, čaršija Kazandžiluk i čaršija Halaći). ovdje razbijamo i prikazujemo po broju pojedinačnih objekata, odnosno dućana, kako se oni iskorištavaju i kako se reflektiraju u građevnom pogledu putem krovišta i građevne konstrukcije. U tome smislu sastav 91 spomenika unutar tih 20 vrsta izgleda ovako:

Vrsta spomenika	Broj zaštićenih objekata	Procentualno učešće u ukupnom broju
1. Dućani s magazama ili bez magaze, samostalni ili u sklopu	33	36,25
2. Kamene magaze bez dućana, samostalne ili u sklopu	25	27,45
3. Daire (sklop magaza u zasebnom kamenom objektu)	1	1,11
4. Hanovi	1	1,11
5. Mostovi	2	2,22
6. Sahat-kule	1	1,10
7. Česme	4	4,40
8. Šadrvani	1	1,10
9. Imareta	1	1,10
10. Bezistani	2	2,20
11. Džamije	6	6,60
12. Medrese	1	1,10
13. Crkve	1	1,10
14. Škole (mekteb)	1	1,10
15. Turbeta (mauzoleji)	2	2,20
16. Stara muslimanska groblja	5	5,50
17. Stambeni objekti	1	1,10
18. Muvekithane	1	1,10
19. Jevrejski hram	1	1,10
20. Hamam (javno kupatilo)	1	1,10
Ukupno	91 objekat	100,00%

U datim vrstama i u ukupnom broju zaštićenih spomenika ubrajaju se:

1. Dućani u Kazandžiluku i jedan u Kazazima;
2. Kamene magaze u Malom kazandžiluku i u Halačima;
3. Daira u Halačima;
4. Morića han u Saračima;
5. Mostovi: Latinska (Principov most) i Šeher-čehajina ćuprija;
6. Gazi-Husrevbegova sahat-kula;
7. Česme: dvije u sjeverozapadnom dvorišnom zidu Gazi-Husrevbegove džamije, jedna u dvorištu Careve džamije i jedna u dvorišnom zidu Hadžijske džamije;
8. Šadrvan u dvorištu Begove džamije;
9. Imaret Gazi-Husrevbegov kraj sahat-kule;
10. Bezistani: Brusa i Gazi-Husrevbegov;
11. Džamije: Gazi-Husrevbegova (Begova), Ferhadija, Careva, Hadžijska, Čaršijska (Havadže Durakova) i Čekrekči Muslihudinova;
12. Medresa Kuršumlija;
13. Stara crkva u Titovoj ulici;
14. Gazi-Husrevbegov mekteb u dvorištu Begove džamije;
15. Turbeta: Gazi-Husrevbegovo i Gazi-Muratbegovo, u dvorištu Begove džamije;
16. Stara muslimanska groblja: uz džamije Ferhadiju, Begovu, Carevu i Hadžijsku, te samostalno groblje iznad Kovača;
17. Despićeva kuća na Obali;
18. Muvekithana u dvorištu Begove džamije;
19. Stari jevrejski hram u Titovoj ulici;
20. Gazi-Husrevbegov hamam kod Katedrale.

Iz naprijed navedenih brojčanih podataka vidi se da na nekadašnjem području Čaršije danas imamo i relativno i apsolutno najviše privrednih jedinica, u prvome redu dućana, kao zaštićenih spomenika. A to je i logično i tako bi i trebalo da bude što se tiče same vrste spomenika, jer kad toga ne bi bilo, ne bi bilo ni Čaršije; to je upravo ono što daje glavni karakter toj historijskoj grupaciji objekata i što u budućnosti moramo održavati i njegovati ako hoćemo da sačuvamo i historijski sa dr ž a j n i karakter te spomeničke cjeline, obilježje na koje nas, uostalom, upozorava i sam naziv toga područja (»čaršija«). Kad govorim o tome da te dućane treba i dalje čuvati, onda, da se pravilno razumijemo, mislim u prvom redu na arhitektonsko-likovne i urbanističke karakteristike i vrijednosti cjeline, ambijenta, a posve je drugo pitanje moraju li ti dućani određenog mjerila i izraza i dalje zadržati isti materijal i potpuno iste sve konstruktivne elemente, od kojih već mnogi ne odgovaraju savremenim zahtjevima života i rada.

Pri stavljanju pod zaštitu nabrojanih spomenika kao osnovni i jedini kriterij bila je spomenička vrijednost i sačuvanost pojedinog objekta ili grupacije objekata bez obaziranja šta ti objekti znače u ansamblu Čaršije koji, bez sumnje, upravo putem izražaja tih pojedinih spomenika predstavlja grupni spomenik sam za sebe i sasvim novih kvaliteta i značajki. Tim istim putem išla je nedavno i jedna posebna komisija koja je imala zadatak da revidira pitanje daljeg držanja pod zaštitom svakog pojedinog spomenika i koja je, rukovodeći se podudarnošću kvaliteta nekih spomenika na istome terenu, dala predlog za skidanje zaštite sa nekih spomenika. Danas smatram da su obadva ta rada, u kojim je jednim dijelom učestvovao i autor ove studije, bila ograničena i pogrešna. Naime, težište analiza i zaključaka svodilo se uvijek na pojedinačna spomenička ostvarenja, a gubila se iz vida Čaršija kao cjelina, koja kao takva predstavlja i te kako važan skupni spomenik i koja je, uostalom, mnogo poznatija kao istaknuta urbanistička spomenička cjelina, nego li njeni mnogi pojedinačni spomenici. Dakle, prioritetan zadatak službe zaštite na ovome području treba da bude i čuvanje cjeline ovog spomeničkog ansambla i svega onoga pozitivnog što se nalazi unutra te cjeline, a što čini neosporni integritet urbanističkog kompleksa spomeničkog značaja sa svrhom da svi ti nabrojani spomenici, a preko njih i sama ta urbanistička spomenička cjelina služe mnogo širim interesima zajednice, koji se sastoje ne samo u zadovoljavanju naučnih i kulturnih potreba nego i turističkog interesa, čime se podiže i privreda zemlje i, uostalom, vrši jaka popularizacija spomenika i naše kulture uopće. Dosljedno gornjim postavkama nameće se potreba da se prilikom izrade regulacionog plana stare sarajevske čaršije kao istaknutog spomeničkog ansambla, koji istodobno ima i privredne i turističke vrijednosti, ponovo revidira pitanje zaštite spomenika na ovome područja i da se pri tome precizno utvrdi:

— koji su to drugi objekti koji vrijede da se drže pod zaštitom u netaknutom stanju s obzirom na naše današnje uslove, i

— koji su to drugi objekti koji zavređuju da se drže pod zaštitom po tom što imaju kvalitete manje kao samostalni spomenici, a mnogo više kao elementi koji, među ostalim, stvaraju i dopunjuju spomenički značaj Čaršije kao cjeline.

U tu drugu vrstu objekata spomenika bez ikakve dvosmislenosti treba uvrstiti i ove objekte:

1. Ostaci Firuzbegova hamama u uglu Čulhana i Baščaršije;
2. Duradžik hadži-Ahmedova džamija u dnu Sagrdžija;
3. Dvije stare i samostalne stambene zgrade s istočne strane Morića hana;
4. Stambena zgrada na početku Kočićeve ulice, ona s lijeve strane, i to samo blok do džamije;
5. Dvije karakteristične stare stambene zgrade kraj Vijećnice (Babića konaci!);
6. Sklop starih kamenih magaza u Malom bravadžiluku;

7. Sklop istih takvih magaza u Đulaginoj ulici;
8. Zgrada Vijećnice;
9. Prostorije i zbirka Muzeja »Mlade Bosne« na Obali;
10. Sebilj na Baščaršiji;
11. Stara kantardžinica u gornjem dijelu Baščaršije.

Odmah naglašavam da se kod ove druge skupine objekata, u koju se mogu podvesti još neki primjeri, nipošto ne radi o objektima bez ikakva značenja i vrijednosti i koji bi bili teško održivi, jer takve objekte zaista nema ni smisla isticati u prednji plan. To su odreda sve objekti koji imaju svoje i arhitektonske i historijske kvalitete, iako svoje vrste, a nisu dosada stavljeni pod zaštitu iz ovih ili onih razloga.

5. SPOMENICI AMBIJENTSKOG KARAKTERA

Zanimljiv i u turističkom smislu neobično privlačan ambijent stare sarajevske čaršije formira niz različitih faktora, a u prvome redu ona zasebna, historijska arhitektura i način njezina komponiranja u cjelinu ovakva kakva jeste ili, još bolje, kakva je bila. A u toj historijskoj arhitekturi koja ima takvu ulogu u Čaršiji treba da diferenciramo i istaknemo tri vrste objekata:

1. Objekti koji imaju svoju spomeničku vrijednost kao samostalna ostvarenja bez obzira na ambijent u kojem se nalaze;
2. Objekti koji imaju arhitektonske ili historijske značajke, ali manjega karaktera, ili su djelimično propali pa nisu stavljeni pod zaštitu, ili ta zaštita nije provedena iz drugih razloga, a imaju znatnu vrijednost kao elementi spomeničke kompozicije Čaršije;
3. Objekti koji uopće nemaju samostalne spomeničke vrijednosti, ali ipak čine bitne česti one specifične fizionomije spomeničke cjeline i koji kao takvi predstavljaju spomenike samo ambijentskog karaktera i djelovanja.

O prve dvije vrste objekata već smo govorili.

Treća vrsta objekata, koju mi ovdje označujemo spomenicima ambijentskog karaktera, upravo je najbrojnija na čitavom regulacionom prostoru Čaršije, a posebno na užem, spomeničkom kompleksu, i predstavlja najteži dio spomeničke problematike čitave Čaršije. Mi i sa izvjesnim razlozima možemo dokazivati da svaki objekat historijske arhitekture ima kakvu-takvu vrijednost ako ni po čemu drugome, a ono po tome što čini kariku do karike u povezanom lancu historijske aglomeracije. Pri tom treba odmah napomenuti da je taj historijski lanac na najviše mjesta popucao, a najveći dio takvih objekata i karika u tome lancu je dotrajao i preobrazio se, pa je u većini slučajeva izgubio i ono svoje pravo ambijentsko djelovanje. Iz tih razloga mi odmah ovdje eliminiramo sve takve objekte na rastrganim i poluruševnim površinama i ustupamo mjesto savremenom urbanizmu i modernoj izgradnji, a zadržavamo se na takvim spomenicima odnosno objektima gdje je njihovo ambijantsko djelovanje ostalo do danas, i to u vrlo izerazitoj formi, a to je upravo ona uža spomenička zona. Među tim obje-

ktima u toj užoj zoni u svakome slučaju dominiraju privredni objekti, dućani, koji se nižu baš na isturenim saobraćajnicama i koji kao takvi u vizuelnom smislu iskaču u prvi plan slike likovne fizionomije Čaršije. Ti objekti kao elementi cjeline Čaršije davno su izgubili i kao jedinke i kao grupacija potrebne razloge (dotrajnost materijala, prevelike prepravke) da se kao takvi pojedinačno ili u skupinama stavljaju pod naročitu zaštitu. Ni u konstruktivnom pogledu nemaju naročitog značaja. Sva njihova vrijednost je samo u skupnom djelovanju po tome što se baš iz tih sitnih elemenata formira karakteristična fizionomija unutrašnjosti Čaršije, oblik, za koji smo mi, na drugoj strani, i te kako zainteresirani zbog potrebe čuvanja Čaršije kao urbanističko spomeničke cjeline. Ipak zbog gornjeg fizičkog stanja takvih dućana i njihove nikakve arhitektonske individualne vrijednosti, stavljati u takve objekte pod zaštitu samo da se očuva ambijentsko djelovanje Čaršije značilo bi u najmanju ruku banaliziranje zaštite spomenika. Ostavljati ih, pak, ovakvi kakvi jesu nemoguće je jer ne zadovoljavaju naše potrebe iz više razloga, kako ćemo to kasnije detaljnije objasniti. A porušiti takve dućane, koji sačinjavaju čitave nizove u Čaršiji, i to na najprometnijim mjestima, znači uništiti ono bitno u fizionomiji Čaršije, a time potpuno upropastiti i čitav značaj Čaršije kao urbanističke spomeničke cjeline. Problem, kako se vidi, i te kako i delikatan i težak. Ja ovdje samo ističem i takvu vrstu spomenika objekata kao važan problem u rješavanju kompleksne problematike stare sarajevske čaršije, a na drugome ću mjestu, kasnije, dati i smjernice kako bi se jedino taj problem mogao riješiti. To se sve odnosi na čitave nizove dućana u sljedećim ulicama, baš u srcu Čaršije:

1. Abadžiluk čaršija;
2. Sarači na čitavom potezu;
3. Čizmedžiluk na čitavom potezu;
4. Mali kujundžiluk na čitavom potezu;
5. Blok ispod Sahat-kule između četiri ulice;
6. Bravadžiluk;
7. Kovači čaršija;
8. Sagrdžije do iznad džamije;
9. Čulhan;
10. Sama Baščaršija kao najistaknutiji punkt na čitavom svom prostoru od Sarača do tramvajske pruge;
11. Đulagina ulica (samo istočni blok).

Na kraju ovog poglavlja upozorio bih da u ostalom velikom broju objekata — spomenika toga trećega reda, s kojim projektant regulacionog plana može sasvim slobodno disponirati, ipak ima nekoliko objekata koji zahtijevaju izvjestan oprez i obazrivost prilikom uređivanja kompleksa kao jedinke koje nisu bez važnosti u ambijentu: To su:

1. Nekoliko karakterističnih stambenih objekata na početku Titove ulice, do iza Stare crkve;

2. Niz kuća u pozadini Hadžijske džamije;
3. Bijelina čikma na samoj Baščaršiji, ulica-tunel, izrazito primorskog tipa;
4. Samostalna magaza na početku ulice Prote Bakovića (na njeznoj desnoj strani, upravo na uglu te ulice i Čulhana);
5. Oveća magaza-dućan sa stropom na polubačvasti svod u sastavu drugog, većeg objekta u južnom bloku Bravadžiluka.

Ne znači da se ti objekti ne mogu rušiti pod cijenu jednog dobrog i funkcionalnog rješenja regulacionog prostora, ali bi u svakome slučaju bilo korisno ako bi se i ti objekti mogli zadržati i u budućoj kompoziciji ili barem da se ne uklanjaju u prvim etapama uređenja Čaršije.

6. TEHNIČKO STANJE AGLOMERACIJE I REPERKUSIJE

Na regulacionom području stare sarajevske čaršije, koje obuhvata oko 26 hektara, ima ukupno, kako je naprijed navedeno, 1054 objekta, pri čemu kao zaseban objekat računamo i svaki pojedini dućan staroga tipa, jer se u tome obliku te jedinice zaista i pojavljuju na terenu i po vlasništvu i po načinu korištenja i po osjetnoj razlici u krovnoj plohi. Po vrstama, pak, materijala od kojih su građeni svi ti objekti, situacija je ovakva:

— objekti građeni od rezistentnog materijala (kamen, opeka, beton), ukupno	440 ili 41,74%
— objekti građeni od arezistentnog materijala (drvo, ćerpić ili drvo i ćerpić), ukupno	614 ili 58,26%

Udara u oči pojava apsolutne većine objekata od lagane građe, dakle od takvoga materijala koji nije sposoban za dužu egzistenciju, barem bez krpljenja i prepravaka, a već sama ta činjenica upućuje na zaključak da Čaršija na označenom regulacionom prostoru u sadašnjem i nepromijenjenom konstruktivnom stanju ne može imati dug vijek i da su, prema tome, izmjene u konstrukciji i arhitekturi neminovne. Pri tome odmah konstatiramo da se podaci o objektima sa rezistentnim materijalima odnose u velikoj većini na objekte novije gradnje u periodima poslije 1878. i na mjestima koja se nalaze oko centra Čaršije, a kad to imamo na umu i u vezi s tim promatramo onu užu, spomeničku zonu, onda slijedi da je upravo na tome prostoru najviše objekata baš one druge, kritičnije vrste, čiji broj, prema gornjem, sada premašuje daleko iznos od 58,26% prosjeka čitava regulacionog područja. A doista takva slika izgleda i na somme terenu i izvan tih zaključaka koje smo izveli računskim putem. Pojava već sama po sebi zabrinjava i ne zadovoljava, jer nosi latentne opasnosti svega negativnog za sigurnost i trajnost kompleksa.

Današnje, pak, stanje svih tih objekata od laganog materijala na čitavom regulacionom prostoru, a posebno na užem, spomeničkom kompleksu je upravo jadno i čemerno. Već odavno u Čaršiji nema ni jed-

nog jedinog dućana originalne gradnje sa ćefencima i nekadašnjim originalnim prijevornicama, sve je prekrpijeno i izmijenjeno novijim materijalom od štrugane daske (koja je također dotrajala) i sa tvorničkim ćavlima. Opće stanje konstrukcije tih dućana je upravo takvo da i po unutrašnjosti i po vanjskom obliku lići prije na sve, nego li na objekat u kojem borave ljudi i obavljaju privredne djelatnosti. Nimalo nije bolje stanje ni u ostalim, prvenstveno stambenim objektima na našem regulacionom prostoru. Tu ima do 20% (rezultati popisa!) potpuno dotrajalih objekata, ima ih ćak napola srušenih i napuštenih (samo u posljednjoj godini dva su, i to veća, sami pali), a većina ostalih zahtijeva manje ili veće opravke i adaptacije da bi se mogli koliko-toliko osposobiti za kakvo-takvo korištenje. Dakle, i u toj vrsti objekata slijede neminovno radikalne izmjene s obzirom samo na stanje njihove konstrukcije.

Opremljenost objekta u Ćaršiji najnužnijim savremenim tehničkim uređajima, a to je vodovod, kanalizacija i elektriika, stoje ovako:

— Vodovod ima ukupno	439 objekata ili 41,65%.
— Kanalizaciju ima ukupno	403 objekta ili 38,24%.
— Elektriiku ima ukupno	928 objekata ili 88,04%.

Kako se vidi, osnovne komunalne uređaje, a to su vodovod i kanalizacija, a naroćito taj drugi, nema ni svaki drugi objekat na tome području. Proizilazi da je stanje upravo zabrinjavajuće. A kad još istaknemo da se najveći broj objekata koji imaju takve uređaje nalazi na lokacijama koje su izgrađene poslije 1878, znaći da nam slika samoga središta Ćaršije, tj. naše uže i spomenićke zone, u kojoj preovladavaju oni stariji objekti, ispada izrazito bolnija i teža.

Ni sami higijenski uslovi rada u Ćaršiji i uslovi života u onim starijim stambenim objektima nisu ni izdaleka zadovoljavajući. Tome je razlog ne samo trošnost građevnih materijala i slaba tehnića opremljenost sanitarnim uređajima, nego i odsustvo valjanog zagrijavanja, dobrog osvjetljenja i sigurne izolacije od vlage. Na tome području ima stanova uopće bez kuhinje, kupatila i nužnika u stanu 38%, vlažnih soba ima 39%, a sa ćesmom samo na ulici 19%, itd. Još je kud i kamo teža situacija u onim prizemnim dućanima staroga tipa koji, kako smo istakli, ćine važne ćesti ambijenta Ćaršije. Vrlo su rijetki dućani koji imaju i koriste se unutrašnjim vodovodnim instalacijama, a gotovo nijedan nema kanalizacije i zahoda. Dalje, niti jedan jedini takav dućan nema hidroizolacije patosa i zidova, toga tako važnog elementa za rad koji se u tim dućanima obavlja upravo preko cijelog dana na nogama i neposredno na tlu. Osim potpunog odsustva takve valjane izolacije ima ćak dobar broj dućana sa potpuno otvorenim zemljanim patosom (takvi su skoro svi kazandžijski dućani i sve kovaćnice).

Takva, eto, izgleda druga strana medalje objekata koji ućestvuju u formiranju spomenićkog kompleksa stare sarajevske ćaršije. Sve te konstatacije s prijetećim upozorenjem ukazuju da se spomenićka aglomeracija Ćaršije nalazi u vrlo teškom i neodrživom stanju koje

nije moguće popravljati bez većih i radikalnijih zahvata u samom građevnom tkivu kompleksa. Naročito naglašavam da je takvo stanje u prvome redu u odreda svima starim dućanima koje smo mi, s drugoga aspekta, označili kao ambijentske spomenike i važne elemente u likovnom izrazu spomeničke sredine, a u drugome redu na sve druge objekte, naročito stambene, u čijoj konstrukciji prevladuje ćerpić i drvo.

To su frapantne činjenice pred kojim se ne mogu zatvoriti oči. Makar se mi ne znam s koliko zanosa zalagali za čuvanje ove stare aglomeracije u postojećem stanju u smislu čuvanja spomeničkih, folklornih i turističkih vrednota, stanje se ne može održavati i potrebno ga je radikalno i čim prije sanirati. S pravom se ovdje može na liniji savremenih urbanističkih shvatanja postaviti pitanje da li je za našu zajednicu korisnije za turistički dinar (koji mi ne potejujemo) praviti danas od naših ljudi neku vrstu klovnova koji bosonogi rade na zemljanom patosu, a pri tom za liječenje njihova išijasa, reume i drugih bolesti podnositi velike troškove, ili pak, sprovesti radikalnije mjere asanacije i dići higijenske i radne uslove na potrebnu visinu, dostojnu današnjeg čovjeka, pa makar to donekle išlo i na štetu turizma i neokrnjene cjeline Čaršije kao spomeničkog kompleksa. Vrijeme u kojem se razvijamo, a čiji se točak ne može natrag vratiti, govori da je ispravna i održiva samo ta druga alternativa. Dobra pažnja i volja investitora može, pak, učiniti da se problem riješi bez većih potresa i za privredu i za zdravu spomeničku cjelinu.

7. PLAN ZAŠTITE SPOMENIKA

Vodeći strogo obzira o svima pozitivnim i negativnim značajkama građevne aglomeracije Čaršije kao spomeničke cjeline, koje su utvrđene u prednjim poglavljima, zatim imajući u vidu i strogi kriterij da jedan objekat mora da ima zaista određene kvalitete da se proglasi spomenikom vrijednim pažnje i stalne zaštite, a isto tako, na drugoj strani, vodeći obzira i o svim današnjim životnim problemima a posebno o privredi i turizmu ovog dijela grada, smatram da u sutrašnjoj urbanistički sredenoj Čaršiji treba da se zadrže i da se čuvaju slijedeći objekti kao istaknuti samostalni spomenici i kao važni elementi ansambla u kojem se nalaze bez obzira vodi li se danas zaštita nad takvim objektima:

1. Gazi-Husrevbegova (Begova) džamija i ansambl pratećih objekata-spomenika u koji, pored džamije, još ulaze:
  - Originalni dvorišni kameni zid na čitavoj svojoj dužini sa četiri također originalne kapije iz 16. vijeka;
  - Šadrvan u dvorištu;
  - Tople česme u dvorištu i česma u dvorišnom zidu, na uglu Sarača i Mudželita;
  - Muvekithana u sjeverozapadnom uglu dvorišta;
  - Dva kamena turbeta s istočne strane džamije;

- Zgrada mekteba u sjeveroistočnom uglu dvorišta zajedno sa kućicom turbedara;
  - Ezan-taš u dvorištu džamije, u stvari kapitel neke monumentalne srednjovjekovne crkve iz okoline;
  - Nekropola sa zapadne i južne strane džamije.
2. Gazi-Husrevbegova medresa Kuršumlija na drugoj strani Sarača i nasuprot džamiji, zajedno s uličnim zidom;
  3. Gazi-Husrevbežovo imare — besplatna javna kuhinja — iz 16. vijeka uz Sahat-kulu, pri čemu treba sačuvati samo pekaru;
  4. Gazi-Husrevbegova sahat-kula sa zapadne strane džamije, spomenik iz 17. vijeka;
  5. Gazi-Husrevbegov bezistan iz 16. vijeka uz obaveznu rekonstrukciju upropaštenih dijelova;
  6. Gazi-Husrevbegov hamam kod Katedrale, objekat iz 16 vijeka;
  7. Brusa bezistan iz 16. vijeka;
  8. Stari jevrejski hram u Titovoj ulici iz prošlog vijeka;
  9. Stara srpsko-pravoslavna crkva u Titovoj ulici iz 16. vijeka;
  10. Džamija Ferhadija sa malom nekropolom u Vase Pelagića ulici;
  11. Niz kamenih magaza u jednom bloku specijalnog tipa u čaršiji Halači;
  12. Daira — skup kamenih magaza u zasebnom objektu — iz 18. vijeka u Halačima;
  13. Niz kamenih magaza u jednom bloku u Malome bravadžiluku;
  14. Niz kamenih magaza u jednom objektu u Đulaginoj ulici;
  15. Dio originalnog trijema staroga hanikaha (posebna vrsta škole) iz 16. vijeka uz medresu Kuršumliju, samo u susjednom dvorištu;
  16. Latinska ćuprija (Principov most) iz 18. vijeka;
  17. Šeher-čehajina (Šeherija) ćuprija iz 17. vijeka;
  18. Kuća porodice Desnića na Obali, objekat iz prošloga vijeka;
  19. Substrukcije starog Firuzbegova hamama iz početka 16. vijeka na uglu Čulhana i Baščaršije;
  20. Careva džamija na lijevoj obali Miljacke, objekat iz 16. vijeka, skupa s kolonadom i dva prednja kupolasta objekta koji zajedno s kolonadom potječu iz austrijskog perioda, ali s džamijom čine nerazdvojnu kompozicionu rijetko uspijelu cjelinu, a tako isto zajedno s nekropolom iza džamije te istočnim dvorišnim zidom, u kojem je originalna stara česma;
  21. Hadžijska džamija iz 16. vijeka, zajedno s nekropolom i dijelom dvorišnog zida u kojem je stara ulična česma;

22. Bašćaršijska (Havadže Durakova) džamija na čelu Sarajeva, spomenik iz 16. vijeka, čiji kameni ogradni zid potječe iz najnovijeg vremena;
23. Čekrekći Muslihudinova džamija iz 16. vijeka u gornjem dijelu Bašćaršije, bez okolnih dućana;
24. Niz kamenih magaza u bloku u Malom kazandžiluku (Oprkarnju ili — kako se još zvao — Ibrikijskoj čaršiji);
25. Niz kamenih starih magaza u Velikom kazandžiluku uz obaveznu reпрistinaciju nekih dijelova;
26. Duradžik hadži-Ahmedova džamija iz 16. vijeka, na početku Sagrdžija;
27. Dva mala i vrlo karakteristična stambena objekta s istočne strane Morića hana uz temeljitiju asanaciju;
28. Mala kamena samostalna magaza na početku ulice Prote Bakovića (na uglu Čulhana);
29. Mala skupina arhaičnih nadgrobnih spomenika na Natkovačima, koji i ne moraju ostati in situ;
30. Stambeni objekat u Kočićevoj ulici, do Čekrekćijine džamije;
31. Dva starija stambena i vrlo karakteristična objekta na sjeveroistočnoj strani Vijećnice;
32. Zgrada Vijećnice, objekat iz austrijskog perioda (1896);
33. Sebilj na Bašćaršiji, objekat iz austrijskog perioda;
34. Stara kantardžinica u gornjem dijelu Bašćaršije, koja se, ako je potrebno, može prenijeti i na drugo mjesto.

Nabrojani objekti imaju najvećim dijelom izuzetne značajke starog urbanizma i stare arhitekture kao grana umjetničkog izražavanja, potom svi imaju historijsko značenje, a najveći broj građen je od rezistentnog, dakle trajnijeg materijala, i sve i jedan taj objekat ima karakterističan i u turističkom smislu zanimljiv način oblikovnog izraza — pa prema svemu tome ta skupina objekata ima potrebne spomeničke kvalitete i postoji puno opravdanje da se sačuvaju i održe za budućnost i kao jedinice i kao organični dijelovi skupnog spomenika urbanističke cjeline.

Da bi se što više produžio vijek tih spomenika i da bi mogli doći do još većeg izražaja, a time još u većoj mjeri služiti interesima zajednice, potrebno je gotovo na svim tim objektima izvršiti pažljivim stručnim metodama manje ili veće zahvate asanacije, restauracije, konzervacije, čišćenja od kasnijih dogradnji koje krnje lik spomenika, a uz to odmah i prilagodavanje tih spomenika prikladnoj namjeni. O tim svim potrebama i mjerama nije se dosada vodila puna briga, iako je Muzej grada Sarajeva učinio nekoliko uspješnih i vrijednih intervencija, što se mora posebno podvući, pa upravo zbog te nebrige su ti spomenici, a s njima skupa i cjelina Čaršije, dovedeni u prilično tešku situaciju. Hitno ozdravljenje te spomeničke cjeline traže interesi ne samo naše nauke i kulture nego u istoj mjeri zahtjevi privrede i turizma.

Udara u oči da se među tim objektima, koje treba sačuvati kao spomenike i organične česti Čaršije, nalazi i niz objekata iz austrijskog perioda. U načelu taj noviji period ne treba da bude nikakva zapreka, jer — zašto ne bi moglo biti objekata i u tome novijem periodu koji kao građevna ostvarenja mogu dobiti spomenička svojstva? U konkretnom, pak, slučaju radi se o objektima koji imaju vrijedna arhitektonska i kompoziciona rješenja (šadrvan pred Begovom džamijom i građevna kompozicija ispred Careve džamije), ili koji su stekli sva potrebna obilježja i patinu stare čaršije (sebilj i kantardžinica), ili koji imaju posebnu izražajnost bez obzira što njihova arhitektura nije vezana za Čaršiju, a njihovo čuvanje zahtijevaju turistički interesi (slučaj Vijećnice). Pored toga svi takvi spomenici već su vremenom dobili puno pravo građanstva u svojoj današnjoj sredini pa se, strogo uzevši, više i ne osjećaju kao strani elementi.

Ko je pažljivo pratio gornji redoslijed spomenika, nimalo mu manje ne udara u oči i pojava da se među tim objektima koje smatramo vrijednim i predlažemo za zaštitu i čuvanje nalazi niz džamija (7) i više blokova kamenih magaza, dakle građevnih objekata koji se ponavljaju. U strogom spomeničkom smislu bilo bi ovdje zaista sasvim dovoljno odabrati samo najznačajnije historijske i arhitektonske predstavnike, ali bi to bila velika greška, jer se ovdje danas više ne radi, kako smo ranije istakli, samo o pojedinačnim vrijednostima, nego i o skupnom i kompleksnom spomeniku, ansamblu Čaršije, koji tvore upravo ti pojedinačni izražajni spomenici, povezani u jednu cjelinu. Pri tome se posebno pazilo na to da ti objekti budu zaista izražajni i takvi da se mogu održati do u daleku budućnost. Postupajući u smislu takvih uslova, na drugoj strani, npr., ne može se predlagati uopće za zaštitu Tabačka džamija (mesdžid) bez minareta, kojeg nikad nije ni bilo, u dnu Halača, iako se ona nalazi u srcu Čaršije, jer taj objekat, osim čisto historijskih, nema i drugih potrebnih značajki i elemenata za držanje pod zaštitom: ne predstavlja nikakvo ni bolje, a kamo li izražajnije arhitektonsko rješenje, građen je od netrajnog materijala (čerpić) i nalazi se na tako osjetljivoj građevnoj liniji da bi njegovo dalje zadržavanje apsolutno sputavalo dobro i cjelovito rješenje onog dijela Obale.

Ne treba da iznenađuje ni činjenica da u datom nizu objekata za punu zaštitu nema dva dosada značajna spomenika: Morića han u Saračima i građevna cjelina dućana Kazandžijske čaršije, koja se i po sadržaju sačuvala. Ne treba nijekati spomeničko značenje i tih objekata, ali ih u gore datom redoslijedu nema stoga što su izgubili druge potrebne elemente da se mogu čuvati kao spomenici. Dajem potrebno obrazloženje da se ne bi pomišljalo kako se nije vodila dužna pažnja i o tim spomenicima.

Morića han, inače tipičan primjer karavan-saraja iz 16. vijeka, nekoliko je puta gorio i obnavljao se. U posljednjem požaru od 1958. godine stradala mu je čitava krovna konstrukcija kao najinteresantniji element toga spomenika (uskoro iza toga je polovično rekonstruirana). Građen je pretežnim dijelom od čerpića i drveta. Čerpić je tokom vre-

mena, a i zbog slabih zaštitnih mjera izgubio svoju kakvu-takvu rezistenciju pa su se zidovi na mnogim mjestima izmakli iz svoje vertikale i počeli raspadati. Što se naročito primjećuje već odavno u sjevernom prizemnom (podrumskom) dijelu. Osim toga tone vode koje su iz vatrogasnih šmrkova bačene na taj objekat prilikom posljednjeg požara doveli su i ostale dijelove čerpičnih zidova i takvo stanje, da su se i oni počeli vidno raspadati i gubiti svoju homogenost. Dakle, objekat se nalazi danas u valo teškom konstruktivnom stanju, i to, što je najznačajnije, od samih podrumskih zidova. Usljed takvoga stanja nema nikakva realnog osnova da se taj spomenik i dalje čuva ovakav kakav jest, jer i ne može korisno poslužiti nikakvoj trajnijoj namjeni, a niti bi bilo isto tako, razumno vršiti djelomične opravke i restauratorske radove, jer se tim putem ne može postići puna asanacija. Ovdje bi bila u svakome slučaju potrebna rekonstrukcija iz temelja, ako hoćemo sačuvati taj objekat kao turističku atrakciju za budućnost. A ako tu temeljitu rekonstrukciju izvedemo, što nije nemoguće, onda je to samo kopija koja je izgubila ono važno spomeničko svojstvo originaliteta i koja se upravo zbog toga i ne može više smatrati historijskim spomenikom u pravom smislu te riječi. Dakle, kod toga spomenika moguća je jedino rekonstrukcija u čitavom obliku, što bi i zahtijevali interesi turizma. Međutim, i na takav zahvat može se s opravdanjem staviti primjedba, jer se punoj obnovi toša spomenika u potpuno starom obliku suprotstavljaju dva jaka razloga, međusobno vezana: Prvo, za potpunu obnovu potrebne su prilično visoke investicije, za koje je u našim današnjim uslovima posebno pitanje odakle i kada se mogu naći. Drugo, veliko je pitanje čemu će moći taj objekat služiti u budućnosti, osim što bi kao čisto muzejski atraktivitet zadovoljavao interese turizma, i hoće li uopće moći dobiti punu i racionalnu namjenu u današnjim savremenim uslovima života i rada. Naime, čitava spratna etaža od ukupno 48 soba nema ni izdaleka potrebne termičke zaštite, jer su sobe izravno vezane na jedinstveni pokaldrimisani hodnik hana koji na četiri mjesta ima velike slobodne otvore prema dvorištu za omogućavanje osvjetljenja, a sa gornje strane nema uopće stropa, nego se pogled zaustavlja tek na konstrukciji krovišta hana, koja je inače vrlo zanimljiva. Usljed takve koncepcije toga hodnika, koji više sličići koridor-ulici, i toga izravnog vezivanja soba na takav otvoreni hodnik uslovi korištenja tih soba i čitave spratne etaže su u hladnim danima tako otežani, kao da su sobe vezane izravno na potpuno otvorenu ulicu, a to dokazuje da tu nema ni najnužnijih tehničkih uslova koje postavljamo za bilo koji objekat u kojem se zadržavaju ljudi, a koji se gradi u kraju gdje su velike razlike u temperaturi u ljetnim i zimskim mjesecima. Više je nego očito da se ovdje radi o importiranoj koncepciji nekog karavansaraja iz istočnjačkih toplih krajeva, gdje je ovakav način građenja imao smisao i funkcionalnosti i ekonomičnosti. Usljed takve eklektičke primjene tipa iz sasvim drugačijih klimatskih uslova, u sobama nema uopće odžaka, nego su dimnjačke cijevi izvučene izravno na hodnik, kojim se komunicira, zbog čega su higijenski uslovi te etaže svedeni upravo na minimum. A svaki konstruktivni ili oblikovni zahvat kojim

bi se htjelo izbjeći gornje velike mane povukao bi za sobom i izmjenu postojeće dispozicije i zatvaranje onog zanimljivog krovišta, a time smo onda daleko od objekta koji bi se mogao nazvati i samo turističkim atraktivitetom. Upravo zbog tih okolnosti sasvim je izvjesno da nema opravdanja koristiti se i dalje ovim objektom onakvim kakav jeste (uostalom, danas nije ni moguća njegova upotreba!), a ostaje veliko i otvoreno pitanje da li je svrsishodno i razumno i sa spomeničkog i sa privrednog i tehničkog aspekta pristupati izradi kopije nekadašnjeg hana samo radi turističkih potreba, a pri tome u tu svrhu investirati relativno visoka sredstva i pokriti jako veliki građevni prostor koji bi nam inače bio, možda, dragocjeniji za nove sadržaje koje kompleksu Čaršije nameće naše vrijeme.

Gornjim reminiscencijama nipošto nisam želio da umanjim spomeničku vrijednost Morića hana i da ga a limine osudimo na rušenje, nego samo želim da analizatorskim putem ukažem na sve potrebne momente koji mogu biti od utjecaja za čuvanje vrijednih spomenika, za razvijanje turizma i za izbjegavanje bilo kakvih prepreka koje bi kočile privredu u Čaršiji, gdje se ona razvijala kroz punih pet stotina godina.

Kazandžijska čaršija, druži dosadašnji spomenik kojeg mi više ne predlažemo za držanje pod zaštitom, u svojim općim crtama sačuvala je stari kompozicioni gabarit i oblik, a njenu historijsku patinu upravo u još jačoj mjeri predstavlja sami sadržaj, stari kazandžijski obrt koji se tu do danas održao. Pri ranijem odlučivanju o stavljanju pod zaštitu ovoga skupnog objekta kao spomenika mnogo veći uticaj imao je sami taj stari obrt, nego li građevna aglomeracija u kojoj se on odvija. Ovdje, pak, nas prioritetno zanima sam građevni objekat, kako i treba da bude, jer je zaštita kazandžijskog zanata jedno, a zaštita samoga objekta nešto sasvim drugo. Ako promotrimo detaljnije tu cjelinu kazandžijskih dućana, od dućana do dućana vidjet ćemo brzo da tu, zapravo, izuzimajući mjerilo i ukupan oblik, i nema više ništa od one stare konstrukcije i, naročito, originalnog rješenja uličnih fasada dućana i čitave Čaršije. Pored toga i ova današnja konstrukcija od drvenog materijala (izuzimajući pozadinske zidove, koji su opet od ćerpića) već je toliko puta, vidi se očito, prepravljana i dopravljana, da je sasvim dotrajala. Dalje, nimalo nisu bolji ni sami uslovi rada u tim dućanima, jer se radi pri zemljanom patosu, a prostori su bez hidroizolacije i bez ikakve bolje termičke zaštite. Proizlazi iz svega da se ti nizovi dućana u tehnički uređenoj spomeničkoj cjelini ne mogu uopće zadržavati, kao što ni sami po sebi nisu duga vijeka zbog tehničkog stanja konstrukcije koje u nezadrživom procesu sve biva gore. Iz tih razloga, mislim, nema nikakva smisla proglašavati i taj objekat spomenikom koji treba držati u neokrnjenom stanju, jer bi to bio apsurd. Međutim, za razliku od Morića hana, čija se prvobitna namjena ne može više obnoviti, buduća namjena ove čaršije je sasvim jasna, a to je produženje rada sadašnjih kazandžija, za što imamo interes. Povezano s tim, bilo bi najbolje kad bi te kazandžije mogli produžiti rad u objektima koji su slični onim prijašnjim, što bi dopunjavalo i ukupno spomeničko djelovanje an-

sambla čitave Čaršije, a iz toga, te zbog nedostatka osnovnih radnih uslova u sadašnjoj situaciji, s druge strane, proizlazi logičan zaključak da treba produžiti vijek toj maloj aglomeraciji samo putem temeljite rekonstrukcije. A ta rekonstrukcija se ovdje isplati, jer se s obzirom na veličinu objekata ne radi o velikim investicijama, a osim toga te bi investicije bile ovdje date izravno u privredne svrhe.

8. REKONSTRUKCIJA KAO PUT ASANACIJE AMBIJENTSKIH POVRŠINA

Ovdje se radi o čitavim nizovima onih u osnovi starih dućana koji se kao građevni elemenati ne ističu pojedinačno, nego samo u ritmičkom nizu u cjelini Čaršije, zbog čega smo ih i nazvali spomenicima ambijentskog značaja. Istaknuto je dovoljno da se tu ne radi ni o kakvom samostalnim arhitektonskim i spomeničkim kvalitetama, nego upravo o filigranskom spomeničkom tkivu kojim se oni vrijedni pojedinačni spomenici povezuju i nadopunjuju u jednom novom kvalitetu kojim se postiže spomenički karakter čitave aglomeracije. Ukazali smo i na to da postoje razlozi ne samo likovno-kompozicione nego i turističke prirode da se očuva takav gabarit u Čaršiji. S druge strane, analizom tehničke i higijenske strane svih tih dućana utvrdili smo da se ti nizovi u cjelini nalaze danas u tako izmijenjenom i teškom konstruktivnom i higijenskom stanju, da produženje opstanka objekata i osiguranje potrebnih tehničkih i higijenskih uslova rada u tim jedinicama nije moguće bez radikalnog zahvata u samo konstruktivno tkivo tih nizova. A kad smo tako izvukli dva važna, a heterogena zaključka o toj vrsti arhitekture i našoj čaršiji, onda kao logična posljedica proizilazi i treći, glavni zaključak da tu vrstu objekata sačuvamo putem rekonstrukcije, tj. uklanjanjem svih takvih postojećih nizova i njihovih jedinica i izgradnjom iz temelja novih u istom mjerilu i općem likovnom doimanju, a sa diskretnim uvođenjem savremene tehničke i sanitarne opreme koja će omogućiti rad u takvim dućanima.

U svrhu postizavanja likovnog jedinstva spomeničke cjeline, a time onda i postizavanja turističkih efekata Čaršije bilo bi potrebno takvu rekonstrukciju izvršiti na sljedećim velikim potezima, nekadašnjim samostalnim čaršijama:

1. Veliki kazandžiluk na čitavom potezu od Bašćaršije do Bravadžiluka, uključujući obje strane te čaršije, a isključujući opet nekoliko samostalnih kamenih magaza kod koji bi bila potrebna samo djelomična rekonstrukcija u smislu čišćenja objekta od »modernističkih« dometaka;

2. Čaršija odnosno ulica Sarači, oba njezina bloka počevši od Gazi-Husrevbegove ulice do Bašćaršije sa izuzimanjem, jasno, površina gdje nikada nije bilo dućana (dvorišni zidovi Bežove džamije i medrese Kuršumlije);

3. Čulhan, mala čaršija paralelno sa Saračima do Bašćaršije, a na mjestu iz kojeg se ulazilo u čulhan (-ložionaca-) stare Firuzbegove banje po kojim je i dobila ime;

4. Građevni blok oko Sahat-kule i imareta između sve četiri ulice;
5. Čaršija Abadžiluk barem na potezu od Obale do skretanja u Bravadžiluk, oba bloka, izuzimajući, možda, dvije kamene jedinice (nekadašnje prepravljene magaze) pri Obali koje se manjom rekonstrukcijom mogu povezati s novorekonstruiranom cjelinom;
6. Čaršija Halači na čitavom potezu i s obje strane, zadržavajući postojeće kamene magaze kao samostalne spomenike;
7. Sve četiri strane Brusa bezistana uz rekonstrukciju, barem na nekim dijelovima, i kamenih magaza koje su stajale iza dućana, a do glavne nosive konstrukcije bezistana (vide se još ostaci svodova takvih magaza!);
8. Čaršija Bravadžiluk, i to samo njezin južni blok do Maloga bravadžiluka (prva ulica južno iza Halača);
9. Čitav trg Baščaršije, i to njezine obje strane;
10. Čaršija Kazazi s jednu ili obje strane;
11. Čaršija Čizmedžiluk s obje strane;
12. Čaršija Kovači na čitavom potezu;
13. Lijeva strana čaršije Sagrdžija do džamije;
14. Desna strana Kočićeve ulice do Danila Ilića ulice (u pozadini postoje konstruktivni ostaci jedne stare daire!).

Kako vidimo, predloženi potezi dućana za obnovu predstavljaju žile kucavice čitave Čaršije, ali samo onog dijela gdje se dobrim dijelom i danas nalaze slični dućani i koji je na udarcu turista i svih onih koji žele da dožive likovno spomeničko jedinstvo Čaršije. To je, istina, smion i velik i predlog i pothvat, ali jedino racionalno i održivo rješenje koje se može prihvatiti sa spomeničkog (onog šireg), tehničkog i privrednog aspekta.

U gornji program nismo uvlačili poteze ili čaršije koje su nedavno ili podavno sasvim uklonjene. To su Velike i Male Trgovke, blok Abadžiluka naprama Čaršijskoj džamiji, zatim veliki blok na samoj Baščaršiji (Halvadžiluk čaršija) i Kasapi na mjestu preko kojeg ide danas tramvajska pruga) te veliki blok između Sagrdžija i Miloša Obilića ulice (gornji dio Baščaršije). Pri tome se izuzima samo jedan dio Sarača, i to jedna strana radi postizavanja funkcionalnog i likovnog jedinstva unutrašnjosti te rekonstruirane ulice — čaršije. Ne bi bilo ispravno zauzimati decidirano stanovište za obnovu i tih nestalih poteza — čaršija sve dotle dok se putem programa urbanističkog uređenja čitave Čaršije i putem izrade samog regulacionog plana ne utvrdi da su potrebne veće površine od gore iskazanih za planirani razvoj privrede, zanatstva i ugostiteljstva u budućoj Čaršiji. Ako prostor, već predložen za rekonstrukciju, ne bude imao dovoljnu površinu, koju zahtijeva program uređenja svih funkcija u Čaršiji, onda nema nikakve logične zapreke da se i takvi dijelovi ne bi smjeli obnavljati barem na prostoru Velikih i Malih Trgovki i između Sagrdžija i Miloša Obilića ulice.

Kad govorimo o rekonstrukciji dotrajalih istaknutih dijelova Čaršije u gore datim okvirima, onda pri tome mislimo, potrebno je razjasniti, na potpunu obnovu objekata i nizova, ali strogo u starome mjerilu i gabaritu uz prvenstvenu upotrebu klasičnih rezistentnih materijala. Uz mjerilo i opći gabarit dućana potrebno je paralelno s tim zadržati i staru širinu ulice, jer bez toga nema doimanja vizuelnih unutrašnjih aspekata originalne Čaršije. Pri toj rekonstrukciji potrebno je i nenametljivo uvođenje tehničkih novina i potreba našeg vremena, kao što je izolacija, vodovod, kanalizacija i električna. Pri ovome svemu postavlja se upravo središnje pitanje do koje granice treba da idemo u obnovi historijskih oblika i pojedinosti. Put stroge eklektike, koji bi ovdje zahtijevao doslovnu obnovu historijskih oblika i konstrukcije, a za što bi se moglo zauzimati sa turističkog i samo donekle sa spomeničkog stanovišta, značio bi za naše današnje uslove suhi formalizam i bio bi u direktnoj protivnosti s današnjim potrebama koje mi ne možemo ni mijenjati, ni zaustavljati. Čefenak jeste bitan konstruktivni i likovni elemenat staroga dućana, ali se on ne može produžavati i u naše vrijeme jednostavno stoga što je taj elemenat ne po formi, nego po funkciji vezan za sasvim drugi život, čitav mali svijet koji već pripada prošlosti (oskudno zagrijavanje putem mangale, jer je prednja strana otvorena i ljeti i zimi, usluživanje mušterije samo preko spuštene čefenka i dr.). Najbolji dokaz da čefenak već odavno ne odgovara savremenijem načinu poslovanja jeste činjenica da je odavno potpuno potisnut iz sarajevske čaršije, i to ne nikakvim administrativnim mjerama, nego upravo na postepen način, pod snagom novih vremena, koja su se manifestirala i u privrednom poslovanju u Čaršiji. No, gornje konstatacije nipošto ne znače da se ne može i u budućoj rekonstruiranoj Čaršiji naći takvo rješenje, prema kojem će i dalje prednja strana dućana ostati preko ljeta na čitavoj svojoj površini otvorena i prema kojem će roba u tome novom dućanu animirati kupca na isti način kao i u prijašnje doba. Dakle, umjesto slijeda punih historijskih elemenata, razumno je i racionalno pri rekonstrukciji uzeti kao jedino ispravan put odabiranje svih onih glavnih i pozitivnih značajki, uključujući tu u prvome redu likovne i urbanističke elemente onih starih dućana, a to su: mjerilo čovjeka, gabarit strehe, pokrov od čeremita, razmak između dućana, meandriranje i ritmovanje. Time u biti uklanjamo sve ono što je nezdravo, netrajno i nesvršishodno, a prihvaćamo od starih materijala, konstrukcije i fizionomije sve ono kvalitetno, lijepo i trajno sa jedinom svrhom — da Čaršija bude starom čaršijom u spomeničkom i turističkom smislu, a zdrav i napredan privredni centar kao izraz savremenog društva, koje je naslijedilo ono staro.

9. PLAN ASANACIJE VAŽNIJIH SPOMENIKA

Kompleks stare sarajevske čaršije, onakav kakav smo ograničili na prednjim stranama kao regulaciono područje, dobrim je dijelom novijim dogradnjama izmijenio svoj lik u odnosu na originalno stanje prije austrougarske okupacije. Poslije 1878. u sasvim drugačijim dru-

štvenim i privrednim uslovima nastao je velik broj objekata, često i vrlo krupnih, koji apsolutno remete stari milije u koje bi, ako hoćemo sačuvati u punome djelovanju ono staro barem u onom obliku, u kojem se zadržalo i ako želimo pri tome biti konzekventni, apsolutno trebalo sasvim brisati i ukloniti. No, zalagati se za takve mjere s obzirom na naše današnje ekonomske mogućnosti bilo bi danas besmisleno, iako nipošto ne znači da najveći dio i takvih objekata treba planirati za uklanjanje barem na kraju regulacionog perioda od, po prilici, trideset godina.

Usljed navedenih razloga ovdje se, u ovome poglavlju, ne tretira Čaršija kao cjelina, nego njeni pojedinačni spomenici sa analizom onoga što bi se moglo i trebalo odmah na njima učiniti u svrhu pribavljanja punog spomeničkog izraza tim historijskim objektima. A kad je riječ o tome, onda se i tu ima šta reći i čak bezuslovno zahtijevati izvjesne izmjene postojećeg stanja, i to kako u okolini spomenika, tako i na samome tome spomeniku.

Iznosim ovdje konkretne prijedloge u tome smislu

1. **Gazi-Husrevbegov hamam.** Plato s istočne strane spomenika je vještački nasip, nastao za stare Jugoslavije prilikom izgradnje i uređenja bivšeg ugostiteljskog lokala »Šadrvan«. U dobroj mjeri taj nasip onemogućava da se sagleda i sa te strane hamam kao vrlo vrijedan spomenik. Iz tih razloga bi trebalo ukloniti taj nasip sve do nivoa ulice, te ga pretvoriti u bašču eventualnog lokala koji bi se uredio u samome spomeniku ili, pak, u dvorištu susjedne škole kojoj nije tu mjesto. Dalje, još prije toga treba svakako ukloniti one dvije stambene zgradice od laganog materijala na zadnjem, sjevernom rubu hamama, koje su, zapravo uzevši, temeljene kao nadogradnja izravno na zidovima i svodu hamama, dakle na samome spomeniku. Te kućice su i inače smetnja da se spomenik restaurira i uredi bilo u koje savremene svrhe.

Neizgrađena okolina spomenika treba i dalje da ostane takva, samo je treba urediti.

2. **Stari jevrejski hram** u Titovoj ulici je već odavno gotovo nezamjetljiv, a inače vrlo vrijedan građevni spomenik. Nezamjetljivim ga čini prije svega ona uža sjeverna slijepa fasada prema Titovoj ulici (iz kasnijeg vremena), a onda i niz novijih provizornih i stalnih objekata (većinom trgovačkih skladišta) sa zapadne strane. Prije svega prilikom uređenja tog spomenika potrebno je ukloniti sve one dogradnje od laganog materijala (tri trgovačka skladišta) sa zapadne strane spomenika, te taj prostor zadržati kao čistu i zatravljenu površinu. Bilo bi za spomenik vrlo korisno ukloniti i onaj noviji (austrijski) jevrejski hram u neposrednoj blizini te prizemnicu (skladište) zapadno od toga drugog hrama, pa tako i na južnoj strani dobiti čist prostor. Taj južni čist prostor mogao bi se iskoristiti i za savremeno građenje, ali za objekat koji ne bi trebalo da ima više od dva kata i koji bi se razvijao horizontalno istok-zapad; sjeverna fasada toga objekta treba da bude sa-

svim lagana, u staklu. Takav objekat bio bi tu čak i koristan iz dva razloga: prvo, zaklonio bi vrlo ružne stražnje fasade balkona-ruksaka objekata u Vase Miskica ulici i, drugo, predstavljao bi platno na kojem bi se mogao projicirati naš spomenik u jednom vanredno toplom kontrastu.

Trijem uz istočnu stranu hrama treba i dalje zadržati i obnoviti ga kao sastavni dio spomenika, ali samo uz uslov da ne sputava dobro urbanističko rješenje druge strane hrama prema Gazi-Husrevbegovoj ulici, koja za spomenik nije bitna.

3. **Džamija Ferhadija** je prva spomenička oaza s kojom se suočavamo pristupajući Čaršiji sa zapadne strane ispred Katedrale i tamošnjeg »Turist-komerca«, pa je kao takva osjetljiv i efektan punkt. Medutim, da bi spomenik došao do punog izražaja i vršio punu funkciju koju mu namjenjujemo u uređenoj spomeničkoj cjelini, treba da se otvori prema sjeveru i zapadu te je u tome pogledu onda nužno:

— ukloniti bez premišljanja orijentalnu pseudo-arhitekturu trgovačkih radnji sa sjeverne strane, blok potkovičastog tipa u Vase Miskina ulici;

— ukloniti bez daljega i drveno skladište s istočne strane spomenika;

— ukloniti po mogućnosti i prizemnu masivnu zgradicu između džamije i hotela »Evrope« u Vase Pelagića ulici, kojoj ni inače nije tu mjesto.

Nemam uvjerenja da kameni dvorišni zid sa velikim perforacijama sa zapadne strane te džamije predstavlja originalitet, a kad je to tako, onda bi iznimno u ovome slučaju bilo potrebno spomenik sa malom nekropolom prema ulici oivičiti sasvim niskom i nezamjetnom ogradom, čime bi stvorili u tom dijelu ulice i meander vanrednih kvaliteta. Smijemo to ovdje učiniti, jer se ovdje ne radi o spomeniku čiju kompoziciju, zajedno sa dvorišnim zidom kao horizontalnim akcentom, možemo doživjeti iz daljine, kao kod nekih drugih takvih spomenika.

4. **Gazi-Husrevbegov bezistan** zahtijeva, prije svega velike restauratorske zahvate. Iako u struči zaštite spomenika treba napuštati princip rekonstrukcije, odnosno restauracije, jer spomenik isto tako može efektno djelovati i kao torzo i jer često nemamo pouzdanih elemenata za pravilnu restauraciju, ovdje, na slučaju bezistana, nema potrebe da se taj princip ne primijeni: prvo, spomenik ne predstavlja u pravome smislu arheološki objekat, čija bi nam konstrukcija bila slabo poznata, nego je to objekat naših dana, svejedno što broji preko 400 godina, jer smo se saživjeli s njime, pa nam je poznat i u konstruktivnim detaljima, a to tim prije kad izgubljene detalje možemo sasvim pouzdano obnoviti na načelu analogije na drugim mjestima objekta koji nisu uopće upropašteni. Drugo, restauraciju ovdje ne vršimo samo radi spomenika nego i radi drugih potreba koje nam nameće savremeni život jer se radi o objektu relativno velikih dimenzija i površina u središtu Čaršije koji se kao takav može i treba korisno upotrijebiti u privredne

svrhe. Među tim restauratorskim zahvatima naročito je potrebno obnoviti dobar dio polubačvastog svoda i dijelove portala. Drugi važan zadatak je obnova originalnih ploha (u principu!) dućana u Gazi-Husrevbegovoj ulici kao konstruktivno i likovno sastavnih dijelova bezistana, a isto tako krovnih vijenaca iznad tih dućana, koji u sadašnjem izgledu predstavljaju nered velikog stila. Kad smo kod ovih dućana, čiji niz predstavlja markantnu sliku, ističem ovdje i to da je po mome mišljenju bila velika greška jednog nedavnog projekta restauracije bezistana (za potrebe hotela »Evrope«) koja je išla za tim da spušta nivo sadašnjih dućana u toj ulici na nekadašnji nivo u ravnini patosa unutrašnjosti bezistana i da se, u vezi s tim, spušta u vidu podužne trake duž bezistana i jedan dio same Gazi-Husrevbegove ulice. Time bi se dobila mogućnost sagledavanja dućana kakvi su nekada bili, i to samo u strogo konstruktivnom, upravo arheološkom smislu otkrivanja detalja, a na drugoj strani bi se mnogo izgubilo i u likovnom smislu cjeline čitava ambijenta oko bezistana, a u privrednom smislu još više. Pri ovome spomeniku, koji svojim longitudinalnim pružanjem predstavlja čitav jedan mali milije, nije primat na detaljima nego na cjelini, a ona bi se tu apsolutno izgubila u smislu jedinstva objekta i ulice kad bi se izvršio navedeni zahvat spuštanja jedne trake ionako uske ulice. S druge opet strane, osim što bi se nepotrebno izložili velikim troškovima, čitav taj niz dućana u toj kombinaciji bio bi privredno umrtvljen, jer ne omogućava pristupanje dućanima s onih mjesta glavne površine ulice s kojih to treba potrošačima u momentima kad ih animara (ako ih uopće može animirati) ili podsjeti na kupovanje koji predmet u izlogu tako spuštenog dućana s druge strane prokopa. Neka spomenik zadrži i dalje današnji oblik, jer nam ne nagrđuje cjelinu, a to i tim prije, kad mi uopće više ne znamo zašto je i kada je dizan nivo Gazi-Husrevbegove ulice.

5. **Medresa Kuršumlja** nepristupačna je oku turista i ljubitelja starina gotovo isto onoliko, koliko i Stari jevrejski hram, iako se ovdje radi o arhitektonskom spomeniku prvoga reda. To je naročito stoga, što je prilično udaljen od ulice Sarača i što ga od te ulice sasvim zatvara i pokriva masivni visoki kameni zid. Potrebno je u neposrednoj okolini toga vrijednoga spomenika izvršiti ove zahvate:

— perforirati na odgovarajući način inače markirane prozorske niše na spomenutom uličnom kamenom zidu prema Saračima u svrhu otvaranja direktnog i diskretnog pogleda na portal i pročelje spomenika;

— ukloniti novi jednokatni objekat u dvorištu ispred medrese i lijevo od ulaza u sam spomenik, jer je direktno površinski vezan za spomenik pa svojom visinom i blizinom konkurira medresi;

— ukloniti i nakaradnu i inače prilično dotrajalu nadogradnju uz sjeveroistočni ugao spomenika i time omogućiti slobodan pristup sa svih strana spomeniku. Ne treba se pri tome bojati da će spomenik ostati na brisanom prostoru, usamljen i arhitektonski nepovezan jer mu tu vezu, samo u većem mjerilu i okviru, osigurava longitudinalna su-

sjedna zgrada staroša hanikaha sa istočne strane, a i blokovi objekata koji se nižu oko spomenika u potrebnoj razdaljini;

— fasade prekriti odgovarajućim i postojanim malterom, a pri tome donje dijelove prozora spustiti u staru liniju, i to samo na pročelju spomenika.

6. Brusa bezistan. Kod ovoga spomenika potrebno je sasvim ukloniti sve kasnije nadogradnje dućana oko objekta, ali pri tome zadržati stare originalne konstruktivne kamene zidove magaza koje su građene vremenski paralelno i konstruktivno povezano sa glavninom spomenika. Dalje, potrebno je obnoviti sve dućane sa sve četiri strane bezistana na način o kojem se raspravljalo na drugome mjestu u ovome radu. Ti dućani su, isto kao i magaze pozadi njih, sastavni dio bezistana.

Na jugozapadnom uglu bezistana bilo bi potrebno obnoviti i staru kamenu česmu, koja je tu stajala od starina.

7. Čaršija Halači. Zadržati kamene plohe dubrovačkih magaza, na jednoj, i takođe kameni ulaz u daire na drugoj strani ulice, a ostale dućane riješiti na principu rekonstrukcije koja se predlaže za velike nizove sličnih dućana u Čaršiji. Do ulaza u dairu u toj čaršiji diže se nakaradna jednokatnica, koja liči više daščari, negoli imalo masivnom objektu, silno narušava ritam objekata u toj čaršiji, a naročito mjericu daire, pa ga je potrebno čim prije ukloniti i na njenom prostoru u prizemlju restaurirati preostali dio daire kao cjeline.

8. Šeher-čehajina i Latinska ćuprija (Principov most) treba da dobiju bez dvojbe stari lik kao istaknuti spomenici u prostoru i u neposrednoj blizini uže, spomeničke zone i da se uredi samo za pješački promet. U tu svrhu ovdje je najvažnije posve ukloniti postrana krila kao pomoćne, pješačke staze (dogradnja iz austrijskog vremena), a uspostaviti staru kamenu zidanu ogradu, tzv. korkaluk, čime će ti mostovi mnogo dobiti i u spomeničkom i u turističkom pogledu. Razumljivo, opisani zahvati na tim spomenicima dolaze u obzir kad se riješi pitanje javnih saobraćajnica u onome dijelu grada pri čemu će se kolski saobraćaj moći isključiti preko tih mostova.

9. Čaršijska i Čekrekčijina džamija. U svrhu što boljeg izražaja Čaršije kao spomeničke cjeline, a posebno u turističkom pogledu bilo bi korisno, iako nije sasvim nužno, izvršiti restauraciju, dijela predvorja tih spomenika u tome pravcu, da se završetak toga predvorja ponovo formira u vidu tri kupolice, koje su tu i prije bile i koje dopunjuju kompozicioni izražaj džamije kao tipa kupolastih objekata. Ne treba forsirati čišćenje okoline Čekrekčijine džamije, jer su tu, možda, oni ili onakvi mali objekti, samo radikalno preuređeni, baš i potrebni kao prateći ansambl glavnine spomenika.

10. OBJEKTI HISTORIJSKE ARHITEKTURE KOJI NEMAJU USLOVA ZA DALJI OPSTANAK

Ranije iznesenim predlogom čuvanja niza objekata kao prioritarnih historijskih spomenika i prijedlogom rekonstrukcije niza dućana

kao ambijentskih vrijednosti u spomeničkoj cjelini decidirano je navedeno šta sve može i treba da ostane, odnosno da se rekonstruira u budućoj urbanistički sređenoj Čaršiji. Već samim tim uveliko je riješeno pitanje budućeg puta Čaršije kao cjeline i omogućeni radovi na izradi urbanističkog generalnog i regulacionog plana za njeno uređenje kao urbanističkog kompleksa.

Međutim, ranije navedeni objekti koje predlažemo za čuvanje ili za rekonstrukciju, nisu jedine historijske česti koje formiraju ako ne spomeničku, a ono sigurno onu karakterističnu fizionomiju Čaršije. Tu ima još čitav niz pojedinačnih objekata i čitavih grupacija, najvećim dijelom stambenih objekata, koji su ipak karakteristični ako ni po čemu drugom, a ono po tome što im osnovni oblik i konstrukcija potječu iz onog najstarijeg, turskog perioda. No, i pored takve karakterističnosti, koja bi mogla da ima uticaja da i takve objekte zadržimo barem kao ambijentske elemente u spomeničkoj cjelini, nema potrebnih uslova da ni takve objekte proglašavamo spomeničkim vrijednostima, a niti da ih uopće dalje zadržavamo. Prije svega to su odreda objekti koji su ili samo ostaci nekadašnjeg zdanja koji u umjetničkom smislu ne vrijede ništa ili su tako izmijenjeni i tako propali usljed slabog materijala od kojeg su građeni, da bi bilo upravo smiješno zadržavati i takve ruševine ili poluruševine u jednoj građevnoj cjelini, na čijem ozdravljenju upravo radimo i sa spomeničkog i sa šireg, urbanističkog aspekta. Mnogi od takvih objekata i čitavih grupacija su osuđeni na rušenje i zbog toga što su ti prostori apsolutno potrebni da se na njima razviju druge djelatnosti koje će trebati onaj dio grada i, posebno, Čaršija kao mnogostruko važno područje. Mi ovdje razmatramo i takve objekte i zauzimamo o njima potrebno stanovište kako bi do kraja proveli princip strože analize svega onoga i što vrijedi i što ne vrijedi da se sačuva u budućoj Čaršiji.

Ponajprije, u ovu skupinu objekata spadaju čitave površine i nizovi objekata. Takav je cio onaj mali kompleks između Brusa bezistana i Obale, izuzimajući magaze u Abadžiluku br. 3 i 5, zatim drugi takav kompleks između Vijećnice i Kazandžiluka, uključujući tu čak i kuću revolucionara Danila Ilića (po njemu se i zove ulica u kojoj je ta kuća), koja je toliko prepravljena da je davno izgubila i svoju originalnost i bilo kakvu arhitektonsku vrijednost. U taj red ide i niz objekata u Tabacima (Obala) između daire u Halaćima i palače vakufa Jakub-paše, te oba bloka ulice Samardžije na čitavom potezu, izuzimajući stambeno-privredni objekat na uglu prema džamiji, za kojeg smo ranije predložili da se sačuva kao vrijedan historijski spomenik. Istu vrijednost i sudbinu imaju stambene površine između ulica Samardžije i Kovači, u njihovoj pazadini, te između ulice Kovača i Miloša Obilića, pri čemu se isključuju ulični blokovi Kovača, koje smo predložili za rekonstrukciju, a uključuje čitav ulični blok Miloša Obilića ulice na cijelom njenom potezu unutar našeg regulacionog područja. Istina, u samoj Miloša Obilića ulici i u gornjem dijelu Baščaršije svojom ma-

som i karakterističnom vanjskom arhitekturom dosta su zapažena dva stara objekta — hana, za koje bi naročito postojali razlozi za dalje držanje. Ali se tako čini samo na prvi pogled, to je u pravom i prenesenom smislu samo fasada, jer je unutrašnjost oba ta objekta u takvome stanju da bi ih trebalo uklanjati čim prije i po najminimalnijim sanitarnim i higijenskim, a i tehničkim zahtjevima. Iz istih takvih razloga, koji govore za uklanjanje, može se mijenjati i mala aglomeracija većinom stambenih objekata na padini pozadi Stare crkve i u uglu između Titove ulice i Sašrdžija, sve do Hrgića ulice.

Od pojedinačnih objekata historijske arhitekture ovdje se mogu ubrojati:

1. Kameni obodni zidovi starog Gazi-Isabegovog hana, zvanog Kolobare iz 1462. godine, koji je potpuno izgorio god. 1937, a ostale mu samo te zidine, u kojim je danas ljetno kino »Istra«. Iako se ovdje radi o ostacima jednog vrijednog i najstarijeg spomenika u gradu, te zidine nemaju same po sebi nikakve karakteristične arhitektonske vrijednosti (za razliku, recimo, od substrukcija Firuzbegova hamama u blizini) i nema opravdanja i dalje zadržavati te ostatke ni kao spomenik ni kao obični objekat. A to tim prije, kad te zidine zauzimaju relativno velik prostor koji će biti upravo dragocjen pri rješavanju drugih potreba u sutrašnjoj Čaršiji.

2. Tabačka džamija, zapravo mesdžid, u dnu Halaća, jednoetažni objekat u građevnom nizu koji su već odredile i prejudicirale dvije nove trokatnice (Obala 39. — apoteka, i 40 — palača vakufa Jakub-paše) po tome što su svojom arhitekturom i volumenom potisnuli taj objekat u zadnji plan u odnosu na njegovo prostorno djelovanje. Taj objekat je u prilično trošnom stanju, davno je prestao služiti svojoj namjeni i, što je najvažnije, nema uopće arhitektonskih karakteristika arhitekture kojoj po sadržaju pripada, pa nema ni spomeničkih ni turističkih razloga da se čuva kao naročiti spomenik. To i potreba osiguravanja čiste linije na potezu između navedene dvije novogradnje za buduće rješenje cjeline govore za to da se i taj objekat može usloniti.

3. Stara srpska škola na sjevernoj strani Srpsko-pravoslavne crkve, neugledan objekat iz 18. vijeka više je puta opravljan i prepravljan pa je davno izgubio arhitektonsku historijsku vrijednost. I pored kulturno-historijskog značenja toga objekta, uslijed preinačene arhitekture i vrlo slabog tehničkog stanja objekta, naročito u njegovoj unutrašnjosti, nema mogućnosti da se ni taj objekat zadrži, a to tim prije što je u dotrajalom stanju. Pri uklanjanju toga objekta potrebno je biti oprezan na likovni izraz koji će se potom dobiti, jer se radi o pozadini neposredno zaštićenog i izvanredno vrijednog spomenika — Stare crkve u Titovoj ulici.

4. Crkvena daira na istočnoj strani Stare crkve i neposredno vezana za crkveno dvorište, a sa glavnim ulazom iz Titove ulice. Bio je to objekat i pod zaštitom, kao spomenik, jer pripada redu rijetkih građevina u Sarajevu, ali je prije nekoliko godina prilično izmijenjen, jer

mu je unutrašnjost adaptirana sa potrebe Muzeja Srpsko-pravoslavne crkvene opštine, pa je i time apsolutno izgubio svoje spomeničko značenje. Osim toga njegova južna strana je sasvim izbačena na Titovu ulicu, koja je i sada na tome mjestu jako prometna, a koja će se već po prihvaćenom generalnom planu saobraćajnica u tome dijelu grada još i proširivati, pa upravo iz tih razloga će doći i do rušenja toga objekta, pri čemu treba nastojati da se ukloni samo njegova južna polovina. Ovdje se ne radi o običnom ustupanju spomenika manjim potrebama grada, nego upravo o važnim općim interesima čitava grada, kojima mi moramo najčešće dati prioritet na isti način kao što se nedavno pristupilo uklanjanju odnosno prenošenju u svijetu čuvenih spomenika u dolini Nila radi izgradnje brane i hidrocentrale koja je od životne važnosti za stanovništvo Egipta.

5. Potpuno iz istih razloga kao i tu dairu, valjaće žrtvovati i dvije dosta zanimljive i prilično očuvane stambene stare kućice u istom bloku Titove ulice i neposredno do te daire idući s Baščaršije, koje smo mi inače ranije označili da bi ih trebalo kao objekte sačuvati, jer imaju vrijednost u ambijentu.

6. Na prostoru što ga zatvaraju ulice Petra Kočića, Danila Ilića, Luledžijina i Baščaršija postoje kameni ostaci jedne stare daire, trećeg barem djelomično sačuvanog objekta te vrste koja je, koliko znam, karakteristična samo za Sarajevo. Prilaz joj je iz Kočićeve ulice, a skoro je nezamjetljiva stoga, što je prekrivena drugim objektima daždarama i, naročito, što je ostala prilično ispod nivoa današnje Kočićeve ulice prilikom prosijecanja i izgradnje te ulice u drugoj polovini prošlog vijeka. Ni ostaci toga historijskog objekta nemaju uslova za čuvanje iz ovih razloga: prvo, nisu se sačuvali sasvim karakteristični i vrijedni elementi konstrukcije, drugo, objekat je na neistaknutom položaju u odnosu na ulicu, i treće, najvažnije, nalazi se na prostoru prilično velike površine koji bismo morali žrtvovati samo za substrukcije toga objekta, a koji je inače sigurno potreban za novo građenje koje će ustanoviti program za urbanističko rješenje Čaršije kao jedinstvenog spomeničkog i privrednog područja. No, to nipošto ne znači da nam i taj spomenik ne bi bio potreban u ambijentu, pa bi trebalo da projektanti pažljivo proučavaju lokaciju na kojoj se nalazi taj objekat.

11. O PRINCIPIMA OBLIKOVANJA

Nije mi ovdje svrha da analiziram načine po kojim je stara sarajevska čaršija oblikovana tokom svoje historije, nego da ukažem na nekoliko osnovnih principa likovne i urbanističke prirode koje bi trebalo da provedemo u savremenom kreiranju pri izradi i realizaciji urbanističkog plana uređenja Čaršije kao budućeg istaknutog spomeničkog i turističkog ambijenta i jednog od najvažnijih privrednih centara čitava grada. Odmah da napomenem da smo mi o ovoj tematici već raspravljali u poglavlju o rekonstrukciji kao putu za ozdravljenje privrednog jezgra Čaršije i istakli načela savremenog urbanizma i arhitekture po kojima treba da se riješi to vrlo osjetljivo pitanje. Ovdje sad nadove-

zujemo se na iznesene konstatacije i iznosimo dalje principe za uređenje našega kompleksa sa davanjem težišta upravo na onu užu, spomeničku zonu.

Pri iznošenju pobližih podataka šta je sve spadalo u nekadašnju Čaršiju i pri određivanju teritorija regulacionog područja Čaršije nije se decidirano mogla povući granica toga kompleksa u vidu neke jasne linije, niti se za svako mjesto može odgovoriti gdje prestaje Čaršija, a nastupa drugo građevno i urbanističko tkivo. To se ne može sasvim precizno utvrditi stoga što je već nestala većina dijelova one stare Čaršije, a s njima i vidljivi tragovi po kojim bismo barem približnije mogli pratiti granice Čaršije, a tome je razlog i to, s druge strane, što ni u prijašnjim vremenima nikad nije bilo jasno odsječene granice između arhitekture Čaršije, kao privrednog područja, i mahala, kao stambenih površina, jer su se te dvije aglomeracije na prelaznim zonama diskretno prožimale. Čaršija je pružala svoje krakove prema mahalama, a stanovanje i njemu karakteristična gradnja uvlačila se gotovo u središte Čaršije. Upravo tu drugu urbanu i likovnu karakteristiku treba kao vrlo važnu imati na umu i pri izradi i realizaciji plana uređenja Čaršije, i to kao logičan i podjednako savremen likovno-urbanistički princip, pa prelaze iz regulacionog područja, a naročito iz spomeničke zone ka daljnjim dijelovima grada rješavati ne odsječeno, nego putem postepenih i blagih prelaza, pri čemu visoka vegetacija i zelenilo može odigrati kolosalnu ulogu. To je važno opće načelo koje treba da se provede u delikatnom radu na sređivanju aglomeracije Čaršije.

Još važniji zadatak pri uređivanju čitava regulacionog područja, a posebno uže, spomeničke zone sastoji se u tome, da sačuvamo ne samo historijske objekte koje smo označili kao spomenike prvoga reda nego i samu šemu ulica — mrežu i raster onih starih saobraćajnica — koja je sama po sebi karakteristična, koja je u osnovi sačuvala sve značajke prošlosti i koja kao takva predstavlja neobično važan i krupan urbanistički elemenat u aglomeraciji spomeničkog djelovanja. Pri zadržavanju toga rastera starih saobraćajnica, nije potrebno paziti samo na pravac i dužinu pojedinih ulica i uličica nego i na njihove širine, i to u prvome redu na postojeće širine, koje su relativno male, jer su bile namijenjene pješačkom prometu, i koje su po tome osnovna karakteristika stare ulične mreže Čaršije. Ako ne bi poštovali i taj princip, mogli bi doći sigurno u situaciju da potpuno promašimo cilj pa makar sproveli ne znam kakav metod konzervacije i restauracije historijskih građevnih vrijednosti. Samo se po sebi razumije da se ovdje radi samo o jednom dobrom pravilu kao principu, koji mi ne moramo i ne možemo i svagdje doslovno sprovesti, jer nije isključeno da na nekim mjestima neće morati doći i do odstupanja kad je u pitanju rješavanje kompleksnog saobraćaja regulacionog područja, što je sasvim razumljivo i opravdano.

Dalje, ne smije se smetnuti s uma ni druga važna pojava — da stara sarajevska i u biti ona današnja Čaršija predstavlja građevnu aglomeraciju s izrazito horizontalno razvijenom arhitekturom, čiju monotoniju

sprečavaju upravo sjajno razmješteni vertikalni akcenti minareta i visokih stabala. Upravo takva gradnja treba da se tu odvija i u budućnosti bez obzira da li se radi o rekonstrukciji historijskih objekata na savremenim principima ili, pak, o sasvim novoj izgradnji na slobodnim površinama.

Nije važno voditi samo računa o pojavi horizontalizma u toj staroj arhitekturi nego treba znati i to, da se tu radi odreda o tako sitnoj, raščlanjenoj i međusobno povezanoj arhitekturi, da je mi slobodno možemo nazvati filigranskom. Nema tu uopće zgrada koje se ističu svojom masom, a ako i ima objekata velike tlocrtne površine, kao što su, recimo, Morića han i Begova džamija, pri tretmanu njihove arhitekture i, naročito, njihove povezanosti s okolinom, princip razbijanja masa i raščlanjenosti došli su do tolikog izražaja da se ti objekti uopće i ne osjećaju svojim volumenom u neposrednoj okolini, nemamo čak dojma ni o monumentalnosti, koju, npr., Begova džamija sama po svojoj stvarnoj veličini i obliku ipak u sebi nosi. Te istančane umjetničke niti treba osjetiti u Čaršiji i ponovo ih sprovesti u tkivu budućeg spomeničkog i turističkog organizma. Upravo drastične primjere kako se to nije zapazalo i kako se o tome nije vodilo računa predstavljaju nam suhe visokogradnje stambenih palača u pozadini Morića hana, zatim novije zgrade Gazi-Husrevbegove medrese (danas Filozofski fakultet) i nekoliko drugih u samome središtu Čaršije.

Pri izvedbi novogradnji u blizini važnih historijskih spomenika posebno je važno voditi dužnu pažnju da se postigne volumenska harmonija novog s onim starim, odnosno pripaziti na osnovno načelo mjericila u arhitekturi, kako novi objekat ne bi konkurirao historijskom spomeniku ni masom, niti načinom razvijanja konstrukcije. Tim postavkama nipošto ne želim prejudicirati način rješavanja i tvrditi da se uopće ne može ili ne smije savremeno graditi uz spomenike. Naprotiv, na osnovi višegodišnjeg praćenja i proučavanja problematike historijskih arhitektonskih spomenika, s jedne strane, te oblika i konstrukcija savremene arhitekture, koja je još uvijek u razvoju, s druge strane, mišljenja sam da ne treba sasvim i svugdje zazirati od gradnje u blizini historijskog spomenika. Savremeni urbanista i arhitekt-kreator s istančanim osjećajem za oblike, mjerilo i kompoziciju, ali i sa osjećanjem bila i onog starog, spomeničkog objekta, može apsolutno naći rješenje kojim se povezuju staro i novo, dva različita kulturna i građevna svijeta, u jednu skladnu i harmoničnu cjelinu i u novi kvalitet. Jedna lagana moderna konstrukcija sa prozračnim fasadama od horizontalno razvijenih staklenih lemela može se u principu sasvim skladno nadovezati na spomenik. Istina, klasični materijali, drvo, kamen i čerpić, nešto su drugo nego savremena fasada u staklu, ali te dvije vrste materijala po izražaju nisu kontrarne, nego upravo toliko iznijansirane da čine jedan topal kontrast — zakonitost koja je poznata i u staroj bosanskoj arhitekturi — pri kojem oblici spomenika dolaze još do jačeg izražaja. Slična staklena novogradnja naših dana pored Gazi-Husrevbegova hamama (upravna zgrada projektantskog preduzeća »Plan«) je i dobar i loš primjer plasiranja nove arhitekture uz onu historijsku. Dobar u to-

me smislu što čini upravo onaj lagani i topli kontrast kamenoj arhitekturi hamama, koja se time još bolje ističe, a loš zbog toga što je na tome novom objektu previše naglašena vertikalna dominanta, i to u neposrednoj blizini spomenika, i što time u odnosu na mase hamama ozbiljno konkuriše spomeniku. No, znadem, u konkretnom slučaju nije se moglo ni postići mnogo sretnije rješenje, jer je vertikalnim razvijanjem te novogradnje valjalo pokriti ružni i visoki zabatni slijepi zid susjedne zgrade iz austrijskog doba. Da je kojom srećom taj novi objekat mogao dobiti u volumenu horizontalni smjer, onda bi kompozicija starog i novog bila upravo školski primjer kako se sjajno nadopunjuje moderna i historijska arhitektura. Ako, pak, ovakvu današnju praksu produžimo zalažući se jednostrano samo za modernu arhitekturu pod svaku cijenu bez obzira na tlo na kojem se gradi, pa i sa druge strane hamama izgradimo samo još jedan takav vertikalni akcenat, onda ćemo bez ikakve dvojbe dobiti takvu urbanističku i uopće likovnu zbrku, u kojoj vrijedni historijski spomenik dolazi u podređeni položaj i gubi pravo građanstva na mjestu na kojem se nalazi — a to nipošto ne smijemo dopustiti ni u ovom, ni u drugim slučajevima na području historijskog ansambla Čaršije. Objekat koji mi proglašavamo spomenikom vrijednim pažnje mora da živi i u našem savremenom društvu ne samo po svojoj konstrukciji i sadržaju nego i po ljepoti i izrazu svojih oblika, koji su najčešće bili i odlučujući elementi da takav objekat smatramo i čuvamo kao spomenik.

Aktuelno je, mislim, razvezati i dva druga pitanja koja se pojavljuju sa principom čuvanja historijske gradnje i njenog izrazitog horizontalnog načina pružanja i doimanja: kako ublažiti, odnosno neutralizirati onu krupnu arhitekturu austrijskog i predratnog perioda u spomeničkom području, posebno kako neutralizirati ružne slijepe fasade takvih objekata, koji se iz ekonomskih razloga još ne mogu rušiti, i, drugo pitanje, šta činiti sa površinama na kojim je postojala historijska izgradnja, pa je više nema, ili s kojih moramo iz bilo kojih razloga micati postojeću stariju ili noviju izgradnju?

Prvo pitanje rješivo je u okvirima jednog dužeg plana, a koji u smislu urbanističkog planiranja ne predstavlja uopće dug rok, na ovaj način: Sve starije objekte koji svojom masom razdiru historijsku cjelinu Čaršije, a koji se iz ovih ili onih razloga ne mogu zasada uklanjati, treba čuvati u strogo postojećem stanju. To konkretno treba da znači da se na takvim objektima mogu dozvoljavati samo takvi radovi koji imaju karakter redovnog održavanja, a da se izbjegavaju bilo kakve pregradnje, dogradnje i naročito, nadogradnje koje bi povećale vrijednost zgrade i produžile normalni amortizacioni i konstruktivni vijek takvih objekata. U navedenim okvirima naših planiranja potrebno je ipak predvidjeti uklanjanje svih takvih objekata na kraju urbanističkog perioda od, recimo, trideset godina.

Ružne slijepe fasade, odnosno kalkanski zidovi takvih i sličnih objekata, okrenuti prema samoj spomeničkoj cjelini, mogu se estetski povoljno riješiti i neutralizirati na jedan od ovih načina:

— Zatvaranjem kalkanskog zida novogradnjom savremene lagane arhitekture po principima koje smo već istakli. Taj se način može provesti ondje gdje ima dovoljno prostora za takvu izgradnju, a gdje ima razloga i opravdanja da zadržimo i za duže vrijeme onaj stari objekat;

— Neutraliziranjem tih slijepih fasada — kalkanskih zidova — putem probijanja skladnog niza prozorskih otvora i preobličavanjem oblika krovišta na toj strani objekta;

— Likovnim zahvatima na takvim slijepim fasadama putem izvođenja prikladnih fiksnih reklamnih ploha na samome zidu;

— Maskiranjem fasada visokom vegetacijom na mjestima gdje za to postoje mogućnosti i razlozi; ovaj način neutralisanja pogodan je ne samo za slijepu kalkansku zidove nego i za one stražnje dvorišne fasade starih visokogradnji koje su najčešće ružne isto toliko koliko i ti slijepi zidovi.

Pitanje površina s kojih su davno objekti uklonjeni ili će se tek uklanjati ne treba, mislim, rješavati putem repristinacije i formalističkih kopija historijskih objekata. a naročito tamo gdje nemamo sigurnih detaljističkih dokumenata o prijašnjoj, originalnoj i vrijednoj arhitekturi, koja se restaurira, pa makar se radilo o području izuzetne spomeničke i turističke vrijednosti. jer takav princip nema naučne vrijednosti, a niti one prave spomeničke dokumentarnosti. Puno je bolje, jednostavnije, čišće i iskrenije takve površine, a naročito one u neposrednoj blizini historijskog spomenika, ostaviti jednostavno i dalje prazne, a zatravljene, kao znak da je na tome mjestu nekad nešto bilo, šta — u to nismo sasvim sigurni. Tako uređeni prostori mogu djelovati i kao kvalitet meandera, koji je u jakoj mjeri stvaran u staroj bosanskoj arhitekturi, pa i u samoj staroj sarajevskoj čaršiji. Takav način rješavanja praznih parcela unutar spomeničkog područja u principu je sasvim ispravan, ali nije opravdan pa ni provediv u svakome slučaju. Taj metod sasvim je i razumljiv i opravdan u historijskim građevnim aglomeracijama u kojima je život zamro ili sveden na manju mjeru i u kojima u vezi s tim, zemljište nema velike vrijednosti kao građevna parcela. Sarajevska čaršija je, međutim, nešto sasvim drugo, ona je istodobno i vrlo frekventan dio živog gradskog organizma u kojem život traži i dalju, novu izgradnju. Zbog toga važnog razloga gornji princip slobodnih i zatravljenih površina može se provoditi u našem konkretnom slučaju samo tamo gdje to zahtijeva izuzetna situacija historijskih pojedinačnih spomenika, ali i tu samo na manjim površinama, ili gdje interesi čitave cjeline zahtijevaju da se uredi slobodne površine kao trгови, parkovi, skverovi i sl. Na svima ostalim slobodnim površinama možemo i moramo dalje graditi izražavajući se pri tome isključivo savremenim konstrukcijama i materijalima. Takav savremeni arhitektonski i urbanistički tretman naročito će se u obilnoj mjeri primijeniti na onim velikim površinama koje nemaju uslova za dalje održavanje ovakvih kakve jesu. a o kojima smo mi već govorili. Savremena arhitektura neće tu stršiti, ona će u sjajnoj formi moći egzistirati uz histo-

me smislu što čini upravo onaj lagani i topli kontrast kamenoj arhitekturi hamama, koja se time još bolje ističe, a loš zbog toga što je na tome novom objektu previše naglašena vertikalna dominantna, i to u neposrednoj blizini spomenika, i što time u odnosu na mase hamama ozbiljno konkuriše spomeniku. No, znadem, u konkretnom slučaju nije se moglo ni postići mnogo sretnije rješenje, jer je vertikalnim razvijanjem te novogradnje valjalo pokriti ružni i visoki zabatni slijepi zid susjedne zgrade iz austrijskog doba. Da je kojom srećom taj novi objekt mogao dobiti u volumenu horizontalni smjer, onda bi kompozicija starog i novog bila upravo školski primjer kako se sjajno nadopunjuje moderna i historijska arhitektura. Ako, pak, ovakvu današnju praksu produžimo zalažući se jednostrano samo za modernu arhitekturu pod svaku cijenu bez obzira na tlo na kojem se gradi, pa i sa druge strane hamama izgradimo samo još jedan takav vertikalni akcenat, onda ćemo bez ikakve dvojbe dobiti takvu urbanističku i uopće likovnu zbrku, u kojoj vrijedni historijski spomenik dolazi u podređeni položaj i gubi pravo građanstva na mjestu na kojem se nalazi — a to nipošto ne smijemo dopustiti ni u ovom, ni u drugim slučajevima na području historijskog ansambla Čaršije. Objekt koji mi proglašavamo spomenikom vrijednim pažnje mora da živi i u našem savremenom društvu ne samo po svojoj konstrukciji i sadržaju nego i po ljepoti i izrazu svojih oblika, koji su najčešće bili i odlučujući elementi da takav objekt smatramo i čuvamo kao spomenik.

Aktuelno je, mislim, razvezati i dva druga pitanja koja se pojavljuju sa principom čuvanja historijske gradnje i njenog izrazitog horizontalnog načina pružanja i doimanja: kako ublažiti, odnosno neutralizirati onu krupnu arhitekturu austrijskog i predratnog perioda u spomeničkom području, posebno kako neutralizirati ružne slijepe fasade takvih objekata, koji se iz ekonomskih razloga još ne mogu rušiti, i drugo pitanje, šta činiti sa površinama na kojim je postojala historijska izgradnja, pa je više nema, ili s kojih moramo iz bilo kojih razloga micati postojeću stariju ili noviju izgradnju?

Prvo pitanje rješivo je u okvirima jednog dužeg plana, a koji u smislu urbanističkog planiranja ne predstavlja uopće dug rok, na ovaj način: Sve starije objekte koji svojom masom razdiru historijsku cjelinu Čaršije, a koji se iz ovih ili onih razloga ne mogu zasada uklanjati, treba čuvati u strogo postojećem stanju. To konkretno treba da znači da se na takvim objektima mogu dozvoljavati samo takvi radovi koji imaju karakter redovnog održavanja, a da se izbjegavaju bilo kakve pregradnje, dogradnje i naročito, nadogradnje koje bi povećale vrijednost zgrade i produžile normalni amortizacioni i konstruktivni vijek takvih objekata. U navedenim okvirima naših planiranja potrebno je ipak predvidjeti uklanjanje svih takvih objekata na kraju urbanističkog perioda od, recimo, trideset godina.

Ružne slijepe fasade, odnosno kalkanski zidovi takvih i sličnih objekata, okrenuti prema samoj spomeničkoj cjelini, mogu se estetski povoljno riješiti i neutralizirati na jedan od ovih načina:

— Zatvaranjem kalkanskog zida novogradnjom savremene lagane arhitekture po principima koje smo već istakli. Taj se način može provesti ondje gdje ima dovoljno prostora za takvu izgradnju, a gdje ima razloga i opravdanja da zadržimo i za duže vrijeme onaj stari objekat;

— Neutraliziranjem tih slijepih fasada — kalkanskih zidova — putem probijanja skladnog niza prozorskih otvora i preobličavanjem oblika krovišta na toj strani objekta;

— Likovnim zahvatima na takvim slijepim fasadama putem izvođenja prikladnih fiksnih reklamnih ploha na samome zidu;

— Maskiranjem fasada visokom vegetacijom na mjestima gdje za to postoje mogućnosti i razlozi; ovaj način neutralisanja pogodan je ne samo za slijepu kalkansku zidove nego i za one stražnje dvorišne fasade starih visokogradnji koje su najčešće ružne isto toliko koliko i ti slijepi zidovi.

Pitanje površina s kojih su davno objekti uklonjeni ili će se tek uklanjati ne treba, mislim, rješavati putem repristinacije i formalističkih kopija historijskih objekata, a naročito tamo gdje nemamo sigurnih detaljističkih dokumenata o prijašnjoj, originalnoj i vrijednoj arhitekturi, koja se restaurira, pa makar se radilo o području izuzetne spomeničke i turističke vrijednosti. Jer takav princip nema naučne vrijednosti, a niti one prave spomeničke dokumentarnosti. Puno je bolje, jednostavnije, čišće i iskrenije takve površine, a naročito one u neposrednoj blizini historijskog spomenika, ostaviti jednostavno i dalje prazne, a zatravljene, kao znak da je na tome mjestu nekad nešto bilo, šta — u to nismo sasvim sigurni. Tako uređeni prostori mogu djelovati i kao kvalitet meandera, koji je u jakoj mjeri stvaran u staroj bosanskoj arhitekturi, pa i u samoj staroj sarajevskoj čaršiji. Takav način rješavanja praznih parcela unutar spomeničkog područja u principu je sasvim ispravan, ali nije opravdan pa ni provediv u svakome slučaju. Taj metod sasvim je i razumljiv i opravdan u historijskim građevnim aglomeracijama u kojima je život zamro ili sveden na manju mjeru i u kojima u vezi s tim, zemljište nema velike vrijednosti kao građevna parcela. Sarajevska čaršija je, međutim, nešto sasvim drugo, ona je istodobno i vrlo frekventan dio živog gradskog organizma u kojem život traži i dalju, novu izgradnju. Zbog toga važnog razloga gornji princip slobodnih i zatravljenih površina može se provoditi u našem konkretnom slučaju samo tamo gdje to zahtijeva izuzetna situacija historijskih pojedinačnih spomenika, ali i tu samo na manjim površinama, ili gdje interesi čitave cjeline zahtijevaju da se urede slobodne površine kao trгови, parkovi, skverovi i sl. Na svima ostalim slobodnim površinama možemo i moramo dalje graditi izražavajući se pri tome isključivo savremenim konstrukcijama i materijalima. Takav savremeni arhitektonski i urbanistički tretman naročito će se u obilnoj mjeri primijeniti na onim velikim površinama koje nemaju uslova za dalje održavanje ovakvih kakve jesu, a o kojima smo mi već govorili. Savremena arhitektura neće tu stršiti, ona će u sjajnoj formi moći egzistirati uz histo-

rijsku aglomeraciju, ali samo ako je dobro prostudirana, odmjerena i znalački nakalemljena na onaj stariji, historijski organizam. Važno je osjetiti da ta nova arhitektura treba da bude harmoničan pratilac one historijske i spomeničke i u mjerilu i u volumenu, kako ne bismo upali u istu grešku koju su pravili graditelji onih bezličnih najamnih i sličnih kazarni oko najužeg dijela Čaršije. Potrebno je i unijeti se u historijski, spomenički milije cjeline Čaršije i uopće stare sarajevske arhitekture, naročito stambene, pa odabrati one apsolutne kvalitete, koje tu bez daljega postoje, te ih kao vječno savremene transformirati u novu arhitekturu koja će se tu odvijati. Osnovno je u čitavu tome planu to da sutrašnja uređena Čaršija zadrži sve historijske kvalitete i vrijedne turističke elemente, ali da istodobno bude i lijepa i harmonična aglomeracija u kojoj će i savremeno društvo sa svim svojim životnim strujanjima naći svoj sadržaj — što je bila misao vodilja i prilikom izrade ovoga rada.

RÉSUMÉ

LES PROBLÈMES DES MONUMENTS DE L'ANCIEN SOUK DE SARAJEVO

1. **Importances des problèmes.** — L'agglomération des constructions de l'ancien marché de Sarajevo date depuis cinq cents ans. Aujourd'hui c'est un ensemble de monuments important, connu hors de la Yougoslavie par ses curiosités historiques; dans son ensemble il est connu par ses éléments urbanistes et figuratifs reflétant des mesures et des rythmes de filigrans. Là réside tout l'intérêt touristique du Marché. Autrefois, pendant plus de quatre cents ans, ce Marché était le centre culturel et économique de la ville; même aujourd'hui l'activité commerciale y est très vive et le Marché représente la partie vivante de l'organisme urbain. Cependant, cette agglomération spécifique est assez ruinée du point de vue technique. Il faudrait prendre des mesures radicales pour l'assainir et l'adapter aux exigences modernes. C'est une exigence qui a pour but de conserver des monuments historiques à l'intégrité desquels il ne faut pas toucher; d'autre part c'est aussi dans l'intérêt de l'économie moderne qu'il ne faut pas freiner, mais qui ne peut pas se développer dans des constructions en défaillance; enfin, c'est aussi dans l'intérêt du tourisme qu'on voudra développer ici et qui demande un traitement différent de cette région. Comment trouver une solution de toutes ces exigences, assez contradictoires entre elles? C'est à peu près, la question étudiée dans ce travail. Des monuments historiques et des caractéristiques de l'ancien urbanisme sont d'une importance primordiale; pour cette raison nous insistons surtout sur les monuments, sur les mesures et les principes de leur conservation, et puis nous tâchons de résoudre les deux autres questions qui se rapportent aux monuments.

2. **Frontières du Marché en tant qu'ensemble de monuments.** — D'après les restes qui ont été conservés jusqu'à nos jours, la région de monuments à proprement parler, est réduite aujourd'hui à une localité de petites dimensions: une vingtaine de rues au centre. Autrefois le Marché comprenait, en tant qu'ensemble commercial, 20 Hectars environ (détails sur des frontières sont données ci-dessus, au début du travail). Dans le futur plan de régulation du Marché, il est nécessaire de tenir compte de la région ancienne, que nous indiquons comme future région de régulation. A la périphérie de cette région plus large, il y a des endroits très délicats qu'il ne faut pas perdre de vue pendant l'élaboration du plan de régulation, pour éviter un passage choquant de

l'ancien au nouveau. Ces endroits y sont également compris et l'ensemble mesure 26 Hectars. Ce sont des exigences de l'urbanisme contemporain, d'après lesquelles il ne faut pas traiter la région plus étroite en la considérant comme isolée de l'ancienne région du Marché et des régions qui sont organiquement attachés à cet ensemble de monuments.

3. Monuments de l'époque dominante. — La région du Marché, que nous indiquons comme région de régulation, comprend aujourd'hui en tout 1054 unités de construction — objet. De ce nombre il y en a 539 ou 51.14% de la plus ancienne période, des Turcs. De là vient que l'époque dominante pour la construction est celle de la domination turque. Les objets mêmes proviennent également de cette époque et on comprend qu'elle est aussi l'époque dominante des monuments. Les objets des époques postérieures ne sont pas rares; il y en a 48.86%, ce qui veut dire que le nombre seul montre que l'agglomération historique a sensiblement changé son originalité.

4. Structure des monuments conservés. — Il est faux de penser que tous les monuments de l'époque turque sont aptes à être conservés. Plusieurs parmi eux sont ruinés et il faut les conserver attentivement selon les besoins actuels de cette partie de la ville. Mais dans cet ensemble des monuments les plus usés, il y en a un grand nombre qui possèdent toutes les qualités nécessaires pour être conservés comme monument de valeur. Il y en a 91 qui sont sous la protection de l'Etat à titre de monuments historiques: le plus souvent, ce sont des boutiques et des magasins ce qui est naturel, puis 2 marchés permanents, 2 ponts, 2 mausolées, 4 fontaines, un jet d'eau, 6 mosquées, une église, un temple juif, 5 nécropoles, une cave, une auberge, une tour à l'horloge, un lycée musulman, une école maternelle musulmane, une église, une maison d'habitation, un bain public et une hôtellerie. Lorsqu'on les a mis sous la protection on ne tenait pas compte de l'unité historique de l'agglomération qui se présente comme l'ensemble des monuments, en dehors de ceux qu'on a cités qui, tous, ont une valeur particulière et une place importante dans l'ensemble du Marché. Et justement pour cette raison, il est nécessaire de mettre sous la protection encore toute une série d'objets (parmi lesquels il y a des créations de valeur) pour conserver l'unité des monuments et l'unité de l'architecture. Nous donnons ici une liste détaillée des monuments dont il s'agit.

5. Monuments au caractère dell'ambiance. — Dans l'agglomération du Marché, il y en a parmi les plus anciens monuments, pas mal d'objets qui ne possèdent pas une valeur particulière de monument ou de construction, mais, par leur forme archaïque et ses dimensions, créent l'impression de l'ancienne ambiance. Nous les appelons monuments de l'ambiance. Ce sont le plus souvent les files de petites maisons à un seul étage dans les 11 rues, artères principales de circulation au Marché. Ces boutiques sont fort remaniées, mais au fond elles ont retenu la forme dans l'ensemble et sa couleur locale. Il est indispensable de conserver le caractère de monument de toute l'ambiance quoiqu'il ne s'agisse pas de réalisations particulièrement importantes. Nous montrerons plus tard comment on arrivera à cette solution.

6. Etat technique de l'agglomération. — Procédant à l'analyse particulière de chaque objet à part, on a pu constater qu'il y a 58.26% des objets en matériel non-résistant (léger, usé) ce qui est la cause des écroulements du Marché. On a constaté aussi que ces objets sont dans une situation techniquement très critique. Parmi ces objets viennent surtout les monuments de l'ambiance — files des anciennes boutiques. L'état d'hygiène des monuments et de tout le Marché est loin d'être satisfaisant: manque d'installations sanitaires, mauvaise hydro-isolation et travail sur le plancher primitif. L'état d'hygiène, par conséquent, est insupportable quoiqu'il s'agisse des éléments plastiques d'une valeur historique. L'état présent ne peut être assaini que par des mesures radicales.

7. Plan de conservation des monuments. — On propose que, dans le futur plan de régulation du Marché, on mette sous la protection plusieurs objets qui ont une valeur particulière soit architecturale, soit urbaniste, soit plastique. Il s'agit ici des monuments déjà cités et des autres que nous avons

trouvé valables à être conservés comme éléments de l'agglomération spécifique urbaine. Le critère dont on se servait pour le choix de construction était la valeur architecturale, urbaniste et touristique, y compris la résistance du matériel de construction et l'importance du monument dans son milieu. Dans notre proposition on ne trouve pas deux monuments qui sont actuellement sous la protection: la fameux sérail Morica-han et tout le petit quartier des chaudronniers, où l'on travaille même aujourd'hui comme autrefois. On n'a pas pris en considération ces monuments parce que leur construction est trop usée et il faudrait la remanier à fond. Autrement on ne pourrait pas les conserver; d'autre part une construction artificielle ne peut être considérée ni conservée comme originale.

8. Recenstruction comme manière d'assalmir les superficies d'ambiance.

— Il s'agit ici de toute une file de vieux magasins qui n'excellent pas en détails, mais plutôt dans leur courbe rythmique qui contribue à l'unité plastique du Marche, ce qui est très important pour nous. On a remarqué, à ce propos, que la plupart de ces constructions est dans un état très difficile du point de vue technique. La seule manière de sauver l'effet produit par l'unité d'ambiance, est une reconstruction radicale, tout en conservant les vestiges de l'ancienne architecture qui est absolument valable (gouttière, largeur des rues, dimensions et gabarit du magasin) avec toutes les installations nécessaires à l'intérieur (bonne isolation, appareils sanitaires) employées discrètement pour ne pas discorder avec l'unité plastique de l'intérieur. Le matériel de construction doit être, par principe, ancien mais résistant, uni au matériel moderne.

9. Plan de l'assainement des monuments. — Ce chapitre traite quelques monuments particuliers. On a constaté que plusieurs monuments ont perdu de leur valeur par des reconstructions, adaptations, réparations etc. concernant le monument même ou son ambiance. On propose des mesures concrètes pour nettoyer chaque monument particulier et lui rendre la splendeur et l'éclat de l'original.

10. Monuments de l'architecture historique qui n'ont pas les moyens nécessaires pour exister. — Il s'agit d'un assez grand nombre d'objets et de superficies de construction de l'époque turque et des autres époques. L'auteur considère qu'il n'y a aucune raison pour conserver ces monuments au Marche, parce qu'ils n'ont aucune valeur, ni touristique ni d'ambiance, et parce qu'ils sont dans un mauvais état n'ayant aucune valeur architecturale. C'est le cas de nombreuses maisons d'habitations de toutes les époques et bien des objets massifs, des magasins de l'époque autrichienne. Le terrain qu'on obtiendra par leur destruction doit être mis à la disposition des architectes qui y pourraient construire ce qui est nécessaire à l'unité du Marche. Au début du travail, nous notons les objets et les superficies dont il s'agit.

11. Principes de l'agencement. — L'ancien Marché de Sarajevo doit être arrangé de sorte qu'on n'y trouve que des objets d'une valeur durable architecturale ou artistique. Il faut aussi penser à rendre possible l'activité et les fonctions de l'existence contemporaine; ce qui veut dire qu'il faut introduire la construction et les formes modernes. A ce sujet, il faut tenir compte des conceptions suivantes:

1. Faire attention surtout aux zones caractéristiques entre le Marché et les autres parties de la ville et les résoudre sans contrastes — comme c'était chez l'ancien Marche.

2. En principe garder le plan déjà existant et le réseau des rues comme élément de l'ancien urbanisme; tenir compte des accès pour autos-fourneaux des marchandises et des accès pour des voitures de pompiers, au moins pour les points importants.

3. L'ancienne agglomération a été développée horizontalement — ce principe doit être réalisé aussi dans des constructions futures, d'autant plus qu'il s'agit des constructions modernes.

4. L'ancienne architecture est menue, articulée, comme celle d'un filigran, et c'est à quoi il faut attirer l'attention des futurs architectes. Il faut surtout se rendre compte que l'objet nouveau ne doit pas rivaliser par ses dimensions avec le monuments.

5. L'architecture de l'époque autrichienne avec ses façades aveugles, où pour le moment la destruction n'est pas opportune, doit être prévue pour la destruction au cours de 30 ans et défendre toute adaptation qui aurait prolongé l'âge de ces constructions. Les façades aveugles doivent être neutralisées par de nouvelles ouvertures, de haute végétation, des réclames ou par la construction d'un autre objet, s'il y a lieu.

6. Les superficies libres où des établissements sont détruits, resteront gazonnées (s'il s'agit de la proximité des monuments où il est interdit soit de construire soit de reconstruire) ou destinées à la construction sur le principe d'un accord harmonieux de l'ancien et du moderne.

Le plus important est que le Marché reste dorénavant beau, vivant, représentant une agglomération moderne où trouveront sa place tous les monuments d'une valeur historique et d'une beauté touristique, n'oublant pas les fonctions commerciales de cette partie de la ville.

Milan Vasić

Hamdija Kreševljaković: ESNAFI I OBRTI U STAROM SARAJEVU
Sarajevo, 1958. str. 264

Istoriju naših zemalja pod turskom vlašću karakteriše živ razvoj i znatan uspon gradova i gradske privrede. Izučavanje tog problema i faktora koji su, u periodu opšte stagnacije sela, pogodovali bujanju gradskog života predstavlja važan zadatak naše istorijske nauke. Dosadašnji radovi iz područja istorije gradova svode se uglavnom na registrovanje i opisivanje pojedinih sačuvanih kulturno-istorijskih spomenika i znamenitosti, gradske arhitektonike uopšte i političkih vihora koji su povremeno zahvatili ovaj ili onaj grad. Problematika strukture i organizacije gradske privrede i života grada kao ekonomske kategorije u cjelini malo je istraživana. Kod nas se ovim pitanjima više bavio jedino pok. Hamdija Kreševljaković, zaslužni istraživač bosanskohercegovačke prošlosti. Njegovi radovi, ponekad pionirski, predstavljaju značajan prilog proučavanju istorije gradova i gradskog života u Bosni i Hercegovini. Znatan broj Kreševljakovićevih radova, bogatih faktičkim materijalom, odnosi se na istoriju Sarajeva. Posebnu pažnju zaslužuje njegova knjiga »Esnafi i obrti u starom Sarajevu«, koja se pojavila kao plod dugogodišnjeg prikupljačkog i sređivačkog rada, godinu — dvije pred autorovu smrt. Ta knjiga, zajedno sa djelom Vladislava Skarića, za tursko, i Todora Kruševca, za austrijsko doba, čini gotovo potpunu istoriju Sarajeva.

Ova Kreševljakovićeva knjiga predstavlja sredeno, znatno prošireno i popunjeno novo izdanje njegovih ranije publikovanih radova iz sarajevske prošlosti. Sastoji se iz tri dijela, koji su, opet, prema problematici podijeljeni na više glava i odjeljaka. Prvi dio (str. 7-43) sadrži opšti osvrt na istoriju Sarajeva, s posebnim akcentom na razvoj njegove čaršije. Autor je tu ukazao na izvjesne faktore koji su pogodovali da se Sarajevo razvije u jedan od najvećih i najznačajnijih gradova u našim zemljama pod turskom vladavinom. Dovoljno je istakao značaj vakufa kao kreditnih ustanova i brigu turskih krajiških zapovjednika za podizanje i uljepšavanje grada u kome im je bilo sjedište. Posebno je naglašena uloga bosanskog namjesnika Gazi-Husrevbega, iz prve polovine XVI vijeka, za čije je ime vezano građenje niza novih objekata, od kojih su se neki sačuvali do našeg vremena. Zanimljivo je tu data i slika čaršijskog života, koju je autor dopunio plastičnim opisima stra-

nih putopisaca, koji su u toku XVI i XVII vijeka posjetili ovaj grad. Razmatrajući kretanje u etničkom i vjerskom sastavu stanovništva, autor ističe da je Sarajevo, iako izrazito islamski grad, cijelo vrijeme zadržalo etnički slovenski karakter. Tuđi element bio neznatan, a sačinjavali su ga Turci, Arapi, Arnauti i Jevreji. Stranci se ovdje javljaju kao vojnici, državni funkcioneri i trgovci. U ovom poglavlju autor se više zadržava na pitanju pojave prvih privrednih djelatnosti. S tim u vezi ističe da je Sarajevo u početku bilo vojni i administrativni punkt na turskoj krajini, ali da se, zahvaljujući povoljnom geografskom smještaju na raskršnici putova, nastavljajući i intenzivirajući trgovinu i razvijajući razne zanate, koji se javljaju, u prvom redu, kao popratna pojava turskih vojnih potreba, rano razvilo u važan privredni centar.

Najveći dio knjige odnosi se na problematiku razvitka i strukturu gradske privrede. Tu je posebna pažnja posvećena pitanjima organizacije zanatstva i esnafskih udruženja. U drugom dijelu knjige (str. 45-78) autor je obradio problem esnafa uopšte i njihovo ustrojstvo. Prema rezultatima njegovih istraživanja, istorija esnafa u Sarajevu počinje prvih godina XVI, a završava se sredinom XIX vijeka, kad je, u vezi s reformama u Turskoj, i esnafska organizacija dekretom bila ukinuta. U toku više od tri vijeka u toj organizaciji se ne zapažaju nikakve bitne promjene. Stari običaji, pretvoreni u norme, bili su regulativ cjelokupnih odnosa unutar esnafa i između njih. Oni su u neku ruku predstavljali nepisane esnafske statute, koji su isključivali pojavu svake novine i organizaciju činili do kraja konzervativnom. Taj konzervativizam je bio u punom skladu sa stanjem stvari u osmanskome društvu i državi i vlasti su ga uvijek podržavale. Za esnaf je on značio sigurnu zaštitu od konkurencije, ali i kočnicu za unapređivanje vlastite proizvodnje. Razni organi esnafa su strogo vodili računa da se norme zasnovane na običajnom pravu dosljedno sprovode u život. Autor je sve to ilustrovao nizom primjera. Dosta mjesta je posvetio i pitanju organa esnafske vlasti, načinu izbora i kompetentnosti raznih funkcionera, od najviših do najnižih. U dovoljnoj mjeri obraden je svaki organ i funkcija vlasti u esnafu: esnafska skupština, odbor esnafa, čehaja (posrednik između vlasti i esnafa), kalfabaša (inspektor rada u esnafu), jigitbaša (izvršni organ odbora ili londže), ustabaša (stručni organ), čauš (kurir čehaje), barjaktar i doadžija. Esnaf je bio stalna ekonomska i potencijalno vojna organizacija. Većinu njegovih članova u Sarajevu činili su janjičari. Otud je posve razumljivo što su predstavnici esnafske vlasti uživali veliki ugled i vršili znatan uticaj na cjelokupni život grada. Zahvaljujući njihovoj djelatnosti, Sarajevo se, s vremena na vrijeme, u periodu krize turske države, pretvaralo u pravu oligarhijsku republiku, neku vrstu države u državi, koja je ponekad dolazila u otvoreni sukob sa zvaničnom vlasti. Autor ističe da je vjerski sastav sarajevskih esnafa bio vrlo šaren. Pored muslimana bili su zastupljeni pravoslavni, katolici i Jevreji. Svi su oni bili vezani istim interesima i za sve su jednako važile iste norme, koje nisu smetale da pripadnici svake konfesije vrše određene ceremonije u skladu sa svojim vjerskim propisima. Iz citirane

građe vidi se da su pripadnici jednog esnafa, bez obzira na etničku i vjersku pripadnost, bili upisani u isti spisak, pri čem su muslimani uvijek zauzimali prvo mjesto. Esnafski defteri u tom pogledu se ne razlikuju od drugih popisa, koje je vršila turska administracija.

U ovom poglavlju je autor pokazao kakvih je sve zanata bilo u Sarajevu. Nabrojao ih je hronološkim redom, kako su se pojavljivali. Iz navedenih podataka vidi se da se najviše novih zanata u Sarajevu pojavilo krajem XV i početkom XVI vijeka. Prema piščevoj klasifikaciji ovdje su, »pored obrta u čiji je djelokrug spadala proizvodnja raznih prehrambenih i u svakodnevnom životu potrebnih artikala i obavljanje raznih usluga, bile zastupljene tri glavne grane industrije¹: metalna, kožarska i tekstilna«.

U trećem dijelu knjige (str. 79-240) autor je, prema gornjoj podjeli, po esnafima obradio svaki zanat posebno. Savjesno je proučio i do sitnice opisao cijeli proizvodni proces od eksploatacije i nabavke sirovina od prodaje gotovih proizvoda. Piščeva razmatranja tu prevazilaze usko shvaćene okvire postavljene teme. Polazeći od činjenice da je produkcija u raznim privrednim granama uslovljena određenom sirovinskom bazom, posvetio je dovoljno pažnje i tom pitanju. S tim u vezi je naveo niz važnih podataka o stanju rudarstva u Bosni i Hercegovini, kao i nekih grana poljoprivrede. Interesantni su podaci o uvozu nekih sirovina za potrebe sarajevskog zanatstva, cijenama, trgovačkim putovima, načinu transportovanja itd. Podaci te vrste imaju širi značaj za našu privrednu istoriju. Za svaki zanat pojedinačno autor je donio bogatu građu. Skoro da nema ni jedne strane ekonomskog i društvenog života zanatlija na koju se ona ne bi odnosila. Dati su izvjesni podaci o istorijskom razvitku svakog zanata. Naročito su interesantni oni koji se odnose na proces i tehniku proizvodnje. Tu su nabrojani i do tančina opisani svi artikli koji su spadali u domen produkcije jednog zanata, njihova namjena, kvalitet, estetski izgled, cijene i sl. Zanimljivi su opisi poslovnih prostorija i alata kojim se koristilo razgranato zanatstvo. Dosta pažnje posvećeno je pitanjima odnosa u zanatstvu između majstora, kalfi i šegrta. Ti odnosi su dati u stilu jedne idile iako faktički materijal ponekad govori nešto sasvim drugo. U tom smislu su i ostala Kreševljakovićeve razmatranja o psihologiji koja je vladala u esnafima i obrtima. Veću vrijednost imaju njegovi osvrti na pitanja o imovinskom stanju zanatlija u Sarajevu za turske vladavine.

Na kraju knjige je iscrpan tumač turcizama i drugih manje poznatih riječi i izraza i stvarni registar, što uveliko olakšava razumijevanje i korištenje ovog djela.

1. Kreševljaković redovno za zanatsku proizvodnju, zasnovanu na manuelnom radu, upotrebljava izraz industrija iako je opšte poznato da pod tom riječju treba podrazumijevati produkciju baziranu na primjeni mašina.

Knjiga pok. Hamdije Kreševljakovića »Esnafi i obrti u starom Sarajevu« predstavlja lijep prilog historiji naših gradova i gradske privrede. Sadrži bogat materijal i može korisno poslužiti svakom ko se bavi tom problematikom. Ni jedan pisac naše privredne historije ne bi smio propustiti rezultate Kreševljakovićevega istraživanja, jer bi time neopravdano ostavio izvjesne praznine u svome djelu.

Todor Kruševac

**Nikola Trišić: SARAJEVSKI ATENTAT U SVJETLU
BIBLIOGRAFSKIH PODATAKA**

»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1961.

Nekoliko decenija Nikola Trišić je pratio literaturu o sarajevskom atentatu, evidentirao je i u kratkim beleškama — ispisima snimao značajnija mesta, starajući se uz to da za Muzej grada Sarajeva prikupi i sačuva izvornu dokumentaciju i druge materijale do kojih je mogao doći. I sam jedan od učesnika u događaju iz 1914. i aktivan član Mlade Bosne, Trišić je sa mnogo ljubavi i pijeteta prema mrtvim drugovima prilazio ovom poslu i njim se pasionirano bavio, spreman uvek da svojim kazivanjem doprinese, kao dobar poznavalac, raščišćavaju pokretanih spornih pitanja i iznalaženju istine. Rezultat toga rada je njegov nedavno objavljeni zbornik literature o sarajevskom atentatu, zasnovan na opsežnoj građi koju je dugogodišnjim neumornim traganjem skupio i znalački sredio.

Iako namenjena pre svega bibliografskim potrebama, knjiga Nikole Trišića sadrži podatke po kojima dobija daleko širi značaj. Ona obuhvata najveći deo publikacija o sarajevskom atentatu i o njima daje ne samo neophodan bibliografski prikaz, hronološki pregledno izrađen, već i sažet kratak sadržaj, praćen karakterističnim citatima sa najnužnijim objašnjenjima i tumačenjima. Uneti tekstovi, prikladno odabrani, poslužiće dopunski svakako i bibliografskim potrebama, ali je njihova najveća vrednost u tome što osvetljavaju, gotovo potpuno, različite odzive koje je sarajevski atentat imao u našoj i stranoj historiografiji, publicistici, književnim i drugim umetničkim delima. Pojedinačno izlaganje pruža, prema tome, stručnjacima nužnu orijentaciju za dalja istraživanja, a širem čitalačkom krugu mogućnost da na izvornom materijalu upozna gledišta koja su u proteklom vremenu izneta o sarajevskom atentatu i s njim povezanim pojavama (jugoslovenski omladinski pokret i Mlada Bosna, uticaji iz ostalih naših krajeva, literatura o ratnoj odgovornosti i dr.).

Prednost je knjige ovakvog sadržaja što olakšava nužno diferenciranje literature o sarajevskom atentatu, koja je vrlo obimna i u osnovnim stavovima neujednačena. Ona je nastala iz različitih pobuda, većim delom u međuratnom periodu, pa je njeno razlikovanje po osno-

vnim kriterijima od velike praktične koristi. Pored grupisanja prema zastupanim različitim tezama. Trišićeva knjiga omogućuje osnovno podvajanje ove literature nejednake vrednosti po poreklu. Iz njenog mnoštva nije teško izdvojiti priloge kojima poznati naučnici i politički pisci pokušavaju da sarajevski atentat i s njim u vezi nastalo zbivanje sagledaju, objektivno i kritički, u svetlu novih materijala, i verodostojnih svedočanstava. Drugi, veći deo literature potekao je iz nastojanja pojedinaca i zainteresovanih skupina da u iznalaženju krivice za izbijanje prvog svetskog rata iskoriste sarajevski događaj s raznih političkih pozicija, pridajući mu kroz smeje, često neverovatne teze značenje kakvo nije imao niti mogao imati. Ovo razlikovanje određuje, svakako, i meru opreznosti koja se nužno nameće pri korišćenju pojedinih dela.

Literatura o sarajevskom atentatu, obimna i jednim delom već teško pristupačna, nije dosad bibliografski obrađivana i Trišićeva knjiga je prva ove vrste koja u pravi čas popunjava jednu osetnu prazninu. Samo poznavanje ove literature postaje tim potrebnije što je sarajevski atentat izazvao u našoj i stranoj javnosti razne nesuglasice, uglavnom oko tumačenja njegova porekla i političkih posledica, što ni do danas nije razrešeno niti ujednačeno. Nova istraživanja, koja bi suštinski unela više svetlosti u sporna pitanja, ne mogu se ni zamisliti bez što potpunijeg korišćenja podataka iz dosadašnje literature. U ovom pogledu interesantna je i negdašnja velika rasprava o ratnoj odgovornosti, žučno vođena sve dok u glavnom pitanju nije praktično izgubila svaki značaj, jer sarajevski atentat uzima za polaznu tačku, posmatra ga u vrtlogu izukrštanih interesa i na mnoštvu prikupljenih detalja zasniva svoje poglede i shvatanja. Otuda je za sve koji se bave pitanjem sarajevskog atentata neophodno da upoznaju tu politički obojenu literaturu gotovo isto kao i dela koja jedino idu za utvrđivanjem objektivne istine o ovom istorijskom događaju.

Na kraju treba pomenuti redakcije koje su u rukopisu ove bibliografije izvršene pre objavljivanja, pošto je sam pisac, iz razloga ekonomičnosti, odustao od prvašnje koncepcije da svaki napis o sarajevskom atentatu bude zasebno zabeležen. Kako je smrt neočekivano otrgla Nikolu Trišića (novembra 1957), pre nego je dospelo da na novoj osnovi rediguje svoj rukopis, ovaj delikatni posao je obavio izdavač re navodeći principe kojih se pri tome držao. A to je bilo tim potrebnije što su, na primer, ispale neke partije literature o ratnoj odgovornosti, dok je na drugoj strani uneto više napisa od manjeg značaja ili koji se ponavljaju. Ostavljajući po strani sitnije zamerke (neujednačenosti bibliografskih podataka, ne greške — ne samo štamparske i sl.), ozbiljniji prigovor je što se izdavač nije postarao da delo dopuni bibliografskim podacima o sarajevskom atentatu posle 1954. god.

I pored toga, zbornik Nikole Trišića predstavlja, bez sumnje, značajan prilog za upoznavanje i izučavanje pitanja koja se odnose na sarajevski atentat, njegove učesnike i pojave koje su ga izazvale i pratile.

Dr Milorad Ekmečić

Todor Kruševac: SARAJEVO POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM

Sarajevo, 1960.

Muzej grada Sarajeva je poduzeo značajnu naučnu akciju da objavi istoriju grada od najstarijih vremena do danas. Kao druga knjiga te edicije pojavljuje se ova monografija Todora Kruševca o istoriji Sarajeva od 1878. do 1918. godine. I zadati problem i njegova obrada imaju jednako veliki značaj. Pod austrougarskom okupacijom Sarajevo je doživjelo jedan od najburnijih perioda u svojoj istoriji. To je vrijeme kada se ono razvilo u moderan grad i kada je njegova monotona hronika zabilježila naglo napuštanje orijentalnih formi i izrastanje u kapitalistički urbani centar. U pozadini toga je nešto više nego što se jednostavno može reći: lomljenje jedne napuštene civilizacije i starog socijalnog reda koga kao sjenka prati mijenjanje navika života i običaja. Ono se negdje javljalo kao grubo nasilje nad autonomijom etničkih i vjerskih sredina, koja je bila duboko urasla u bosansko tle i radi koje je s nepovjerenjem dočekivano sve ono što je dolazilo izvan kruga koje je ljudsko oko moglo uhvatiti. Pod talogom evropskog provincijalizma i u hladu Istoka te su sredine tekle svoju istoriju bez mnogo crvenih datuma u kalendaru. Poslije 1878. sa tuđom vojskom i tuđim redom stvari nahrupila je i ovamo mašinska civilizacija, gladna djevičanskih prostora za širenje, sa svom grubošću i nametljivošću koja se krila ispod prividno mirne površine. Kao da je harmonija esnafske i feudalne sredine do 1878. potcrtala buru koja je nastupila poslije te godine. Iako su putovi za nju već od ranije ispotiha bili utrveni, ipak se stara vremena gradske istorije sa svojim mirom i ustaljenošću, ranim lijeganjem i lojanicama, doimaju kao događanje u zemlji liliputanskoj, nasuprot dobu u kome je, samo deset godina nakon prve pojave elektrocentrale u svijetu, prosvijetlio elektricitet i ovdje.

Kruševac je bio u delikatnom položaju da ide putem na kome nema mnogo tragova. Prije njega istorijom Sarajeva bavio se Vladislav Skarić («Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije», Sarajevo, 1937), a izuzev ovoga samo još nekoliko imena koja su se u većini slučajeva problemski vezivala za

jedan period, za jedan događaj i jednu oblast. Tu je gotovo uvijek bilo jedno, a ne integralna cjelina. Odmah treba reći da se pisac svojski prihvatio posla i napravio jednu studiju koja ostaje i koju će mnogi trebati. On je zapravo nastavio tamo gdje je Skarić 1937. stao. Zadana materija je podijeljena po temama, koje počinju pitanjem gradske teritorije, a završavaju prikazom političkih i kulturnih prilika.

Ukupno je cijela monografija podijeljena u 9 glava. U prvih 7 autor je obrađivao lokalnu istoriju grada Sarajeva, zadržavajući se detaljno na elementima njegovog razvitka u moderan grad. On je prikazao širenje gradskog teritorija i njegove granice u raznim fazama. Do prije okupacije grad nije izišao iz granica kojih se držao od XVI stoljeća. Novo teritorijalno proširivanje utvrđeno je naredbom Zemaljske vlade od 5. novembra 1881. godine. Od tada je vršeno nekoliko gradskih teritorijalnih podjela.

1) Od posebnog je interesa poglavlje o demografskim odnosima u Sarajevu nakon okupacije. Kruševac je pažljivo sakupio dosta podataka za tu temu, a znade da s njima vješto i rukuje. Problem je u činjenici da se broj stanovništva u Sarajevu gotovo utrostručio. Došlo je mnogo stranih elemenata, i socijalna struktura gradskog stanovništva se potpuno izmijenila. Dinamika porasta stanovništva je naglašena i brža nego u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Na prirast stanovništva uticala su oba populaciona faktora: i prirodni priraštaj i doseljavanje sa strane. Stanovništvo Sarajeva se najviše množilo pod uticajem ovog zadnjeg faktora, pa je radi toga jedno vrijeme građ davao utisak mnogonacionalnog naselja, gdje su izmiješani živjeli razni jezici, običaji i kulture. Kruševac je pokazivao naročiti interes za doseljavanje stranaca, kao i za uticaj koji su oni izvršili. Taj se najviše osjećao u upravi i privredi, ali ni jedna oblast ljudske djelatnosti nije ostala pošteđena.

2) Dosta prostora je posvećeno prikazu smjernica urbanističkog razvitka. Od 1878. godine grad je počeo gubiti orijentalni kolorit. Evropski ukus i prohtjevi uveli su nove gradnje i novi stil. Pisac je išao u detalje prikaza novih urbanističkih poduhvata, zadržavajući se u posebnim poglavljima na istoriji izgradnje i dotjerivanja najglavnijih komunalnih objekata. Navodi kad je građen vodovod i kako je građen, kada je otvorena prva moderna klanica i kada je uveden moderni saobraćaj. Kakvog je značaja pridavao tim temama, vidi se po tome što je negdje pronašao podatke o vrijednosti naplaćenih vozničkih karata u gradskom saobraćaju, kao i podatke o broju oboljelih od raznih zaraznih bolesti.

3) Od posebnog je interesa dio rasprave koji se odnosi na privredne prilike i odnose nakon okupacije. Kruševac pokazuje afiniteta za teme ekonomske istorije, a njegova cijela monografija demonstrira nesumnjivu nadarenost u tom pravcu. On prati djeinstvo kapitalističkog sistema privrede u Bosni, kao i »povlašćivanje krupne industrije koja ima kolonijalni karakter, prevagu trgovine nad zanatstvom, zaostajanje proizvodnih snaga u poljoprivredi usled zadržavanja feudalnih odnosa«. Ustanovio je da je strani kapital favorizovan poreskom i tarijnom politikom. Uključivanje okupiranih oblasti u austrougarsko carinsko

područje, na osnovi zakona od 20. decembra 1879. imalo je za posljedicu otvaranje vrata stranim privrednicima za poslovanje. Princip reciprociteta za domaće trgovce i domaće ljude nije imao nikakve praktične vrijednosti. Kruševac je tragao za podacima o porastu broja »tvorničara, trgovaca i obrtnika«. Našao je da je godine 1910. jedna petina sarajevskog stanovništva živjela od trgovine. Nacionalno pitanje imalo je svoju primjenu i u privredi. Od 1880. srpska trgovina je gubila pozicije, ali ih je početkom stoljeća počela vraćati. Razvitak industrije je uticao na nestajanje nekih starih zanata, a s njima mnogo čega što je za njih bilo vezano.

4) Veći dio knjige odnosi se na prikaz političkih odnosa. Počeo je prikazom stanja neposredno zatečenog u času okupacije, a završio opisom događaja pri kraju prvog svjetskog rata. Kruševac se u ovome dijelu nije mnogo trudio da razdvoji sarajevsku od šire bosansko-hercegovačke istorije. Za razliku od ranijih¹ dijelova, ovdje se dobiva utisak monografije o bosanskoj istoriji. Istina je da je ponekad teško naći granicu između ova dva pojma, jer je Sarajevo bilo glavni grad okupirane oblasti, ali se ipak zna šta je lokalno, a šta šireg značaja.

Gotovo tri decenije bio je na snazi jedan krut politički režim, za koga autor usvaja termin »upravni apsolutizam«. Elementi njegovi su bili korištenje i potenciranje vjerskih razlika stanovništva i stvaranje okolnosti u kojima su političke dileme dobivale ekstremne razmjere. S okupacijom je došlo breme ružnih političkih računica čiji su korijeni duboko u principima cijele austrougarske politike i koji izrastaju iz njenih gladnih prohtjeva za istočnim prostorima. Posljedice su ovakvog stanja dalekočežne i zavirile su u svaki kutak ljudske djelatnosti, a istorijska osuda tog političkog sistema dobiva etičke razmjere.

5) Kruševac je dobro prikazao službenu politiku favorizovanja »bosanske nacije« i »zemaljskog jezika«. Službena je deviza dugo bila da se umjesto nacionalnih, favorizuju pokrajinski nazivi, neprirodni i neurasli u svijest stanovništva. Ono što ne izvire iz istorije, istorija razara i kao maćeha izbacuje iz svoga gnijezda. Režim se nakon dugih pouka na kraju odrekao politike stvaranja pokrajinskih nacionalnosti. Nacionalni, a kasnije jugoslovenski problem sakrivao se i potiskivao smišljenom politikom, a planovi za aneksiju su od ranije potajno pripremani i podržavani. Autor je opširno pratio i iscrpno prikazao autonomne pokrete kod Srba i muslimana. Posvetio im je posebne glave, iako se u prvoj fazi okupacije (uglavnom do aneksije) više orijentisao na prikaz kod Srba i muslimana, a manje kod Hrvata. Neka njegova ubjedenja o stanju pod turskom vlašću graniče sa predrasudom. Mišljenja da je pod turskom vlašću rešpektovana prosvjetna autonomija ne odgovara u cijelosti istini, jer 1874. ima jedan talas administrativne netolerancije sa srpskim i hrišćanskim školama, koja je ravna ili gora od austrijske. Mnoge političke pojave poslije okupacije imaju svoju predistoriju u razdoblju neposredno prije nje.

6) Prosvjetnim i kulturnim prilikama Sarajeva dato je dosta prostora. Ovdje se osjeća da nije istaknuta politička pozadina različitih

poteza administracije u oblasti kulture. Stvaranje muzeja, pozorišta i necstvoreni planovi otvaranja univerziteta imali su političku pozadinu u smislu pokušaja paralizovanja dještva kulturnih centara Srbije. Kruševac to nije u cijelosti vidio.

Podaci za ovako obimnu studiju od preko 450 strana crpljeni su najviše iz savremenih listova, ali ih je dosta nađeno i u Arhivu grada Sarajeva i nekim privatnim arhivskim zbirkama. Dosta je dokumenata korišteno iz Državnog arhiva u Sarajevu (uglavnom za prikaz političkih odnosa), ali se na mahove osjeća nedostatak šire dokumentacije iz tih fondova. Poneka bi tema dobila više na značaju. Kruševac dobro poznaje literaturu za noviju istoriju Bosne i zna je vješto upotrijebiti i uvijek na pravom mjestu. Posebna prednost rasprave jeste u njenom rijetko otmenom stilu i opštoj pismenosti. Formulacije su jasne, a naracija elegantna i vrlo čitka bilo da se radi o profanoj istoriji gradskog vodovoda, ili o prikazu uzvišenijih tema. U cjelini je rasprava vrlo uspjela. Sarajevo je dobilo još jednu vrijednu monografiju.

